

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ КРИМУ В ЗАПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2015

УДК 94(477)

А в т о р и:

Олександр Галенко (керівник авторського колективу), Олег Бажан, Олена Бачинська, Тетяна Бикова, Олена Бойко, Ярослава Верменич, Владислав Верстюк, Степан Віднянський, Олександр Головка, Тарас Гончарук, Віктор Горобець, Владислав Грибовський, Валерій Грицюк, Віктор Даниленко, Галина Денисенко, Олеся Жданович, Ольга Ковалевська, Богдан Короленко, Сергій Кот, Сергій Краснобай, Олександра Кудлай, Станіслав Кульчицький, Сергій Леп'яво, Олександр Лисенко, Олександр Лупандін, Володимир Любченко, Андрій Мартинов, Володимир Милько, Анатолій Мисечко, Володимир Молчанов, Олександр Музичко, Олександр Одрін, Валентин Онопрієнко, Тетяна Осташко, Іван Печенюк, Руслан Пиріг, Роман Подкур, Володимир Поляков, Олександр Реєнт, Юрій Савчук, Віталій Скальський, Валерій Смолій, Ростислав Сосса, В'ячеслав Станіславський, Павло Усенко, Володимир Устименко, Іван Фурман, Борис Черкас, Тарас Чухліб, Євген Чернухін, Людмила Шпильова, Лариса Якубова

Науково - допоміжні роботи

Юлія Гриценко, Надія Лісунова

Авторський колектив книги складається з академічних та університетських учених-істориків і сходознавців. Вони зробили спробу відповісти на актуальні, з їхнього погляду, запитання не лише щодо маловідомих або призабутих, а і стосовно добре знаних сторінок багатомісячної історії Криму та народів, які його населяли з найдавніших часів.

Популярне за жанром і формою, видання водночас має науковий характер. До нього вміщено понад 120 статей — виважених і здебільшого узагальнених, що базуються на новітніх наукових підходах і широкій джерельній базі. Крім деяких загальновідомих фактів, традиційних оцінок та інтерпретацій, наводяться й цілком новаторські спостереження, оригінальні авторські думки, погляди й підходи, а також — подеколи несподівані висновки і прогнози.

Для широкого кола допитливих читачів, усіх, хто цікавиться історією Криму.

Відповідальний редактор *Валерій СМОЛІЙ*

Упорядник *Геннадій БОРЯК*

***Видання здійснено за державним замовленням
на випуск видавничої продукції***

© Інститут історії України НАН України, 2015

© НВП «Видавництво "Наукова думка"»

НАН України», дизайн, 2015

ISBN 978-966-00-1451-0

Передмова (Валерій Смолій)	9
Загальні питання	15
Яким чином особливості фізичної географії Криму впливали на його історичний розвиток? (Олександр Одрін)	17
Чи можна стверджувати, що історія України починається з Криму? (Олександр Галенко)	21
Яке місце посів Крим в історії людства? (Олександр Галенко)	23
Що мають на увазі, коли говорять про культурно-цивілізаційну своєрідність Криму? (Ярослава Верменич)	25
Київ і Крим за доби Відродження: чужі світи, антагоністи чи партнери? (Борис Черкас)	27
Як Великі географічні відкриття стали економічно-цивілізаційним рубіконом Криму й України? (Борис Черкас)	31
Які історичні назви мав Кримський півострів? (Олександр Галенко)	33
Як відображали Крим на стародавніх картах? (Ростислав Сосса)	36
Які сучасні етноси утворилися на Кримському півострові? (Лариса Якубова)	39
Якими мовами розмовляло й писало населення на Кримському півострові? (Олександр Галенко)	44
Як відбувалися процеси етнічної взаємодії у Криму? (Ярослава Верменич)	46
Що означає статус корінного народу? (Лариса Якубова)	48
Чи відбувся «народ Криму»? (Володимир Любченко)	51
Які держави існували на території Кримського півострова у давнину? (Олександр Головка)	55
Чому, попри вигідне географічне положення на перехресті цивілізацій, у Криму існувало мало самостійних та економічно потужних держав? (Олександр Галенко)	56
Скільки разів Росія анексувала Крим? (Богдан Короленко, Лариса Якубова)	58

Як і за рахунок яких чинників населення Криму стало переважно російським? (Лариса Якубова)	65
Скільки референдумів відбулося на території Криму впродовж XX—XXI століть? (Роман Подкур)	71
Чим цікава давня історія «Артека»? (Ольга Ковалевська)	75
Що являє собою «Артек» за новітньої доби? (Ольга Ковалевська)	77
Яку роль відіграв Крим у житті українських істориків? (Олександр Музичко)	82
Яке місце посідав Крим у науковому ландшафті України? (Валентин Онопрієнко)	85
Що являє собою історико-культурна спадщина Криму? (Галина Денисенко)	95
Крізь віки	99
Що нам відомо про перших мешканців Криму? (Олександр Головка)	101
Хто населяв Крим в античну добу? (Олександр Одрін)	103
Хто такі греки Криму та яка їхня історична доля? (Євген Чернухін)	106
Ким і коли були засновані перші держави на території Криму і якими були особливості їхнього розвитку? (Олександр Одрін)	111
Як саме Велике переселення народів вплинуло на етнополітичну ситуацію на Кримському півострові? (Олександр Одрін)	114
Що являли собою візантійські володіння на Кримському півострові? (Олександр Галенко, Олеся Жданович)	116
Яким було місце Криму у міжнародній діяльності держави Русь? (Олександр Головка)	119
Яку роль відіграв кримський фактор у хрещенні Русі-України? (Олександр Головка)	120
Що нам відомо про давньоруське Тмутороканське князівство? (Олександр Головка)	122
Які наслідки мала генуезька колонізація у Криму? (Олександр Галенко)	126
Якими були наслідки османської работоргівлі для Кримського півострова? (Олександр Галенко)	128
Які османські володіння існували на Кримському півострові? (Олександр Галенко)	130
Що привело до утворення Кримського ханату? (Олександр Галенко)	132
Яким був державний устрій Кримського ханату? (Олександр Галенко)	135
Яким було становище Кримського ханату в Османській імперії? (Олександр Галенко)	137
У чому полягали причини тривалого існування Кримського ханату? (Олександр Галенко)	139
Чи існували автентичні портрети кримських ханів? (До портретної галереї кримських ханів) (Ольга Ковалевська)	142
Що спричиняло людоловські набіги Кримського ханату на сусідні території? (Олександр Галенко)	145
Як відбувалися татарські напади на українські землі? (Сергій Леп'яво)	147

Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзню угоду? (<i>Тарас Чухліб</i>)	149
Яку роль відіграли кримські татари в подіях революції українського народу середини XVII ст.? (<i>Віктор Горобець</i>)	152
Коли і як кримськотатарські прапори потрапили до колекції Військового музею у Стокгольмі? (<i>Юрій Савчук</i>)	157
Що відомо про участь кримських татар у війні Війська Запорозького з Російською державою 1658—1659 рр. і, зокрема, у битві під Конотопом 1659 р.? (<i>Віктор Горобець</i>)	160
Якими були стосунки гетьмана Юрія Хмельницького із Кримом, і чому не відбувся українсько-кримський союз кінця 1660 — початку 1661 років? (<i>Віктор Горобець</i>)	166
Чому такою нетривалою була ханська зверхність над гетьманом Степаном Опарою? (<i>Тарас Чухліб</i>)	172
Яким був українсько-татарський союз за гетьманування Петра Суховієнка? (<i>Тарас Чухліб</i>)	176
Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670-х — на початку 1680-х років? (<i>Тарас Чухліб</i>)	180
Хто такі «гетьмани ханською милістю»? Де і коли існувала так звана Ханська Україна? (<i>Тарас Чухліб</i>)	182
Чи відомі приклади мирних взаємин українців з татарами Кримського ханату у часи російсько-турецьких війн? (<i>В'ячеслав Станіславський</i>)	187
У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком із Кримом у 1692 р.? (<i>В'ячеслав Станіславський</i>)	191
Чому московські царі перестали платити данину Кримському ханату на початку XVIII ст.? (<i>Тарас Чухліб</i>)	195
Відколи Росія почала завойовувати Крим? (<i>Олександр Галенко</i>)	198
Яку участь брали запорожці у завоюванні Криму Росією? (<i>Владислав Грибовський</i>)	200
Що нам відомо про участь у завоюванні та колонізації Криму полковника й адміністратора Опанаса Ковпака? (<i>Сергій Краснобай</i>)	203
Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.? (<i>Павло Усенко</i>)	207
Як відбувалася адміністративна інкорпорація Криму до Російської імперії? (<i>Тетяна Бикова</i>)	212
Як відбувалася легітимізація завоювання Криму Російською імперією на початку 1770-х рр.? (<i>Владислав Грибовський</i>)	216
Яка доля спіткала останнього кримського хана? (<i>Владислав Грибовський</i>)	220
Хто став власником найбільш родючих земель півострова? (<i>Тетяна Бикова</i>)	223
Чим відзначилася козацька флотилія на службі Російській імперії? (<i>Владислав Грибовський</i>)	225
Як в Ахтіярській затоці постав Севастополь? (<i>Павло Усенко</i>)	228
Як формувалося кримськотатарське «козацьке» військо і як служили татари за прикладом українських козаків? (<i>Олена Бачинська</i>)	232

Що ми знаємо про функціонування на Кримському півострові у 1798—1799 роках режиму «порто-франко»? (<i>Тарас Гончарук</i>)	235
Наскільки резонансними були виселення кримських татар із Російської імперії як контингенту, для неї «шкідливого»? (<i>Павло Усенко</i>)	238
Як змінився національний склад населення Криму за півстоліття після ліквідації ханату? (<i>Тетяна Бикова</i>)	242
Якою була економіка Криму в першій половині XIX ст.? (<i>Володимир Молчанов</i>)	245
Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853—1856 рр.? (<i>Володимир Молчанов</i>)	253
Яким був життєвий рівень населення України за часів Кримської війни? (<i>Володимир Молчанов</i>)	259
Як зображували Кримську війну 1853—1856 рр. митці другої половини XIX ст.? (<i>Володимир Молчанов</i>)	266
Чому Кримська війна 1853—1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя? (<i>Олександр Реєнт</i>)	273
Чому першою в Україні можна вважати британську залізницю Балаклава — Севастополь? (<i>Володимир Молчанов</i>)	282
Як розгортався український національний рух у Криму наприкінці XIX — на початку XX ст.? (<i>Анатолій Мисечко</i>)	288
Як був представлений Крим у Державній думі Російської імперії (1906—1917 рр.)? (<i>Володимир Милько</i>)	292
Чому введений до ладу під час Великої війни флагман Чорноморського флоту отримав назву «Імператрица Марія»? (<i>Павло Усенко</i>)	297
Що спільне та відмінне в українському і кримськотатарському національних рухах у 1917 р.? (<i>Віталій Скальський</i>)	300
Коли й ким було ухвалено першу в історії Криму Конституцію? (<i>Лариса Якубова</i>)	304
Яким був етнодемографічний склад населення Криму в 1917—1921 рр.? (<i>Володимир Устименко</i>)	308
Чи робила Українська Народна Республіка доби Центральної Ради спроби включити Кримський півострів до складу України? (<i>Тетяна Осташко</i>)	310
Як інтерпретував Дмитро Донцов «кримське питання» в 1918 р.? (<i>Олена Бойко</i>)	313
Як вирішувалося кримське питання в ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р.? (<i>Олексій Лупандін</i>)	315
Чому гетьман Павло Скоропадський улітку 1918 р. вдався до економічної блокади Криму? (<i>Руслан Пиріг</i>)	318
Яка доля спіткала перший прапор українського флоту 1918 р.? (<i>Юрій Савчук, Людмила Шпильова</i>)	322
Як вирішувалося питання про автономію Криму у складі Української Держави восени 1918 р.? (<i>Руслан Пиріг</i>)	324
Чи багато кому відомо, що в 1918 р. Крим міг стати частиною Німецької імперії з ініціативи місцевого населення? (<i>Лариса Якубова</i>)	327

За яких обставин було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку? (Олег Бажан)	332
Якою ціною далось взяття Перекопу в листопаді 1920 р.? (Владислав Верстюк)	334
Що спричинило голод 1921—1923 рр. у Криму? (Тетяна Бикова)	338
Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920—1921 рр.? (Владислав Верстюк)	342
Як здійснювалася політика коренізації в Криму? (Лариса Якубова)	344
Кримська автономія 1920-х — 1930-х років: національна чи територіальна? (Тетяна Бикова)	349
Під тиском яких політичних та ідеологічних настанов відбувалися зміни адміністративно-територіального устрою Криму за радянських часів? (Ярослава Верменич)	352
Коли і як виникла ідея єврейської автономії в Криму? (Віктор Даниленко)	356
Як проводилася колективізація сільського господарства у Кримській АРСР? (Тетяна Бикова)	361
Як проводилася індустріалізація Криму в 1928—1938 рр.? (Тетяна Бикова)	364
Як здійснювався терор проти кримськотатарської інтелігенції у 1928—1930 рр.? (Тетяна Бикова)	366
Як здійснювався Великий терор у Криму в 1937—1938 рр.? (Тетяна Бикова)	370
Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941—1942 рр. на Кримському півострові? (Валерій Грицюк)	373
Чи діяли під час Другої світової війни у Криму підпільні структури ОУН? (Сергій Кот)	380
У чому полягала специфіка партизанського руху в Криму? (Володимир Поляков)	382
Чи мав колабораціонізм у Криму якісь унікальні риси? (Володимир Поляков)	388
У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів? (Валерій Грицюк)	391
Як діяв Чорноморський флот ВМФ СРСР під час Другої світової війни? (Іван Печенюк, Іван Фурман)	396
Яким чином відбувалася депортація народів Криму в часи Другої світової війни? (Олег Бажан)	405
Як депортували кримських татар у 1944 р.? (Олександр Лисенко)	410
Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни? (Олег Бажан)	413
Які соціальні, економічні, етноконфесійні та політичні наслідки мала війна для кримського соціуму? (Володимир Поляков)	416
У чому полягають міжнародне значення та актуальність уроків Кримської конференції 1945 р.? (Степан Віднянський)	418

Як жили кримські татари у місцях поселення після депортації? (<i>Олександр Лисенко</i>)	423
Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині XX ст.? (<i>Віктор Даниленко</i>)	428
Чому виник міф про «царський подарунок» Микити Хрущова? (<i>Станіслав Кульчицький</i>)	431
Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР? (<i>Олег Бажан</i>)	437
Що собою являла українізація Криму в 1950-х роках? (<i>Олег Бажан</i>) . . .	440
Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950-х — 1980-х роках? (<i>Олег Бажан</i>)	443
Які наслідки мало створення кримської автономії у складі України? (<i>Ярослава Верменич</i>)	447
Якою була ситуація з викладанням мови та історії України в навчаль- них закладах Автономної Республіки Крим у роки української неза- лежності? (<i>Ольга Ковалевська</i>)	450
Що зробила Україна у справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів? (<i>Лариса Якубова</i>)	455
Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму? (<i>Роман Подкур</i>)	458
Яке значення мало кримське питання для становлення та розвитку українсько-російських відносин у 1991—2014 рр.? (<i>Степан Віднянський,</i> <i>Андрій Мартинов</i>)	464
Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Авто- номну Республіку Крим? (<i>Степан Віднянський, Андрій Мартинов</i>)	470
Як кримська криза лютого — березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку? (<i>Степан Віднянський, Андрій Мартинов</i>)	474
Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією? (<i>Степан Віднянський, Андрій Мартинов</i>)	478
Як формувалися позиції ООН, ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи, СНД, НАТО щодо кримської проблеми? (<i>Степан Віднянський,</i> <i>Андрій Мартинов</i>)	484
Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом? (<i>Степан Віднянський, Андрій</i> <i>Мартинов</i>)	487
Додатки	489
Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (зі змінами, внесе- ними згідно із Законом № 1237-VII від 6 травня 2014 р.)	491
Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави»	511
Рекомендована література	513
Інтернет-ресурси	525

A stylized map of the Crimean Peninsula and surrounding regions, including parts of Ukraine and Russia. The map is rendered in shades of gray and white, showing the coastline and major landmasses. The title 'Передмова' is overlaid on a dark gray horizontal band across the top of the map.

Передмова

Минуле Криму багате на події — величні та буденні, трагічні й героїчні, власне, як і минуле будь-якого іншого регіону з давньою, складною і суперечливою історією. Саме на Кримському півострові знайдені найдавніші на теренах України пам'ятки, які свідчать про те, що людина опанувала ці землі близько 100 тис. років тому. Першим кримським народом, назва якого відома нам із писемних (давньогрецьких, вавилонських, урартських, юдейських і перських) джерел, були кімерійці. Невідомо звідки прийшовши в Крим, вони так само загадково зникли. Як і таври, від яких і походить доволі поширена назва Криму — Таврида (Таврика, Таврія).

Перебуваючи на перетині міграційних потоків, півострів за кількатисячолітню історію дав прихисток низці племен, назви яких нині відомі тільки науковому загалу. Тривалий час його історія була пов'язана зі скіфами, що заснували тут свою державу (столицею її став Неаполь). Скіфи створили особливу систему взаємодії із грецькими полісами та державами (на західних землях — Херсонес Таврійський, на сході — Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї). Таврида з її строкатим населенням була частиною еллінського світу: про неї писали в літературних творах Геродот та Евріпід; її життя відображене на фресках і мозаїках, у скульптурах та ювелірних виробах з поховань скіфських царів, вироблених руками еллінських ремісників. Багата історична

спадщина Давньої Греції була успадкована Римською імперією, у сфері впливів якої Крим перебував до VI ст. Вже тоді тут існували численні юдейські громади, які знаходили послідовників і серед автохтонного населення. Крим перебував на перетині політичних та економічних інтересів провідних європейських та азійських країн; утім це не виключало одночасного існування тут низки незалежних держав і державних утворень, що постійно вели між собою боротьбу.

У війнах промайнула епоха набігів кочовиків. Скіфська держава була знищена в другій половині III ст. н. е. готами, вони, у свою чергу, в IV ст. н. е. були витіснені гунами. Після розпаду Римської імперії Крим потрапив до сфери впливу Візантії, яка перетворила на неприступну фортецю Херсонес, збудувала ряд укріплень на південному узбережжі (Алусту і Горзувіти) і в гірському Криму (Сюрень, Ески-Кермен, Мангуп, Інкерман, Чуфуткале). Врешті, коли берегів Чорного моря у боротьбі з печенігами сягнули інтереси молоді Київської держави, тут з'являються і намагаються зміцнювати свою присутність русичі. 988 р. (за іншими джерелами — 989) князь Володимир, оволодівши Корсунем, прийняв офіційне хрещення, що започаткувало поширення християнства на Русі. В XII ст. більшу частину півострова захопили половці. Середньовіччя стало часом тяжких випробувань для жителів півострова: постійні набіги кочовиків та облоги фортець, як правило, закінчувалися трагічно, — населення винищувалося чи виводилося в рабство, господарство приходило в занепад. Таким чином тут з'явились і татари, які після перемоги над руськими військами на р. Калці зайшли в Крим на зимівлю і підпорядкували степову зону Ординському царству. Після розпаду Золотої Орди вони створили власну державу в степовому Криму (1441), яка невдовзі потрапила під протекторат Оттоманської Порти.

Населення всіх імперій (Римської, Візантійської, Османської та Російської), яким історично належав Крим, традиційно було строкатим. У нетривалі часи відносного спокою тут уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади. Із часом відпрацьовувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці. Вони були універсальними впродовж майже трьох тисячоліть — степовий Крим з його посушливим різким кліматом служив прихистком кочовикам та їхнім багатотисячним табунам худоби; прибережну смугу посилено колонізували вихідці із Греції, Італії, Передньої Азії. Вони будували міста, займалися ремеслами та промислами, торгівлею, виробництвом вина. Етнічні групи в Кримському ханаті мали доволі сприятливі умови для свого розвитку: християнські та караїмські святині співіснували зі столицею ханату та ханським палацом, райя були заможними господарями та надій-

ними платниками податків. Тоді не Крим належав Росії, а сама вона була васалом ханату і до 1680 р. платила йому данину. Суперечності, що, природно, виникали в багатонаціональному і багатоконфесійному суспільстві, були використані згодом, коли Крим потрапив до сфери життєвих інтересів зміцнілої Російської імперії. При царському дворі Крим вважали «ключом Российских и Турецких владений». Скориставшись внутрішньою боротьбою у ханаті та ослабленням Османської імперії, Росія внаслідок низки дипломатичних заходів і війн другої половини XVIII ст. спершу посадила на ханський престол свого ставленика, згодом економічно та демографічно знекровила ханат і врешті в 1783 р. під приводом зречення Шагін-Герєя на користь Катерини II анексувала півострів.

Володарювання російських імператорів у Криму тривало до 1917 р. За цей час його татарське населення зменшилося більш як на 450 тис. осіб. На нові землі спрямовувалися потоки російських й українських переселенців (передусім — селян), а також з'явилися іноземні колоністи, для яких російський уряд створював досить сприятливі умови. На 1917 р. найбільше в етнічній структурі населення Криму (понад 41 % усього населення) було росіян. Однак така ситуація спостерігалася лише в містах. У степовому Криму співвідношення етнічних груп мало дещо інший вигляд: тут існували майже однакові за чисельністю громади росіян, українців, татар і німців.

До епохи революційних потрясінь народи Криму підійшли із різним політичним багажем, істотно відрізнялися рівень їхнього культурного розвитку, гострота соціальних суперечностей. Традиційно ситуацію ускладнював геополітичний фактор. Це й стало підосновою жорсткого протистояння політичних сил на півострові. Впродовж кількох років війн і революцій у Криму змінилося вісім урядів, які запроваджували діаметрально протилежні політичні та соціально-економічні моделі суспільного існування. Переможницею із запеклої політичної та воєнної боротьби вийшла радянська Росія, що включила Крим як автономну республіку до свого складу. Але тоді вона змушена була зважати на події попередніх років, зокрема на союз, що склався між діячами українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів задля перетворення постімперських просторів на демократичну федерацію вільних народів. Позбавлені власної державності, обидва народи переживали піднесення націотворчих процесів. Проти них і було спрямоване основне вістря політики більшовиків як в Україні, так і в Криму.

Декларуючи рівність народів і проводячи політику коренізації, радянський уряд водночас здійснював активні колонізаційні заходи, в результаті яких планував вирішити свої внутрішні та зо-

внiшньополiтичнi завдання. Деякi землi Криму були визначенi як колонiзацiйний фонд, i там тодiшнi кремлiвськi керiвники планували створити єврейську республiку. Однак проект наразився на запеклий опiр татарської громади, що врештi не лише зумовило критичне загострення мiжнацiональних вiдносин, а i спричинило конфлiкт мiж Кремлем i республiканським субцентром влади. Наслiдки виявилися трагiчними для кримськотатарського народу: в 1928—1931 рр. його керiвництво було знищено, пiд гаслами боротьби з буржуазним нацiоналiзмом зiбранi та спаленi рештки вцiлiлих старовинних рукописiв i нацiонально-демократична лiтература; кримськотатарську мову спочатку перевели на латинську абетку, згодом замiнивши її на російську. Iсторичнi реалiї були такими, що полiтика коренiзацiї в радянському варiантi спричинила деградацiю культурного життя не лише кримськотатарського народу, а i нацiональних меншин пiвострова.

Часом надлюдських випробувань для народу Криму стала Друга свiтова вiйна. Нацисти практично знищили єврейську та кримчацьку громади пiвострова. Втрати воєнного лихолiття були пiдсиленi дiями радянського керiвництва, що оголосило частину народiв пiвострова колаборантами й одразу пiсля визволення провело тут масштабну етнiчну чистку. Понад 60 тис. нiмцiв та iталiйцiв депортували у першi днi вiйни, бiльш як 230 тис. татар, болгар, вiрмен i грекiв примусово виселили у 1944 р. За роки вiйни населення Криму зменшилося вдвiчi й на травень 1944 р. становило 780 тис., а пiсля депортацiї кримських татар — близько пiвмiльйона. Повоєнного населення пiвострова вистачило б лише на заселення сучасних мiст Сiмферополя та Феодосiї. Крим практично знелюднiв i лежав у руїнах. Увесь тягар щодо його вiдновлення уряд СРСР поклав на простих трудiвникiв, яких «примусово-добровiльно» переселяли на пiвострiв у помешкання депортованих. Це був драматичний перiод виживання на землях, де все нагадувало i про найстрашнiшу вiйну, i про нацiональну трагедiю репресованого народу. Можна лише здогадуватися про емоцiї, що вирували тодi в душах пiдневiльних радянських громадян. Натомiсть пропаганда штучно створювала i насаджувала мiф про народ-зрадник. Отруйнi наслiдки вживлення цього мiфу у свiдомiсть радянських громадян даються ознаки й донинi.

Важкою працею i величезними жертвами переселенцiв Крим був вiдбудований i перетворений на перлину садiвництва, виноробства, ефiрно-олiйного виробництва та курортну оазу. Не буде перебiльшенням твердження, що на змiцнення iмiджу Криму як всесоюзної здравницi працювали не лише всi мешканцi пiвострова, а i значна частина материкової України: саме через неї пролягали i нею обслуговувалися транспортнi комунiка-

ції, електричні та інформаційні мережі, для безперервного постачання Криму питною водою був утілений у життя епохальний проект спрямування дніпровської води в посушливий кримський степ. У вузах, училищах і технікумах України здобула освіту переважна більшість працівників кримських здравниць, навчальних і лікарняних закладів, наукових і науково-дослідних установ, архівів і музеїв, заповідників і Ялтинської кіностудії. Нині мало хто згадає, що наприкінці 1953 р. на весь Крим було тільки 3 хлібних, 18 м'ясопродуктових, 8 молочних і 28 книжкових магазинів, 2 магазини з продажу тканин, 9 — взуття, 5 — будівельних матеріалів. Овочі та картоплю можна було купити лише на ринку. Переважна більшість так званих курортів гостро потерпала від нестачі питної води. Зруйнований на 40 % під час війни житловий фонд практично не відновлювався.

Приєднання Криму до УРСР розпочало новий етап етнонаціональної історії півострова. Широкомасштабна переселенська програма, інфраструктурна розбудова, що її супроводжувала, стали підосновою його стрімкого відродження й розвитку. На 1959 р. людиність півострова становила 1 201,5 тис. проти 1 126,2 тис. у 1939 р., а в 1989 р. — 2 430,5 тис. В етнічній структурі переважну більшість становили росіяни й українці, оскільки навіть після засудження культу особи та в часи перебудови уряд СРСР забороняв нащадкам депортованих повернутися на Батьківщину.

Ситуація докорінним чином змінилася в останні роки існування СРСР. Кривавий конфлікт на міжетнічному ґрунті, який спалахнув у Ферганській долині, влітку 1989 р. спровокував повернення десятків тисяч кримських татар на землі предків. Поступово, хоча не в таких масштабах, на півострів поверталися також нащадки інших репресованих народів. Українська влада багато зробила для їхнього облаштування, забезпечення роботою, набуття громадянства та здобуття громадянських прав. Слід наголосити, що таку кількість репатріантів за роки незалежності не прийняла жодна з колишніх радянських республік. У складі України Крим здобув право суб'єктності в політичному житті та широку автономію. Так само особливий статус, згідно з Конституцією, мав Севастополь. Разом із тим, докорінна зміна етнополітичної ситуації в Криму в контексті складного і болісного перехідного періоду, що супроводжував розбудову незалежної України, перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Адже низка політичних сил не лише в Україні, а і за її межами існувала за рахунок міцно вживлених у масову свідомість ідеологічних стереотипів і невирішених соціальних питань. Це не лише не сприяло гармонізації взаємин сусідніх народів, а й культивувало зерна розбрату між ними.

Події останнього часу підтверджують цю думку. З подивом загалом толерантне суспільство побачило, як оживають і набувають убивчої сили ідеї про зверхність одного народу над іншим, про належність території, що є невід'ємною частиною України, іншій державі. Здавалося б, за цей час було безліч перемог і здобутків, які є предметом гордості та наслідком спільної долі народів, що населяють Крим. Однак невпинно поширювалися конфронтаційні настрої, які вміло підживлювалися і культивувалися і, зрештою, створили сприятливі умови для відторгнення Криму від України і включення його до складу РФ. Отже, самих лише гасел про братерську єдність та інтернаціоналізм, як показав історичний досвід, виявилось замало. Так само надто мало пересічні мешканці Криму та України знають про спільні сторінки історії, культуру, побут і звичаї свої та своїх сусідів. Адже історія Криму та народів, що складають його сьогоденне етнічне обличчя, невичерпна. У ній багато ще недослідженого, багато й такого, що вже ніколи не буде дослідженим унаслідок відсутності або цілеспрямованого знищення джерел. Однак і того, що достеменно відомо нині, достатньо, щоби стверджувати: у причорноморському цивілізаційному просторі Крим і південно-західні руські (згодом — українські) землі перебували в одній системі координат. Це був непростий процес. Змінювались епохи, економічна, політична та інституційна моделі їхнього існування, накопичувались історичний досвід і традиції, врізноманітнювались форми і контакти між людьми (від конфронтаційних до лояльних і дружніх). Адже сила зброї — це лише один із можливих інструментів вирішення питань, пов'язаних із територією, формуванням життєвого і навіть духовно-мовного середовища. Спектр цих факторів є незрівнянно ширшим, стійкішим та універсальнішим. Щоби зрозуміти це, достатньо уважно та неупереджено заглибитися, зокрема, в історію України, Росії, Криму, Туреччини, ряду Балканських країн. Сподіваємося, що наша книжка сприятиме усвідомленню цієї думки, спонукатиме читача критично ставитись до наявних ідеологічних кліше та стереотипів, а також плекатиме толерантне ставлення до народів, які проживають поруч.

І насамкінець. Пропонована праця належить до окремого жанру науково-популярної літератури. Вона побудована у форматі запитань і відповідей, що, на нашу думку, дає можливість більш рельєфно відтінити знакові віхи історії Криму та її взаємозв'язків з іншими частинами України в античну та середньовічну добу, новий та новітній час. Безперечно, не на всі питання допитливий читач знайде відповідь. Адже попереду — складна й копітка робота вчених над реконструкцією та поглибленим вивченням непростих питань історії України та її невід'ємної частини — Криму.

Валерій Смолій

Загальні питання

Яким чином особливості фізичної географії Криму впливали на його історичний розвиток?

У фізико-географічному відношенні територія Кримського півострова чітко поділяється на дві частини. Рівнинний Крим — частина Східно-Європейської рівнини — за ландшафтно-географічним районуванням становить окремий Кримський край, який належить до південностепової підзони степової зони. Клімат тут степовий, помірно посушливий, причому кількість річних опадів збільшується в напрямку від Сиваша до Кримських гір.

Кримські гори, на відміну від рівнинного Криму, є частиною гірського поясу Субсередземномор'я. Клімат там, особливо на південному макросхилі, має помітні риси середземноморського, а рослинність також є середземноморською (точніше субсередземноморською, де майже відсутні характерні для Середземномор'я вічнозелені дерева), хіба дещо збідненою.

Від материкової України півострів відділено системою мілководних, сильно засолених заток — Сивашем (Гнилим морем). Утім в античну добу Сиваша в сучасному вигляді ще не існувало. В його західній частині містилися прісноводні водойми (озеро Бук античних джерел), береги яких укривав ліс. Факт існування доволі значних лісових масивів, принаймні на північ від Сиваша, підтверджується даними археології, за якими тут у добу пізньої та фінальної бронзи розташовувалися поселення давніх металургів. Останні ж, як відомо, намагалися селитися поблизу лісових масивів, потребуючи великої кількості деревного вугілля. А от руду вони імпортували.

У східній частині сучасного Сиваша розташовувалася затока Азовського моря (Меотійського озера). На думку геоморфологів, Арабатської стрілки в античну добу, та й пізніше, ще не існувало, але археологи виявили рештки давніх поселень саме на стрілці, що зму-

шує обережніше ставитись до палеогеографічних реконструкцій цієї частини Сиваша.

Через нищення лісових масивів відкритість півострова поступово зростала для проникнення з півночі, а через засолення місцевих водойм засолювались і ґрунти, наслідком чого стала опустеленість місцевої степової та лучної рослинності. Окремі географи навіть розглядають Присивашся як напівпустельну зону, хоча, на відміну від справжніх напівпустель, характер місцевої рослинності визначається не кліматичними, а едафічними (ґрунтовими) факторами.

Крім Присивасько-Кримської низовинної області, у складі Кримського степового краю виокремлюють ще три області: Центральнокримську височинну, Тарханкутську височинну та Керченську горбисто-пасмову.

Степи центрального Криму за складом рослинності загалом подібні до степів Причорноморської низовини. На півночі області поширені переважно злакові степи, на півдні, ближче до передгір'їв — багатші за складом рослинності різнотравно-злакові. Ця територія цілком сприятлива для розвитку кочового господарства. І справді, кочовики та напівкочовики жили тут практично від самих початків виникнення кочового суспільства і аж до його загибелі. І лише зрідка й переважно на периферії регіону оселялися землероби. Найвідомішим районом, де землероби селилися здавна, було Саксько-Євпаторійське узбережжя. Втім відсутність природних рубежів, які могли би захистити від вторгнення кочовиків, призводила до того, що землеробські поселення раз по раз знищувались, а традиції осілого господарства уривались.

Набагато менш сприятливими для кочовиків були області Тарханкутського та Керченського півостровів. Тарханкутський півострів, розташований на північному заході Криму, має доволі мозаїчний рельєф: рівнина тут розчленована численними балками і котловинами, з виходами вапняків. Рослинність регіону теж має свою специфіку: тут поширені петрофітні (кам'янисті) степи та рослинність карбонатних відслонень. У складі рослинності багато середземноморських рослин. Є всі підстави вважати, що в давнину в місцевих балках була поширена деревно-чагарникова рослинність, згодом майже повністю зведена людиною (залишки її ще існують у балці Великий Кастель). На відміну від Центрального Криму, де впродовж тисячоліть домінувало кочове скотарство, на Тарханкутському півострові ще в античні часи виникли землеробські поселення: грецькі — на узбережжі та скіфські — у глибині півострова. Однак і тут землеробська традиція під тиском кочовиків час від часу уривалася.

Найбільш відокремленою і своєрідною у ландшафтному відношенні степовою областю є Керченська горбисто-пасмова. Тут поєднуються ландшафтні комплекси, характерні для Присивашся, Тарханкуту та передгір'їв Кримських гір, трапляються і грязеві сопки. Саме географічна відокремленість області сприяла тривалому ствердженню на її території землеробських цивілізацій. Традиції землеробства привносились, головним чином, із Середземномор'я — від античної Греції до пізньосередньовічної Італії. Чимало осідало тут і кочовиків. Але на відміну від Західного Криму, попри численні напади кочовиків, землеробські традиції на Керченському півострові ніколи не зникали повністю. При цьому варто зауважити, що місцеві ґрунти, серед яких великий відсоток становлять засолені, не є надто сприятливими для землеробства. Родючі землі розташовані переважно невеликими масивами: у північній частині узбережжя Керченської протоки, у Кримському Приазов'ї, у Багеровій долині тощо.

Якщо степовий Крим, принаймні у своїй центральній частині, відігравав роль своєрідного коридору, який з'єднував півострів із материком і яким до Криму приходили нові й нові народи, то гірський Крим завжди був своєрідним прихистком. Тут племена та народи могли укритися від ворогів і зберегти, бодай тимчасово, свою культуру та етнічну ідентичність. Достатньо згадати невеликий етнос кримських готів, які прийшли до гірського Криму ще під час Великого переселення народів, у середині III ст. н. е., і змогли зберегти свою мову і культуру аж до XVI ст.

У нижній частині зверненого до Степового Криму північного макросхилу Кримських гір розташований пояс лісостепу. Тут чергуються (чи чергувалися в минулому) ділянки дубових лісів (з дуба пухнастого) і справжніх (а не лучних, як у рівнинному українському лісостепу) степів. Вище, у середньому поясі, росли ліси: дубові (з дуба скельного), ясеневі та грабові, у верхньому поясі до них додаються ще й кленові. На платоподібних вершинних поверхнях — яйлах — розташований пояс альпійських лук і гірських степів.

Тут, на північному макросхилі, де поєднувалися степові й лісові ділянки, регулярно відбувалися процеси осідання на землю кочовиків — від скіфів до кримських татар. Саме на цих землях виникла перша суто місцева держава (на відміну від полісів греків-колоністів, які свою державність принесли з метрополії) — Пізньоскіфське царство. Тут був центр Кримського юрту, згодом — Кримського ханату; тут розташовувалися столиці цих держав — Неаполь Скіфський на околиці сучасного Сімферополя, Солхат (Старий Крим), Кирк-Єр (Чуфут-Кале) та Бахчисарай. Мешканці північних передгір'їв поступово просувалися на пів-

день, асимілюючи своїх попередників. Так пізні скіфи асимілювали таврів, а кримські татари — готів.

Південне узбережжя Кримських гір перебуває у зоні субсредземноморського клімату, з м'якою зимою і спекотним літом. У нижньому поясі в минулому переважали типові для субсредземноморських місцевостей ліси з пухнастого дуба та фісташки, а також рідколісся ялівцю високого й сосни Станкевича. Нині ця рослинність значною мірою знищена людиною. Вище росли дубові та соснові ліси (з дуба скельного та сосни кримської), а у верхньому поясі — соснові та букові ліси.

Південні схили Кримських гір доволі стрімкі, ґрунти тут кам'яністі, прибережна смуга неширока (виняток становить хіба що Судацька долина). Всі ці фактори в минулому аж ніяк не сприяли соціально-економічному розвитку цього регіону. Ні греки, ні візантійці чи генуезці не приділяли значної уваги освоєнню південного берега Криму, хіба що засновували укріплені пункти з корабельними стоянками для нормального проходження кораблів уздовж узбережжя від Херсонеса (пізнішого Херсона) або Чембало в напрямку до Феодосійської затоки та Керченського півострова. Єдиним винятком, звісно, була Судацька долина, яку почали освоювати ще в античні часи і де виникло одне з найважливіших міст Криму доби Середньовіччя та раннього Нового часу.

Можемо констатувати, що, попри свої не дуже великі розміри, Кримський півострів має складну та пістряву ландшафтну структуру. Внаслідок цього історичний розвиток окремих його частин мав доволі суттєві відмінності, а етнічний склад завжди був достатньо строкатим.

Чи можна стверджувати, що історія України починається з Криму?

Початком історії на певній території вважається поява писемних джерел, адже з ними стає доступною для пізнання людська свідомість, виражена мовою. Однак про деякі місцевості спочатку повідомляють сторонні, а не місцеві свідки. Такий час виокремлюється у передісторію. Історія Кримського півострова, подібно до всієї України, почалась у два таких етапи.

Першими жителями України, засвідченими писемними джерелами, були кочові скотарі-скіфи та кімерійці, які проживали в степу як на материковій частині України, так і на Кримському півострові. Вони стали відомими завдяки своїм війнам із царствами Урарту, Ассирії, Лідії у Закавказзі та Анатолії. Про них згадували пам'ятні написи царів Урарту та Ассирії від кінця VIII ст. до н. е. Хроніки і палацова документація ассирійських царів Асаргаддона (681—669 рр. до н. е.) та Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.) згадували про царів кімерійців (*гамір*) і скіфів (*ішкуза*) під іменами Теушпа, Тугдаммі, Ішпакай, Бартатуа, про запозичені «кімерійські ремінці» (очевидно кінська збруя), «кімерійське взуття», «кімерійські луки», а також про рабів з «кімерійців» і «кінних лучників» на царській службі. Сцени битв із кочовиками, вирізьблені на стінах царських палаців Ассирії, підказують, що знайомство з ними відбулося ще й раніше, у IX ст. до н. е.

Кімерійців згадував легендарний грецький поет Гомер. Унаслідок грецької колонізації у Північному Причорномор'ї від VII ст. до н. е. про степовиків та підлегли їм народи повідомляли також грецькі поети, історики й географи. Спочатку вони називали Північне Причорномор'я країною скіфів або, як батько історії Геродот у V ст. до н. е., Скіфією. Спеціально ж Кримський півострів уперше згадав грецький географ другої половини IV ст. до н. е., відомий як псевдо-Скілак: він визначив

його як «мис материка» і за назвою місцевого народу назвав Таврикою.

Самі степові мешканці, однак, дуже довго не мали власної писемності. Написи на скіфських монетах карбувалися грецькою. Германські племена готів, які панували у надчорноморському степу в III—IV ст., залишили писаний слід у поетичній історії «Гетика» Йордана (помер після 551 р.), візантійського історика готського походження, але він творив латиною. Тому історичний час для українського степу настає лише в добу Хозарського каганату. Щоправда, після прийняття іудаїзму хозарська верхівка користувалася івритом — це засвідчив лист хозарського царя-бека Йосипа, в якому, між іншим, серед хозарських володінь згадувались і Дніпро, званий по-тюркськи «Вагз» (споріднене до пізнішої назви «Озі»), і деякі поселення на кримському південному березі. Проте хозари вживали й тюркську мову, і послуговувалися власним письмом — так званими тюркськими рунами, як про це свідчить рунічний запис на листі з хозарського Києва близько 930 р. Та після занепаду Хозарського каганату писемність на території українського степу прижилася в культурі місцевого населення лише з наверненням на іслам у помонгольську добу.

Водночас давні греки не були лише сторонніми спостерігачами у Північному Причорномор'ї. Заснування власних поселень, а далі — й суверенних держав, перетворило землі, зайняті ними у степовиків, на територію грецької ойкумени, а отже включило їх до середземноморського світу. Через зацікавленість степовиків у близькому сусідстві з осілою цивілізацією ця територія, попри політичні зміни, так і залишилася частиною середземноморського цивілізаційного ареалу до самого її завоювання Російською імперією наприкінці XVIII ст. Таким чином, історичний час на цій території можна виводити від перших згадок у грецьких писемних пам'ятках. А от першою писемною пам'яткою, знайденою на території України, може вважатися приватний лист, написаний на свинцевому згортку, що його було знайдено на о. Березань. Ця пам'ятка датується приблизно 500 р. до н. е. На території Кримського півострова перші з відкритих там писемних пам'яток представлені написами з Пантікапея — столиці Боспорського царства, найраніші з яких датуються кінцем V — початком IV ст. до н. е.

Яке місце посів Крим в історії людства?

Упродовж більшої частини своєї історії, точніше до російської анексії кінця XVIII ст., Крим перебував на перехресті цивілізацій. Однією з них була цивілізація кочових скотарів Євразійського степу, яка займала на півострові степи, але, по суті, політично домінувала на всій його території. Інші цивілізації походили зі Середземномор'я, як-от греко-римська, візантійська, ісламська в її османському різновиді. Представники Середземноморського світу займали на півострові лише порти, а часом — також південне узбережжя та гірський масив. Утім функція цивілізаційного перехрестя була притаманна всьому Північному Причорномор'ю та й проявилася спершу в заснуванні грецьких колоній у гирлі Дніпра, а не в Криму.

Тривалість функціонування цього перехрестя зумовила географічна унікальність Північного Причорномор'я як місця, де Євразійський степ з'єднувався з морем, що створювало вигідні умови для торгівлі. Передусім ідеться про торгівлю кочових скотарів Надчорномор'я із середземноморськими державами, яка, власне, й стимулювала грецьку колонізацію у Надчорномор'ї. Римське панування втягнуло до цієї торгівлі все Середземномор'я. З іншого боку, завдяки транспортному сполученню в степу перспективи торгівлі із Середземномор'ям привабили в Крим купців із Центральної Азії, зокрема согдійців, які у VII ст. заснували порт Судак (Согдак), назва якого зберегла пам'ять про засновників. Судноплавні річки Чорноморського басейну привабили сюди у IX ст. купців-воїнів варягів, а надалі — русів. Апогеєм в історії цього перехрестя стала монгольська доба, коли

торгівля через генуезькі колонії зв'язала середземноморські країни із Центральною Азією та Китаєм.

Цей зв'язок через торгівлю виявився настільки привабливим для причетних країн, що його розрив унаслідок занепаду Монгольської імперії зумовив спроби відновлення його іншими, морськими, шляхами як з боку Європи, так і з боку Китаю. Саме пошук шляху в Китай дав поштовх великим географічним відкриттям. До всього, османці завоювали генуезькі колонії на Чорному морі 1475 р., змусивши генуезців переорієнтуватися на Атлантику, одним з епізодів чого й стало відкриття Нового Світу.

Що мають на увазі, коли говорять про культурно-цивілізаційну своєрідність Криму?

Практично вся історія Криму до 1783 р. була історією співіснування та змагання середземноморської та кочової культур, і саме відмінність у способах життєдіяльності забезпечувала їхнє тривале співіснування. Кочівники не знали мореплавства і протягом століть були змушені вдаватися до посередництва жителів прибережної смуги. А після 1783 р. порубіжність Криму визначалася складною взаємодією Росії та Туреччини, у вигаші від якої в середині ХХ ст. виявилася Україна.

Географічне розташування Півдня України на порубіжжі християнської та мусульманської цивілізацій зумовило кілька принципових особливостей його розвитку. Як на першу особливість фахівці вказують на такий тип соціокультурного освоєння території, який у демографії іменують відкритим, з високою питомою вагою міграційних процесів. Велика міграційна рухливість населення спостерігалась упродовж усього часу формування поселень. Важливо підкреслити, що міграційна рухливість мала яскраве етнічне забарвлення.

Якщо ж говорити про Крим окремо, то найхарактерніша його особливість як ареалу розселення і господарського регіону сформувалась уже в наш час на основі його автономного статусу. У 1991 р. автономію в унітарній державі було створено як прийнятний для різних політичних сил компроміс, здатний мінімізувати ризики конфліктогенності. Частково він своєї мети досяг, хоча кримськотатарська спільнота цей компроміс не прийняла і домагалася зміни або принаймні коригування політико-правового статусу автономії. Головний вектор конфліктності на півострові був спрямований, однак, по лінії «Сімферополь — Київ», і напруженість сягнула апогею у 1992 р., із проголошенням Верховною Радою Криму його державної самостійності. Тоді жар пристрастей вдалось охолодити. Втім, політичний простір Криму за-

лишався переобтяженим безліччю проблем — економічних і земельних, мовно-освітніх і релігійних. Значна частина їх успадкована від минулих політичних режимів, чимало породжені впродовж останнього двадцятиріччя — недосконалістю регіональної політики центру, непрофесіоналізмом місцевої влади, нерозвинутістю структур громадянського суспільства.

Нині ситуація значно ускладнилася внаслідок поширення на Крим і Севастополь юрисдикції Російської Федерації, що означає фактичну анексію півострова. Формально Республіка Крим і місто Севастополь є суб'єктами РФ, але світова спільнота такий їхній статус не визнає. Своєю чергою, владні структури РФ деякий час не визнавали легітимною українську владу і не бажали вступати у будь-які контакти з нею на президентському чи урядовому рівнях. Це робило ситуацію невизначеною, але загалом передбачуваною. Отже, важливо налагоджувати контакти і дипломатичним шляхом розв'язувати питання власності, культурної спадщини, комунікацій і т. п.

Після того, як Україна підписала й економічну частину угоди про асоціацію з ЄС, її материкова частина і Крим приречені на більш чи менш тривалий розвиток на різних цивілізаційних орбітах, у полі впливу Європейського Союзу та Митного Союзу. Це створить неабиякі складнощі для громадян України, які мають у Криму нерухомість і власні бізнесові та інші інтереси. Багато залежатиме від зваженості дій обох держав, які мають спільно сприяти збереженню ділової атмосфери і взаємовигідної співпраці на півострові.

Київ і Крим за доби Відродження: чужі світи, антагоністи чи партнери?

Для пересічного українця Кримський ханат є уособленням ворожості. На запитання, що ви знаєте про татар, напевне буде відповідь «татарські напади», «ясир». Проте слід зазначити, що конфлікт є лише частиною нашої історії. Адже, врешті-решт, українці воювали також із поляками та росіянами, і їхні війська так само палили та грабували. Вся правда в тому, що для українця Крим був далеким лише крізь призму війни — звідти прийшов ворог, і туди можуть завести у полон. Водночас в економічному плані Крим залишався частиною спільної економічної ойкумени. Те саме стосується й випадків союзницької співпраці українців і татар із Криму, доволі нерідких для XIV—XVI ст.

За доби Відродження в Європі відбулися колосальні зміни в різних сферах життя. Не стали винятком і українські землі. На них поширювалася влада Монгольської імперії, Золотої Орди, тут відбувались утворення і становлення Кримського ханату, прихід литовської влади і поява українського козацтва. При цьому відносини між Києвом і Кримом, незважаючи на суперечності, залишалися сталими.

Яскравим прикладом контактів Києва і Криму ще в XIII ст. можуть бути події напередодні та на початку монгольського вторгнення. Так, у 1220 р. (інша дата — 1221 р.) руські дружини допомагали мешканцям Судака і місцевим половцям у боротьбі проти турків-сельджуків. У 1222—1223 рр. половці знову отримали допомогу з України-Руси, цього разу вже проти монгольського війська. Така увага з боку Києва до ніби далекого півдня пояснюється передусім тим, що Крим і Київ були воротами одного торгового маршруту, який проходив через Центрально-Східну Європу з півночі на південь.

Слід зазначити, що із завоюванням України (без територій, контрольованих Руським королівством: Галичи-

ни, Волині, Турово-Пінщини і частини Поділля і Київщини) Монгольською імперією цей зв'язок не порушився. Обидва регіони ввійшли до однієї області — Крила Мувала, а Крим, і передусім Кафа, остаточно перейняв на себе південну частину торгового маршруту. Найкраще цей зв'язок простежується на приватному рівні. Адже саме тут діє принцип раціональності, що не завжди панує в державній сфері. Так, після виходу (де-факто) Улусу Джучі зі складу Монгольської імперії в ньому відбувся черговий перерозподіл земель між правлячою родиною — Чингізидами. І в цьому перерозподілі Київ і Крим були віддані у власність молодшого сина Джучі — Тука-Тімура та його нащадків. Отже, бачимо, як два віддалених географічно регіони об'єднуються в одній власності. Поступово зі втратою Чингізидами своєї влади в Золотій Орді та заміщенням їх князівськими родинами весь регіон від Київщини до Криму підпадає під вплив князівської родини Кият, найвідомішим представником якої був Мамай. На сьогодні серед істориків домінує думка, що просування Ольгерда у 1362 р. на Київщину відбулося з дозволу (нехай і вимушеного) Мамаю. Коли ж Мамай зазнав поразки, то його старший син Мансур утік саме під Київ, де став родоначальником князівської династії Глинських. І не випадково Тохтамиш, розбивши свого ворога, одразу наприкінці 1380 р. вторгся на Київщину. Вже наприкінці 1390-х рр. Вітовт, оволодівши Києвом після смерті Скиргайла, починає просуватися на південь і в 1397—1398 рр. намагається разом уже із союзником Тохтамишем опанувати Крим.

Взагалі саме за Вітовта чітко простежується така особливість: той, хто володіє Києвом, намагається підпорядкувати кримські порти, і навпаки. Так, Вітовт у своїй ординській політиці розглядав Крим як плацдарм для захоплення центру Золотої Орди. Саме на півострів литовський князь відправляв своїх ханів-клієнтів, а вже звіти вони вирушали на схід. Водночас головний ворог Великого князівства Литовського (ВКЛ) Едигей, періодично займаючи Крим, кожного разу організовував похід на Київ (найпотужніший з яких був у 1416 р.). Проте в цій боротьбі врешті-решт перемогло ВКЛ, і 1428 р. Вітовт навіть змусив Кафу визнати його сюзереном.

Саме ця боротьба між ВКЛ і Золотою Ордою разом зі специфічним розташуванням Криму й породила нову державу — Кримський ханат. Наприкінці життя Вітовту вдається посадити двох ханів на престол, одного — в Сараї як правителя Золотої Орди (Улуг Мухаммеда), а другого — на створений престол у Криму (можливо, це був Хаджи-Герей I). Київ же став як військово-політичною, так і економічною базою підтримання такого порядку. Відповідно, щойно ВКЛ втягнулось у міжусобну війну 1431—1437 рр., коли не могло впливати на степові справи,

як новий хан Саїд-Ахмед не лише прогнав свого головного конкурента Улуг Мухаммеда, а і «проковтнув» Крим. Економічні важели Києва щодо степу він перевів на себе. Більше того, наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XV ст. Саїд-Ахмед навіть спробував посадити у Києві свого ставленика князя Михайла Сигізмундовича. Проте, як тільки ВКЛ відновило свою єдність, почалося відновлення усталеного ще за Вітовта порядку речей на півдні. І тут чітко простежується зв'язок Києва із Кримом. Так, у Київське князівство повертається династія Володимировичів, а саме — син першого київського князя з литовської династії Гедиміновичів Володимира Ольгердовича Олелько. Причому йому повернули всі повноваження батька, а за Київським князівством закріпилася назва «Велике», на рівні з Великим князівством Литовським. Цей князь за десять років стабілізував ситуацію на київському півдні, відсунувши володіння Саїд-Ахмеда за Ворсклу. А вже його син Семен 1455 р. перейшов у наступ і, згідно з татарськими джерелами, розбив Саїд-Ахмеда і посадив у Криму Хаджи-Ґерей, чим відновив Кримський ханат. І поки існувало Велике князівство Київське, ханат залишався в орбіті литовських інтересів. Водночас, коли Київ у 1471 р. із князівської столиці був перетворений на центр воєводства і позбавлений зовнішньополітичних інструментів впливу на південь, доволі швидко, 1475 р., і Кримський ханат підпав під владу нового сюзерена — Османської імперії.

Незважаючи на відчутні політичні зміни, традиційний зв'язок двох центрів не міг бути перерваний швидко. Інша справа, що він проявлявся у двох процесах.

Так, правителі Кримського ханату, відірвавшись від ВКЛ і Києва зокрема, почали докладати всіх зусиль, щоби компенсувати це захопленням стольного града. Вже 1482 р. Менглі-Ґерей I штурмував і спалив Київ, тоді ж він намагався закріпитися на порубіжних землях і наклав на місцеве населення податок зерном. Проте у ВКЛ виявилось достатньо сил, щоби відбити цей напад. У подальшому діти цього хана Ахмат-Ґерей I і Саадет-Ґерей I виношували плани захоплення Києва. Останній навіть вдався до військової операції, проте 1531 р. українські полки під Черкасами відбили вторгнення. І невдовзі плани Криму щодо Києва відступили в минуле. Однією з причин цього, до речі, стала поява буферного проміжного військового центру — українського козацтва. Саме воно надійно прикрило центральноукраїнські землі з півдня.

Цікаво, що в 1500 р. останній хан Золотої Орди, намагаючися вдертися до Криму, просив ВКЛ віддати йому Київ як базу для війська.

З іншого боку, кримські еліти розглядали Київ як місце, де можна знайти надійний притулок у випадку гонінь і репресій у Криму (під час місцевих усобиць чи внаслідок політики османів). Відповідно, за прикладом батька Хаджи-Герей I, його діти Нур-Давлет і Хайдар, зазнавши поразки від Менглі-Герей I, втікали саме до Києва. Сам Менглі-Герей на початку 1470-х рр. теж розглядав Київ як місце порятунку у випадку поразки. Наприкінці XV — на початку XVI ст. чимало представників кримського нобілітету втікали з Криму через Київ. Апогеєм цього стала боротьба Іслам-Герей I (син хана Мухаммед-Герей I) за батьківський престол. Іслам-Герей кілька разів повставав проти ставлеників османів — Саадет-Герей і Сахіб-Герей. І, зазнавши поразки, він одразу відступав під Київ. А вже здобувши там військову і матеріальну підтримку, повертався до Криму. Завдяки цьому Іслам-Герей став у 1533 р. ханом. І лише війна ВКЛ з Московщиною, відома як Стародубська (1534—1537), завадила йому закріпитися у Криму надовго.

Як бачимо, політичний зв'язок між Києвом і Кримом за доби Відродження ніколи не переривався, мав різні форми, був наповнений драматичними ситуаціями, проте залишався сталим.

Як Великі географічні відкриття стали економічно-цивілізаційним рубіконом Криму й України?

В історичному процесі політичні зміни не завжди збігаються з відповідними економічними та іншими трансформаціями. У своїх роботах ми зазначали, що саме у 40-х роках XVI ст. кримська еліта поступово відмовляється від планів захоплення Києва. Цікаво, що і в урядових колах ВКЛ питання захоплення Криму стає дедалі примарнішим. Причини цього лежали в економічній площині. Які ж процеси вплинули на плани сторін?

Добре відомо про існування Великого Шовкового шляху — торгової артерії, що з'єднувала Азію та Європу. Країни, через які проходив цей шлях, перебували фактично у привілейованому економічному становищі. Водночас зміна торгового маршруту одразу негативно позначалася на економічному розвитку тих, хто не був утягнутий у ці процеси. Слід зазначити, що саме поняття «шлях» є умовним. Радше йшлося про напрямки та конкретні міста, як правило портів (причому як на березі морів-океанів, так і пустель чи гірських проходів), через які йшов основний товаропотік. Крім того, не слід сприймати цей передусім караванний шлях як безперервне пересування однієї торгової валки, наприклад, з Китаю до Європи. Фактично йшлося про таку собі товарно-фінансову естафету, причому маршрути, як правило, тягнулися до областей зі своїм внутрішнім ринком. Отже, бачимо, що Великий Шовковий шлях — це доволі складний і багатогранний торговий світ.

Частина Шовкового шляху пролягала саме через Україну. Тут головні маршрути йшли таким чином: морем із Трапезунда чи сушею через Кавказ товар потрапляв до кримських портів. Звідси знову ж таки морем і сушею товар ішов на захід. Морем, оскільки існувало каботажне плавання, кораблі йшли вздовж берегів Північного Причорномор'я, заходячи в порти Дашева, Білгорода-Дністровського, Кілії та інших міст. Сушею каравани рушали степом через Перекоп до Дніпра, як правило, в напрямку Тавані — саме тут була головна

дніпровська переправа. Після неї маршрут розділявся на три головних напрямки: перший — сушею вздовж чи човнами по Дніпру на північ до Києва, через Південний Буг на Волинь і Галичину, до Дністра й далі вже в різні частини Європи. Відповідно за тією самою схемою шлях працював і у зворотному напрямку. Із середини XIII ст. український відрізок шляху істотно поживався. Це було пов'язано із занепадом його головного конкурента у Сирії та Палестині. Як наслідок, швидко росте Кафа, яка фактично перетворюється на торгові ворота Європи. Ця ситуація протрималася стабільно до кінця XV ст. Торгові міста і маршрути пережили лихоліття міжусобиць у Золотій Орді, вторгнення Тамерлана, наступ із півночі ВКЛ тощо. У 30-х роках XVI ст. (коли вже відбувся торговий спад унаслідок зміни торгових шляхів на півдні) сучасник так описував рівень сухопутної торгівлі через українські землі: «Купці, коли їх збиралося до тисячі, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і нав'юченими верблюдами. При проходженні цих караванів через українські землі з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняйли, човнярі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами автора джерела, на це не скаржилися ні московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко у київських будинках, крім різних плодів і фруктів, меду, м'яса, риби, можна було знайти шовк, дорогоцінне каміння, соболине та інші хутра, прянощі».

Проте вже наприкінці XV ст. ситуація починає кардинально змінюватися. На це вплинули два фактори.

Фактор перший. Завдяки розвитку продуктивних сил, кризі цехового виробництва і появі мануфактур у Європі починається виробництво тих товарів, що раніше завозилися зі сходу, передусім шовку. Така продукція, як тканини, що раніше надходила з Азії, тепер, навпаки, має місцеве походження — найбільш цінні вироби з Ліона і Лондона. Розвиток продуктивних сил ринку і демографічне зростання у Західній Європі приводять до того, що саме на Балтійське й Атлантичне узбережжя поступово переміщується торговий обіг. Водночас на Чорному морі османи знищують основного торгового агента європейців — генуезців, а саму торгівлю замикають на Стамбул.

Фактор другий. Починається доба Великих географічних відкриттів. 1502 р. португальці відкривають морський шлях до Індії навколо Африки. 1498 р. іспанці відкривають Америку. Таким чином відбулися революційні зміни торгових маршрутів. Все це приводить до зміни ринків та їхнього характеру. Українські землі стають східним кордоном європейського ринку та його сировинним постачальником, а Крим, навпаки, орієнтується на османський ринок. Відтак, якщо ще на початку XV ст. українських можновладців з українських теренів приваблював Крим із його портами і генуезькою торгівлею, то вже на середину XVI ст. їхня увага була спрямована винятково на захід.

Які історичні назви мав Кримський півострів?

Назви, дані півострову греками, назавжди збереглися в європейській географічній традиції. Назви «Таврія» або «Таврика» походили від назви народу таврів. Уперше вони засвідчені у творі «Перипл (лоція) залюдненого моря» псевдо-Скілака, анонімого автора IV ст. до н. е., який видав себе за Скілака Каріандського, грецького капітана на службі персів VI ст. до н. е. Також півострів по-грецьки іменувався «Таврика Херсонесос», себто Таврійський півострів. Ці назви залишалися для європейців основними назвами півострова приблизно до кінця XVII ст.

Назва «Крим» — тюркського походження. Початково вона була назвою міста (сучасне м. Старий Крим) — адміністративного центру монгольського тумену, тобто провінції, здатної виставляти десятитисячне військо. Нова назва засвідчила зміни, принесені монгольським завоюванням. Відповідний тумен займав територію між річками Дніпро та Дон, а отже включав не лише півострів, а й значно більші за площею материкові землі. Він існував уже на час посольства римського папи під керівництвом Платона Карпіні до монголів 1245—1247 рр. Саме ж місто Крим уперше згадується під 1262/1263 р. у зв'язку з проїздом через нього послів мамлюцького султана Бейбарса до золотоординського хана Берке. Сама назва «Крим», як припускають, означала «рівчак». Водночас ця ставка мала ще й другу назву — «Солхат», яка означала «ліве крило». Зазначення «ліве» видавало її другорядність відносно ставки правого крила. Схоже, остання розташовувалась у селищі Ескі-Юрт (себто метафорично «стара столиця») на території сучасного м. Бахчисарая. Але Крим/Солхат набув більшої ваги, напевно, завдяки близькості головних центрів міжнародної торгівлі, таких як Судак і Кафа. Тому зрештою територія улусу стала ідентифікуватися саме із цим містом.

Значна торгівля проходила також суходолом материковою частиною Кримського улусу в східному та західному напрямках, завдяки чому там теж виникли важливі міста і певний час перебувала ставка Мамаєва («Мамаєв городок») — відомого політика часів анархії в Золотій Орді 1359—1380 рр. Проте ця торгівля занепадала під кінець XIV ст., і за Кримом/Солхатом збереглася чільна економічна і політична роль. Ще 1438 р. це місто називалося степовиками «орду-базар» («ставка-базар»), як звичайно називалася столиця улусу. Генуезькі ж володіння, хоч і мали значно більше місто Кафу, вважалися підвладними Золотій Орді, на знак чого генуезька монета карбувалася із золотоординською/джучідською тамгою. Тому в очах татар Кафа не могла заступити важливість Крима/Солхата.

Таким чином, політичний та економічний центр золотоординського улусу містився саме на півострівній частині. Через знелюднення материкових територій, а також втрату їх північної частини внаслідок експансії Великого князівства Литовського та Московського князівства з кінця XIV ст., на півострові зосередилися основні людські ресурси улусу. Півострів перетворився на центральне володіння улусу, а рів на перешийку з фортецею Ор («Перекоп»), або Ор-Капи («Ворота у перекопі»), став його кордоном. Відповідно тюркомовне населення називало півострів за містом, яке для них було головним, — Кирим-адаси («острів» Крим). Територія за межами півострова дістала назву Ор-Ташраси, себто «Заор'я, території за Ором/Перекопом». Навпаки, для сусідніх держав фортеця Ор перетворилася на головну прикмету цього улусу, а потім і держави, і саме її ім'ям Кримський ханат і називався — Перекопська Тартарія (*Tartaria Precopensis*).

Та європейці все-таки визнали за півостровом і тюркську назву Крим. Принаймні від середини XVI ст. на європейських картах зустрічається її латинізована форма «Crimea», але початково вона, як і назви «Мала Тартарія» чи «Перекопська Тартарія», стосувалася усїєї території Кримського ханату, тобто півострова разом із материковою частиною. Іноді, внаслідок нерозуміння тюркської говірки, європейці вживали форму «Кріменда», що копіювала тюркську назву в місцевому відмінку, себто «у Криму».

На європейських картах Кримський півострів до кінця XVII ст. також часто позначався як Газарія (*Gazaria*). Ця назва завдячує тому, що саме так у популярному та офіційному вжитку Генуезької республіки називалися колонії останньої на берегах Чорного моря, а їхнім адміністративним центром було місто Кафа (сучасна Феодосія) у Криму. Сама ж назва «Газарія», без сумніву, вказує на хозар.

Після анексії Кримського ханату Російською імперією 1783 р. російські можновладці під впливом власного філеллізму чи татарофобії відновили в офіційному вжитку грецьку назву «Таврика» (звідси — «Таврический полуостров»), але назва «Крим» зберегла популярність.

Згідно з указами російської імператриці Катерини II від 13 (2) і 19 (8) лютого 1784 р. на території анексованого Кримського ханату була утворена Таврійська область, а 20 жовтня 1802 р., відповідно до указу російського імператора Олександра I, заснована на тих самих землях Таврійська губернія, яка проіснувала до 1921 р.

Як відображали Крим на стародавніх картах?

Карта як образно-знакова модель місцевості наочно передає великий обсяг інформації, включно з політичним і політико-адміністративним устроєм території. Важливою властивістю карти є її достовірність, тобто географічна відповідність картографічного зображення об'єктам реального світу. Тому при послідовному розгляді картографічних джерел минулого можна відтворити політичну історію певної території. Звісно, при цьому слід враховувати тодішні методи та способи створення карт, які тією чи іншою мірою впливали на точність і актуальність картографічного зображення, а також проаналізувати можливу тенденційність подачі інформації на карті.

Територія Криму досить схематично була відображена на рукописних дрібномасштабних картах світу раннього Середньовіччя в християнській та ісламській картографії. Берегова лінія Криму з прибережними поселеннями докладно показана на морських навігаційних картах XIII—XVII ст. — картах-портоланах Середземного моря, що здебільшого відображали також Чорне й Азовське моря. Проте перші відомі стародавні карти не показували кордонів держав, яких, власне, й не існувало, а лише іноді містили назви країн.

Визначною пам'яткою культури періоду Київської Русі, найдавнішим пам'ятником руських геодезичних робіт є так званий Тмутороканський камінь, знайдений на Таманському півострові у 1792 р. переселеними на Кубань запорозькими козаками. Напис староруською мовою на камені сповіщає про проведені за князя Гліба Святославича у 1068 р. геодезичне вимірювання віддалі від Тмуторокані (Тамань) до Корчева (Керч).

Крим зображений на перших друкованих, так званих античних, птоlemeївських картах — на Десятій карті Європейської Сарматії (1477), на Восьмій карті Європи

(Європейської Сарматії) (1482), де він підписаний як «Таврика Херсонеська». Починаючи з 1482 р., у виданнях «Географії», поряд із птолемейськими картами, почали друкувати тодішні, так звані сучасні, карти. На сучасній карті Сарматії М. Вальдзеемюллера (1513) на території Криму розміщено підпис «Таврика Херсонеська, нині Мала Тартарія (Татарія)». Карта Польщі та Угорщини С. Мюнстера 1540 р., що була включена до його 39-ти видань «Географії» та «Космографії», містить напис на території Криму «Татарія Перекопська», а північніше Криму в гербовому щиті-картуші розміщено тамгу — герб Кримського ханату та роду Гереїв — і напис «Мала Татарія». Слід зазначити, що європейці Кримський ханат часто іменували «Мала Татарія».

Крим на карті Східної Європи венеційського картографа і космографа Д. Гастальді (1562) названий «Газарією (Gazaria)». Так у Західній Європі називали генуезькі колонії та факторії на Кримському півострові, які існували у XII—XV ст. Назва «Газарія» походить від хозар, які на той час уже втратили контроль над Кримом. Ця давня назва зустрічається і в окремих пізніших виданнях західноєвропейських картографів. Наприклад, на карті польських коронних земель лондонського видавця Р. Блома (1669) в англійській версії атласу Сансона.

Належність Криму до Кримського ханату чітко відображена на післябопланівських картах України другої половини XVII — XVIII ст. Г. Валька і П. Шенка, Й.-Б. Гоманна, Й.-Х. Вайгеля, М. Зойтера, Т.-К. Лоттера та інших західноєвропейських картографів і видавців. Крим як татарські землі показаний на першій друкованій карті російською мовою: «...частини більшої і меншої Росії, Польщі, Татарії, Понту Евксинського і Анатолії...» Я. Брюса (1699), створення якої пов'язують з азовським походом Петра I проти Османської імперії (1695—1696).

Докладніше Крим у складі Кримського ханату відображений на численних картах Таврики Херсонеської кінця XVI — початку XVIII ст. Г. Меркатора, Й. Гондія, Й. Клоппенбурга, В.-Я. Блау, Я. Янсона, Г. Валька і П. Шенка, Г. Сансона, спадкоємців Сансона. Окремішність Криму від Росії унаочнюють численні карти Росії західноєвропейських картографів і видавців XVI—XVII ст. (С. фон Герберштайн, Г. Меркатор, І. Масса, Г. Герітц, В.-Я. Блау, М. Меріан, Ю. Данкертс I, Н. Вісшер II).

Таким чином, з початку XVI ст. на картах західноєвропейських картографів Крим послідовно показували як частину Татарії.

За картами XVIII ст. можна наочно простежити російську експансію у Північне Причорномор'я та Крим. Російські й західноєвропейські картографи і видавці приділили багато уваги картографічному відображенню подій російсько-турецьких війн 1735—1739 і 1768—1774 років. На всіх картах до 1783 р. Крим показано у складі Кримського ханату.

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Російська Академія наук у Санкт-Петербурзі у 1736 р. видала три карти цього регіону Ж.-Н. Деліля, на яких, крім іншого, зображено й російсько-турецький кордон. За матеріалами російського картографа капітана Карла фон Фрауендорфа створена карта воєнних дій «Theatrum Belli», видана 1737 р. Академією наук у Санкт-Петербурзі. Зазначені карти, особливо остання, широко використовувались у Європі для створення численних карт Європейської, або Малої Татарії (Північного Причорномор'я та Криму) включно з відображенням театру воєнних дій між Росією і Туреччиною (карти П. Шенка і Г. де Лета, Р. і Ж. Оттенсів, Й. Ковенса і К. Морт'є, Д. Сенекси, Д. Тінні, А. дю Шафата, М. Зойтера, Г.-Я. Гаупта).

Належність Криму до Туреччини (Кримський ханат як васал Османської імперії) відображають перші атласи Росії «Atlas Imperii Russici» І.К. Кирилова (1734) та «Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт,...» Російської Академії наук (1745). Після першої російсько-турецької війни топографічні знімання території російсько-турецького пограниччя у зв'язку з військовими інтересами інтенсивно проводять Квартирмейстерська частина та Інженерний корпус російської армії; на їх основі були створені численні карти, серед яких і карти Д. де Боскета. У 1769 р. Я.-Ф. Шмідт видав «Пограничную карту Российской и Турецкой империй и Польши». Створені російські карти об'єктивно передають тодішній стан російсько-турецького розмежування.

Новий інтерес до картографування Північного Причорномор'я та Криму з'явився в Європі з початком другої російсько-турецької війни, а також із подіями, пов'язаними з Барською конфедерацією 1768—1772 рр. Проте і на цих картах належність території Криму не викликала сумніву.

Крим як складову частину Російської імперії почали зображати на картах лише після приєднання його до складу останньої у 1783 р. Крим як Таврійська область у складі Росії показаний на «Новой карте Российской империи, разделенной на наместничества» Я.-Ф. Шмідта і Ф.І. Шуберта (1786), в «Российском атласе, из 44 карт состоящем и на сорок два наместничества Империю разделяющем...» О.М. Вільбрехта (1792) тощо. В європейській картографії одними з перших карт, що зображали Крим у складі Російської імперії, були карти італійського видавця А. Дзатти «Територіальний поділ Малої Татарії у новій проєкції» (1783) та німецького видавця і гравера Й.-М. Пробста II «Нова географічна карта Європейської, або Малої Татарії в Криму» (1784).

Які сучасні етноси утворилися на Кримському півострові?

З багатьох народів, що проживали на теренах Криму з давніх-давен, власна історія яких нерозривно пов'язана з півостровом, лише чотири етнічні спільноти існують і нині. Це кримські татари, караїми, кримчаки та мариупольські греки. Їхній етногенез розпочався на теренах півострова в часи раннього Середньовіччя.

Караїмські громади існують у всьому світі: найдавніші — в Литві та Польщі. Зважаючи на цю обставину, певна частка дослідників називає їх етноконфесійною групою, втім позиція власне караїмів із цього приводу доволі принципова — вони відчують себе окремим народом. Вважається, що караїми є нащадками старожитнього населення півострова, яке свого часу пристало до караїмізму. Євреї-вигнанці з Персії масово з'явилися у Криму наприкінці VIII ст. н. е. Рятуючись від мусульманської навали, вони оселились у Хозарському каганаті. Певний час кагани намагалися зробити юдейство державною релігією, тож послідовників у неї було чимало. До цього ж часу належить і зародження караїмізму, що виник у Багдаді як секта, яка визнавала єдиним джерелом віри Біблію і відкидала низку талмудистських догматів. Релігійні переслідування змушували їх мігрувати світом. Наприкінці XIII ст. з теренів Візантійської імперії вони дійшли Криму. Згодом на основі місцевого старожитнього населення та послідовників караїмського віровчення відбувся етногенез сучасних кримських караїмів.

Мова караїмів (самоназва — «карай», від арамейського — «читець») належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Процеси етнічної мобілізації етносу активізувало входження Криму до складу Російської імперії (1783 р.). Зарахування караїмів до євреїв автоматично поставило громаду в становище найменш захищеної соціальної верстви. Громада об'єдналась і донесла до самодержців принципові відмінності ка-

раїмів від євреїв та їхньої віри від юдейської. Свого роду національним маніфестом стала супліка про звільнення від подвійного оподаткування (1794 р.). В ній сформульована думка про те, що караїми є старожитнім осілим населенням Криму. В 1795 р. громада, офіційно визначена як «таврійські євреї, іменовані караїмами», була звільнена від подвійного оподаткування. В 1830-ті рр. шеститисячна громада набула нового визначення — «російські караїми старозаповітного віросповідання». В 1857 р. караїми набули права вступати на державну службу, отримувати вчені ступені та військову освіту. В 1914 р. в імперії проживало близько 14 тис. караїмів, із них 8 тис. — у Криму. Це була одна з найбільш освічених і заможних етнічних груп імперської Росії: на початку ХХ ст. на громаду припадало 12 мільйонерів і півтисячі кадрових офіцерів.

Не в останню чергу через це період червоного терору в Криму став відправною точкою непоправних демографічних і культурних утрат караїмської громади: вцілілі рештки заможних верств та офіцерства емігрували з країни. Припинили своє існування релігійні громади та навчальні заклади. Так само непоправних утрат громада зазнала в роки Другої світової війни, оскільки нацисти знищували караїмів як євреїв. Частина їх була депортована разом із татарами в 1944 р.

В 1958 р. чисельність етносу в Україні скоротилася до 2,6 тис., з них лише 19 % вважали караїмську мову рідною. Чисельність кримських караїмів у 1979 р. становила 1047 осіб, в 1989 р. — 823, в 2001 р. — 671 особу.

На початку 1990-х рр. діяльність релігійних караїмських громад відновилася. Тоді ж почала свою діяльність Асоціація караїмів Криму («Кримкарайлар»), яка опікується відродженням культурних традицій народу, організацією національних свят, виданням періодики, поверненням культових споруд і національних святинь, зокрема давнього печерного міста Чуфут-Кале із цвинтарем-святинищем Балта-Тиймез. Внаслідок значної мовної асиміляції етнос перебуває на межі етнічного розчинення.

Кримчаки як етнос консолідувались у XIV—XV століттях навколо однієї з течій юдаїзму (рабанітизм), яка сповідує настанови Старого Заповіту і Талмуду. Кримчацький молитовний ритуал усталився в XVI—XVII століттях під впливом євреїв-талмудистів Стамбула і Палестини. Кримчацька мова сформувалася на основі кількох мов і діалектів: мови євреїв-тюркофонів домонгольського періоду; середньокримського і південнобережного діалектів кримськотатарської мови; мов, що вживалися в єврейських громадах регіону; давньоєврейської мови іврит як мови культу і ділового листування.

Назва «кримчаки» є скороченим варіантом повної назви «кримчаки-евреї», що, своєю чергою, є калькою з кримськотатарської назви «яхуділер киримча» (тобто — «евреї кримського зразка»). У 2-й половині XIX ст. термін «кримчаки» став основним для означення цієї етнічної групи в офіційних документах (спочатку він використовувався для розрізнення місцевих тюркомовних євреїв-талмудистів і тих євреїв, які почали оселятись у Криму після 1783 р.), і лише наприкінці XIX — на початку XX ст. він став етнонімом. Саме на цей час припало й завершення процесу етнічного самоусвідомлення громади. Традиційними центрами розселення кримчаків були Феодосія (Кафа) та Білогірськ (Карасубазар). У XVI ст. їхня чисельність становила 500—700 осіб, на початку XIX ст. — близько 600, у 1897 р. — 3345, 1912 р. — 7500, 1926 р. — 6338, 1940 р. — 9,5—10 тис.

Культурне піднесення, яке розпочалось у перші роки XX ст. (в 1901—1902 рр. кримчацькі активісти започаткували видання в Карасубазарі часопису «Газетхаберлері» кримчацькою мовою з використанням єврейської графіки; розпочав свою роботу перший кримчацький просвітитель І. Кая (1887—1956)), доволі виразно загальмувалось у радянські часи. Під тиском атеїстичної пропаганди закрилися майже всі синагоги кримчаків і релігійні школи (мідраші та карасубазарська «Талмуд-Тора»). Натомість створювали світські кримчацькі клуби та культосвітні товариства, почались освітня реформа і формування літературної мови на основі латинського алфавіту. Наприкінці 1920-х рр. були видані кримчацький буквар і підручник для початкової школи. 1930 р. три кримчацькі школи (у Сімферополі, Карасубазарі і кримчацькій сільраді Табулди) перейшли з російської на двомовну систему навчання. Наприкінці 1930-х рр. кримчацькі клуби, культосвітні та навчальні заклади були закриті.

В роки окупації нацисти знищували кримчаків нарівні з євреями. Внаслідок цього за роки Другої світової війни громада зменшилася з 8 тис. до 700—750 осіб. За деякими оцінками, в часи німецької окупації загинули близько 80 % кримчаків. 1948 р. на теренах СРСР їх налічувалося 1,4—1,5 тис. Асиміляція набирала обертів: у 1959 р. з 1,5 тис. кримчаків лише 189 назвали своєю рідною мовою кримчацьку. З метою врятування народу від етнічного розчинення в 1989 р. було створене культурно-освітнє товариство «Къримчахлар», однак призупинити асиміляцію кримчаків не вдалося. За переписом 2001 р., в Україні проживали 406 кримчаків (з них — 204 у Криму), лише 16,7 % яких володіли національною мовою.

Складний шлях етнокультурного розвитку здолала самобутня етнічна спільнота, відома нині під назвою «маріупольські греки» (ще — «приазовські греки»). Вона складається з нащадків давніх

жителів Криму, які тривалий час розвивалися поза активними зв'язками з історичною батьківщиною в умовах національної, культурної та релігійної ізоляції, і майже порівну ділиться на два субетноси (ромеїв та урумів). У науковому середовищі не припиняються дискусії навколо часу її формування та етнічних компонентів, що склали її основу. Дослідники схиляються до думки, що у візантійський період своєї етнічної історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави призвело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати ними рідної мови, а згодом — до переходу на спілкування тюркською мовою. Поділ греків на дві мовні групи (мови яких суттєво відрізняються як від грецької, так і від кримськотатарської) відбувся у Середньовіччі. Певно, під впливом навколишнього грецького населення частина кримських татар перейшла у православ'я; оскільки ж у ті часи релігійна самоідентифікація доволі часто домінувала над етнічною, тюркомовні християни стали ототожнювати себе з греками (як послідовники грецької церкви). Водночас тюркська мова була мовою міжетнічного спілкування в ханаті, тож греки-ромеї на загал вільно нею володіли (тобто були двомовними).

Не менше проблем унаслідок втрати писемної традиції виникає у науковців із кваліфікацією мови другої субетнічної групи — урумів. Згідно з гіпотезою О. Гаркавця урумська мова греків Приазов'я є не діалектом кримськотатарської або турецької, а самостійною мовою, наближеною до тюркських мов. Вона зазнала впливів місцевих татарських, караїмських, кипчацьких, огузько-турецьких, ногайських говорів, що привело до формування її змішаного характеру. Урумські говори Північного Приазов'я у своїх діалектних рисах є відображенням кримськотатарських говорів тих місць, звідки уруми були виселені понад два століття тому.

Примусове переселення громади до Приазов'я відіграло вирішальну роль у дипломатичній війні Російського імператорського двору, що супроводжувала анексію Криму. Оточення Катерини II послідовно дотримувалося думки, що виведення християн із Криму прирівнюється до завоювання провінції. Втілюючи задум, Росія завчасно висвятила на престол митрополита готфейського-кафайського Ігнатія Гозадінова. Ігнатій розпочав листування з імператрицею, прохаючи прийняти кримських християн «під государеву руку». Тим часом за підтримки російських багнетів під керівництвом О. Суворова у вищому керівництві ханату відбулися зміни — його очолив ставленник Росії Шагін-Герей. Священники в церквах майже два роки налаштовували паству проти магометан, наголошуючи на нестерпності пригноблення та необхідності визволення з-під магометанського ярма. Втім, християнське

населення не приставало на подібні заклики. 23 березня 1778 р. Румянцев призначив Суворова командувачем військами Криму та Кубані, той негайно зібрав керівників грузинської, вірменської та грецької церков і запропонував їм разом зі всіма християнами переселитися до Росії. 23 квітня (на Великдень) митрополит Ігнатій звернувся із закликом до пастви, і хоча не отримав загальної підтримки, насильницького переселення було вже не уникнути. Його не зупинили ні протести Шагін-Гереея (йому була виплачена компенсація за втрату платників податків), ані протести самої пастви. Стартувавши на початку серпня 1778 р., масове переселення за півтора місяця завершилося: російська армія етапувала понад 31 тис. християн, з них — 18 391 грека, 12 598 вірмен. Вірмени заснували під Ростовом міста Чалгир і М'яснікован.

Грецька громада виявилася менше керованою: опинившись на місці призначення в Самарській паланці, греки виявили різке незадоволення умовами розміщення, відмовилися засівати відведені їм поля і, не підкоряючись наглядовим органам, настійливо вимагали поселити громаду окремо від решти народів. Провід грецької громади, вочевидь, був зорієнтований на створення для греків автономної адміністративно-територіальної одиниці. Акція громадянської непокори мала результат. Згідно з «Ордером кн. Потемкина генерал-поручику Черткову по поводу устройства греков в Азовской губернии» (29 вересня 1779 р.) греки мали оселитися на Азовському узбережжі, поблизу фортеці Петровська (яка стояла на місці давньослов'янського поселення Адомаха). Уряд надав грекам екстраординарні права на окремішне проживання в Маріупольському повіті. Впродовж 1780 р. казна зобов'язалася виселити з нього місцевих жителів, скарбниця мала компенсувати майнові втрати мешканців фортеці Петровська, державним коштом забезпечувалася зимівля греків у Тору, Маяках, Райгородку. Становище греків у тодішній Росії було винятковим. Обсяг наданих урядом пільг і поступок вражав, коли згадати, що одночасно із переселенням греків до Новоросії він ліквідував Запорозьку Січ і потопив у крові селянську війну під проводом О. Пугачова. Втім і втрати греків були значними: тяготи переселення спричинили серед них високу смертність, освоєння Приазовської цілини розтяглося на довгі десятиріччя і врешті обернулося культурною стагнацією громади. Здійснивши масове виселення християн, Катерина II справді доволі швидко досягнула своєї стратегічної мети: лише за кілька років ханат був доведений до економічного та демографічного колапсу. Скориставшись формальним приводом (зреченням свого ставленика Шагін Гереея), Катерина II в 1783 р. приєднала Крим як бідну знелюднілу провінцію.

Якими мовами розмовляло й писало населення на Кримському півострові?

Від початку історичного часу панівними народами у степах Північного Причорномор'я були індоевропейці — скіфи, сармати, алани. Правдоподібно, індоевропейцями були й кімерійці, вигнані скіфами. Наявність тюркомовних груп серед скіфів не простежується. Нащадки аланів були засвідчені у джерелах з османської частини Криму та Кримського ханату під етнічними назвами «яс» і «черкес».

Германомовні готи панували в Північному Причорномор'ї у III—IV ст. Посол Габсбурзької імперії барон Огьєр Гіслен де Бусбек у середині XVI ст. ще чув і розумів мову двох кримських готів, яких він зустрів у Стамбулі, а також записав кілька десятків слів у своїх записках про посольство, відомих як «Турецькі листи».

Тюркомовні степовики з'явились у Північному Причорномор'ї, вірогідно, вже наприкінці IV ст. н. е. Це були гуни. Їхні політичні спадкоємці — так звані огури, представлені племінними конфедераціями сарагурів, кутригурів, утигурів, болгар та ін. Надалі тюркомовність поширилась у зв'язку з експансією Тюркського каганату в кінці VI ст. та під владою його спадкоємця у Східній Європі — Хозарського каганату. Нові прибульці — угри, печеніги та половці — теж були тюркомовними. Щоправда, ці племінні союзи включали до свого складу представників різних етнолінгвістичних груп, зокрема угро-фінів і протомонголів, але тюркська говірка служила універсальним засобом комунікації (*lingua franca*). Вона зберегла цей статус і по монгольському завоюванні, про що свідчить пам'ятка початку XIV ст. — складена домініканськими ченцями для потреб місії серед кочовиків Монгольської імперії збірка під умовною назвою «Кодекс Куманікус», до якої ввійшли словник, фольклорні та релігійні тексти розмовною тюркською мовою. Мова цієї пам'ятки вважається близькою до мови половців (тюрксь-

ка назва — «кипчаки», грецька та латинська назва — «кумани»), вона належить до кипчацько-ногайської гілки тюркських мов. На її підставі розвинулася сучасна кримськотатарська мова. Щоправда, південнобережний діалект цієї мови зазнав впливу турецької мови, що належить до південної, або огузької гілки тюркських мов. Однак діловодною та літературною мовою у Криму помонгольського часу була так звана чагатайська мова, якою розмовляло і писало тюркомовне населення Центральної Азії, адже Хорезм, який входив до складу Золотої Орди, був основним джерелом освіти та культури. Чагатайська мова початково панувала також у діловодстві Кримського ханату.

Османське завоювання привело до міграції турків у міста південного узбережжя, що увійшли до складу провінції Кефе, передусім до провінційної столиці Кефе (так по-турецьки стала вимовлятися назва «Кафа»). Відповідно на території провінції Кефе панувала османсько-турецька мова. Крім того, ця мова поступово витіснила з письмового та літературного вжитку чагатайську мову.

Грецьке населення зберігало рідну мову, чому сприяла стабільність існування середземноморської цивілізаційної зони. У помонгольський час, однак, під впливом тюркомовних переселенців як зі степової частини півострова, так і з турецьких провінцій Османської імперії, серед греків Криму поширилося знання кримськотатарської та турецької мов. На цій основі з деякими елементами грецької вони утворили власну мову, що отримала назву урумської. При цьому вони навіть пристосували грецьке письмо для запису тюркської говірки, що дало їм змогу користуватися цією мовою для релігійних потреб.

Аналогічні явища були також характерні для юдейських і вірменських громад, які поповнювалися мігрантами з Близького Сходу, Анатолії, Русі, Північної Європи та Іспанії. Так на основі тюркських говірок постали вірмено-кипчацька, кримчацька та караїмська мови. На письмі ж вони користувалися відповідно вірменською та давньоєврейською абетками.

Нарешті, двохсотлітня генуезька колонізація позначилася побуванням італійської мови. Втім діловодною мовою в генуезьких володіннях була латинська, що мала численні італійські слова і терміни. І все ж італійські слова де-не-де залишилися у місцевій топонімії та запозичених морських термінах.

Як відбувалися процеси етнічної взаємодії у Криму?

Ситуацію, що склалася в міжетнічних відносинах на півострові, можна розглядати в категоріях заданого латентного етнополітичного конфлікту. Коріння його сягає часів Середньовіччя та раннього Нового часу, коли регіон став полем зіткнення землеробської та степової, ісламської та християнської цивілізацій. Його символом був невільничий ринок у Кафі, на якому впродовж століть ішла жвава торгівля бранцями татар і турків з України. І хоча сьогодні переосмислення традиційних версій номадизму вносить істотні корективи у характер взаємодії землеробської та кочівницької цивілізацій у напрямі наголошування на функціях контакту, все ж в історичній свідомості українців щодо тюркського елемента переважає стереотип відчуження.

Російська експансія в Криму поглибила етнічний конфлікт відверто дискримінаційним спрямуванням урядової політики й масовими виселеннями та переселеннями корінного населення. Дефіцит робочої сили компенсувався за рахунок міграцій, внаслідок чого населення Криму вирізнялося надзвичайною строкатістю та рухливістю. Вже наприкінці ХІХ ст. тут сформувалися виразні ознаки гострого конфлікту між кримськотатарським населенням, з одного боку, і росіянами й іноземними колоністами — з другого.

Зрештою, стратегія російської влади в національному питанні, яку фахівці подають у термінах «етнічної інженерії», створила безліч проблем для неї самої; управління з Москви знелюднілим Кримом стало вкрай утрудненим, що значною мірою і спричинило передачу Криму до складу УРСР. Заселяли майже «звільнений» від корінного населення Крим переважно вихідцями з України, але вони погано адаптувалися до складних умов ведення господарства на півострові. Значна їх частина полишила Крим. Не врятувала ситуацію і нова потужна хви-

ля переселенців-росіян. Попри це Кремль до останнього чинив спротив поверненню кримських татар на історичну Батьківщину й ухвалив відповідне рішення лише в часи горбачовської перебудови під потужним тиском кримськотатарського руху. Станом на кінець 1990 р. у Крим повернулося понад 97 тис. кримських татар, а рік потому проблема їхньої адаптації в українське суспільство постала вже перед незалежною Україною.

Успадкований Україною ідентифікаційний конфлікт у Криму був за своєю конфігурацією тристороннім. Для визначення його оціночних характеристик застосовується поняття етнічної анізотропії. Такий стан виникає, коли етнічні спільноти, що живуть на одній території, по-різному бачать її майбутнє, мають відмінні ціннісні пріоритети, віддають етнічній ідентичності перевагу над регіональною. Упродовж 22 років цей конфлікт залишався латентним. Українці Криму відчували потужний русифікаторський тиск — станом на 2004 р. на півострові функціонували лише 4 школи з українською мовою навчання із 606 загальноосвітніх шкіл.

Практичну відсутність концепції етнополітичного розвитку Криму особливо гостро відчували кримськотатарські репатріанти (безробіття, недостатня забезпеченість землею і житлом, незадовільний стан інфраструктури місць компактного проживання тощо). Значна частина росіян, загалом лояльно налаштованих до української влади, перебувала в полоні ностальгічних настроїв, тішилася ілюзіями щодо формування етносу «кримчан», «кримських росіян» тощо.

Упродовж усіх цих років Російська Федерація пильно стежила за розвитком ситуації в Криму і намагалася впливати на неї, по-перше, через розширення сфери власної присутності на півострові (створення російських вузів, культурних центрів, робочих місць, участь у розв'язанні житлової проблеми), а по-друге — шляхом проведення масованої пропагандистської кампанії щодо «законних прав» РФ на Крим і особливо Севастополь. Зі свого боку Туреччина через свої канали чинила активний, хоч і ненав'язливий, вплив на позиції кримських татар. Що ж до України, то вона постійно програвала у пропагандистських кампаніях і не надавала першорядної ваги проблемам етнічної взаємодії на півострові. Не проявила нова українська влада належної оперативності навіть тоді, коли ситуація на півострові почала розвиватися в руслі сепаратизму. Наслідком цих стратегічних прорахунків стала втрата Криму, треба сподіватися, тимчасова.

Що означає статус корінного народу?

Корінними (або споконвічними) називають народи, які жили на своїх землях до приходу переселенців з інших регіонів або є нащадками тих, хто населяв ту чи іншу країну чи географічний район, коли туди почали переселятися представники інших культур і етнічного походження, причому в подальшому останні посіли панівні позиції шляхом завоювань, окупації, колонізації тощо.

Ініціаторами руху корінних народів були американські індіанці, які в 20-ті роки ХХ ст. відрядили делегацію до Ліги Націй, аби привернути увагу до своїх проблем. Майже півсторіччя знадобилося на те, щоби питання постало на порядку денному світового співтовариства. В 1970 р. підкомісія з дискримінації та захисту меншин рекомендувала провести широке дослідження проблеми дискримінації корінного населення. У 1977 р. в Женеві відбулася перша міжнародна конференція неурядових організацій із проблем корінного населення, в 1981 р. — конференція неурядових організацій із проблем корінних народів і землеволодіння. Конференції, а також спеціальне дослідження ООН, привели до створення в 1982 р. Робочої групи з корінного населення Організації Об'єднаних Націй. З того часу ООН і Міжнародна організація праці декларують, що закріплення і захист прав корінних народів є найважливішим аспектом проблеми прав людини, й послідовно опрацьовують правові гарантії існування корінних народів.

Від грудня 1989 р. в Економічній і Соціальній Раді (ЕКОСОП) ООН беруть участь одинадцять організацій корінного населення. Це — Рада чотирьох напрямів, Велика рада крисів (Квебек), Рада індіанців Південної Америки, Центр з правового захисту індіанців, Всесвітня асоціація корінного населення, Міжнародна рада по договорах індіанців, Міжнародна організація освоєння ре-

сурсів корінного населення, Приполярна конференція ескімосів, Національний секретаріат з юридичного обслуговування аборигенів і жителів островів, Національна рада індіанської молоді та Всесвітня рада корінних народностей. Сотні представників інших народів та їхніх організацій беруть участь у нарадах, що проводяться у межах ООН, зокрема у тих, що відбуваються в рамках діяльності Робочої групи з корінного населення.

Засідання Робочої групи проводяться у Женеві (Швейцарія) впродовж тижня безпосередньо перед початком щорічної сесії Підкомісії. Робоча група відкрита для представників усіх корінних народів, їхніх общин та організацій. Відкритість сесій Групи для всіх зацікавлених сторін зміцнила її статус як основного центру міжнародної діяльності в царині захисту прав корінних народів. У сесіях 1988 і 1989 років брали участь 380—400 осіб. Серед них — спостерігачі від більше ніж 30 урядів і сотень організацій корінного населення, неурядових організацій, науковці та громадські діячі. Таким чином, Робоча група стала чи не найбільшим із форумів ООН у галузі прав людини. У 1985 р. Робоча група ухвалила рішення опрацювати проект декларації прав корінного населення, а також заснувала Добровільний фонд Організації Об'єднаних Націй, який надає фінансову допомогу представникам общин і організацій корінного населення.

13 вересня 2007 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила декларацію про права корінних народів. Декларацію готували 22 роки; її підтримали 143 держави зі 192. США, Канада, Нова Зеландія і Австралія проголосували проти цього документа, Росія та ще десять країн утрималися. Водночас ст. 69 Конституції РФ «гарантує права корінних нечисленних народів відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права і міжнародних угод Російської Федерації». Зі змісту згаданої статті зрозуміло, що Росія відносить до корінних народів малочисельні етнічні групи, зокрема народи Півночі. Представники малих народів Півночі наділені низкою пільг у галузі оподаткування, соціального забезпечення, освіти, підтримки традиційного господарства, зокрема оленярства. Росіяни ж, як і татари та українці (що є найчисленнішими національностями в Російській Федерації), відповідно до чинного законодавства РФ до корінних народів не належать.

Україна задекларувала курс на збереження та розвиток разом із титульною українською нацією всього розмаїття та різнобарв'я великих і малих етносів, груп, народів. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України 283-ма голосами визнала кримських татар корінним народом і тим самим розпочала процес законодавчого приєднання України до декларації ООН «Про права корінних народів».

Це означає істотне розширення колективних та індивідуальних прав представників кримськотатарського народу в межах України та актуалізацію їхніх проблем на міжнародному рівні. Підґрунтям позиції ООН щодо забезпечення прав корінних народів є визнання необхідності поважати невід’ємні права, ґрунтовані на їхніх політичних, економічних і соціальних структурах, а також на їхніх культурних і духовних традиціях, історії та філософії, зокрема права на землі, території та ресурси. Засадничим правом корінного народу, згідно з Конвенцією ООН, є вільне встановлення ним свого політичного статусу та здійснення свого економічного, соціального і культурного розвитку. Передусім ідеться про право на самовизначення та автономне самоуправління у внутрішніх і місцевих справах, збереження і зміцнення своїх особливих політичних, правових, економічних, соціальних і культурних інститутів (тобто безпосередньо для Криму — легітимацію Курултаю та Меджлісу), право на повноцінну участь за власним вибором у політичному, економічному, соціальному і культурному житті держави на території проживання. На терені корінного народу без його згоди чи прохання про це не може здійснюватися військова діяльність, отож загалом у міжнародному контексті йдеться про демілітаризацію територій, на яких проживають корінні народи. У ст. 7 п. 2 згаданої декларації йдеться про те, що «корінні народи мають колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки в якості самобутніх народів і не повинні піддаватися жодним актам геноциду чи будь-яким іншим актам насильства...» Логічним продовженням попереднього положення є ст. 10, в якій проголошується, що корінні народи не підлягають примусовому переміщенню зі своїх земель чи територій. Корінні народи мають право створювати й контролювати свої системи освіти та навчальні заклади відповідно до властивих їм культурних традицій та методик викладання (ст. 14), власні ЗМІ (ст. 16), політичні, економічні й соціальні системи та інституції (ст. 20). Ст. 46 наголошує, що ніщо в декларації не може тлумачитися як таке, що санкціонує чи заохочує дії, спрямовані на розчленування чи повне порушення територіальної цілісності суверенних і незалежних держав.

Таким чином, визнання кримських татар корінним народом не лише значно зміцнює правові гарантії розвитку кримськотатарської спільноти в Україні, розширює механізми впливу останньої в суспільно-політичному житті на півострові, а і вимагає подальшої роботи держави та інститутів громадянського суспільства щодо узгодження положень декларації із чинною правовою системою та створення соціально-економічних підвалин подальшого їх утілення в життя.

Чи відбувся «народ Криму»?

Російська влада, обґрунтовуючи здійснену нею на підставі так званого референдуму 16 березня 2014 р. анексію Криму, часто посилається на право «народу Криму» на самовизначення. Але чи існує насправді багатоетнічна спільнота «народ Криму», хоч скільки-небудь стала у своїх історичних, етнічних та демографічних характеристиках, об'єднана спільним баченням майбутнього головних її складових? І наскільки та як давно ця уявна спільнота, якщо вона справді існує, нерозривно пов'язана з Кримом? Спробуємо відповісти на ці запитання, проаналізувавши етнодемографічні дані переписів населення.

Від 1783 р., часу анексії Криму Російською імперією, беруть початок масові хвилі еміграції корінного народу півострова — кримських татар — на підвладні Османській імперії території. Водночас розпочинається господарська колонізація Криму слов'янським населенням (переважно селянами-росіянами, а згодом і українцями) та євреями, а також іноземцями — німцями, болгарами, греками тощо. Обидва ці явища визначали подальшу зміну етнічного складу населення Криму, головною тенденцією якої було часом поступове, а часом (у роки, на які припадають масові хвилі еміграції або примусова депортація) стрімке зменшення частки кримськотатарського населення серед мешканців півострова.

До початку Кримської (Східної) війни 1853—1856 рр. кримські татари, тим не менш, усе ще склали абсолютну більшість (понад три чверті) серед населення Криму. Проте війна, відхід частини кримських татар разом із турецькими військами у 1856 р. та хвиля масової еміграції початку 1860-х років, якій сприяв російський уряд, зменшили станом на 1864 р. частку кримськотатарського населення серед мешканців Криму до 50 %.

Саме після Кримської війни та селянської реформи 1861 р. розпочинається масове переселення росіян, українців і колоністів інших етнічних груп на спорожнілі землі півострова.

Як свідчать дані Першого загального Всеросійського перепису населення 1897 р., на кінець XIX ст., попри те, що частка етнічних росіян серед мешканців Криму зросла до 33,11 % (180 963 особи), а українців — до 11,84 % (64 703 особи), кримські татари, втративши абсолютну першість, усе ж продовжували залишатися найбільшою етнічною групою більш як півмільйонного (546 592 особи) населення півострова, становлячи 35,55 % (194 294 особи).

І тільки у XX ст. росіяни стають найбільшою (спочатку відносно, а після злочинної цілковитої депортації кримських татар 18—20 травня 1944 р. — й абсолютно) етнічною групою населення півострова. Так, за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., вони вже склали 42,22 % (301 398 осіб) мешканців Кримської АСРР (713 823 особи), тоді як на частку кримських татар припадало 25,09 % (179 094 особи), українців — 10,84 % (77 405), німців — 6,11 % (43 631), євреїв — 5,59 % (39 921 особа). Станом на 1939 р., напередодні Другої світової війни, на тлі збільшення населення півострова (1123,8 тис. осіб) частка росіян зросла до 49,6 %, кримських татар — зменшилася до 19,4 %, українців — зросла до 13,7 %.

Втрати населення Криму у роки Другої світової війни, депортації з півострова 1941 р. німців і 1944 р. — кримських татар, греків, болгар та вірмен докорінно змінили його етнічну карту, перетворивши Крим на переважно етнічно російську за складом населення територію, до того ж позбавлену більшості своїх історичних топонімів.

Зміни етнічного складу населення Кримської області у складі УРСР можна простежити за даними двох крайніх за датами проведення повоєнних Всесоюзних переписів населення 1959 та 1989 років. За 30 років населення Кримської області подвоїлося, збільшившись із 1 201 517 осіб до 2 430 495. Частка росіян у населенні лише трохи зменшилася з 71,43 % (858 273 особи) до 67,05 % (1 629 542 особи), а українців — збільшилася з 22,28 % (267 659 осіб) до 25,75 % (625 919 осіб). На тлі початку масової репатріації на батьківщину кримських татар перепис 1989 р. зафіксував їхню кількість на півострові у 38 365 осіб (1,58 %).

Зі здобуттям 1991 р. Україною незалежності, в умовах економічної нестабільності 1990-х років, від'ємного природного приросту населення (його скорочення за рахунок переважання смертності над народжуваністю) кількість мешканців відновленої

Автономної Республіки Крим (АР Крим), за даними перепису населення України 2001 р. (тут і далі, для коректності співставлень з даними попередніх переписів, — включно з м. Севастополь, який адміністративно не входить до складу АР Крим), незначно зменшилася до 2413,2 тис. осіб. При цьому зменшились як відносні, так і абсолютні показники чисельності в АР Крим росіян (більшою мірою, на 6,95 %) — до 60,1 % (1450,4 тис. осіб) та українців (меншою мірою, на 1,85 %) — до 23,9 % (576,6 тис. осіб). І лише кримські татари, завдяки масовій репатріації, яка все ще триває, хоча й уповільнилася, суттєво збільшили свою частку в населенні півострова — до 10,2 % (245,3 тис. осіб). З огляду на те, що, ще починаючи з 1993 р., сальдо міграційних потоків росіян до Криму та з Криму стало від'ємним, уже в цілком осяжній перспективі можна було б очікувати на зменшення частки росіян в населенні АР Крим до показника, нижчого за 50 %, тобто до втрати півостровом характеру переважно етнічно російської за складом населення території. За 13 років, що минули від перепису населення України 2001 р., дуже вірогідно, що це або вже трапилося, або мало би трапитися незабаром, за кілька років.

Якщо ж зважити на той факт, що населення півострова з 1897 по 1989 р. (історичний максимум) збільшилося у 4,45 раза (з 546 592 до 2 430 495 осіб), а кількість росіян при цьому — у 9 разів (зі 180 963 до 1 629 542 осіб), тоді як населення України в її сучасних межах (включно з Кримом) за цей же час (дані російського та австро-угорського переписів 1897/1900) — лише в 1,78 раза (з 28,810 млн до 51,452 млн осіб), то стане зрозуміло, що весь цей період населення півострова зростало не так за рахунок природного приросту, як завдяки постійним потужним міграційним припливам новосельців — переважно етнічних росіян. Причому ця тенденція зберігала силу і в період перебування Криму у складі радянської України. Тоді як з 1959 по 1989 р. населення УРСР збільшилося в 1,23 раза (з 41 869 046 до 51 452 034 осіб), то Кримської області — подвоїлося (зросло з 1 201 517 до 2 430 495 осіб), а чисельність росіян у Криму зросла майже у два (в 1,9) рази — на 771 269 осіб (з 858 273 до 1 629 542 осіб), тобто за 30 років абсолютний приріст числа росіян серед мешканців півострова перевищив усе населення Кримської АСРР станом на 1926 р. (713 823 особи).

Більше того, дані про місце народження мешканців Криму, встановлені переписами, свідчать, що впродовж усього ХХ ст. уродженці півострова становили меншість серед його населення. Так, за переписом 1989 р., у Криму народилися тільки 43,3 % його мешканців, тоді як 27,4 % — у РРФСР, а 20,7 % — на мате-

риковій частині УРСР. Навіть за переписом 2001 р. народжені у Криму (49,3 %) все ще поступалися народженим за його межами (зокрема, у Росії — 20 %, у материковій Україні — 16 %, в Узбекистані — 7 %).

А це означає, що серед тих мешканців Криму, хто взяв участь у незаконному «референдумі» 16 березня 2014 р. і проголосував за приєднання до Російської Федерації, більшість становлять ті, хто або взагалі не є кримчанами за місцем народження, або кримчани лише у першому-другому поколінні, чиї корені не сягають в історію півострова глибше за 1944 р.

Цілком очевидно, що й про «народ Криму», з огляду на факт походження щонайменше половини його мешканців з-поза меж півострова, не доводиться говорити.

Які держави існували на території Кримського півострова у давнину?

У середині I тис. до н. е. вихідці з Греції заснували декілька своїх колоній на берегах Північного Причорномор'я. У Криму виникли дві значні грецькі держави: Херсонес і Боспор. Херсонес, розташований у межах нинішнього м. Севастополь, мав могутні фортифікаційні споруди та фактично контролював переважну частину західного Криму. Зокрема, йому належали м. Керкінітида (поблизу Євпаторії), м. Калос-Лімен (західне узбережжя Тарханкутського півострова) та інші. За державним устроєм Херсонес був демократичною республікою.

На сході Криму на терені сучасного м. Керч греки заснували м. Пантікапей. Центр Пантікапея — Акрополь — розміщувався на горі Мітрідат. Пантікапей невдовзі перетворився на автократичну державу — Боспорське царство, до складу якого входила як східна частина Криму, так і Таманський півострів. 355 р. до н. е., за панування царя Левкона, до Боспору було приєднано м. Феодосія. На сході Криму нам також відомі грецькі поселення Німфей (за 17 км від Керчі, біля с. Героївка), Кімерік (на західному схилі гори Онук), Тірітака (на південь від Керчі біля селища Аршінцева), Мірмекій (за 4 км від Керчі), Кітей (за 40 км на південь від Керчі), Парфеній і Порфмій (на північ від Керчі). Грецькі колоністи у Криму вирощували виноград та оливкові дерева, займалися рибуловством.

У I ст. до н. е. починається завоювання Криму Римською державою. Основним римським військовим поселенням на той час була фортеця Харакс неподалік від сучасного м. Ялта. Римляни залишили Крим лише у III столітті н. е.

Чому, попри вигідне географічне положення на перехресті цивілізацій, у Криму існувало мало самостійних та економічно потужних держав?

Переваги вигідного розташування Криму на цивілізаційному перехресті нейтралізувала економічна та політична вразливість степовиків, які панували на півострові впродовж більшої частини його історії.

У кочовиків не існувало ні внутрішнього ринку, ні власного купецтва. Тому на степу торгували лише заїжджі купці, які також володіли комерційною ініціативою, адже степовики мали великий попит на товари від осілого населення — головню ремісничі вироби та вино, тоді як зворотний попит був обмежений. Із продуктів скотарства Крим вивозив хіба що шкіри та ще спеціально — вершкове масло, яке вподобали османці. Інша знаменита стаття кримського експорту — раби — звісно, не була функцією економіки півострова. До того ж основні прибутки від работоргівлі діставалися не людоловам, а вже професійним купцям — від перепродажу на невольницьких ринках. Зацікавлення степовиків у торгівлі з осілим світом, власне, й зумовило безперервне існування у Криму колоній та провінцій середземноморських держав. Показово, що навіть сильні степові імперії виявляли толерантність щодо присутності іноземних володінь на півдні півострова, як, наприклад, Хозарська імперія уживалася з візантійськими володіннями на півострові, хоча й заявляла про свій суверенітет над ними, а Монгольська імперія на піку своєї могутності дозволила генуезцям влаштувати колонію в Кафі.

Сильна степова імперія, звісно, ставила під контроль міжнародну торгівлю та її прибутки. Проте для організації степових племен у таку державу на Кримському півострові бракувало однієї з ключових передумов — сусідства потужної осілої держави, яка могла би бути об'єктом зиску з боку степовиків. Економічний потенціал південного узбережжя Криму був незначний. Він був

Чому, попри вигідне географічне положення на перехресті цивілізацій, у Криму існувало мало самостійних та економічно потужних держав?

достатній для утримання морських портів, які потребували чималих місцевих ресурсів, але територія цієї зони була незначною за площею та важкодоступною в гірській частині. Виняток становить Боспорське царство, яке прославилось багатством царів, золотою монетою та вдячними промовами Демосфена про вивіз зерна до Афін у IV ст. до н. е., але й воно займало лише невелику територію. Є дані про вивіз із Криму зерна та льону у Середньовіччі. Славними були й рибні промисли, хоча промисли в околицях Азова вважались найбільшими в усьому Причорномор'ї. Прибутки ж від торгівлі, що мала колоніальний характер, значною мірою належали заїжджим купцям. Лише епізодично Боспор, Херсонес, Судак, Кафа відігравали роль регіональних економічних центрів. Здебільшого ж вони залишалися комерційним форпостом Середземномор'я.

Отже, у Криму за дві з половиною тисячі років історії суверенні держави існували вкрай рідко. Скіфське царство знало декілька злетів, зокрема за нащадків царя Сколота, які перемогли персів, за царів Атея (IV ст. до н. е.) та Скілура (II ст. до н. е.), які карбували монети з власним іменем, але немає підтверджень того, що ці правителі походили з однієї держави. Залишається згадати крихітне князівство Феодоро в гірському Криму (XIV—XV ст.). Кримський ханат хоч і мав трьохсотлітню історію, але його незалежність нараховувала лише кілька десятиріч.

Скільки разів Росія анексувала Крим?

Маючи стратегічне географічне розташування та унікальні кліматичні умови, Кримський півострів упродовж віків перебував на перехресті політичних інтересів різних держав. У 1425 р. на його території виник Кримський ханат, від 1478 р. він перебував у васальній залежності від Османської імперії. Саме тут відбувся етногенез кримських татар, кримчаків і караїмів. Загалом населення півострова було строкатим в етнічному відношенні — у приморських містечках і селищах здавна мешкали численні громади вірмен, греків, італійців.

Однією з головних причин завоювання Кримського півострова було прагнення російського уряду ліквідувати останню перешкоду на шляху до інтенсивної колонізації Північного Причорномор'я. В 1770 р. було розпочато будівництво порубіжної Дніпровської лінії, яка простягалася від сучасного Бердянська вздовж р. Берда та Кінськими Водами до Дніпра.

У липні 1774 р. поблизу болгарського села Кючук-Кайнарджі між Туреччиною та Росією було укладено мирний договір. Порта визнала Кримський ханат незалежною державою. О. Безбородько, статс-секретар імператриці Катерини II і майбутній канцлер Російської імперії (в часи імператора Павла I), та Г. Потьомкін запропонували приєднати Крим до імперії.

В 1776 р. з'явилася записка О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся». Огляд русько-татарських відносин упродовж X—XVIII століть крізь призму деструктивної ролі Кримського ханату в історії України та Росії став підґрунтям опрацювання плану остаточної ліквідації кримської загрози. В 1777 р. Безбородько вказував, що «независимость Та-

тар в Криму ненадежна для нас и что надобно помышлять о присвоении сего полуострова». Наприкінці вересня 1780 р., коли Санкт-Петербург активізував свої дипломатичні дії на кримському напрямку, Безбородько подав на розгляд імператриці записку, відому під назвою «Мемориал по делам политическим». «Россия, — зазначав О. Безбородько, — не имеет надобности желать других приобретений, как: 1) Очаков с частию земли между Бугом и Днестром; 2) Крымского полуострова...» Приводом до анексії Криму могла стати обставина, «буде бы, паче чаяния, тамошнее правление по смерти нынешняго хана или по каким-либо непредвидимым замешательствам нашлось для нас невыгодным и вредным...» Крім цього, записка Безбородька містила й інші плани щодо витіснення турків з Європи та реставрації на базі турецьких володінь Грецької імперії на чолі з представником російського імператорського дому (планувалося, що ним стане онук Катерини II Костянтин Павлович). Ця програма завоювань увійшла в історіографію під назвою «грецький проект». Останній фактично заклав підвалини зовнішньої політики Росії на два століття вперед.

На першому етапі ставилося завдання зруйнувати економіку ханату та єдність кримських татар і вивести Крим із турецького протекторату. Першим кроком до реалізації проекту анексії Криму стало організоване О. Суворовим виселення кримських християн, більшість серед яких становили греки. Формальним приводом для анексії Криму стало зречення останнього хана.

Менш відомим, проте історично засвідченим фактом є авторство Безбородька маніфесту від 8 квітня 1783 р. про приєднання Криму до Російської імперії, хоч як в російській, так і в радянській, історіографії, як правило, наголошується на провідній ролі Г. Потьомкіна в ідеологічно-політичному обґрунтуванні та дипломатичній підготовці анексії Криму, адже саме йому часто помилково приписують і авторство згаданого маніфесту. Тим часом саме О. Безбородько, на якого було покладено справу відносин Росії зі Сходом, справив помітний вплив на розвиток російсько-турецьких стосунків кінця 1770-х — початку 1790-х років, однією з домінант яких, безумовно, було кримське питання.

У маніфесті 1783 р. імператриця Катерина II обіцяла «...содержать их [татар] наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру...»

Спочатку російський уряд демонстрував толерантність у релігійних справах. Для Криму була встановлена посада особливого муфтія, повністю незалежного від голови мусульман Росії. Численні беї та мурзи були приписані до дворянського стану і згодом породичалися з російськими дворянами. Серед їхніх нащадків були Г. Державін (рід Нарбекових), Л. Толстой (рід Ідри-

сових), Ф. Достоевський (Челебеї), О. Купрін (Туган-Барановські), А. Ахматова (рід Чагодая) та ін.

Незважаючи на анексію Росією Кримського ханату, Оттоманська Порта не полишала надій на повернення колишнього васала в орбіту власних інтересів у Чорноморському регіоні, що стало одним із факторів напруженості у відносинах двох імперій. Забігаючи наперед, принагідно зазначимо, що підґрунтям маніфесту Катерини II про війну з Туреччиною стала записка Безбородька «О причинах разрыва мира России с Турциею».

Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. відкрило нові перспективи освоєння цього регіону. Після анексії півострова перед російським урядом постала проблема зміцнення тут своїх позицій. Цього вимагало як військово-стратегічне становище Криму, так і перспективи його торговельно-економічного розвитку. Проте на першому етапі інкорпорації Криму до імперії пріоритетними все ж були визнані завдання із перетворення півострова на російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що наприкінці XVIII ст. набувала обертів. Тому нагальним було забезпечення внутрішньокримської стабільності та безпеки.

Як показали наступні події, розраховувати на лояльне ставлення до нової влади з боку місцевого кримськотатарського населення, з огляду на історичні, політичні та ментально-релігійні фактори, не доводилося. Це, зокрема, засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Російська адміністрація небезпідставно не довіряла і тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або приховані протурецькі симпатії. Виходячи із цього, важливою передумовою подальшого залучення Криму до складу імперії стала форсована колонізація півострова лояльним населенням, оскільки в результаті тривалого російсько-турецького протистояння 1770-х — початку 1780-х років та наступного переселення татарського населення до Туреччини півострів залишався майже знелюднілим. Основу колонізаційних ресурсів, на думку російського уряду, мали скласти росіяни та українці. Ставка на українську колонізацію Криму була свідомою та невипадковою. Власне, ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х років, у російському урядовому середовищі з'явився анонімний проект під назвою «Рассуждение одного Российскаго Патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах служащих к прекращению оных навсегда», який передбачав перетворення півострова на імперську територію. Згідно із цим планом після «звільнення» Криму від татарського населення наступним пріоритетом мала стати його колонізація російським та українським елементом: «Потом спросит волницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожела-

ет, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно довольно ахотников наитится может». Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їхній власний досвід з колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселиться до Криму.

Імперський уряд чинив постійний тиск на кримських татар, унаслідок чого переважна частина їх була змушена емігрувати до Туреччини. З іншого боку, ще від часів Катерини II Крим інтенсивно заселяли колоністи, для яких створювалися пільгові умови. В контексті політики державної колонізації людність півострова збагатилася німецькими, голландськими, пруськими, швейцарськими, єврейськими та ін. громадами. Паралельно з урядовою розгорталася народна колонізація, в якій активну участь брали українці й росіяни.

У 1833 р. тисячі старовинних рукописів і книг як «шкідливі» для населення та «общего спокойствия» були відібрані по всій території Криму і спалені. На початок ХХ ст. на півострові майже зовсім зникли духовні навчальні заклади, загальна кількість мечетей за період 1805—1914 рр. зменшилася вдвоє: від 1556 до 729.

Вдруге Крим був анексований Росією наприкінці громадянської війни. Власне, тривала історія громадянського протистояння 1917—1921 рр. належить до «скарбниці» дипломатичного маневрування та залаштункової політики.

У 1917 р. кримські татари, скориставшись революційним хаосом у Росії, проголосили суверенітет і заснували Кримську Народну Республіку. До створення уряду були залучені представники литовсько-татарської інтелігенції на чолі із Сулейманом (Матвієм) Сулькевичем, однак це не допомогло зберегти державність — у 1918 р., після вторгнення більшовиків республіка припинила існування. У квітні 1919 р. на півострові знову ствердилася радянська влада, і більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна Д. Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантувавшись із моря в червні 1919 р., білогвардійці відновили свій контроль над Кримом і протримались там до листопада 1920 р.

Втративши контроль над півостровом, білогвардійські сили емігрували до Туреччини. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій та біженців. Доля тих, хто не бажав їхати на чужину, склалася трагічно.

10 листопада Реввійськрада Південного фронту (командувач — М. Фрунзе, члени РВР — І. Смілга, М. Владимиров, Бела

Кун) направила радіограму П. Врангелю, в якій обіцяла тим, хто припинить опір, аж до осіб вищого командного складу, «повне прощення стосовно всіх провин, пов'язаних із громадянською боротьбою». По суті, це звернення повторювало «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля», опубліковану в газеті «Правда» 12 вересня і підписану В. Леніним, Л. Троцьким і С. Каменєвим. Однак ситуація швидко змінилася. Не випадково 12 листопада до Криму на адресу РВР Південного фронту (в копії — Л. Троцькому) пішла телеграма Леніна такого змісту: «Щойно довідався про вашу пропозицію здатися. Дуже не задоволений непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно».

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В. Ленін говорив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, всякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо». Саме ці настанови й створили підвалини більшовицького плану анексії Криму. Вирішальним інструментом його втілення в життя став червоний терор.

Провідну роль в організації державного терору відіграла Кримська ударна група (створена 21 листопада 1920 р.) і насамперед її очільник — заступник начальника Особливого відділу Південного й Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимов, у майбутньому — організатор Голодомору 1933 р. у Північно-Кавказькому краї. Виконувач обов'язків начальника Особливого відділу ВЧК С. Дукельський із приводу діяльності Євдокимова висловився так: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб, з яких — до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд». Командувач фронту представив Євдокимова до нагороди орденом Червоного прапора. Резолюція М. Фрунзе на нагородному листку була такою: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження у звичайному порядку не зовсім зручно».

Загальну кількість жертв червоного терору з'ясувати проблематично. В літературі фігурують різні експертні оцінки. Перша з них була оприлюднена С. Мельгуновим у його книзі, що побачила світ у Берліні в 1923 р. Мельгунов наводив із цього приводу свідчення письменника І. Шмельова лозаннському суду, який

твердив, посилаючись на офіційні більшовицькі джерела, про 56 тис. розстріляних — військових і цивільних. Сам письменник мав сумніви щодо цієї цифри і називав суду іншу — 120 тис. Остання (за часом оприлюднення) з опублікованих оцінок чисельності жертв червоного терору в Криму належить В. Булдакову: «Впродовж зими 1920/1921 рр. в Криму було розстріляно, утоплено в морі, прилюдно повішено чи не 100 тис. осіб — не тільки з числа “офіцерів, чиновників воєнного часу, солдатів, працівників в установах добрармії”, яким було наказано з’явитися на реєстрацію, але й маса представників інтелігенції. Оскільки багато видних місцевих комуністів аж ніяк не вітали розгул кривавого безмежжя, не доводиться сумніватися, що ця акція інспірувалася з більшовицького центру, хоча зберігалася й інерція низових ініціатив». Твердження про інспірування терору з більшовицького центру Булдаков підкріплював посиленням на вагомий документ, що правда, більш раннього походження. 28 липня 1920 р. Й. Сталін телеграфував Л. Троцькому: «Наказ про поголовне винищення Врангелівського комскладу (командного складу. — Авт.) маємо намір видати й поширити в момент нашого загального наступу».

Привідкрив сторінку в тій страхітливій історії у 1923 р. під час обговорення рукопису роману М. Тартаковського «В тупике» Ф. Дзержинський. Письменник згадував: «Офіцери з’явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з’явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів: “Бачите, тут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використать ці повноваження”».

«Товаришів із цілком винятковими повноваженнями» очолювали угорський комуніст Бела Кун, якого призначили на посаду голови Кримського ревкому, його заступник Ю. Гавен (псевдонім латиша Я. Даумана) і секретар Кримського комітету РКП(б) Землячка (підпільна кличка Розалії Залкінд). У січні 1921 р. Куна відкликали до Москви, і його замінив М. Поляков, але це не позначилося на перебігу червоного терору.

Втопивши Крим у крові своїх політичних ворогів, Кремль зробив натомість низку кроків, щоби заручитися підтримкою місцевого населення. 18 жовтня 1921 р. була прийнята Постанова ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки», що створювалася як «територіальна» автономія у складі РСФРР. В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. Керівником Раднаркому (який мав як виконавчі, так і законодавчі, функції) Кримської АСРР став

С-Г. Саїд-Галієв. На почесну посаду голови Кримського ЦВК був обраний Ю. Гавен. Кримським татарам в уряді дісталось 4 наркомати із 13. Зокрема, наркомом землеробства став В. Ібраїмов, робітничо-селянської інспекції — І. Ібраїмов, освіти — К. Хамзін, охорони здоров'я — Х. Чапчакчі. Через присутність кримськотатарських функціонерів на важливих посадах у системі влади центр намагався продемонструвати, що республіка має національний характер. Однак їхні функціональні обов'язки були істотно обмежені. Згодом, 11 листопада 1921 р., делегати I установчого з'їзду рад Криму постфактум схвалили ті рішення, що вже були прийняті кримськими та центральними органами влади на передодні з'їзду.

Йдучи, на перший погляд, назустріч бажанням керівників кримськотатарського руху, кремлівські керманічі водночас поступово концентрували в руках своїх ставленців всі керівні посади в республіці. Татаризація в Кримській АСРР відбувалася доволі штучно й обмежено, а від 1928 р., після ліквідації кримськотатарського субцентру влади (розстрілу В. Ібрагімова та його соратників), звелася нанівець. На кінець 1930-х років усі напрями коренізації в республіці було згорнуто, виконавців — репресовано. Здійснивши в 1944 р. наймасштабнішу в історії Криму акцію масової депортації автохтонного населення, радянська влада перегорнула, як вважала на той час, останню сторінку в тривалих маневрах із місцевими етнічними громадами. Адже разом із самими громадами зникли й формальні підстави для територіальної автономії Криму. В червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Як і за рахунок яких чинників населення Криму стало переважно російським?

До анексії Росією (1783 р.) Кримський ханат був моноетнічною державою, в якій кримські татари становили понад 92 % населення. Згідно з матеріалами п'ятої ревізії 1795 р. у Криму проживали 157 319 осіб, з них — 126 тис. кримських татар. Під тиском властей кримські татари почали масово емігрувати до Туреччини, на місце мусульман поступово прибували нові мешканці з різних куточків Росії. Після кількох хвиль еміграції чисельність татар у Криму істотно зменшилася: внаслідок першої хвилі еміграції в 1780—1790-х роках — у чотири рази, а після Кримської війни — вдвічі. Попри це татари залишалися абсолютною більшістю на півострові (понад 50 %) аж до 1864 р., а також відносно етнічною більшістю до кінця XIX ст. (близько 36 % в 1897 р.). За переписом 1897 р., із загальної кількості кримських татар (187 943), зафіксованих у Таврійській губернії (102 274 чоловіки і 85 669 жінок), у Криму проживало 186 212 осіб. У всіх повітах півострова, за винятком Перекопського, вони переважали решту етнічних спільнот. Кримські татари, як і українці та німці, в більшості (83,7 %) були селянами.

Перше російське населення півострова становили, по суті, лише військові, передислоковані сюди відповідно до умов Кючук-Кайнарджійського договору. Згодом присутність росіян поступово збільшувалася за рахунок стихійної міграції, щоправда, спонтанної та малозначущої в умовах кріпацтва. Частково півострів залюднювався за рахунок розміщення військових гарнізонів, заснування міст і портів, земельних пожалувань дворянам і чиновникам. Така практика сприяла зростанню чисельності слов'янського населення у Криму за рахунок відставних військовослужбовців, чиновництва, державних селян і кріпаків. Відомо, що відставні солдати заснували села Петровська Слобода, Зуя, Мазанка, Ізюмівка та ін.

Внаслідок державної колонізації населення півострова зросло на 70 тис. осіб, сягнувши на середину XIX ст. 315 тис. Утім руйнівна для Росії Кримська війна 1853—1856 рр. перекреслила досягнення попередніх років. Унаслідок масової еміграції татар до Туреччини в 1860 р. знелюднили 678 поселень, населення півострова на 1863 р. скоротилося до 192 360 осіб. Якісні зміни в етнічному складі населення краю відбулися вже у пореформену епоху.

На час Першого всеросійського перепису російське населення в Євпаторійському повіті становило 39 %, Перекопському — 45,3 %, Сімферопольському — 37,7 %, Ялтинському — 30,2 % та Феодосійському — 42,2 %. У загальній структурі населення Таврійської губернії на росіян припадало 27,9 % (404 463 особи). Російське населення було найбільш урбанізованим — 49,1 % росіян (142 062 особи) проживали у містах. У соціальному плані російські міські жителі були представлені переважно робітниками промислових підприємств, службовцями та інтелігенцією. Рівень письменності в їхньому середовищі сягав 31,96 %.

Тільки з початку XX ст. (1917 р.) найбільшим у відносному значенні (понад 41 % усього населення) етносом Криму стали росіяни. Стрімке збільшення російської громади було пов'язане з революційними подіями на теренах Російської імперії — Крим перетворився на штаб-квартиру російського білогвардійського руху, транзитний пункт біженців і політичних емігрантів, місце дислокації іноземних військ.

На середину 1920-х рр. етнополітична ситуація в Криму загалом стабілізувалася. В 1926 р. тут проживало 301,4 тис. росіян (42,2 %), 179,8 тис. татар (25,2 %), 77,4 тис. українців (10,8 %), 39,9 тис. євреїв (5,6 %), 43,6 тис. німців (6,1 %), 16,0 тис. греків (2,2 %), 11,4 тис. болгар (1,6 %), 10,7 тис. вірмен (1,5 %), решту — 33,8 тис. (4,7 %) — становили представники інших національностей.

За даними перепису 1939 р., російська громада зросла до 558,5 тис. (49,6 %), татарська — до 218,9 тис. (19,4 %), українська — до 154,1 тис. (13,7 %), єврейська — до 64,5 тис. (5,7 %), німецька — до 51,3 тис. (4,6 %), грецька — до 20,7 тис. (1,8 %), болгарська — до 15,3 тис. (1,4 %), вірменська — до 12,9 тис. (1,1 %).

Непорівнянне з рештою громад збільшення абсолютної чисельності росіян та українців відбулося передовсім унаслідок напливу робітників та інженерно-технічних працівників на об'єкти індустріалізації, євреїв — у рамках здійснення радянського проекту єврейської аграризації. Решта етнічних громад зростала майже виключно за рахунок природного приросту, на який істотно вплинули голод і репресії. Кримські татари мали один із найменших показників приросту з усіх, хоч у 1939 р. статистика по-

рахувала їх разом із поволзькими татарами. Загалом показники питомої ваги національних груп у складі населення Криму за період 1926—1939 рр. мало змінилися.

Докорінні зміни в абсолютних і відносних показниках структури людності півострова сталися під час Другої світової війни. Перший варіант генерального плану «Ост» відомство Гімmlера представило в липні 1941 р. Межа німецької колонізації в ньому проходила від Балтики до Ладозького озера, Брянська й далі, охоплюючи Україну і Крим. Впродовж 30 повоєнних років із цієї території передбачалося депортувати або винищити до 45 млн місцевих мешканців. За другим варіантом плану, опрацьованим у квітні 1942 р., депортації або винищенню підлягали до 50 млн осіб. Крим, разом із Литвою та Херсонською областю, було визначено як один із районів першочергової колонізації райхснімцями. Півострів мав іменуватися Готенландом, Сімферополь — Готенбургом, а Севастополь — Теодоріхсхафеном (морська гавань на честь вождя готських племен Теодоріха). Першим етапом здійснення плану зміни етнічного обличчя Криму стало знищення євреїв, разом з якими гинули і кримчаки — представники єврейської етнополітичної громади, що мешкали на території Криму.

Першу депортацію за національною ознакою в Криму сталінський уряд здійснив ще у серпні — вересні 1941 р. У віддалені регіони СРСР, передусім у Казахстан, були виселені 53 тис. німців. Разом із членами родин від змішаних шлюбів і додатково депортованими за рішенням Військової ради Кримського фронту в грудні 1941 р. кількість виселених німців становила 63,4 тис. осіб. 29 травня 1942 р. Державний комітет оборони (ДКО) розпорядився виселити з Краснодарського краю всіх «соціально небезпечних» громадян, до яких були зараховані, крім німців і румунів, кримські татари. Отже, крім тих радянських громадян, кому випала доля народитися німцями та румунами, до числа репресованих потрапили й кримські татари.

На світанку 18 травня 1944 р. кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні в залізничні ешелони було завантажено 180 тис. осіб. Разом із тими, хто був мобілізований на трудовий фронт райвійськоматами, кількість вилучених із Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис.

2 червня ДКО ухвалив додаткову постанову стосовно виселення «німецьких пособників» із числа болгар, греків і вірмен. Виселялися не конкретні особи, які запламували себе співробітництвом з окупантами, а всі громадяни відповідної національності. Загалом було виселено 41 854 особи, з них — 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9621 вірменин, 1119 німців, румунів, іта-

лійців. До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих із Червоної армії військовослужбовців кримськотатарської національності, а також 1700 кримських вірмен, болгар і греків.

Унаслідок цих дій Кремля з етнічного організму Криму були хірургічно видалені етноси, що фактично становили його автотонне населення, а також нащадки іноземних колоністів. Разом із ними зникли й формальні підстави для територіальної автономії Криму. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар і представників інших «небажаних» національностей із Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування на географічній мапі. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їхніх центрів, які мали в назвах татарське або німецьке коріння — Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф. Після офіційної ліквідації автономії кримські обласні організації представили на затвердження Президії Верховної Ради РРФСР клопотання про перейменування 327 населених пунктів. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської.

Заступник голови РНК РРФСР А. Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна повідомляв після звільнення Криму, що його населення не перевищує 633 тис. осіб (за переписом 1939 р. воно дорівнювало 1126 тис.). Майже двократне зменшення населення пояснювалося багатьма причинами. У 1941 р., як уже зазначалося, Й. Сталін розпорядився вислати з півострова 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді. Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, десятки тисяч були евакуйовані в радянський тил. Нищівним демографічним ударом стала масштабна (понад 240 тис. осіб) депортація 1944 р. Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи. Якщо до війни у Севастополі та Керчі проживало понад 100 тис. громадян, то після втечі окупантів у першому із цих міст залишилося 1019, а в другому — 11 мешканців. На початку 1945 р. у семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців.

Відродити зруйновані промисловість і сільське господарство в таких умовах було неможливо. Вихід із ситуації радянське керівництво бачило у здійсненні «добровільно-примусових» переселень громадян. У 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської та Ростовської) та чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської та Подільської) областей прибули 62 тис. селян. Десятки тисяч переселенців осе-

лилися в Кримській області впродовж перших повоєнних років. Вони були розселені в напівзруйнованих об'єктах депортованих. Сюди ж в організованому порядку прибували демобілізовані солдати. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6 %) переселенців залишили негостинний Крим. Становище майже не поліпшилося в наступні роки. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, впродовж 1950—1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3071 родина.

Журналіст О. Аджубей, який у вересні 1953 р. супроводжував тільки-но обраного на посаду першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в поїзді по Криму, згодом згадував: «Більш за все Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців... Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу “приїхали”, а вони кричали “нас пригнали” — звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: “Капуста тут не росте, капуста в’яне”».

Після зустрічей із переселенцями М. Хрущов вилетів до Києва, хоч і не планував цього раніше. Зустрівшись із українськими керівниками, він наполягав на посиленні переселенського руху до Криму. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю», — говорив Хрущов. Уже з 1953 р. приплив переселенців з України до Криму збільшився, а з Росії — послабився.

Новий етап етнонаціональної історії півострова пов'язаний із передачею Криму до складу УРСР. Тоді ж була розроблена державна переселенська програма, в контексті якої для нових мешканців Криму держава будувала типові житлові масиви (3—6 тис. будинків на рік упродовж 1956—1959 рр.). Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1201,5 тис. проти 1126,2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2430,5 тис. Основний приріст забезпечував механічний рух населення. Це, однак, не заперечує того факту, що Крим належить до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін саме внаслідок селективної політики уряду СРСР, скерованої на стимулювання збільшення російського складника. На окремих етапах вона набувала форми відвертого геноциду автохтонного населення.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 років зростає з 267,7 тис. до 625,9 тис., але їхня питома вага зменшилася з 71,4 % до 67,0 %. Натомість чисельність українців зростає з 267,7 тис. до 625,9 тис., їхня частка в сукупному населенні збільшилася з 22,3 % до 25,6 %. Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення зростає з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада зменшилася на третину за рахунок еміграції.

XX з'їзд КПРС засудив сталінські депортації, але законодавці відхилили вимоги кримських татар щодо повернення на історичну батьківщину. 14 вересня 1966 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову, в якій зазначалося, що повернення кримських татар «не викликане ні державними інтересами, ні політичною необхідністю». Говорилося також, що кримські татари добре облаштувалися в місцях вислання і їх повернення «не відповідає інтересам самих трудящих татарської національності». Своєрідною поступкою виглядала рекомендація окремим категоріям кримських татар їхати на постійне місце проживання до Татарської АРСР. У такий спосіб радянське керівництво на багато років наперед визначило незмінність етнічної структури всесоюзної здравниці.

Лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову про скасування законодавчих актів 1941—1968 рр., але підкреслила, що їх скасування не повинне призвести до обмеження прав і законних інтересів громадян, які проживають у теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано в міру створення економічних і соціальних умов визначити порядок, розміри і механізм надання матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню.

Весь тягар відновлення історичної справедливості щодо кримськотатарського народу був перекладений на незалежну Україну, яка, попри надзвичайно складну соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію, в односторонньому порядку намагалася вирішувати це завдання.

Скільки референдумів відбулося на території Криму впродовж XX—XXI століть?

Автономна Республіка Крим є територіальною автономією у складі України, невід'ємною частиною України, складовою системи адміністративно-територіального устрою нашої держави. Здобуття статусу автономної республіки має довгу історію.

Статус автономії Крим отримав 18 жовтня 1921 р., згідно з декретом ЦВК і РНК про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР. На Першому Всекримському установчому з'їзді Рад було проголошено створення Кримської АСРР, обрано ЦВК (голова Ю. Гавен) і РНК (голова — М. Саїд-Галіїв) республіки, ухвалено Конституцію Кримської АСРР, опрацьовану на основі Конституції РСФРР. У першому складі Кримського ЦВК із 50 його членів 36 % (18 осіб) становили кримські татари, у складі РНК із 15 членів 4 були кримськими татарами (26,6 %). Кримськотатарські атрибути використовувалися в державній символіці республіки. В основу адміністративного поділу автономії був покладений національний принцип — в 1923 р. було утворено 15 районів, у складі яких функціонували 345 сільських рад. До 1930 р. на півострові було утворено 145 кримськотатарських сільрад і п'ять кримськотатарських районів, 102 російських, 29 німецьких, 7 болгарських, 5 грецьких, одна вірменська, одна естонська і 54 змішані сільські ради. Державними мовами Кримської АСРР, за Конституцією, проголошувалися російська й татарська.

У серпні 1941 р. Й. Сталін наказав депортувати із Криму німців як потенційну «п'яту колону». Після звільнення Криму за надуманими звинуваченнями у колаборації у травні 1944 р. був депортований кримськотатарський народ, згодом — тисячі вірмен, болгар і греків. 30 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ про перетворення Кримської АРСР у Крим-

ську область у складі РРФСР. Вже 25 червня 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР і про внесення відповідних змін і доповнень у ст. 14 Конституції РРФСР.

Ідея відродження Кримської автономії виникла на тлі проголошеної М. Горбачовим «перебудови», адже одним із елементів цього процесу стало засудження злочинів сталінського режиму, яке знайшло відображення у Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, та про забезпечення їхніх прав» від 14 листопада 1989 р. Ухвалення політичного рішення відкрило можливості для повернення представників кримськотатарського та інших народів, незаконно позбавлених місць постійного проживання, до Криму. У 1990 р. до Криму повернулося понад 83 тис. кримських татар. Партійно-державне керівництво СРСР і Криму зокрема цілком логічно прогнозувало вимоги щодо створення кримськотатарської автономії в Криму.

Іншим чинником, який став наріжним каменем створення Кримської автономії, було ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України, що засвідчило віддалення України від союзного центру. Тому в Кремлі розглядали «Кримську автономію» як можливий важіль впливу на українське керівництво у майбутньому.

Рішення про підготовку референдуму щодо утворення адміністративно-територіальної автономії на основі Кримської області було ухвалене 12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії Кримської обласної ради народних депутатів. Єдиною політичною силою на півострові, що категорично виступила проти проведення кримського референдуму, виявилася Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). У спеціальній заяві ОКНР від 8 листопада 1990 р. підкреслювалося: «Визначення державного статусу Криму або сесією Кримської обласної Ради народних депутатів, склад якої не може представляти інтереси кримськотатарського народу, або референдумом російськомовного населення, переселеного в Крим після депортації кримських татар, буде грубим зневаженням прав кримськотатарського народу і розглядатиметься як таке, що не має юридичної сили».

На референдумі на питання «Ви за відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР й учасника Союзного договору?» позитивно відповіли 1 343 855 із 1,441 млн осіб (93,26 %), що брали участь у референдумі. В ньому також брали участь жителі Севастополя. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила За-

кон «Про відновлення Кримської АРСР». Відповідні зміни були внесені до Конституції УРСР.

5 травня 1992 р. у контексті «параду суверенітетів» Кримський парламент ухвалив Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим, який мав набути чинності після проведення відповідного референдуму, призначеного відповідним рішенням парламенту на 2 серпня 1992 р. На ньому пропонувався два запитання: «Ви за незалежну республіку Крим у союзі з іншими державами?» та «Ви підтверджуєте Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим?». Але 13 травня 1992 р. Верховна Рада України призупинила дію постанов Кримського парламенту через їхню суперечність Конституції України. 21 травня 1992 р. Верховна Рада Криму ухвалила Постанову «Вважати реалізованим Акт проголошення державної самостійності Республіки Крим у зв'язку з ухваленням Конституції Республіки Крим і відмінити постанову Верховної Ради Крим від 5 травня 1992 р. “Про Акт проголошення державної самостійності Республіки Крим”». Відповідно необхідність у проведенні референдуму відпала.

Наступний загальнокримський референдум був ініційований Верховною Радою Криму 25 квітня 1995 р. через скасування 17 березня 1995 р. Верховною Радою України Конституції Республіки Крим і посади Президента Республіки Крим. 25 червня 1995 р. населення Криму мало відповісти на запитання: «Підтверджуєте Ви Конституцію Республіки Крим, що відмінена Верховною Радою України в односторонньому порядку 17 березня 1995 року?» та «Чи підтримуєте Ви Закон України “Про Автономну Республіку Крим” від 17 березня 1995 року?». Але після протесту Генерального прокурора України від 27 квітня 1995 р. із бюлетеня було вилучено запитання про Закон України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 року. 31 травня 1995 р. парламент Криму скасував проведення референдуму, погодившись із пропозицією Верховної Ради України ухвалити Конституцію Автономної Республіки Крим на основі Закону України від 30 червня 1992 р. «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим».

Двічі, у 1998 р. та 2006 р., планувався кримський референдум щодо надання російській мові статусу державної. Однак у 1998 р. депутати так і не змогли ухвалити відповідне рішення й обмежилися ухваленням Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 15 квітня 1998 р. «Про забезпечення функціонування державної, російської та інших національних мов у Автономній Республіці Крим». 22 лютого 2006 р., за ініціативи депутатів із Партії регіонів, Верховна Рада Автономної Республіки Крим ухвалила Постанову «Про призначення респуб-

ліканського (місцевого) консультативного референдуму по ініціативі громадян України, що постійно проживають в Автономній Республіці Крим». 26 березня 2006 р. кримчани мали відповісти на запитання: «Ви за надання російській мові статусу другої державної мови?» За ухвалення постанови проголосували 53 із 62 присутніх на засіданні депутатів. Але Центральна виборча комісія заборонила проведення референдуму. У жовтні 2008 р. парламент Криму направив звернення до Президента України В. Ющенка, голови Верховної Ради України О. Мороза, прем'єр-міністра України В. Януковича із пропозицією провести референдум про статус російської мови в Україні та запропонував закріпити за російською мовою статус регіональної мови в регіонах із переважною більшістю російського населення. Однак ці ініціативи Партії регіонів не були втілені в життя, залишившись у рамках передвиборчих технологій.

Наступний референдум у Автономній Республіці Крим був призначений 27 лютого 2014 р. згідно з постановою Верховної Ради Криму, його планувалося провести 25 травня 2014 р. Згодом проведення перенесли на 30 березня, а потім — на 16 березня 2014 р. На референдумі жителі Криму мали відповісти на два запитання: «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?» та «Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим і за статус Криму як частини України?» Згідно із чинною Конституцією України той референдум не був легітимним. Голосування відбувалося за воєнної інтервенції з боку Російської Федерації. За оголошеними результатами, 96,77 % учасників голосування начебто підтримали приєднання Криму до Російської Федерації. Україна не визнала легітимності та результатів «Кримського референдуму». На 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 27 березня 2014 р. було ухвалено резолюцію про територіальну цілісність України, невизнання результатів «Кримського референдуму» та анексії Російською Федерацією Криму. Із 193 країн-членів ООН за відповідну постанову проголосувало 100 країн, 58 — утрималось, 11 проголосувало проти (Росія, Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан, Сирія, Зімбабве, Венесуела).

Чим цікава давня історія «Артека»?

Як свідчать археологічні відомості, на вершині та біля підніжжя гори Аю-Даг людські поселення з'явилися ще за часів мезоліту та неоліту. Від IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. на Аю-Дагу існували поселення таврів. У перші століття нашої ери ця територія потрапила під контроль Боспорського царства. У VIII ст. на горі виник великий укріплений монастир Святих Апостолів Петра і Павла, а його фундатором вважали святого Іоанна, єпископа Готського. За переказами та деякими письмовими згадками, головний храм обителі (базиліка, освячена в ім'я обох святих) був розташований у нижній частині східного схилу гори, що пізніше підтвердили археологічні дослідження. Монастир і поселення навколо нього проіснували до кінця XV — початку XVI ст., поки не занепали внаслідок встановлення в 1478 р. турецького протекторату над Кримським ханатом. Також висловлюється припущення, що люди почали залишати свої поселення на схилах гори ще раніше — після землетрусу 1423 р.

Західний схил Аю-Дагу спускався в урочище Артек, де протікала річка з такою ж назвою. Кримські дослідники не дійшли одностайної думки щодо походження цього слова. Найбільш обґрунтовані версії пов'язували його з грецькими словами «άρκτος» — ведмідь (за розташуванням біля «Ведмідь-гори») — або «ορτύκια» — перепілка.

Історія заселення та використання території урочища за часів існування Кримського ханату мало відома. Цілком очевидно, що тут проживало християнське населення — греки, вірмени, грузини, які були власниками цих земель до того, поки наприкінці XVIII ст. їх не виселили до Азовської губернії Російської імперії.

У грудні 1824 р. ці землі купив виходець із Коростишева, поляк за походженням і римо-католик за визнанням, волинський губернський маршалок, член

«Південного товариства» та кількох інших таємних організацій Густав-Генрик-Атаназі Олізар (Густав Пилипович Олізар). Оскільки причиною, яка спонукала Г. Олізара придбати землі в далекому Криму, стало бажання втекти від нещасного кохання, від образи, завданої йому Марією Раєвською (у пізнішому заміжжі — Волконською), яка відхилила шлюбні пропозиції з боку графа Олізара, новий власник назвав свій маєток «Кардіатрикон» — «ліки серця», а себе — «усамітненим анахоретом». Певний час Г. Олізар був зайнятий розбудовою кримського маєтку, розбивав виноградники, насаджував оливкові дерева, а також приймав поодиноких гостей, зокрема А. Міцкевича та О. Грибоєдова. Однак у 1832 р. Густав Пилипович продав свої «ліки серця» та переїхав до Дрездена. Одну частину маєтку придбала родина Олександра Михайловича та Тетяни Борисівни Потьомкіних, які провели в ньому три роки, приймаючи почесних гостей, зокрема імператорську родину. У 1872 р. це володіння, за заповітом власника, відійшло до онука Т.Б. Потьомкіної — князя Олександра Борисовича Голіцина. Але через неповноліття останнього у 1875 р. його опікуни уступили ці землі Івану Первушину, який розпочав тут розводити виноградники та виробляти високоякісне вино, яке зберігалось у винних льохах маєтку. У 1878 р. І. Первушин передав свої нерухомість і справу синам, які й залишалися власниками цієї частини маєтку до початку ХХ ст.

Іншу частину колишніх земель Густава Олізара придбав Микола-Ернст-Бартоломій Ангорн фон Гартвіс, який був фахівцем у галузі садівництва й акліматизації рослин, а також другим директором Імператорського Нікітського ботанічного саду. Він і його родина жили в Артеку з 1825 р. по 1860 р. Із 1860 р. по 1920 р. у маєтку мешкали нащадки М. Гратмана: Б. Винер, Є. Винер (Метальникова), С. Метальников. І сьогодні від часів Гартвісів і Винерів на території сучасного «Артека» залишаються деякі архітектурні пам'ятки та інші історичні свідчення, а легенди про родинний склеп і «білу жінку» пам'ятають усі покоління «артеківців». У 1920 р. історія маєтку «Кардіатрикон» закінчилася. Після розгрому більшовиками Російської армії П. Врангеля, впродовж 1921—1922 рр. всі землі у Криму були націоналізовані, в тому числі й маєтки в урочищі Артек.

Що являє собою «Артек» за новітньої доби?

Історія Міжнародного дитячого центру «Артек», названого так за урочищем, в якому він розташований, бере свій початок від 16 червня 1925 р., коли відкрилася перша зміна в дитячому закладі нового типу — таборі-санаторії, створеному з ініціативи Голови Центрального комітету Російського товариства Червоного Хреста З. Соловйова для дітей, хворих на туберкульоз (сухоти). Першим керівником санаторного закладу був призначений головний лікар санаторію в Ай-Данилі Ф. Шишмарьов. Вони обидва доклали чимало зусиль, щоби територія колишніх маєтків і приватних дач в урочищі Артек через свої унікальні мікрокліматичні умови була передана Наркомату охорони здоров'я під лікувальний заклад для дітей. Спочатку «Артек» складався із 4 брезентових наметів, їдальні, намету-ізолятора, клубу-бібліотеки. Однак уже перша зміна показала, що подальше використання наметів невиправдане, бо вдень під час відпочинку в них жарко, а вночі — холодно. До того ж вони не витримували й різких погодних змін, зокрема поривів вітру, злив, гроз. Отже, у 1928 р. З. Соловйов домігся реорганізації табору у постійний стаціонарний санаторій та будівництва із цією метою перших будинків. Оскільки ця установа тривалий час виконувала чи не єдину функцію — медично-оздоровчу, то до неї направлялися лише ті діти, які мали діагноз «туберкульозна інтоксикація», або ті, хто перебував у групі ризику із цього захворювання. Актуальною ця функція залишалася й у повоєнні роки, проте поступово пріоритетом стала організація дитячого відпочинку, яка включала загальну фізкультуру, кліматотерапію, режим дня, однак спеціальних медичних програм не передбачала. Певне значення мала й організація дитячого дозвілля. Значну його частину займала «суспільно-корисна діяльність». Дітей залучали до прибирання у парках, чистки пляжів,

збору винограду та фруктів. Крім того, ще від 1920-х років щодня 2—3 години відводилося на освіту: лекції, бесіди, збирання та оформлення гербаріїв. Для цього, крім медичного працівника, при кожному загоні з 1927 р. запровадили посаду вожатого, тобто педагога-організатора. У такий спосіб керівництво держави підкреслювало значення виховної роботи з дітьми, а в перспективі — перетворення цього закладу «юних піонерів» на «кузню кадрів» для майбутнього комсомольського активу, активістів молодіжних організацій.

У 1930 р. в «Артеку» відбулися певні структурні зміни. Спочатку табір поділили на «Верхній» та «Нижній». Потім, у 1936 р., у відання санаторію було передано будинок відпочинку Всеросійського Центрального виборчого комітету СРСР під назвою «Суук-Су» (Холодна вода), що значно розширило його територію. В 1939 р. до складу санаторію включили ще й так звану 15-ту дачу. Одночасно в будинку, який колись належав родині Гартвісів — Винерів, почав діяти Всесоюзний будинок відпочинку для вожатих. Крім того, у 1932 р. у приміщенні, яке колись належало Б. Винеру, а згодом перейшло до його пасинка С. Метальникова і формально перебувало у складі маєтку останнього під назвою «Лаутербруннер» (Дзвінке джерело), було відкрито Дитячу технічну станцію (1932—1941 рр.). У тому ж році відкрився й перший Музей «Артека». 1930-ті роки в історії цього дитячого закладу позначилися приїздом сюди на відпочинок дітей з Іспанії, де на той час тривала війна (1936 р.), а ще за кілька років — дітей із приєднаних до СРСР за пактом «Молотова — Ріббентропа» західноукраїнських, західнобілоруських і прибалтійських земель. У табірному повсякденні передвоєнних років також відбулися зміни: день у кожному таборі починався з лінійки та підняття прапора; було започатковано урочисте відкриття та закриття змін; серед занять, яким мали приділити увагу діти впродовж перебування на відпочинку, з'явилися гребля, плавання, їзда на велосипеді, вивчення азбуки Морзе.

Роки Другої світової війни видалися для «Артека» нелегкими. 20 червня 1941 р. почався черговий табірний заїзд. Прибуло чимало дітей із тодішніх «республік Прибалтики», Західної України, Західної Білорусі, Молдови. Однак через напад Німеччини на СРСР частина дітей була евакуйована додому. Більшості не було куди повертатися, бо їхні села та міста вже були окуповані. Враховуючи це, Наркомат охорони здоров'я та керівництво всесоюзної комсомольської організації, яким підлягав «Артек», вирішили створити спеціальний загін із дітей та вожатих й евакуювати їх на Алтай. 16 довгих місяців вони добиралися до станції Білокуріхи, де від 11 вересня 1942 р. до 12 січня 1945 р. існував «Алтайський Артек». Водночас територія самого дитячого сана-

торію в Криму 6 листопада 1941 р. була окупована німецькими та румунськими військами. 15 квітня 1944 р. «Артек» було звільнено, але він був суцільною руїною.

Майже негайно після визволення почалося відновлення інфраструктури табору. Одне з перших пожертвувань «Артеку» надійшло від дружини В. Черчілля Клементини, яка передала 15 наметів. Вони стали основою повоєнного санаторію, який вже 6 серпня 1944 р. прийняв перших 500 дітей із Криму. Тоді ж у складі санаторію з'явився новий табір — «Кипарисний», який було створено на базі колишнього будинку відпочинку «Колгоспна молодь».

У 1950-ті роки «Артек» офіційно вважався комплексом із кількох таборів. Його дирекція іменувалась «Управління всесоюзних піонерських таборів», а самі табори було прийнято називати за номерами «Табір № 1», «Табір № 4» тощо. Крім звичних занять, тобто так званої загінної роботи, у цей час піонери, які приїздили на відпочинок, мали обов'язково брати участь у загальнотабірних заходах, численних конкурсах, творчих вечорах, спортивних змаганнях. Продовжувалися й «трудові десанти», тобто участь дітей у збиранні врожаю фруктів у кримських колгоспах і радгоспах, ремонті меблів та одягу. Все частіше до табору почали приїздити групи дітей з Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, Китаю, Кореї, Польщі, Румунії та інших країн «соціалістичного табору».

У 1959 р. почалося втілення в життя проекту «Великого Артека». У 1961 р. безпосередньо біля моря з'явився табір «Морський». Він був побудований на місці колишнього «Нижнього». А на місці «Верхнього» табору виник комплекс таборів (дружин) «Гірський». На порожній до цього території в центрі «Артека» був побудований новий табір «Прибережний». Він став найбільшим табором і об'єднував 4 дружини. Табори «Суук-Су» і «Колгоспна молодь» значних зовнішніх змін не зазнали, але отримали нові назви: «Бірюзовий» («Лазурный») та «Кипарисний» відповідно. Таким чином, після реконструкції з 1964 р. став можливий відпочинок піонерів упродовж усього року, а влітку — неодмінна міжнародна зміна.

На момент розпаду СРСР «Артек» складався з 5 таборів, які об'єднували 10 дружин: «Морський» (дружина «Морська»), «Гірський» (дружини «Алмазна», «Кришталева», «Бурштинова»), «Прибережний» (дружини «Лісова», «Озерна», «Польова», «Річкова»), «Бірюзовий» (дружина «Бірюзова») і «Кипарисний» (дружина «Кипарисна»). Крім названих таборів, до «Артека» також належали дві гірські турбази — «Діброва» та «Криничка», до яких їздили деякі артеківські загони.

Після проголошення Україною 1991 р. незалежності «Артек» було перетворено на Міжнародний дитячий центр «Артек» (МДЦ «Артек»). Упродовж 1990-х років педагогічний персонал центру активно шукав шляхи перебудови схем роботи з дітьми згідно з вимогами часу. Основою змін стала «педагогіка тимчасового колективу», яка передбачала формування за короткий термін табірної зміни (21—24 дні) міцного кола щирих друзів, відкритих для спілкування та творчості. В організації дозвілля школярів, які приїздили на оздоровлення та відпочинок, також відбулися зміни. Великого значення почали надавати екскурсіям, навчально-пізнавальним заходам, дитячій творчості. Саме в ці роки зародилися й існують донині такі програми, як Міжнародний дитячий кінофестиваль «Артек» (з 1993 р.), Міжнародний аерокосмічний фестиваль «Сузір'я Артек» (з 1994 р.), Міжнародний конкурс-фестиваль дитячої та молодіжної творчості «Наша земля — Україна», Міжнародний дитячий хоровий конкурс-фестиваль ім. Т. Струве «Артеківські зорі» (з 1998 р.). У 1995 р. МДЦ «Артек» став членом Міжнародної співдружності дитячих таборів. У 2006 р. «Артек» став єдиним у світі дитячим центром, якому було присвоєно статус «Під егідою ЮНЕСКО». До 2014 р. він був визнаним лідером в організації дитячого відпочинку серед 100 тисяч таборів із 50 країн світу. Як свідчать статистичні відомості, за більш ніж 80-річну історію в «Артеці» відпочило понад 1,5 млн дітей зі 130 країн. 60 % українських дітей відпочивали там на субсидованій основі або безкоштовно, а саме: діти із сімей з низьким рівнем доходів, із багатодітних сімей, сироти, інваліди та обдаровані діти.

На початок 2000-х років МДЦ «Артек» уже займав територію в 208 га, включаючи 60 га парків і 42 га пляжів. Після проведених у цей період капітальних ремонтів «Морського» і «Гірського» радикально змінилися зовнішній та внутрішній вигляд корпусів, побутові умови для проживання дітей та педагогів-організаторів. 30 липня 2004 р. в межах президентської програми інвестицій в освіту на території «Гірського» було відкрито новий навчально-виробничий комплекс, будівництво якого фінансувало державне підприємство «Укрзалізниця» на чолі з Г. Кирпою. Пам'ятна дошка на його честь була відкрита у 2010 р. На жаль, внаслідок реконструкції «Артека» з різних причин був припинений прийом дітей колишнім табором «Алмазний». У січні 2009 р. внаслідок недофінансування виникла загроза закриття центру. Тоді на знак протесту директор табору оголосив голодування. Колишніми «артеківцями» та небайдужими людьми було організовано неформальний рух на підтримку «Артека» та проведено кілька протестних мітингів у Києві. Внаслідок активних дій громадськості табір вдалося зберегти.

До березня 2014 р. МДЦ «Артек» належав Україні. До послуг дітей на його території та поза нею пропонувалося 36 спальних корпусів, 10 їдалень, автопарк, власний медичний комплекс, дитячий готель у місті Сімферополь на 200 спальних місць; власний порт для стоянки 30 яхт, дитяча флотилія; яхта на 150 місць; інтернет-клуби, 12 кінотеатрів, 5 готелів для гостей. «Артек» мав власну міліцію та пошту. Для дітей працювали 20 гуртків, 5 бібліотек і власна телестудія, виходив щомісячний журнал. На території дитячого центру діяли 4 музеї та значна кількість постійних і тимчасових виставок. Особливу цінність мав Космічний музей (Музей освоєння космосу) — один із перших подібних закладів у світі, який заснував особисто Юрій Гагарін. Рівень спортивної бази «Артека» також був досить високим: діяли 11 обладнаних спортивних майданчиків і кортів, 4 нових відкритих басейни; Палац спорту з гімнастичними і тренажерними залами та закритим басейном, де температура морської води взимку сягала 27 °С. Центральний стадіон центру, розрахований на 7500 місць, відповідав усім міжнародним стандартам. На жаль, проблема недофінансування залишається актуальною для центру. Зокрема, серйозною перешкодою для його відвідування дітьми з різних соціальних верств стала висока вартість путівок.

Яку роль відіграв Крим у житті українських істориків?

За влучним спостереженням Максима Кирчанова, «першими українськими інтелектуалами, які усвідомили необхідність ідейної і ментальної українізації Криму, були історики, котрі зрозуміли, що, довівши історичні права українців на Крим і показавши, що у минулому Крим був українським регіоном, Україна і політично зможе претендувати на Кримський півострів». Однак автор торкнувся лише одного з аспектів цього питання, не заглиблюючись у багатоманітність виявів зв'язку українських істориків із Кримом, зокрема їхнього перебування тут, вивчення Криму тощо.

Передусім варто згадати про рід Смоленських, один із засновників якого, випускник Харківського університету Анастасій Іванович Смоленський, у 1840—1860-х роках працював інспектором і директором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. А. Смоленський студіював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. його обрали одним із перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей. Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844—1905) — один із засновників українського національного руху в Одесі. Син Л. Смоленського Леонід, услід за дідом, залишив слід в історії Криму.

Л. Смоленський-молодший (1869—1924) закінчив Третю Одеську гімназію. Навчався на медичному та історико-філологічному факультетах Університету Св. Володимира та Новоросійського університету. Останній він закінчив у 1894 р. Л. Смоленський співробітничав із «Крымским горным клубом», що діяв у Одесі, та викладав у Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію в середніх школах. Л. Смоленський користував-

ся повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. він опублікував у Одесі «Элементарный курс теории словесности с рисунками». Л. Смоленський також написав під псевдонімом «Пільченко» історичну п'єсу «Княжа криниця», яка була опублікована в журналі «Киевская старина» та згодом поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки життя Л. Смоленський провів у злиднях, осліп і зрештою вкоротив собі віку. Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом «Львов Л.» у «Записках Крымского горного клуба» 1895 р. нарис історії взаємин між Запорозькою Січчю та Кримським ханатом від XVI ст. до кінця XVIII ст. Тривалий час ім'я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки віднаходженню листа його брата І. Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. вдалося встановити реального автора цієї праці.

Новизна праці полягала в постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик уважав, що Запорозька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханату. Взаємини між козаками й татарами не зводилися лише до ворожнечі, але включали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останній автор доволі докладно висвітлив у своїй роботі. Анонімний автор рецензії у «Киевской старине» навів розлогі цитати з «обстоятельно составленного очерка», солідаризуючись зі всіма висновками Л. Смоленського. У підсумку він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише в малопоширених «Записках Крымского горного клуба». В тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Сприйняття та трактування взаємин козацтва та Кримського ханату й навіть у ширшому розумінні — українців і кримських татар — як багатовимірних стосунків здобуває дедалі більше прихильників серед сучасних українських істориків.

Ще одним яскравим прикладом «кримського сліду в біографії» українського історика є постать Хрисанфа Петровича Ящуржинського, одного з провідників українського національного руху в Одесі наприкінці XIX — на початку XX століть. Але перед тим, як опинитися в Одесі, уродженець Уманщини від 1884 р. й до початку 1890-х років жив і працював у Криму (Сімферополь, Керч), був одним із засновників Таврійської вченої архівної комісії, проводив розкопки на території античного Херсонеса, Пантікапея, Неаполя Скіфського. На сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии» він надрукував низку результатів археологічних досліджень. У цей період Ящуржинський опублікував одну зі своїх статей на археологічну тематику в одеському виданні. Найцікавіша праця історика кримського періоду була присвячена долі полонених з України у Кримському ханаті. У 1893—

1911 рр. він жив і працював у Одесі, брав участь у роботі 1-го — 14-го археологічних з'їздів, активно публікувався на шпальтах «Киевской старины». Історик став делегатом від Одеської «Прогресу» на 14-му археологічному з'їзді у Чернігові та був одним із п'ятеро учасників, що прочитали свої доповіді українською мовою («Вшанування джерел та криниць»).

Жваві контакти з кримськими колегами, зокрема Арсенієм Івановичем Маркевичем, підтримував провідний одеський україніст і діяч українського національного руху Олексій Іванович Маркевич. Кримську проблематику студював інший, менш помітний одеський історик, учень В. Антоновича Павло Іванов.

Одним із найяскравіших епізодів у історії кримської науки 1910-х років було активне співробітництво у 1916—1917 роках кримських науковців, передусім Арсенія Маркевича та Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК), із Наталею Полонською-Василенко — згодом видатним істориком. За короткий час вона підготувала і здебільшого прочитала, а згодом й опублікувала в «Известиях» ТВАК шість доповідей. Листування та співпраця А. Маркевича та Н. Полонської-Василенко тривали й надалі.

В 1920-х роках із Кримом активно співпрацювала Всеукраїнська академія наук, в якій історичний напрям очолював М. Грушевський — видатний дослідник історії Криму, що завжди підкреслював важливість чорноморського напрямку української історії, як і його учень І. Крип'якевич (у новітні часи цю лінію продовжив головний спадкоємець М. Грушевського у незалежній Україні Ярослав Дашкевич). На завершення варто згадати про те, що саме в кримській землі у середині ХХ ст. було поховано учня В. Антоновича, талановитого історика та географа Антона Синявського.

Отже, навіть цей короткий нарис свідчить про те, що історія Криму багата на приклади не лише співробітництва, а і перебування й плідної праці на теренах Криму українських істориків. Українських не лише територіально, а і за національним духом, який вони тим самим несли на півострів, наповнюючи його українською аурою, що, попри всі випробування, має зберігатись і нині.

Яке місце посідав Крим у науковому ландшафті України?

Наприкінці XIX — на початку XX століття в Криму провадилися досить інтенсивні дослідження, хоч організаційно відповідні структури мали переважно громадський характер (наприклад Кримський гірський клуб). Крим перебував у колі дослідницьких інтересів Новоросійського університету, що був заснований в Одесі в 1865 р. (одним з ініціаторів цього був знаменитий хірург М.І. Пирогов, тодішній попечитель Одеського навчального округу, який і в подальшому доклав чимало зусиль до його становлення). Природу Криму вивчали професори М.О. Головкинський, І.Ф. Сінцов, М.І. Андрусов, які відкрили його як специфічну геологічну область, а також Р.О. Прендель і В.І. Вернадський з учнями, численні праці яких сприяли поширенню розуміння Криму як особливої мінералогічної провінції.

У 1871 р. за ініціативою М.М. Миклухо-Маклая було засновано Севастопольську біологічну станцію. Першим її директором був академік О.О. Ковалевський.

Важливий етап наукових досліджень у Криму пов'язаний із заснуванням Таврійського університету. Він виник як філія Київського університету в 1918 р. Першим ректором університету був лікар Р.І. Гельвіг, другим — академік В.І. Вернадський (1920—1921 рр.). Таврійський університет, що виник за буремних часів Української революції та громадянської війни в Росії, в перший період свого існування зібрав у своїх стінах багатьох російських і українських учених. У 1920 р. там працювали 7 академіків (М.І. Андрусов, М.М. Богословський, В.І. Вернадський, К.Г. Воблій, Д.О. Граве, О.Е. Кесслер, В.О. Обручев), 4 члени-кореспонденти (Д.В. Айналов, М.К. Гудзій, І.А. Линниченко, Є.В. Петухов), понад 100 професорів (деякі з них згодом стали академіками та членами-кореспондентами Російської та Української академій наук, зокрема В.І. Лучицький, Г.М. Висоцький,

В.М. Гордон, М.С. Кошляков, Є.М. Павловський, М.І. Палієнко, О.Л. Струве, Ф.В. Тарановський, Ф.Г. Яновський, Д.В. Синицин, О.М. Деревецький, Б.В. Чобан-заде та ін.).

У лютому 1921 р. Таврійський університет було перейменовано на Кримський університет ім. М.В. Фрунзе. У 1925 р. на базі університету був створений Кримський державний педагогічний інститут. У лютому 1972 р. він був перетворений на Сімферопольський державний університет ім. М.В. Фрунзе, а в серпні 1999 р. отримав статус національного і відновив первісну назву.

У 1963 р. на базі Севастопольської біологічної станції був створений Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР. Основні наукові напрями інституту: аналіз біорізноманіття екосистем Світового океану; комплексні дослідження структури і функціонування морських екосистем і їхніх компонентів; вивчення антропогенного впливу на морські екосистеми з метою створення наукових основ моніторингу і прогнозування їхнього стану; опрацювання нових інформаційних технологій і систем накопичення, обробки й аналізу даних, а також поглиблення наукових знань у галузі біології та екології моря; створення наукових основ біотехнології, раціональної експлуатації й охорони живих ресурсів моря. В інституті сформувалися наукові школи: морська радіохомоекологія (керівник — академік НАН України Г.Г. Полікарпов); екологічна біоенергетика (керівник — член-кореспондент НАН України Г.Є. Шульман); морфологія і динаміка екосистем шельфу (керівник — член-кореспондент НАН України В.Є. Заїка); морська санітарна гідробіологія (керівник — доктор біологічних наук, професор О.Г. Миронов); морська екологічна паразитологія (керівник — доктор біологічних наук, професор А.В. Гаєвська).

Впродовж останніх років в інституті здійснювалися такі дослідження: вивчення структурно-функціональних основ біорізноманіття морських угруповань; вивчення структурно-функціональних основ продукційних процесів у гідробіонтів; вивчення структури і функціонування паразитарного компонента екосистеми Чорного моря з метою збереження видового різноманіття й забезпечення екологічної безпеки; дослідження та кількісна оцінка екологічної ємності чорноморських акваторій України по відношенню до забруднень ядерного і неядерного походження; розробка наукових основ біотехнологій відтворення та використання морських ресурсів.

Інститут має такі наукові досягнення: оцінено сучасний стан біорізноманіття угруповань Чорного моря залежно від чинників середовища, запропоновано нову концепцію зональності життя в Чорному морі, яка ґрунтується на знахідках унікальної фауни в глибинній анаеробній зоні; сформульовано концепцію про аль-

тернативні метаболічні стратегії, що забезпечують біологічний прогрес тварин; створено оригінальну концепцію екологічного метаболізму у водних екосистемах; сформовано нову галузь науки — морську радіоекологію; створено новий напрям морської мікробіології — дослідження нафтоокиснювальних мікроорганізмів і процесів самоочищення моря від нафтового забруднення.

Серед наукових розробок, що пропонуються для доопрацювання або впровадження, є такі: проекти «Устрицівництво на Чорному морі»; «Розробка тест-системи для діагностики екологічного стану природних водойм в умовах антропогенного навантаження»; «Електронний інформаційний ресурс» для оцінки впливу природних катаклізмів на біорізноманіття Понто-Каспійського басейну. Запропоновано технологію з виробництва біологічно активних домішок до їжі «Спіруліна кримська, що містить йод», «Спіруліна, що містить селен» і спіруліна «Екстра»; полівітамінна кормова домішка «Фітомікс» для сільськогосподарських тварин.

В одній будівлі з Інститутом південних морів розташований Севастопольський акваріум, який є одним із найстаріших публічних акваріумів у Європі. Він був заснований у 1897 р. при Севастопольській біологічній станції, є п'ятим у світі за часом створення. У 1965 р. будівлю інституту було розширено, водночас був побудований новий акваріум. Навесні 1966 р. Акваріум-музей ІНБПМ АН УРСР відкрив двері для перших відвідувачів. Спочатку його експозицію було розміщено у трьох залах. Зараз в Акваріумі працюють 4 зали. В першому залі демонструються характерні представники фауни коралових рифів. Невеликі розміри виставлених тут акваріумів дають змогу відвідувачам докладно розглянути дрібних риб, креветок та безхребетних. Другий зал об'єднує 2 самостійні секції: чорноморську й тропічну. Тут побудовані 12 пристінних басейнів об'ємом до 7 м³ кожен і круглий басейн діаметром 9 м, глибиною 2,5 м. Кожен акваріум тропічної секції має самостійну замкнену систему для підготовки та очищення води. Такі системи дають можливість утримувати в штучних умовах навіть тропічних акул. У третьому залі музею зібрано велику колекцію тропічних екзотичних тварин — мешканців Індійського і Атлантичного океанів. У четвертому залі мешкають представники прісноводних риб і рептилій. Тут же стоїть дуже цікавий акваріум з оранжереею, що імітує руїни стародавнього Камбоджійського храму.

Інституту належать 13 наукових відділів, філія в м. Одеса, науково-дослідне судно «Професор Водяницький», малий флот, океанаріум-музей. Історія інституту пов'язана з діяльністю видатних науковців: М.М. Миклухо-Маклая, академіків О.О. Ковалевського та С.О. Зернова, професора В.О. Водяницького, членів-кореспондентів НАН України В.М. Грезе, Т.С. Петипа.

В інституті працюють понад 360 співробітників. Директор інституту — академік НАН України В.М. Єремєєв. Інститут має всі підстави пишатися своєю репутацією у світі науки.

Навесні 1929 р. з ініціативи академіка В.В. Шулейкіна на Південному березі Криму в пос. Кацівелі була створена Чорноморська гідрофізична станція для проведення комплексних досліджень процесів у прибережній зоні моря. В 1948 р. в Москві на базі Чорноморської гідрофізичної станції АН СРСР і Морської гідрофізичної лабораторії (раніше — відділ Інституту теоретичної геофізики АН СРСР) був створений Морський гідрофізичний інститут АН СРСР. Його директором став відомий учений-океанолог В.В. Шулейкін. Перші наукові досягнення Морського гідрофізичного інституту пов'язані з дослідженнями теплових явищ в океані, теплової взаємодії між океанами, атмосферою та материками, впливу Світового океану на клімат і погоду. Безпосередні спостереження штормових хвиль на Чорноморській гідрофізичній станції та їх моделювання в штормовому басейні заклали фізичні основи теорії морського хвилювання. Було опубліковано значну кількість експериментальних і теоретичних праць у царині оптики й біофізики морського середовища. Результати досліджень узагальнені В.В. Шулейкіним в унікальній за широтою проблематики монографії «Фізика моря», яку було відзначено Сталінською премією СРСР (1942 р.).

У серпні 1961 р. Морський гідрофізичний інститут (МГІ) був переданий до системи Академії наук УРСР, а в 1963 р. перебазований до Севастополя. Його директором став академік АН УРСР А.Г. Колесніков.

У Севастополі інститут був фактично створений наново. Він стрімко увійшов до радянської та світової океанологічної науки, здобувши авторитет у вивченні фізичних процесів у Світовому океані, автоматизації океанографічних досліджень і морського приладобудування. Найзначнішим результатом цього періоду стало відкриття й експериментальне і теоретичне дослідження екваторіальної протитечії в тропічній Атлантиці, названої на честь М.В. Ломоносова. За це відкриття групі науковців МГІ (С.Г. Богуславський, Г.Н. Григорьев, А.Г. Колесніков, Г.П. Пономаренко, А.С. Саркісян, А.І. Фельзенбаум, М.К. Ханайченко) в 1970 р. було присуджено Державну премію СРСР.

У 1974—1985 роках МГІ очолював академік АН УРСР Б.О. Нелепо. У цей період науковці інституту вивчали закономірності формування клімату океану і його взаємодії з атмосферою, циркуляції вод тропічних регіонів, мезомасштабної та синоптичної мінливості гідрофізичних полів, їхньої тонкої структури, динаміки поверхневих і внутрішніх гравітаційних хвиль, а також проводили дослідження в галузі гідрооптики, ядерної та фізичної хімії моря.

За цикл праць «Системні дослідження Тропічної Атлантики» співробітники МГІ А.Г. Колесніков, Б.О. Нелепо, О.О. Новосолов, І.Є. Тимченко, М.З. Хлистов були відзначені Державною премією УРСР (1979 р.). Інтенсивно розвивався весь спектр робіт фізико-технічного профілю з метою створення нових вимірювальних комплексів для досліджень Світового океану. Б.О. Нелепо був засновником нового наукового напрямку досліджень МГІ — супутникової гідрофізики, який і сьогодні є одним з основних в інституті. Тоді ж були проведені перші великомасштабні довгострокові експерименти у Світовому океані з використанням океанографічних штучних супутників Землі, які стали основою унікального за інформаційним потенціалом наукового напрямку. За цикл досліджень у галузі супутникової гідрофізики Б.О. Нелепо та Ю.В. Терьохіну була присуджена Державна премія СРСР (1989 р.).

У 1985 р. директором МГІ став академік НАН України В.М. Єремеев, який нині є генеральним директором Океанологічного центру НАН України та Інституту біології південних морів НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України, представником України у Виконавчій раді Міжурядової океанографічної комісії (МОК) ЮНЕСКО та головою Чорноморського регіонального комітету МОК ЮНЕСКО.

У ці роки в МГІ істотно інтенсифікувалися роботи еколого-океанологічної спрямованості, дослідження з динаміки складних морських систем, супутникової гідрофізики, чисельного моделювання динаміки морського середовища, інформаційного супроводу досліджень Світового океану, дослідження з вивчення фізичної та фізико-хімічної взаємодії водного середовища з атмосферою і донними відкладеннями, біогеохімічної динаміки сірководневої зони. За цикл праць із цього напрямку О.О. Безбородову, В.М. Єремееву, Л.М. Іванову було присуджено премію В.І. Вернадського АН УРСР у галузі геології, геохімії, геофізики та гідрофізики (1989 р.).

Розширилися міжнародні наукові зв'язки інституту. Відповідно до Міжурядової угоди Національною академією наук України, яку представляв МГІ, в м. Конакрі Гвінейської Республіки був створений спільний науковий центр із досліджень у галузі океанографії, геліофізики і випробувань конструкційних матеріалів в умовах тропічного клімату. Він успішно функціонував упродовж 1983—1993 років та був переданий в дар Гвінейській Республіці.

Наукові досягнення МГІ цих років у галузі фізичної та хімічної океанографії, геофізичної гідродинаміки, теорії хвильових процесів, супутникової океанології, морських інформаційних систем і технологій здобули заслужене визнання та були затребувані в Україні й далеко за її межами. Зокрема, міжнародний колектив фахівців, до складу якого входили й науковці МГІ, у 1998 р. було

нагороджено золотою медаллю Асоціації американських бібліотек за лазерний диск «Геоінформаційна система для Чорного моря». Також варто згадати про присудження премії В.І. Вернадського НАН України М.П. Булгакову і С.М. Булгакову за цикл робіт «Формування і взаємодія великомасштабної циркуляції і стратифікації вод Чорного моря» (1998 р.).

У 2000 р. науковці інституту В.І. Беляєв, М.П. Булгаков, В.М. Єремєєв, В.О. Іванов у складі авторського колективу були відзначені Державною премією України у галузі науки і техніки за цикл праць «Регіональна океанологія: стан середовища і мінерально-сировинні ресурси Атлантичного, Індійського, Південного океанів і їхніх морів».

Від 2000 р. обов'язки директора МГІ виконував академік НАН України В.О. Іванов — заслужений діяч науки і техніки України. Під його керівництвом у МГІ продовжувалися та поглиблювалися дослідження морських шельфових зон в умовах антропогенного і техногенного навантаження, головною метою яких є вирішення задач оптимального планування розвитку конкретного природного регіону і максимально економічно обґрунтоване використання всіх видів ресурсів шельфу одночасно з оздоровленням екологічного стану морського середовища.

Останніми роками дослідження колективу інституту зосереджувалися на комплексному вивченні Азово-Чорноморського басейну й окремих стратегічно важливих для України районів Світового океану. Метою цих робіт є створення наукових і технічних основ міждисциплінарного моніторингу, діагнозу і прогнозу стану морського середовища, глобальних і регіональних варіацій клімату, вирішення проблем раціонального використання природних ресурсів, зниження негативних наслідків природних катастроф, запобігання негативним наслідкам антропогенного впливу на прибережні акваторії.

У рамках міжнародної наукової співпраці науковці МГІ НАН України беруть активну участь в опрацюванні теоретичних засад, технологічних модулів і вимірювальних технічних засобів для формування глобальної універсальної системи спостережень за станом Чорного моря. Створено нові морські прилади, інформаційно-вимірювальні комплекси, сформовано бази та банки даних океанографічних параметрів Чорного моря і Світового океану, технологічні компоненти супутникового контролю океанографічних і геофізичних об'єктів. На базі МГІ працюють Комісія з проблем Світового океану при Президії НАН України, яка здійснює координацію всіх фундаментальних океанологічних досліджень в Україні, й Координаційна рада зі створення національного компонента глобальної системи спостережень за станом Чорного моря. Впродовж останнього десятиліття інститут був ініціатором,

учасником і головним виконавцем понад 20 національних, відомчих і міжнародних програм і проектів, зокрема по лінії ООН, ЮНЕСКО, Глобального фонду навколишнього середовища, ЄС, НАТО, Фонду цивільних досліджень США, Українського науково-технологічного центру та інших організацій.

Результати фундаментальних і прикладних досліджень МГІ впроваджені у виробничих організаціях і наукових установах Міністерства екології і природних ресурсів, Міністерства освіти і науки, Державної геологічної служби, Департаменту рибного господарства Міністерства аграрної політики, Державної гідрометеорологічної служби, Національного космічного агентства і Державної гідрографії Міністерства транспорту і зв'язку України.

Морський гідрофізичний інститут — один із провідних океанологічних центрів у світі, у складі якого — 14 наукових відділів і чотири відділення, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро, видавничо-поліграфічне підприємство «НВЦ ЕКОСІ-Гідрофізика» та експериментальне відділення НАН України (смт Кацивелі). Інститут укомплектований висококваліфікованими науковими кадрами, серед яких 2 академіки НАН України, 4 члени-кореспонденти НАН України, 27 докторів наук і 70 кандидатів наук.

У Криму було також засновано деякі інші академічні установи: Відділ сейсмології Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, кримське відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України та Кримський філіал Інституту археології НАН України.

Академія наук України завжди вважала одним зі своїх постійних завдань активну участь у розв'язанні проблем, що мають актуальне значення для соціально-економічного й культурного розвитку регіонів України. З метою якомога ширшого залучення наукового потенціалу регіонів до цієї діяльності у структурі Академії на початку 70-х років минулого століття за ухвалою вищих органів влади України створено мережу наукових центрів АН УРСР (міжвідомчих регіональних науково-координаційних органів) — Донецький, Західний, Харківський, Дніпропетровський та Південний. Окрім подальшого розвитку в регіонах фундаментальних досліджень у галузі природничих і суспільних наук, основним завданням центрів як органів координації була розробка наукових проблем, що мають важливе значення для пришвидшеного розвитку економіки відповідних регіонів, організація комплексних досліджень силами науковців установ різного відомчого підпорядкування, сприяння зміцненню зв'язків науки з виробництвом. До керівних органів наукових центрів від самого початку було залучено провідних науковців і фахівців регіонів, незалежно від підпорядкування організацій, в яких вони працювали. Центри очолили найавторитетніші в регіонах учені, члени Академії наук УРСР

та її Президії. Після створення наукових центрів регіональна структура АН УРСР набула конкретної форми й, отримавши організаційну підтримку держави, стала осередком міжвідомчої наукової та науково-технічної координації в регіонах України.

Сьогодні основу регіональної структури НАН України становлять шість наукових центрів із базовими установами в областях України, що мають найбільш розвинений науковий потенціал. Сфера діяльності наукових центрів не обмежується областю, в якій вони розташовані, а поширюється на конкретний економічний район України. Відповідно діяльність центрів охоплює такі області: Донецький науковий центр — Донецьку та Луганську області; Західний науковий центр — Львівську, Івано-Франківську, Волинську, Закарпатську, Рівненську, Тернопільську, Хмельницьку та Чернівецьку області; Південний науковий центр — Одеську, Миколаївську, Херсонську області; Північно-Східний науковий центр — Харківську, Сумську, Полтавську області; Придніпровський науковий центр — Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську області; Кримський науковий центр — АР Крим і Севастополь.

Нині основним завданням наукових центрів є взаємодія з регіональними органами управління для наукового забезпечення розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку відповідних областей чи регіонів України. Пріоритет належить комплексним проблемам, опрацювання яких потребує об'єднання зусиль науковців і фахівців різної спеціалізації, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування. Це насамперед проблеми ефективного функціонування традиційних для регіону галузей господарського комплексу, енерго- та ресурсозбереження, екології, інформатизації, культурного та духовного розвитку. Важливими напрямками діяльності наукових центрів є також сприяння розвитку наукового потенціалу відповідних регіонів, подальшій інтеграції науки й освіти, переведенню економіки на інноваційний шлях розвитку, просвітницька діяльність.

Міжвідомчий характер діяльності регіональних наукових центрів НАН України юридично був зафіксований 1997 р. шляхом надання їм статусу подвійного підпорядкування (НАН України і Міннауки України), а від 2001 р. — НАН України і Міністерства освіти і науки (МОН) України. Пріоритетні напрями діяльності наукових центрів затверджують спільно МОН України і НАН України за погодженням із місцевими органами влади.

Кримський науковий центр виник дещо пізніше інших наукових центрів України — у 1997 р. з ініціативи академіка П.П. Толочка, який став його першим головою. До Кримського наукового центру ввійшло багато науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, зокрема Відділ сейсмології Інституту геофі-

зики ім. С.І. Субботіна НАН України, Карадазька науково-дослідницька геофізична обсерваторія, Карадазький природний заповідник, Керченський державний морський технологічний університет, Кримська лазерна обсерваторія Головної астрономічної обсерваторії, Кримське відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Кримське відділення Українського державного геолого-розвідувального інституту, Кримський державний медичний університет ім. В.І. Георгіївського, Кримська республіканська установа «Сімферопольський художній музей», Кримська республіканська установа «Центральний музей Тавриди», Кримський республіканський НДІ фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І.М. Сеченова, Кримський філіал Інституту археології НАН України, Науково-дослідний інститут «Кримська астрофізична обсерваторія», Національна академія природоохоронного і курортного будівництва, Національний інститут винограду і вина «Магарач», Національний науковий центр «Нікітський ботанічний сад», Південна дослідна станція Інституту сільськогосподарської мікробіології, Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства та океанографії, Південний філіал «Кримський агротехнологічний університет» Національного університету біоресурсів і природокористування України, Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет», Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський інженерно-педагогічний університет», Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Український інститут спелеології і карстології, Український науково-дослідний інститут дитячої курортології і фізіотерапії, а також Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України, Кримський національний заповідник «Херсонес Таврійський», Морський гідрофізичний інститут НАН України, Океанологічний центр НАН України в Севастополі.

Специфіка Кримського наукового центру — в тому, що він приділяв увагу головним чином розвитку інноваційної діяльності, адаптації виробництва науково-технічної, інноваційної продукції регіону до умов функціонування в ринковому середовищі, опрацюванню конкретних сценаріїв комерціалізації відповідних видів діяльності, створенню організаційно-економічних механізмів просування інтелектуальної продукції на сучасні ринки та реалізації принципів партнерських відносин бізнесу, науки, освіти й влади у процесі формування в регіоні економіки інноваційного типу. Кримський науковий центр успішно працював над інноваційною стратегією розвитку регіону, зорієнтованою на відновлювальні джерела енергії, ресурсо- та енергозбереження, спрямованою на розв'язання актуальних проблем Криму, насамперед у галузі екології та оптимізації ресурсоспоживання. В 2013 р. в

Криму відбулася XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки». Такі конференції проводяться вже багато років і завжди привертають увагу фахівців і наукової спільноти.

Кримський науковий центр започаткував декілька наукових журналів, зокрема «Культура народів Причорномор'я», який видається російською, українською, кримськотатарською та англійською мовами. В підготовці номерів журналу беруть участь науковці з України, Болгарії та Туреччини. Було також розгорнуто роботи з комп'ютеризації бібліотек Криму.

2014 рік кардинально змінив ситуацію у сфері наукового потенціалу півострова. Порушення Російською Федерацією міжнародних правових норм і зобов'язань, військова агресія проти України та протизаконна анексія Криму створили безліч економічних, майнових і кадрових проблем, що потребують нагального розв'язання.

Що являє собою історико-культурна спадщина Криму?

Культурна спадщина Криму, що формувалася впродовж тривалого історичного періоду представниками різних етносів, становить значний і своєрідний пласт світового культурного надбання. Це великий комплекс історико-культурних об'єктів: рештки давньогрецьких міст-держав і печерні міста, оборонні споруди та фортеці, стародавні храми та визначні місця, меморіальні будинки та комплекси, цвинтарі й окремі поховання, заповідники та музеї. Тут розташовано пам'ятки, умовно зараховані до європейської традиції, а також безліч перлин ісламської художньої культури та видатних прикладів архітектури Сходу.

На державному обліку в АР Крим і в Севастополі перебувають 1004 пам'ятки архітектури та містобудування, 7227 пам'яток археології, 3861 пам'ятка історії, 520 пам'яток монументального мистецтва, з них 273 національного значення. У Криму розташовано сім заповідників: Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (заснований 1978 р., статус національного отримав у 1994 р.); Державний палацово-парковий музей-заповідник у м. Алушка (1990 р.); Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай (1990 р.); Державний історико-культурний заповідник у м. Керч (1987 р.); Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кімерія М.О. Волошина» (2000 р.); Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (1997 р.), Державний архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця» у м. Судак, створений в 1958 р. як філія Національного заповідника «Софія Київська». Найвідоміші пам'ятки світового значення Криму включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, в якому у 2013 р. значилося 936 об'єктів культурної та природної

спадщини, у тому числі 7 — з України. Список об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які мають особливий охоронний статус, ведеться й постійно поповнюється з 1978 р. Включення до Списку дає додаткові гарантії збереження та цілісності, а також підвищує престиж територій та установ, що ними управляють. Статус об'єкта сприяє розвитку культурного туризму в регіоні, дає змогу в разі конфліктних ситуацій залучити міжнародну економічну й політичну допомогу експертів ЮНЕСКО. Завдяки співпраці України з Європейським Союзом, який від 2011 р. активно підтримує охорону культурної спадщини АР Крим у рамках проєктів ЄС «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка і диверсифікація кримського туризму», проводиться робота з дослідження кримських пам'яток і підготовки відповідних документів для номінації пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Унікальною пам'яткою античності та середньовіччя є Херсонес Таврійський, пам'ятки якого зосереджені в межах сучасного Севастополя та є складовими Національного заповідника «Херсонес Таврійський». На 37-й сесії Комітету Світової спадщини в Камбоджі у червні 2013 р. «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. — XIV ст. н. е.)» включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Херсонеське городище — єдиний у Північному Причорномор'ї цілісно збережений зразок античного міста, яке існувало з V ст. до н. е. по XIV ст. н. е. Тут збереглися залишки міського планування вулиць, житлових, господарських і культурних споруд. Хора — це унікальні фрагменти ділянок сільськогосподарських околиць стародавнього міста. Ця пам'ятка — єдина в Європі, яка дає змогу зрозуміти систему організації господарської діяльності та розподілу території між громадянами античного міста.

Відповідно до рекомендацій Міжнародної ради з охорони пам'ятників та історичних місць ведуться підготовчі роботи для номінації наступних пам'яток України. У переліку 15 об'єктів — номінантів на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, при цьому 3 пам'ятки представляють історію та культуру Криму. Це, зокрема, Ханський палац у Бахчисараї, колишній столиці Кримського ханату, центрі політичного, духовного і культурного життя кримських татар, який перебуває у складі Бахчисарайського історико-культурного заповідника. Бахчисарайський палац — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI—XVII століть. До палацового комплексу входять північні та південні ворота, Пóчтовий корпус, палацова площа, го-

ловний корпус, гарем, ханська кухня і стайня, бібліотечний корпус, соколина вежа, ханська мечеть, Перський сад, ханський цвинтар, гробниця (дюрбе) Дилляри-бікеч, гробниці Північне і Південне дюрбе, надгробна ротонда, баня «Сари-Гюзель», набережна з трьома мостами, сади і паркові споруди, Катерининська миля, «Фонтан Сліз» та інші об'єкти. Очікується, що номінація пам'ятки «Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї» відбудеться у середині 2015 р. під час 39-ї сесії Комітету Світової спадщини.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО двічі було запропоновано внести пам'ятки Судацького заповідника — у 2007 р. як «Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI—XVI ст.», в 2010 р. — як основну складову пам'ятки до серійної транснаціональної номінації «Торговельні пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря».

На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезці, які невдовзі оволоділи рядом населених пунктів Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочовиків. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали еkleктичні будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців, пристосовані до місцевих умов. Переважна більшість замків і фортець сформувались як комплекси впродовж X—XV ст. Збереглися залишки фортечних стін, башт і палаців у Кафі (Феодосія) та Чембало (Балаклава), фортеця і консульський замок у Солдайї (Судак), які органічно вписані у ландшафт. Фортеці Судак, Чембало та Феодосія, розташовані у південній частині Криму, запропоновані до Списку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за критеріями, що демонструють важливість обміну людськими цінностями у сфері архітектури та ландшафтного планування впродовж певного періоду в межах культурного регіону. Це передусім використання особливостей ландшафту з метою створення стратегічно важливих оборонних центрів на домінуючих висотах, а також особливостей бухти для захисту та стоянки кораблів. Архітектурні ансамблі фортець є винятковим прикладом взаємодії людини з природним ландшафтом у сфері фортифікаційного мистецтва та розбудови міст і морських портів. Дослідження та підготовка документів для номінації цих пам'яток перебувають в активній фазі, але подальша діяльність у цьому напрямі зіткнулася з непередбачуваними проблемами, пов'язаними з кримською кризою кінця лютого 2014 р.

З огляду на всі форс-мажорні обставини, які стали невід'ємними супутниками анексії Російською Федерацією Криму в 2014 р., цілком очевидно, що питання охорони культурної спадщини необхідно вирішувати на державному рівні із залученням міжнародних організацій. Європейський Союз, Рада Європи, ЮНЕСКО підтримують Україну і висловлюють готовність до посередництва між Україною і РФ. Цілком доречним було би проведення спільної наради представників української та російської сторін, до компетенції яких належать захист культурних цінностей та охорона культурної спадщини, укладання спеціальних угод із урегулювання статусу культурних цінностей Музейного фонду України, а також культурної спадщини.

Крізь віки

Що нам відомо про перших мешканців Криму?

Археологічні дослідження фіксують появу людей на території Кримського півострова за доби середнього палеоліту (близько 100 тис. років тому). Знахідки у печері Киїк-Коба (грот на річці Зуя Білогірського району) — найдавніші пам'ятки неандертальців на території України. Першим відомим за назвою народом, що становив населення півострова, були кімерійці (XII ст. до н. е.) — скотарські іраномовні племена. Їх перебування у Криму фіксують античні та середньовічні автори, а також топоніми у східній частині Криму: Кімерійські переправи, Кімерік.

У середині VII ст. до н. е. кімерійці були витиснені з рівнин півострова у передгір'я та гори скіфами. Зазначимо, що, крім Кримського півострова, скіфи займали значну частину степової та лісостепової України. Вважається, що в Криму перебувало наймогутніше зі скіфських племен, а саме так звані царські скіфи. Скіфи утворили тут потужну державу. В III ст. до н. е. скіфи з материкової частини України витісняються до Криму, сюди ж вони переносять столицю своєї держави. Нею стає місто Неаполь Скіфський (біля сучасного Сімферополя). Наприкінці III ст. до н. е. місто досягає своїх максимальних розмірів — 20 га захищеної фортифікаційними спорудами площі. Головним заняттям скіфів у Криму було землеробство — це пояснюється тим, що під впливом попереднього інтенсивного розвитку скотарства і несприятливих екологічних умов стан степів півострова не дозволяв далі займатися кочівництвом. Місце розселення скіфів визначалося наявністю родючих земель і достатністю води.

В I тисячолітті до н. е. на півдні Криму, переважно в гірській частині півострова, мешкали також таври. Головними їх заняттями були землеробство (у долинах річок), скотарство і рибальство. Частина таврів була асимільована скіфами, а деякі з них стали членами громад грецьких міст.

У другій половині I ст. до н. е. в Криму з'являються іраномовні сармати, які поступово розселяються по всьому півострову. У I ст. н. е. через велику кількість сарматів у грецькому Боспорському царстві деякі античні автори називають цю державу греко-сарматською. Археологи дослідили велику кількість поселень і поховань сарматів. У них знайдені ювелірні вироби, залізні мечі, ножі, посуд тощо. В III ст. н. е. кількість сарматів у Криму різко зменшується, що пов'язано з їхнім відходом з півострова й участю разом із германським племенем готів у походах у Центральну та Західну Європу. Нащадки сарматів алани разом з іншим германським племенем — вандалами — заснували у західній частині Африки Вандало-Аланське королівство, а в 455 р. розорили Рим.

Хто населяв Крим в античну добу?

Протягом майже всієї античної доби, тобто впродовж цілого тисячоліття — з кінця VII ст. до н. е. до IV ст. н. е. — у Криму виразно виділялися три етнокультурні зони, три окремі «світи».

Перший «світ» — це світ аборигенного населення Криму, який містився головним чином у гірському Криму. Другий «світ» — це землі кочовиків у степу та північних передгір'ях; третій належав грецьким переселенцям на західному та східному узбережжях Криму. Власне кажучи, поява нових племен і народів та різного роду контакти між ними, як-от: асиміляція, витіснення, винищення тощо, — й визначали зміни етнічного складу населення півострова.

Одним із найдавніших народів Криму, назва якого нам відома, були таври. Навколо питання походження цього народу досі точаться дискусії. Одні науковці вважають таврів нащадками давніх кімерійців, які населяли степи Надчорномор'я, інші вбачають у них переселенців із Північного Кавказу, треті твердять, що таври — нащадки племен, які населяли передгір'я Кримських гір у добу пізньої бронзи. Але більшість вважають таврів носіями Кизил-Кобинської археологічної культури, що сформувалась у VIII ст. до н. е. у передгір'ях Кримських гір. З передгір'їв таври поступово почали просуватися на південь — в гори та на південне узбережжя. З появою скіфів таври змушені були залишити передгірний лісостеп, відступаючи вище в гори. Там вони займалися доволі примітивним землеробством і скотарством. Ще одним «промислом», який уславив таврів в античній літературі, було піратство.

Із невідомих нині достеменно причин дві групи таврів згодом переселилися у степовий Крим. Перша, дець на рубежі VI—V століть до н. е. — у Керченське Приазов'я; друга, в IV ст. до н. е. — в район озера Донузлав на Тар-

ханкутському півострові. Варто звернути увагу на те, що в обох регіонах таври з'явилися невдовзі після появи тут грецьких поселенців.

Північними сусідами таврів, принаймні з другої половини VII ст. до н. е., були скіфи. Скіфські кочові племена, заселивши степовий Крим, згодом проникли й у лісостеп передгір'їв Кримських гір, відтіснивши звідти таврів (і, вочевидь, асимілювавши якусь їх частину).

На околицях античних поселень на Керченському і Тарханкутському півостровах, а з IV ст. до н. е., можливо, й у передгір'ях, мало місце осідання скіфів на землі.

Скіфське племінне угруповання, яке оселилось у Криму, було доволі потужним, якщо судити з величини Білогірського могильника скіфської аристократії — одного з найбільших курганних могильників Надчорномор'я, в якому ховали племінну верхівку кримських скіфів.

Майже одночасно зі скіфами у Криму з'явилися і греки. Їхню появу на півострові можна датувати кінцем VII ст. до н. е. — часом існування Таганрозького поселення в Подонні. Звісно, дістатися до Таганрога, оминувши кримські береги, принаймні в Керченській протоці, було неможливо. Однак поселення тут з'явилися лише у першій половині VI ст. до н. е., тобто значно пізніше, ніж у Подонні.

На перших етапах колонізації найбільш інтенсивно заселялось узбережжя Керченського півострова та Феодосійської затоки. Поступово грецькі колоністи заселили майже все узбережжя Керченського півострова, крім його південно-західної частини, де розташовані неродючі землі. Мешканці Феодосії просунулися на північ, аж до Присивашся, заселивши крайній схід Центральнокримського степу. Пізніше, коли всі грецькі поліси були об'єднані в єдину потужну Боспорську державу, почалося заселення і внутрішніх частин півострова.

У цей період відбувалась і колонізація греками західного узбережжя Криму, однак вона була менш інтенсивною: тут було засновано лише кілька невеликих поселень. Статус більшості з них (тобто чи це були невеличкі незалежні поліси) лишається достеменно невідомим. Єдине поселення — Керкінітіда (розташоване на місці сучасної Євпаторії) — без сумніву, мало статус незалежної, хоча й дуже маленької, держави. До сьогодні лишається також невідомим час заснування найбільшого полісу західного узбережжя Криму — Херсонеса. Найраніші археологічні матеріали з його території датуються кінцем VI ст. до н. е., однак вони є надто фрагментарними й не дають змоги впевнено говорити про існування тут у цей час саме поселення, а не сезонної ярірної стоянки. Тому більшість дослідників вважає, що грецьке по-

селення тут було засновано століттям пізніше. Інтенсивна ж колонізація західних берегів півострова херсонеситами почалася ближче до кінця IV ст. до н. е., коли греки заселили майже весь західний берег Криму — від Гераклейського півострова на півдні до північного узбережжя Тарханкуту включно.

Різкі зміни в етнічному складі населення Криму розпочалися в першій третині III ст. до н. е. внаслідок падіння Причорноморської Скіфії. Очевидно, до Криму прибули нові скіфські племена, які чинили різкий силовий тиск на грецькі поселення західного узбережжя півострова. Там поступово були зруйновані всі грецькі форпости, після чого Північно-Західний Крим назавжди позбувся грецького населення.

Подальші зміни відбулися у зв'язку з навалою сарматів. Під їхнім тиском скіфське населення відступило у гори, поступово асимілюючи таврів. Античні джерела називали тогочасних мешканців гірського Криму «тавроскіфами». При цьому у скіфському суспільстві відбулися докорінні зміни, пов'язані з процесом осідання на землі та наступною зміною системи господарювання. Наявні дані дозволяють припускати участь у цьому процесі й представників грецького населення, яке, ймовірно, жило в найбільших містах пізньоскіфського царства, таких як Неаполь Скіфський чи Усть-Альминське городище.

Одночасно із цим почався процес припливу сарматського населення до передгір'їв, де вони змішувались із місцевими скіфами, накладаючи певний відбиток на їхню культуру (т. зв. сарматизація). Цікаво, що в степовому Криму в той час кочовиків-сарматів було небагато.

Чимало сарматів проникало і на територію Боспору, а представники сарматської знаті активно інкорпоровалися до складу місцевої верхівки. Про рівень сармато-грецьких міжетнічних контактів свідчить той факт, що низка боспорських царів носили ім'я Савромат, а сарматські тамгоподібні знаки використовувались як царські емблеми. Втім основою населення Керченського півострова протягом усього «сарматського» періоду лишалися греки.

Певною мірою етнічні процеси сарматської доби нагадують ті, що відбувалися раніше, лише за участі інших етнічних груп. Так, місце таврів у Гірському Криму посіли скіфи (тавроскіфи), на місце степових скіфів приходять сармати, і лише греки, хоч і втратили певні території (в Західному Криму та на колишній хорі Феодосії), загалом лишалися на попередніх місцях проживання. Проте ця подібність була викликана переважно специфікою фізичної географії Кримського півострова, куди зі степу проникали дедалі нові й нові групи кочовиків, змушуючи своїх попередників шукати захистку в Кримських горах.

Наступні радикальні зміни в етнічному складі півострова відбулися вже під час Великого переселення народів у IV ст. н. е.

Хто такі греки Криму та яка їхня історична доля?

Греки опинилися на Кримському півострові завдяки так званій великій грецькій колонізації VIII—VI століть до н. е., що охопила спочатку Середземномор'я. Частина шукачів нових земель або ринків збуту досягла північних берегів Чорного моря, де попервах утворила торговельні факторії на узбережжі: так була заснована Ольвія. Упродовж V—III ст. до н. е. вихідці з різних грецьких регіонів засновують на півострові міста Керкінітіда, Херсонес, Феодосія, Німфей, Пантікапей, Тірітака, Мірмекій тощо. За своїм адміністративним устроєм це були міста-держави (поліси), що від початку укладали між собою різного роду союзи, а згодом входили до складу давніх держав: Боспорського царства, Понтійського царства, Римської імперії. Відносини прибульців із місцевим населенням були, все найімовірніше, мирними й взаємовигідними, що, властиво, і спричинило значний поступ у розвитку грецьких полісів. Важливе місце в діяльності грецьких громадян посідала торгівля: з одного боку, з кочовиками — скіфами, а з другого — з грецькими метрополіями, куди доправляли продукти харчування, шкіру, сировину.

Значні зміни у відносинах між кочовими народами Надчорномор'я згодом порушили мир на півострові й, починаючи з III ст. до н. е., грецькі поліси часто перебували у стані облоги або війни зі Скіфським царством. Зрештою, наприкінці II ст. до н. е., після зіткнення скіфів із військом понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, всі грецькі поліси Тавриди, а також Боспорське царство підпадають під протекторат Понту, а після поразки Мітрідата підкоряються Риму. За римської доби життя у грецьких полісах нормалізується, приміське тубільне населення значною мірою асимілюється і сприймає грець-

ку культуру, часто вже в її християнському варіанті. Такий стан триває до III ст. н. е., коли до Тавриди раптом вдираються германські племена готів. Загарбники знищують пізню Скіфську державу, захоплюють дрібні грецькі міста, спричиняють значну міграцію населення, але зрештою осідають на півострові, створивши кілька самостійних держав. Проте наступна християнізація готів сприяє їхньому входженню до єдиного цивілізаційного простору і зближенню з населенням грецьких полісів.

«Велике переселення народів» IV—VI століть частково «вимиває» з Тавриди активне кочове населення, але давні поліси, попри всі негаразди, продовжують своє існування. Зміцнення Візантійської імперії впродовж VI—IX століть сприяє подальшій консолідації населення на півдні півострова, формується декілька християнських єпархій на чолі з митрополитами. Саме в цей час, імовірно, утворюється певне ядро грекомовного населення півострова, до якого ввійшли представники різних стародавніх етносів: греків, скіфів, аланів, готів та ін.

Певні зміни в культурному середовищі Тавриди могли бути також наслідком відомих в історії переселень з Візантійської імперії до півострова. Так, у перебігу релігійних конфліктів до Тавриди були вислані окремі християнські ієрархи й чимало ченців.

Часта зміна влади у степовій частині півострова, здається, не мала істотного впливу на грецькі міста й поселення південного узбережжя Тавриди.

Про заможність і культурний рівень греків може почасти свідчити захоплення найбільшого міста на півострові — Херсонеса київським князем Володимиром у 988 р. Проте поступове ослаблення Візантійської імперії, надто падіння Константинополя 1204 р., залишило таврійських греків на самоті перед зростанням загрози захоплення міст войовничими кочовиками. Тому населення міст потроху зменшується, переходить до менших поселень і більшою мірою стає до землеробства, виноградарства й садівництва, а також риболовецького промислу. Однак нищівного удару візантійським підданим завдає татаро-монгольська навала 1223 р.

Упродовж XIII ст. колишні грецькі поліси занепадають. До того ж у містах і замках Тавриди з'являються військові формування венеціанців і генуезців, які через різницю між католицьким і православним обрядами сприймаються місцевим населенням украй негативно. Ісламізація тюркських народів XIV—XV століть також додає чимало непорозумінь і дедалі збільшує прірву між різними групами населення.

Тим часом, залишені Візантійською імперією напризволяще, християни подекуди активізуються й навіть утворюють власні дер-

жавні інституції. Серед останніх найбільш відоме князівство Феодоро на горі Мангуп.

У XV ст. на півострові вже вкотре в історії встановлюється певна етнічна та конфесійна рівновага між Кримським ханатом, генуезцями та напівнезалежними від них християнами-греками. Проте події в Малій Азії, де туркам-османам у травні 1453 р. нарешті вдається захопити Константинополь, знову загострюють політичну ситуацію на півострові. 1475 р. османи знищують князівство Феодоро, захоплюють міста на південному узбережжі, повсюди встановлюються закони Османської імперії. Наступні два століття були, напевно, найтяжчими в історії християнського населення півострова. Попри формальне невтручання держави у справи християн, посилюється тиск на «невірних». Можливо, саме в цей період формується значна частина християн, носіїв тюркських діалектів — урумів, на відміну від румеїв, що зберігають у побуті новогрецькі діалекти. Колишні християнські єпархії теж занепадають і нарешті 1678 р. за рішенням константинопольського патріарха утворюють єдину Готсько-Кафську.

У XVIII ст. Крим стає ареною гострої політичної боротьби між Росією та Османською імперією за майбутнє Кримського ханату. За наслідками російсько-турецької війни й укладеного миру 1774 р. у фортеці Єні-Кале, поблизу Керчі розміщується російська залага, до складу якої увійшли греки з Архіпелагу — давні супротивники турків у боротьбі за національну незалежність. Майже одночасно в Криму розгортає діяльність призначений 1771 р. митрополит готський і кафський Ігнатій Гозадінов. Прогрецька в багатьох відношеннях політика російського уряду частково реалізується у вигляді виселення християн з Криму, що розпочалося влітку 1778 р. Керував переселенням О.В. Суворов. За його відомостями, з Криму вийшло понад 31 тис. християн — греків і вірмен. Останні (близько 13 тис. осіб) оселилися в сучасній Ростовській області, а греки попрямували до Самарської паланки та Олександрівської фортеці, де змушені були зимувати. Проте й наступного, 1779 р., питання з відводом землі для грецького населення не було вирішене. Лише навесні 1780 р. переселенці дісталися узбережжя Азовського моря, біля впадіння річки Кальміус, а звідти почали наділяти землю на потреби окремих поселень. Румеї та уруми оселились окремо в 20 селах, поименованих за назвами їхніх колишніх поселень у Криму. Тюркомовні мешканці християнського передмістя Бахчисарая Маріамполя заснували місто Маріуполь.

Незважаючи на пасивний спротив переселенню й тяжкі випробування під час самого переселення, у Криму залишилися лише поодинокі грецькі родини та ті, що згодилися прийняти ма-

гометанство. Небагатьом удалось і повернутися з Надазов'я до Криму після анексії півострова Росією 1783 р.

Між тим грецька залага в Єні-Кале була після 1783 р. певною запорукою поліпшення життя для значної кількості нових переселенців з теренів Османської імперії. Нові емігранти оселяються переважно в містах узбережжя Криму і зазвичай не утворюють стійких етнічних угруповань. Винятком була група греків із Фракії, що прибули, імовірно, разом із хвилею болгарських, гагаузьких та албанських біженців з Османської імперії, які перейшли до Надчорномор'я в першій третині XIX ст. Нащадків цих «фракійських» за своєю новогрецькою говіркою греків можна й сьогодні зустріти в селі Чернопілля, що на схід від Сімферополя. Загалом упродовж XIX ст. до Криму переїхала доволі значна кількість греків.

Окрім згаданих греків з Архіпелагу та материкової Греції, які розмовляли новогрецькою мовою, до Криму переселялися також греки Понту — з районів Трапезунда та Карса, де зберігався особливий понтійський діалект. Гуртуючись навколо церков і просвітніх товариств, греки Криму подекуди утворювали помітні міські або сільські громади. Окремі представники цих громад широковідомі в історії не тільки Кримського півострова, а і Російської імперії. На зламі XIX і XX століть у Криму налічувалося, за різними оцінками, до 20 тис. греків.

Події 1917—1920 рр. призвели до зменшення — вже вкотре — грецького населення Криму. Значна частина греків виїхала разом з Білою гвардією барона Врангеля, чому сприяло, зокрема, грецьке консульство на півострові.

Пристосування греків України до нової влади було перерване репресіями 1930-х років. Наприкінці 1937 р. були заарештовані й на початку 1938 р. розстріляні тисячі найвпливовіших і найактивніших членів грецьких громад по всій республіці. Постраждали й кримські греки.

Війна 1941—1945 рр. теж завдала тяжкого удару по грецькому населенню, що залишилося на півострові. Його численні представники брали участь у партизанській боротьбі. Але це не врятувало ні їх особисто, ні весь народ від депортації в червні 1944 р. Було вивезено понад 15 тис. осіб. Місцями розселення призначалися різні міста й села Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану тощо.

Лише поодинокі греки проживали у Криму в наступні десятиріччя — переважно нові радянські «мігранти» або «приховані» за чужими прізвищами місцеві мешканці, члени російських або українських родин.

Попри формальну реабілітацію депортованих народів у 1950-х роках, ані повернення втраченого майна потерпілим грекам, ані

надання допомоги їм задля повернення до рідних місць не були здійснені до кінця 1980-х років. Більше того, існувала формальна заборона повертатися до Криму. Втім попри всі перешкоди, частина греків спромоглася повернутися до рідних місць. Переїжджали до Криму також і представники грецьких громад, що мешкали в інших регіонах СРСР.

Від початку 1990-х років на півострові поширюється рух за відновлення національних прав меншин.

Сьогодні в Криму налічується близько чотирьох тисяч греків. Найактивніші з них об'єднані в національно-просвітницькі товариства Севастополя, Сімферополя, Керчі та інших міст і сіл півострова. На час анексії Криму Росією більшість цих організацій належала до Федерації грецьких громад України.

Ким і коли були засновані перші держави на території Криму і якими були особливості їхнього розвитку?

Перші держави на території Криму були засновані грецькими переселенцями у VI ст. до н. е. Добре відомо, що грецькі колонії від самого початку мали всі ознаки незалежної держави античного, полісного типу. І не мало принципового значення, скільки саме колоністів вирушало на нові землі: навіть незначні колективи поселенців могли заснувати, нехай і мікроскопічну, але цілком незалежну державу з усіма інституціями, притаманними полісному устрою. Яскравим прикладом такої держави є поліс Керкінітіда у Західному Криму, що був розташований на території сучасної Євпаторії.

Набагато складніше визначити, скільки саме полісів було засновано греками. Зрозуміло, що деякі з них загинули невдовзі після свого виникнення, і про них у писемних джерелах не лишилося жодної згадки. З іншого боку, в нас немає підстав уважати кожне грецьке поселення незалежним полісом: чимало колоній створювали сільські поселення та укріплені форпости для опанування території вже невдовзі після заснування.

Найбільша кількість грецьких поселень розташовувалася на Керченському півострові. Тут існувало щонайменше два поліси. Першим із них, найдавнішим і найпотужнішим, був Пантікапей на території сучасної Керчі. Місто було засноване вихідцями з Мілету — метрополії більшості грецьких колоній Надчорномор'я в першій половині VI ст. до н. е. Другим полісом був Німфей, розташований південніше, на околиці сучасної Героївки. Його метрополія залишається достеменно невідомою. Кілька невеличких поселень у Керченському Приазов'ї, імовірно, були засновані мешканцями Пантікапею. А от який статус мали поселення південно-східної частини узбережжя Керченського півострова — Кітей та Кімерік — доки не вдалося достеменно визначити.

Трохи західніше Керченського півострова розташовувалася ще одна колонія Мілету — Феодосія. Сільська округа Феодосійського полісу на півночі сягала берегів Сиваша.

Іншою зоною, де активно селилися греки, був Західний Крим. Потік переселенців до цього регіону не був настільки інтенсивним, як на східне узбережжя півострова. Спочатку, у другій половині VI ст. до н. е., греки заснували кілька дрібних поселень у Північно-Західному Криму — в районі сучасної Євпаторії та на Тарханкутському півострові. Окремі дослідники припускають можливість існування тут двох-трьох невеличких полісів, однак сьогодні з достовірністю можна говорити лише про один — Керкінітіду.

У Південно-Західному Криму греками (мешканцями Гераклеї Понтійської на південному березі Чорного моря) було засновано лише одну колонію — Херсонес. Час його заснування лишається невідомим. Найраніші археологічні матеріали з його території датуються кінцем VI ст. до н. е., однак вони є надто фрагментарними і не дають змоги впевнено говорити про існування тут у цей час саме поселення, а не тимчасової якірної стоянки. Тому більшість дослідників вважає, що грецьке поселення тут було засновано століттям пізніше, тобто наприкінці V ст. до н. е. Однак саме цей поліс згодом зміг поставити під контроль весь Західний Крим.

У подальшому греки західного та східного узбережжя Криму обрали принципово різні типи державного розвитку: якщо перші, розбудовуючи територіальну державу, діяли в рамках традиційної полісної системи, то другі створили державне утворення принципово іншого типу.

Територіальна Херсонеська держава, яка утворилася в останній чверті IV — на початку III століть до н. е., займала практично все узбережжя Західного Криму. До її складу ввійшла і Керкінітїда, й інші поселення Північно-Західного Криму, такі як Калос Лімен (Прекрасна Гавань) на північному березі Тарханкутського півострова. Попри складну територіальну структуру, Херсонес завжди лишався типовим античним полісом, із властивими полісу державними інститутами, найвищим з яких було Народне зібрання.

На берегах Керченської протоки виникло Боспорське царство — держава абсолютно нового для античного суспільства типу. Держава ця, як вважають, утворилася на базі оборонного союзу грецьких полісів обох боків Боспору Кімерійського (Керченської протоки). З початку V ст. до н. е. і до 438 року до н. е. цей союз очолювала династія Археанактидів, згодом — впродовж 438—109 рр. до н. е. — династія Спартокідів.

Як саме відбувалося формування Боспорської держави на ранніх етапах, достеменно невідомо. Очевидно, що першопочаткове об'єднання було переважно добровільним. Спираючись на досвід аналогічних процесів в інших освоєних колоністами регіо-

нах грецького світу, припускають, що воно здійснювалося під тиском зовнішньої загрози (ймовірно, скіфської). Згодом, наймні вже за правління перших Спартокідів, приєднання нових територій досягалося збройним шляхом. Так, із писемних джерел нам відомо про запеклу війну між Боспором і Феодосією, яку активно підтримувала Гераклея Понтійська — метрополія Херсонеса.

Боспорське царство часто називають «протоелліністичною державою», наголошуючи на тому, що в його соціально-політичному устрої та культурі тісно переплелися еллінські та «варварські» (тобто негрецькі, за античною термінологією) елементи. Правителі Боспорського царства титулували себе «архонтами (правителями) Боспору та Феодосії» та одночасно царями сіндо-меотських племен (аборигени Таманського півострова та Прикубанья). При цьому в грецьких містах продовжували існувати органи самоврядування, хоча, звісно, воно було обмежене владою архонта. Щодо місцевих племен правитель Боспорського царства виступав у ролі повноцінного монарха. Такий тип правління був характерним для елліністичних держав, які утворилися після розпаду держави Олександра Македонського по його смерті у 323 році до н. е. Ось тільки самі елліністичні держави виникли в останній чверті IV ст. до н. е., тоді як Боспорське царство мало риси елліністичної держави ще від початку цього століття.

Першою ж негрецькою державою, заснованою в Криму, стало так зване Пізньоскіфське царство (назва не надто вдала, оскільки Ранньоскіфське царство, чи просто Скіфське, є радше історіографічним фантомом, ніж історичною реальністю). Точний час його заснування також невідомий. Найбільш імовірно, що воно виникло на межі III—II століть до н. е. у передгір'ях Кримських гір і проіснувало близько чотирьохсот років — до II ст. н. е. Під час війни з Херсонесом скіфи захопили майже всі його володіння у Західному Криму. Цей регіон контролювався Пізньоскіфським царством до кінця I — початку II століть н. е.

Пізньоскіфське царство сформувалося під сильним грецьким впливом, економічним і культурним. Грецьке населення проживало у двох найбільших центрах держави — Неаполі Скіфському та Усть-Альмінському городищі у південно-західному Криму. Скіфи запозичили у греків окремі елементи техніки будівництва, зокрема фортифікаційного. Запозичені були і технології землеробства: зернового господарства, виноградарства, садівництва. Значним був вплив греків у сфері культури. В цьому контексті можна провести певні паралелі з іншими «варварськими» державами, які виникли на периферії античного світу.

Як саме Велике переселення народів вплинуло на етнополітичну ситуацію на Кримському півострові?

Традиційно Велике переселення народів датується IV—VI століттями. Однак у Криму масова міграція варварських племен почалася на півстоліття раніше — у середині III ст. У той час на півострів почали проникати представники готського союзу племен, точніше, остроготи та їхні союзники — герули, борани та алани. Частина цих племен були германцями за походженням, як і самі готи, частина — іранцями, як алани. Готи змусили правителів Боспору надати їм свій військовий та транспортний флот і впродовж двох десятиліть (255—275 рр.) здійснювали походи на володіння Римської імперії у басейнах Чорного та Егейського морів, грабуючи і пљундруючи заможні провінції. Лише доклавши значних зусиль, римлянам вдалося відбитись і завдати завойовникам значних втрат, знищивши майже весь їхній (точніше, боспорський) флот.

Водночас готи розгромили всі пізньоскіфські поселення в гірському Криму і практично знищили пізньоскіфський етнос. Залишки пізньоскіфського населення були асимільовані прибульцями. Деяко менше постраждало сарматське населення, яке, хоч і зазнавши певних втрат, продовжувало заселяти передгір'я Кримських гір. У другій половині III ст. германці починають осідати в Південно-Західному Криму та на південному узбережжі півострова.

Пізніше за готів, наприкінці III ст., у передгір'я Кримських гір починають проникати північнокавказькі алани, які, про що вже згадувалося вище, були їхніми союзниками. Потік аланських переселенців істотно збільшився у IV ст., що посилює процес асиміляції сарматів прийшлими аланами, який полегшувався і їхньою етнічною близькістю. Однак згодом, наприкінці IV — на початку V століть, значна частина аланів під тиском гунських племен відступила за межі Кримського півострова. Із цього

часу кримські степи переходять під гунський контроль, а готи й алани лишаються тільки в гірському Криму.

Грецьке населення півострова на час прибуття до Криму готів та їхніх союзників проживало в двох анклавах: у Херсонесі на південному заході півострова, у містах та сільських поселеннях Боспорського царства — на його сході, на Керченському півострові.

Боспорське царство продовжувало існувати як політична одиниця й після готських війн, попри їхній, безумовно, негативний вплив на його політичне й економічне становище. Після розгрому готів гунами перші були розселені на території Боспорського царства. Очевидно, вони виконували роль федератів, зобов'язаних охороняти територію держави від набігів кочовиків. Згодом під тиском гунів готи відступають із території Керченського півострова: частково до гірського Криму, а частково на схід — на Таманський півострів.

Політично Боспорське царство у III—IV століттях лишалося цілком самостійною державою, чия зовнішня політика часто була не надто дружньою щодо Риму. Іноді така політика була вимушеною, як під час готських війн, іноді — добровільною. Єдиним форпостом Імперії (спочатку — Римської, а після її поділу — Візантійської) на півострові лишався Херсонес.

На думку багатьох дослідників, після виведення з Херсонеса римського гарнізону в другій половині III ст. (радіше у його третій чверті), місто мало автономний статус і формально не входило до складу Імперії. Остання надавала Херсонесу фінансові субсидії, завдяки яким місто могло утримувати боєздатний гарнізон. Вочевидь, такий порядок зберігався у IV ст. і впродовж більшої частини V ст., аж до правління імператора Зенона (Зінона), який вступив на престол у 474 р., і який, як вважається, безпосередньо включив місто до складу Візантійської імперії (візантійці називали місто Херсоном).

Найбільш інтенсивні етнополітичні процеси у V ст. у Криму відбувалися в його гірській частині. На думку багатьох науковців, тут формувався новий етнос на базі готів та аланів і за участю інших племен. Поступово поглиблювалися торговельні та культурні зв'язки між представниками цього етносу та греками, переважно з мешканцями візантійського Херсона.

На початку VI ст. Крим починає привертати до себе дедалі більшу увагу Візантії, яка саме починає намагатися відновити колишню велич Римської імперії. Опорним пунктом візантійської експансії стає, зрозуміло, Херсон. Згодом візантійські війська захоплюють Боспор і беруть під контроль усе південне узбережжя Криму — від Херсона до Керченського півострова. В історії Криму починається нова доба — візантійська.

Що являли собою візантійські володіння на Кримському півострові?

Володіння Візантії у Криму окреслювались територією Боспору та Херсонеса і його околиць. На початку VI ст. за правління імператора Юстиніана I Візантія встановила контроль над Боспором. До міста були введені візантійські війська на чолі з трибуном Далмацієм. Представником імператора на території Боспору був коміт (пізніше — комерціарій, тобто чиновник-податківець), а за правління імператора Юстина II (565—578 рр.) він почав носити вищий титул — дукс. Основними видами господарської діяльності мешканців візантійського Криму були землеробство та скотарство.

Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії виявлялась у запровадженні морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів, елементів оснастки й морського спорядження. Натомість боспоряни, разом із херсонеситами, на відміну від решти населення імперії, не були змушені сплачувати основний поземельний податок.

Боспор виступав важливим ринком із закупівлі хутра у степовиків для потреб Константинополя.

У містах Боспору активно розвивалось виробництво різноманітних ремесел, зорієнтоване на задоволення потреб сусідів-кочовиків. Існував попит на прикраси «поліхромного стилю» зі вставками з кольорового каміння і скла. Такі вироби активно використовувались як на території самого Боспору, так і по всій степовій зоні Східної Європи.

З кінця VII ст. на території Північного Причорномор'я поширив владу Хозарський каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв спеціальний посадовець із титулом «тудун», що традиційно означав намісника на прикордонні. Проте Візантія не втрачала влади над регіоном. Для військових потреб візантійці почали розробляти нафтові родовища на Таманському півострові, а Боспор

служив основним портом для вивезення сировини для «грецького вогню».

З кінця X ст. території Боспорського царства перебували у складі давньоруського Тмутороканського князівства, яке лежало на перетині Великого торговельного шляху з Європи на Схід. Боспоряни продовжували займатися своїми традиційними промислами. Після захоплення Тмутороканського князівства половцями в XII ст. і фактичного зникнення його з політичної мапи Європи, ймовірно, після татаро-монгольської навали у XIII ст. Боспор номінально входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро.

Херсонес же від IV ст. перебував у складі префектури Сходу, а пізніше — безпосередньо Візантійської імперії. Місто фактично виконувало функції пункту спостереження за степами Північного Причорномор'я та політичного форпосту Візантії, через який імперія впливала, використовуючи насамперед підкуп та інтриги, на політичну ситуацію в степовиків. Тому херсонесити отримували від Константинополя політичну й економічну підтримку, а також він утримував тисячний військовий гарнізон із місцевих жителів.

Відомості щодо стану решти візантійських володінь у гірських районах та на південному узбережжі Криму в часи гегемонії Хозарського каганату є вкрай уривчастими. Найімовірніше, Візантія зберігала владу над цими територіями, хоча через політичну боротьбу в імперії зв'язок із метрополією навряд чи був ефективний. Згадки про хозарського тудуна в контексті таких подій, як союз Юстиніана II з хозарами у боротьбі за престол 705 р. чи антихозарське повстання єпископа Іоанна Готського, не дають однозначних підстав віднести ці території до складу Хозарської імперії. Радше компетенція тудуна обмежувалася стягненням частини митних зборів і податків на користь хозарського кагана та юрисдикцією над його підданцями. Навряд чи ситуація докорінно змінилася на 833—834 рр., коли була організована візантійська військово-адміністративна округа на півдні Криму під назвою феми Кліматів або Херсона. Це відбувалося водночас із військовою співпрацею з хозарами, а саме: при будівництві фортеці Саркел під проводом візантійського експерта. На сході межі феми, принаймні в XI ст., включали порт Судак. Ця округа проіснувала до завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р., після чого перейшла під владу Трапезундської імперії.

У 1220-х роках ця територія стала об'єктом нападу сельджуцької експедиції на чолі з Хусамеддіном Чупаном. Цілком імовірно, що занепад Херсонеса був одним з її наслідків. Головною ж метою набігу було встановлення контролю над Судакком, що служив головним чорноморським портом для половців і русів.

Формально візантійські імператори розглядали південне узбережжя Криму як свою власність, незважаючи навіть на монгольське завоювання (близько 1239 р.). Тому генуезці дістали дозвіл на заснування колонії в Кафі від імператора Михаїла VIII, утім, безсумнівно, й від монгольської влади теж. Та зрозуміло, що Генуя надалі безроздільно володіла Кафою. 1365 р. генуезці, скориставшись анархією в Золотій Орді, навіть завоювали південне узбережжя Криму аж до Чембало (Балаклава) на заході й володіли ним до османського завоювання 1475 р.

З кінця XII ст. до того самого османського завоювання 1475 р. у гірському Криму існувала держава Феодоро. Її населення складалось, як припускається, з місцевих готів, греків та аланів. Судячи з епіграфічних пам'яток, мовою правителів була грецька. Феодоро мало два злети активності: у середині XIV ст. та у XV ст. Це державне утворення з перемінним успіхом намагалося долучитися до чорноморської торгівлі, але генуезці рішуче припиняли ці спроби. Правителі (автентіки) у відповідь спромоглися знайти політичних союзників у Кримському ханаті, Московському князівстві та в Молдавії. Проте османці завоювали князівство під час експедиції 1475 р. під проводом Гедюка Агмеда-паші. Столиця держави витримала мало не піврічну облогу османців і була захоплена штурмом, після чого ця територія ввійшла до складу османської провінції Кефе.

Яким було місце Криму у міжнародній діяльності держави Русь?

У VIII—IX століттях у Східній Європі з'являється нова потужна сила — слов'яни. В останніх у цей час виникають власні ранні державні утворення, зокрема в Середньому Придніпров'ї — об'єднання полян і західних сіверян «Руська земля». Військові контингенти слов'ян Східної Європи в IX ст. здійснюють походи в Причорномор'я та на Схід, зокрема, відомо виправу до Криму великої рати на чолі з князем Бравліном. Із джерел відомо, що нападникам вдалося підкорити землі від Корсуня (Херсона) до Корчева (Керчі). Похід Бравліна поклав початок проникненню Русі до Кримського півострова, завдяки цьому невдовзі східнослов'янські дружини почали здійснювати більш дальні експедиції безпосередньо на території, що становили володіння Візантії. Зокрема, в 860 р. військо з Русі напало на Константинополь.

Воєнними діями політика Русі на південному напрямку не обмежувалася. З півднем Русь налагоджувала дипломатичні, торговельні та ідеологічні зв'язки. Угода 944 р. між Руссю та Візантією фіксує важливе місце Криму в політиці цих держав. У документі регламентується система взаємин русичів із мешканцями Корсуня (Херсона). Зокрема, Русь не повинна була заважати корсунянам вести риболовлю в гирлі Дніпра, а також мала за необхідності захищати візантійські володіння в Криму на чолі з Корсунем від нападів кочівників. У трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного (середина X ст.), в якому він докладно описує організацію торгівлі між Києвом і Константинополем, зазначається, що цей шлях мав відгалуження на Крим, яке розпочиналося коло Дніпрових порогів і йшло степом через Перекопський перешийок до Криму.

Яку роль відіграв кримський фактор у хрещенні Русі-України?

У 80-х роках X ст. київський князь Володимир вирішив прийняти християнство. Відомо, що навернення слов'ян Східної Європи князем Володимиром тісно було пов'язано з Херсоном. У 988 р. проти візантійського імператора Василя II підняв повстання грецький вельможа Варда Фока. Імператор не мав достатньо сил для боротьби з бунтівниками, а тому звернувся по військову допомогу до князя Володимира. Руська та візантійська сторони домовилися, що Русь надає відповідну підтримку імператорові, а той мав за це погодитися на одруження своєї сестри Анни з київським князем, передумовою чого мала стати християнізація східнослов'янської країни разом з її володарем. Утім після придушення повстання Варди Фоки за допомогою руських військ офіційний Константинополь не поспішав виконувати угоду з Руссю.

Це спричинило похід війська князя Володимира на візантійське місто Херсон у Криму. Обложене русичами місто чинило потужний опір нападникам. Володимир передав мешканцям Херсона, що стоятиме під мурами міста хоч три роки. Проте цього йому не знадобилося. Заможний корсунянин Анастас повідомив руського князя про водогін, який невдовзі був перетнутий русами. Після здачі Херсона між руським і візантійським дворами відновлюються перемовини. Василій II відправив сестру до Корсуня, а невдовзі в цьому місті відбувається хрещення слов'янського володаря. Згода на відновлення переговорів пояснюється тим, що Херсон відіграв величезну роль у здійсненні візантійської політики щодо Русі, печенігів (ці кочовики зайняли степи Північного Причорномор'я на початку X ст.) та інших народів.

Особливості херсонського християнства мали істотний вплив на становлення нової релігії на Русі. Київський

двір від перших днів існування державної християнської організації на Русі прагнув здійснити низку заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного диктату Візантії. Автор «Повісті временних літ» зазначав, що князь Володимир запросив до Києва з Херсона (Корсуня) багатьох священиків, які разом із візантійськими («царицями», за літописом) ієреями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку, надану Володимиром духовенству, літопис згадував лише корсунських священиків, які одержали від князя головну церкву на Русі — церкву Пресвятої Богородиці та десяту частину державних прибутків. Цю церкву в народі називали «Десятинною». В її діяльності важливу роль відігравав згаданий вище корсунянин Анастас. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духовенство міста, населення якого постійно страждало через залежність від імперії та прагнуло автономії. Важливо, що в Новгороді єпископом був також виходець із Херсона Йоаким Корсунянин. На Русі на початку XI ст. активно поширювався культ св. Климента, мощі якого були вивезені з Херсона.

Що нам відомо про давньоруське Тмутороканське князівство?

Доказом прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї ще в X ст. є повідомлення в пам'ятках про перебування київського князя Ігоря (912—945 рр.) після повернення з невдалого походу на Константинополь у 941 р. у Криму, а саме у «Кімерійському Боспорі». Існує версія, що тоді відбулося підкорення русами території у Криму, а саме — неподалік від візантійського міста Херсон. Іншим свідченням тодішньої присутності Русі в цьому регіоні є інформація арабського письменника ал-Масуді (середина X ст.) про Чорне море як про «Руське море». Дехто з науковців навіть уважав, що за часів Ігоря вже виникло Тмутороканське князівство, до складу якого входив Східний Крим. Значимо, що в наукових колах тривалий час дискутувалося питання про слов'янську присутність у Криму в добу раннього Середньовіччя. Дослідження археологів переконливо довели, що від X ст. слов'янський вплив на півострові стає реальним доконаним фактом. Зокрема, про це свідчить стаття русько-візантійської угоди між князем Святославом Ігоровичем та імператором Іоанном Цимісіхієм 971 р., згідно з якою київський володар обіцяє не посягати на візантійські володіння у Криму («...на власт Корсунську»).

Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні однозначно стали вихід на політичну арену Східної Європи в останній чверті X ст., а згодом і зміцнення Тмутороканського князівства. Центр князівства — місто Тмуторокань на території сучасної станиці Тамань Темрюцького району Краснодарського краю. «Тмутороканська тема» викликає чимало запитань. Так, не до кінця з'ясовано питання про час виникнення князівства. Чимало дослідників пов'язує його появу з походом Святослава Ігоровича до Криму. Проте, визначаючи це, слід погодитись із думкою істо-

ривів, які пишуть про поширення на територію Таманського півострова впливу Русі ще за часів князювання Ігоря. Слов'яни у Криму, ймовірно, допомагали війську Володимира в 988 р. під час облоги Корсуня.

У науковців викликає суперечки і питання про місце Тмутороканського князівства в державно-політичній структурі Русі. Безперечно, некоректними є твердження про Тмуторокань, що це якийсь глухий закутень або віддалений і напівзабутий уділ. Деякі дослідники розглядають Тмуторокань як місце, куди прибули князі, що втратили більш престижні володіння в центральних регіонах Русі. Тут вони накопичували сили, наймали хозар, печенігів, половців з метою захоплення якогось іншого князівського столу. Однак, навіть визнаючи певну неprestижність тмутороканського престолу для представників князівської династії, уявляти Тмуторокань якоюсь давньоруською глушиною не є правильним. Про стратегічне значення Східного Криму та Таманського півострова свідчили запекле протистояння за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією в VII—VIII століттях, походи сюди не тільки давньоруських дружин в IX—X століттях, а й полків Ярослава та Мстислава Володимировичів у першій половині XI ст.

Необхідно зазначити, що після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом хозари не зникли одразу з політичної арени, а продовжували відігравати певну роль у політичному житті півдня Східної Європи. Частина хозар оселилася в північнокавказьких аланів. До володінь Русі відійшли колишні землі Хозарії — Саркел та західна частина Північного Кавказу. Саркел, який із цього часу носив назву «Біла Вежа» (буквальний переклад з тюркської мови назви «Саркел»), входив тривалий час до володінь чернігівських Рюриковичів.

Згідно з літописами, в Чернігівсько-Тмутороканському князівстві на початку XI ст. правив син Володимира Святославича Мстислав. У 1016 р., за свідченням візантійського історика Іоанна Скілиці, відбувається спільний похід візантійців і русів проти якоїсь країни «Хозарії». При розгляді питання про місце розташування останньої можна погодитися з думкою авторів, які вважають, що в джерелі йдеться про адміністративну область, що виникла на Таманському півострові внаслідок походів Святослава і розвалу Хозарського каганату.

Враховуючи зацікавленість Мстислава Володимировича в посиленні впливу східних слов'ян у причорноморському і північнокавказькому регіонах, з приводу більш пізньої появи хозар у війську руського володаря можна зробити припущення про участь у згаданій війні з хозарами саме чернігівсько-тмутороканського князя. За шість років після цього конфлікту, згідно з повідомленнями «Повісті временних літ», спалахнула війна між Мстиславом

і касозьким (адигейським) князем Редедею, в якій Чернігівсько-Тмутороканське князівство перемогло сильного суперника, а відтак поширило свій вплив на значну частину Північного Кавказу. Пізніше, в 30-х роках, слов'яни в союзі з аланами вели велику війну в Дагестані та у Східному Закавказзі. Якщо зважати на те, що в другій половині 20 — на початку 30-х років уся лівобережна Русь належала Мстиславу Володимировичу, можна говорити не тільки про створення потужного державного утворення Русі на чолі зі згаданим князем, а й про те, що значна частина колишніх хозарських володінь перейшла під контроль Чернігівсько-Тмутороканського державно-політичного формування.

Літописи повідомляють про те, що в 1023 р. Мстислав Володимирович разом із хозарами та касогами воював проти брата — київського князя Ярослава. Отже, у складі населення Тмутороканського князівства хозари посіли одне з провідних місць. Тому не випадково, що вони прагнули відновити свій колишній статус, про що свідчать події другої половини XI ст. Одночасно треба підкреслити: джерела не дають підстав вважати, що в XI ст. продовжувалося якесь державно-політичне життя хозар.

У другій половині XI ст. Тмутороканське князівство, яке тримало під своїм контролем західну частину Північного Кавказу, стає об'єктом конфліктів між так званими князями-ізгоями, тобто князями, позбавленими влади в головних землях Русі. Князі-ізгої в цей час прагнули повернути собі території батьків, а коли це не вдавалось, намагалися хоч би поширити свою владу на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, в 1064 р., за повідомленням літописця, «бежа Ростислав Тмутороканю, сын Володимерь, внук Ярославль, и с ним бежа Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородьского. И, пришед, выгна Глеба из Тмуторокана, а сам седе в него место». В цьому повідомленні йдеться про нащадка старшого сина київського князя Ярослава Володимировича новгородського князя-намісника Володимира, який помер у 1052 р., князя Ростислава. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив владу в Тмуторокані свого сина Гліба, але вже за кілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. На нашу думку, Ростислав до прибуття на південь перебував у Новгороді, про що говорить і наведена вище інформація з «Повісті временних літ» про Порей та Вишату, а перед тим, можливо, мав якесь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Володимировича Тмутороканське князівство досягає апогею свого розвитку. Тмуторокані були підкорені народи всього Західного Кавказу. Саме могутність Ростислава як володаря невдовзі і стала причиною його смерті внаслідок змови візантійців. Вони саме тоді докладали чимало зусиль для того, щоби підкорити Східний Крим і Тамань.

Їх тут особливо цікавила таманська нафта, яка використовувалася для виготовлення ефективної зброї — відомого «грецького вогню».

Наприкінці 70-х років на троні в Києві утвердився Всеволод Ярославич (правив у Києві у 1076—1077, 1078—1093 рр.), який прагнув зміцнити свою владу загалом на Русі. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях у цей час підсилювалася місцева верхівка, очолювана іншими представниками династії Рюриковичів. Відбувається зміцнення їхньої влади, а одночасно структуризація політичних формувань у регіонах. Молоді Рюриковичі висувають свої претензії на отримання власних володінь. Зокрема, в 1081 р., за повідомленням літопису, «бежа Игоревич Давид с Володаремь Ростиславичемь місяця мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора (воеводу князя Всеволода. — *Авт.*), и седоста Тмуторокани». Давид Ігорович — це син колишнього волинського князя-намісника Ігоря Ярославича, а Володар — другий син згаданого вище Ростислава Володимировича. Але в 1083 р. обох князів вибив із Тмуторокані Олег Святославич. Зазначимо, що пізніше Давид і Володар стануть суперниками, оскільки будуть боротися за володіння в Південно-Західній Русі.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмуторокані приділяли візантійці. Вже у 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а у 1083 р. змусили іншого місцевого володаря, Олега Святославича, підписати з ними угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала перейти під владу імперії. Немає сумнівів, що в XII ст. Східний Крим і Таманський півострів належали Візантії.

Які наслідки мала генуезька колонізація у Криму?

Завоювання хрестоносцями Константинополя 1204 р. відкрило Чорне море для християнських держав Середземномор'я. Монгольські завоювання у Східній Європі разом із зацікавленням монголів у міжнародній торгівлі забезпечили особливо вигідні комерційні перспективи Монгольській імперії. Вже 1246 р. було зафіксовано участь купців з Генуї, Пізи, Венеції в торгівлі одним із найприбутковіших товарів — рабами. Римський папа Інокентій IV нарікав на вивезення болгар, русів і волохів до мусульманського Єгипту, де їх перетворювали на військових — мамлюків. Високі прибутки обіцяла й торгівля тканинами, спеціями та іншими коштовними товарами, що виготовлялися в розлогіх володіннях монголів по всій Азії. Півною перешкодою стало відвоювання візантійцями столиці Константинополя 1261 р. Однак Генуезька республіка зуміла скористатися цією обставиною, не лише зберігши доступ до Чорного моря, а й заклавши його для конкурентів, передусім венеціанців. Це їй вдалося, і близько 1275 р. було засновано генуезьке поселення Кафа.

Генуезці одразу взялися за два напрями торгівлі — посередницьку торгівлю коштовними ремісничими виробами (передусім тканинами), спеціями тощо, а також колоніальну торгівлю, себто вивіз до метрополії та на зовнішні ринки місцевих товарів — зерна, солі, шкір, копалин (галуну), риби та кав'яру, нарешті рабів, яких не бракувало в розпорядженні монгольських завойовників.

Посередницька торгівля товарами з Азії приносила величезні прибутки і приваблювала до міста великих купців не лише з Генуї, а і з інших регіонів світу, зокрема із Сирії та Вірменії. Місцеві купці торгували цими товарами не тільки з метрополією, а і з сусідніми країнами, передусім Польщею та Московією. Місто карбувало власну монету — аспри-барікати. Однак через розпад

Монгольської імперії і — насамперед — занепад її влади в Китаї посередницька торгівля після 1342 р. теж значно скоротилася.

Але колоніальна торгівля місцевими товарами, передусім зерном, сіллю та шкірою, дала змогу Кафі без утрат пережити скорочення трансконтинентальної торгівлі. Тим більше, що після епідемії чуми, відомої як «чорна смерть», у країнах Європи значно підвищився попит на продовольство. Саме в другій половині XIV ст. колонія переживає апогей свого економічного процвітання. Зросла чисельність населення міста, причому за рахунок як купців, так і ремісників; вона сягнула, за експертними оцінками, 20 тис. осіб. До того ж Кафа була добре захищена від загрози з боку степу кількома мурами — зведення останнього було завершено 1385 р. У цей час генуезці заснували факторії в Кілії та Лікостомо в гирлі Дунаю, Монкастро (Акермані) — в гирлі Дністра, Лерічі (Ілліче/Олешки) — в гирлі Дніпра, в Тані/Азаку — в гирлі Дону. У Криму вони мали поселення в Керчі, оволоділи Чембало (Балаклавою), Судаком, звідки було вигнано венеціанців, та південним узбережжям, біля гирла Кубані в Матрезі (колишній Тмутарокані), Копарію.

Завдяки зв'язкам з метрополією зокрема та цілим Середземномор'ям узагалі ця генуезька колоніальна імперія в Чорномор'ї стала партнером європейського середземноморського ринку, фактично складовою європейської економіки. Йшлося про продукти місцевої економіки Східної Європи. В цьому полягав, може, найважливіший результат генуезької колонізації. В майбутньому попит західноєвропейських країн на продовольство зі сходу Європи стане стимулом для колонізації степів Північного Причорномор'я і справить потужний вплив на подальшу історію України.

Водночас генуезька колонізація мала й істотний негативний наслідок. Він полягав у стимулюванні работоргівлі. Першого руського невольника було продано в Генуї 1275 р. Під кінець XIV ст. з генуезької Кафи щорічно вивозилося від 2 до 4 тис. невольників. Вони були, звісно, різного етнічного походження, в тому числі й татари та монголи, проте всі вони опинилися на продажі внаслідок анархії та усобиць у Золотій Орді. Головне полягало у наявності в Кафі всіх умов для активної работоргівлі — доступного та об'ємного ресурсу потенційних жертв, готових до ризиків людоловів, ринків і портів вивозу. Це не пройшло повз увагу османців, які дуже широко використовували невольників і потребували їх постачання. Не випадково невдовзі після османського завоювання Кафи саме невольники з Русі утворили найчисельнішу етнічну групу серед проданих на османському ринку. Отже, сумнозвісний людоловський промисел Кримського ханату теж належить до спадщини генуезької колонізації.

Якими були наслідки османської работоргівлі для Кримського півострова?

Работоргівля, попри її законність в Османській імперії, дуже мало відбилася в історичних джерелах, особливо статистичних. Тому оцінювати наслідки работоргівлі можна лише за вкрай уривчастими та опосередкованими даними. А вони засвідчують збільшення продажу рабів у Кефе (Кафі) — головному невольницькому ринку Криму та цілого Причорномор'я. Якщо виходити із сукупного обсягу щорічних відкупів на оподаткування невольників, які продавались у Кефе впродовж 1577—1581 рр., та максимальної вартості ввізного мита, що сплачувалося за кожну людину, то кількість проданих становитиме від 12 тис. до 17,5 тис. осіб. Утім це занадто приблизні дані, але й вони у кілька разів більші, ніж оцінки у 2—4 тис. невольників, що їх продавали у місті за генуезької колонізації.

Ці дані не відображають повної картини. Зокрема, вони не враховують бранців, які залишились у Криму, з них також не можна дізнатися про країну походження невольників. Не відомі також дані про продаж невольників у Гьозлеві (сучасна Євпаторія), де був єдиний порт Кримського ханату. Нарешті, слід брати до уваги, що частину невольників можна було завозити контрабандою. Для цього існувала зручна можливість на стихійних ринках, що існували на материковій частині Кримського ханату. Один із таких ринків був при збірному пункті на початку Муравського шляху. Цей базар навіть дав назву пагорбу, біля якого він збирався — Кара-Сук, себто «базар на землі», або «чорний/великий/головний базар» (правдоподібно, йдеться про Бельмак-Могили в Запорізькій області). На таких ринках невольників продавали гуртом і в роздріб.

Та попри неповноту даних, наведені свідчення підтверджують те, що работоргівля значно збагачувала османську скарбницю і, швидше за все, невідомих відкупників, які, звісно, діставали прибуток, що перевищував суму сплаченого відкупу. А от питання про те, на-

скільки работоргівля збагачувала самих людоловів, залишається відкритим. З наявних відомостей зрозуміло, що бранець міг змінити кілька власників-перекупників, допоки потрапляв на базар у Кефе чи деінде. Враховуючи, що з кожним перепродажем номінальна вартість невільника зростала, виходить, що основний прибуток одержували ті, хто продавав невільника вже безпосередньо споживачеві, а не перекупникові. Це цілком збігається з наочним фактом, що работоргівля, навіть за настільки великого обсягу, не принесла багатства ні Кефе, ні Кримському ханату. Інакше кажучи, вона ні одягнула, ні взула «голих та босих» (як вони себе називали) людоловів. Відповідно вони залишалися залежними від занять цим промислом.

Певно, що нікчемний заробіток від продажу невільників налаштував людоловів на те, що вигіднішим було самим скористатися рабами. В усякому разі, османський мандрівник та оповідач Евлія Челебі наводив дані за 1666—1667 рр. про сотні тисяч невільників у підданців кримського хана, яких було переписано для стягнення податку. Порівняно з громадою мусульман, яка нараховувала 187 тис. осіб, перепис виявив 600 тис. рабів чоловіків (власне «козаків»), 122 тис. невільниць жінок, 200 тис. неповнолітніх хлопців і 100,6 тис. дівчат («девке»). Виходило разом понад 1 млн невільників. Одержані відомості вражали самих сучасників, і вони лише раділи, що ці невільники не повставали.

Дані, засвідчені Евлією Челебі, попри цілком можливі перебільшення, все-таки підтверджують, що кількість невільників, вивезених зі Східної Європи, а передусім з України, маємо рахувати на мільйони. Другим важливим аспектом повідомлення Евлії Челебі є опосередкована вказівка на асиміляцію невільників у мусульманській громаді ханату. З одного боку, це спостереження дає змогу зрозуміти, чому примусова міграція українців не привела до утворення української діаспори у тодішньому Криму. Але з іншого — воно безпосередньо є аргументом на користь підтвердження кровної спорідненості українців і кримських татар.

У податковому реєстрі османської провінції Кефе є також свідчення про інтеграцію невільників у місцеву спільноту. Так, серед облікованих мусульман-чоловіків 62 особи були позначені як відпущеники, себто колишні раби, які стали членами мусульманських громад. До реєстру було навіть занесено близько сотні «руських» (рус) вдів і невільниць, причому вони значилися серед членів громад православних греків, вірмен та юдеїв. Настільки виразні сліди присутності вихідців зі Східної Європи серед населення Кримського півострова актуалізують питання дослідження слов'янського/українського впливу у Криму.

Які османські володіння існували на Кримському півострові?

З огляду на незручність сполучення Кримського півострова зі Стамбулом, ефективний контроль Османів над Кримським ханатом гарантувався османською присутністю на півострові. Тут було утворено провінцію з адміністративним центром у захопленому в генуезців місті Кафа, чию назву османці вимовляли як Кефе. Початково провінція отримала статус санджака, який у XVI ст. був підвищений до рангу бейлербеїліка без зміни території.

Провінція складалася зі столичного міста Кефе та п'яти повітів (нагіє), які були водночас судовими округами. На території Кримського півострова містилися провінційна столиця та повіти із центрами у містах Судак, Мангуб, Керш. Повіт Азак був у гирлі Дону, а повіт Тамань — на однойменному півострові.

На території провінції одразу по завоюванні була запроваджена практика службових пожалувань (тімарів), але невдовзі її було скасовано. Це сталося через призначення губернатором провінції 1497 р. принца Мегмеда, сина султана Баєзіда, статус якого передбачав значно більше грошове утримання, ніж для інших посадовців, й отже, основні прибутки цієї невеличкої провінції були спрямовані саме на його утримання.

Османці, за своєю звичною практикою, знищили на території провінції дрібні фортеці генуезької та більш ранньої доби. Воєнне значення зберегли лише фортеці у Кефе, Керчі, Судаку, Мангупі, Баликлагу (Балаклава) та Ін-Кермані (Інкерман).

Незважаючи на належність провінції Кефе Османській імперії, на її території мешкала також певна кількість підданців кримського хана. Зокрема, це були судді (кадії) та ханські комісари у фіскальних і комерційних справах.

Дані податкових переписів першої половини XVI ст. дають змогу приблизно оцінити чисельність урахованого в рамках перепису населення кримських повітів у 30 тис. осіб. Малоімовірно, що населення, не охоплене переписом, як, наприклад, ченці, було численним. У найбільшому адміністративному центрі провінції — місті Кефе нараховувалося майже 4 тис. платників податків, що відповідало приблизно 16 тис. населення. Частка мусульман у населенні міста становила майже половину, а решта припадала на етноконфесійні громади православних греків, вірмен, юдеїв, а також існувала невелика (34 платники податків) окрема громада вихідців із Русі (руси). У решті міст мусульманське населення становило меншу частку. Села провінції були заселені переважно православним грецьким населенням.

Що привело до утворення Кримського ханату?

Кримський півострів не мав достатніх передумов для утворення на його теренах степових імперій. Контури такої держави із центром у Криму виникли лише завдяки монгольському завоюванню Східної Європи, а саме — у зв'язку з адміністративною організацією підвладних територій ханом Батием. Великі річки, за степовою традицією, надавали можливість зручно поділити підвладну Батієві територію Улусу Джучі у Східній Європі, тож їх і було визначено кордонами найбільших адміністративно-територіальних одиниць — туменів. Уже папський посол до монголів П'єтро Карпіні 1245—1247 рр. засвідчив виділення території між річками Дніпро та Дон як тумену під управлінням Мауци (Моджи Яя, сина Чагатая). Кримський півострів за географічним положенням увійшов до його складу, як і території Русі (Переяславського та частини Чернігівського князівств). У подальшому територія цього тумену не зазнала змін. Його правителі в XIV ст. навіть належали до однієї родини; так само, за степовим звичаєм, складалось і в інших туменах. Тому ці адміністративні одиниці фактично перетворилися на вотчини (улуси) і навіть самі почали так себе йменувати, тим більше, що термін «тумен/тьма» згодом набув значення податкової округи. Дніпровсько-Донський улус дістав назву від своєї головної столиці — міста Крим. Знов-таки, вибір адміністративного центру зумовлювався степовою нормою, за якою ставка вождя перебувала на зимових пасовищах, й отже, за цих умов — на півдні. До того ж поряд були також основні ринки та порти Судак і Кафа — джерела значних фінансових надходжень як золотоординського хана, так і улусного правителя.

Територія Кримського улусу, як і інших, скоротилась упродовж XIV ст. за рахунок втрати контролю над заселеними територіями. До цього, з одного боку, привела

потреба монголів у співпраці з елітами підкорених земель, а з іншого — політична анархія в Золотій Орді між 1359 та 1380 рр., що супроводжувалася занепадом центральної влади та військовим послабленням. На заселених обширах західних улусів виникли нові держави, як-от Валахія та Молдавія, Литва та Московія. Зміну балансу сил у Східній Європі продемонстрували поразки Орди від литовського князя Ольгерда на Синіх Водах 1362 р. та від московського князя Дмитрія Донського на Куликовому полі 1380 р. Так, за Кримським улусом збереглися тільки Кримський півострів і степи на материковій частині. Лише від цього часу півострів набуває стратегічного значення як природно безпечного місця у порівнянні з незахищеними материковими степами. До того ж присутність генуезьких колоній як джерела прибутків у цих умовах становила додаткову вигоду півострова з-поміж інших улусів.

Занепад трансконтинентальної торгівлі підірвав роль золотоординської столиці Сараю як економічного центру держави, й навпаки, підсилив значення торгівлі через чорноморські порти. Улуси, на території яких розташовувалися ці порти, дістали таким чином істотну економічну перевагу над іншими. Кримський улус, де були основні генуезькі колонії з їхньою столицею Кафою, опинився в найвигіднішому економічному положенні.

Конфлікт між Золотою Ордою та державою Тимура, що закінчився цілковитою поразкою золотоординського хана Тохтамиша та розоренням його центральних земель військом Тимура 1395 р., остаточно підірвав єдність Золотої Орди. За цих умов хан Тохтамиш спробував утримати саме Кримський улус, але з розрахунком на подальше відновлення своєї влади в державі. Чингізид, носій легітимного права на державу, вперше обійняв владу в Кримському улусі. Однак він був змушений звернутися по заступництво до Великого князівства Литовського (ВКЛ) — нової регіональної сили. В обмін на персональне покровительство та воєнну підтримку Тохтамиш відступився на користь Литви від руських володінь на території двох улусів — Кримського та сусіднього з ним, що лежав між Дністром і Дніпром. Спираючись на військо ВКЛ, Тохтамиш вочевидь прагнув спочатку відновити контроль над Кримським улусом. Він уже вступив із ним на цю територію, але зазнав поразки на Ворсклі 1399 р. від сил правлячого золотоординського хана Тимур-Кутлуга та ногайського еміра Едігея.

Кримський улус і надалі залишався плацдармом для претендентів на сарайський престол. У боротьбі із заколотниками сюди здійснювали походи золотоординські хани Улуг-Мухаммед, Кічі-Мухаммед, Сеїд-Ахмад. Кілька разів улусом оволодівав Гаджі-Ґейрей, онук одного із тимчасових володарів Криму Таш-Тимура, на-

щадка Тука-Тімура, тринадцятого сина Джучі. За згодою найавторитетніших племінних вождів улусу він зміг утвердитися на кримському престолі близько 1441 р., і від того часу відомі його монети — символ суверенітету. Гаджі-Герей не здобув столицю Золотої Орди — Сарай, адже не мав достатньо сил. Але йому пощастило завдати поразки золотоординським ханам Сеїд-Ахмаду 1452 р. на Дніпрі та Махмуду 1465 р. на Дону, чим він відстояв суверенітет своєї держави. Нащадки Гаджі-Герея перебирали владу в його державі від покоління до покоління, тому він став родоначальником правлячої династії, тобто фактичним засновником Кримського ханату.

Лише Менглі-Герей, один із синів Гаджі-Герея, зумів досягнути мету батька та інших володарів Кримського улусу, коли 1502 р. завдав поразки ханові Шейх-Ахмату на р. Сула, а після того взяв-таки Сарай. Проте Менглі-Герей уже не прагнув золотоординського трону. Він спалив Сарай, що насправді вже був суто номінальною столицею Золотої Орди, але не приєднав золотоординські землі, а лише прибрав собі імператорський ранг (хакан, падішаг). Перемога давала на це право. Отже, Кримський улус тільки тоді перетворився на легітимний ханат. Проте залежність від Османської імперії робила ці почесті формальністю.

Яким був державний устрій Кримського ханату?

Оскільки Кримський ханат фактично перебував у залежності від іншої держави (Османської імперії) впродовж майже всієї своєї історії, то його державний устрій можна схарактеризувати лише формально.

За державним устроєм Кримський ханат належав до типових степових імперій з властивими для останніх трьома щаблями ієрархії (правителів, союзників і підлеглих-рабів).

Держава належала правлячому ханові й управлялася ним на власний розсуд, але він був одним із представників династії Ґереїв, яка вважалася колективним власником держави, тож вона визначала спадкоємця престолу. Правлячий хан делегував частину повноважень своїм заступникам — калзі або калга-султану, який вважався спадкоємцем престолу і зазвичай був братом хана, та нуреддину або нуреддин-султану.

При хані діяла нарада — ґюрюнюш/корниш або діван, що виконувала функції центрального уряду. До складу цього органу входили заступники хана, призначені ханом везіри, а також представники племінної знаті.

Оточення хана включало також служилих аристократів (мурзи, ічки-беги) та невільницьку гвардію (капи кулу).

Жіночі представники правлячої династії — дружини, наложниці, доньки правлячого хана та принців — виконували в державі хіба що ритуальні функції. Зокрема, вони листувалися з іноземними володарями.

Фактично владу з ханом ділили найпотужніші племена з-поміж таких, як Ширін, Барин, Аргин, Кипчак, Сулеш/Яшлав, Сіджевут, Кунграт. Чотири з них вважалися основними, їхні вожді мали титул карачу-бегів. Головним із них завжди був бег племені Ширін. Племена зберігали внутрішню автономію. Племінне ополчення було основою збройних сил держави. Ці племена санкціонували владу правлячого хана через складання при-

сяги йому на з'їзді племінних вождів, який називався «курултай» або «кенгеш». Крім того, карачу-беги брали участь у засіданнях ханського дівану. Ці племена — ханські союзники, мешкали на території Кримського півострова, хоча мали звичай влітку відкочувувати на материкову частину ханату та навіть у сусідні османські провінції.

За межами Кримського півострова владу кримського хана визнавали ногайські племена (орди) Мансур, Мангит, що прикочували з-над Волги на початку XVI ст., а у XVIII ст. також племена Єдисан, Єдичкуль і Джамбойлук. Вони не раз ставали об'єктом визиску з боку ханів і кримських племен. Однак, прагнучи зменшити політичну вагу карачу-бегів, дехто з ханів епізодично більше покладался на ногайські племена, а то й нацьковував їх на племена з Криму. Принижене положення ногайців підкреслювалось їхнім підпорядкуванням беєві Перекопа у XVII ст., а в наступному столітті хани призначали в кожен ногайську орду командувача (сераскер) із принців роду Гереїв та податкового адміністратора (каймакам).

Найнижчий статус мали черкеські племена Північного Кавказу. Їх було підкорено силою ще наприкінці XV ст. Вони перебували у становищі справжніх рабів, платили кримським ханам щорічну данину, що складалася з кількох сотень невольників і невольниць.

Немусульмани Кримського ханату, переважно греки та вірмени, які, зокрема, мешкали в містах, за нормами ісламського права належали до категорії протегованих (зиммі) та не мали політичних прав, а існували як етноконфесійні громади, що мали внутрішню автономію.

Невольники, яких у державі перебувало сотні тисяч, прав, звісно, не мали, за винятком, однак, права звернення до суду в ролі позивачів і свідків.

Суворі ієрархічність державної будови Кримського ханату, не кажучи про збереження племінної організації, були архаїчними рисами, що зумовлювали нетривкість суспільного миру і відкривали можливість для зовнішнього втручання у внутрішні справи передусім з боку Османів, але також і іноземних сил.

Яким було становище Кримського ханату в Османській імперії?

Невідомо, чи османська експедиція у Крим під проводом Гедюка Агмеда-паші 1475 р. мала на меті завоювання Кримського ханату. В усякому разі, османці не захоплювали на півострові нічого, крім генуезьких колоній та князівства Феодоро. Османський султан Мегмед II у такий спосіб, можливо, втрутився у конфлікт між Менглі-Гереем та Емінеком, карачу-бегом Ширинів, що серед іншого стосувався розпорядження прибутками Кафи. Однак у захопленій Кафі османці знайшли ув'язненого кримського хана Менглі-Гереея. Його визволили, але відправили у Стамбул, щоби за три роки повернути назад на прохання того самого Емінека. Цей випадок османські султани й використали на доказ свого суверенітету і як прецедент для присвоєння собі права призначати кримських ханів і надалі.

Завдяки вразливості державного ладу Кримського ханату османці легко знаходили незадоволених у державі, тож або інтригами інсценізували потребу усунути неугодного хана, або робили це прямим воєнним втручанням.

Османський уряд дуже вміло маскував підлегле становище кримських ханів. Ті визнавалися нащадками Чингіз-хана, їм надавалися виняткові матеріальні пожалування та ритуальні почесті: річне утримання (сальяне), грошові субвенції та подарунки у вигляді коштовних халатів, зброї та посудів із нагоди кожного запрошення у похід, подарунки за кожної зустрічі з османським посадовцем, аудієнція в султана за кожної зустрічі, облаштування особистого шатра в османській ставці під час походів, спеціальне прийняття-учта в шатрі головнокомандувача під час приєднання до війська, вживання спеціальних формул ввічливості у присутності хана. Османські султани дозволяли ханам користування вищими ісламськими атрибутами суверенітету на території Кримсь-

кого ханату — карбуванням монети та правом на здравиці на честь правлячих ханів під час соборних молитов по п'ятницях. Нарешті, кримські хани мали право на самостійні дипломатичні зносини. Збереглися документи їхніх посольств до Данії, Швеції, Пруссії, Австрії, Речі Посполитої та Московії. При цьому з двох останніх країн Кримський ханат збирав грошову данину.

Однак ці атрибути суверенітету, як емблематичні, так і матеріально вагомі, надавалися лише правлячим ханам, тоді як право довічного користування ними не гарантувалося. Насправді ж воля султана вважалася вищою за всі династичні привілеї чингизидів. Власне, кримським ханам не гарантувалося навіть право на життя. Отже, Кримський ханат перебував у приниженішому становищі, ніж підлегле плем'я на нижчому щаблі ієрархії у степовій імперії, адже навіть у таких племенах залишалися правити власні династії, і до них лише приставлялися наглядачі-співправителі.

Османські султани також мали право на власний розсуд видавати участі кримських ханів із військом у своїх воєнних кампаніях. Прецедент було створено через запрошення хана Менглі-Герая у похід на завоювання Ак-Кермана 1484 р. У подальшому кримські війська залучалися до походів османського війська в Угорщину та Персію (з 1578 р.), причому в останньому випадку татарську кінноту перевозили на кораблях Чорним морем. Відмова від запрошення загрожувала усуненням з кримського трону, отже, насправді запрошення до кампанії означало наказ. Примус до участі у воєнних діях був характерною рисою підлеглого становища Кримського ханату в Османській імперії.

Ще одним аспектом залежності була відсутність власної судової системи у Кримському ханаті. Суддівство разом із кадровими призначеннями на території Кримського ханату перебувало у віданні кадіаскера Румелії. Не випадково один із ханів, а саме Мурад-Герей III (1678—1683 рр.), який мав незалежницькі амбіції, прагнув повернутися до традиційного степового права (тьоре) на заміну ісламському (шаріат).

Відомості про залежність Кримського ханату від Османської імперії, зумовлену нормами степової та ісламської політичної культури, позбавляють сенсу припущення про існування якоїсь угоди між кримськими ханами та османськими султанами, що з'являлися в деяких кримських історичних літописах. До того ж ця залежність із часом зростала і помітно посилилась у другій половині XVII ст., в епоху османських везірів родини Кьопрюлю. Від того часу кримські хани фактично виступали в ролі османських високопосадових чиновників. Більшість із них посідали ханський престол по кілька разів упродовж свого життя.

У чому полягали причини тривалого існування Кримського ханату?

Історія Кримського ханату обіймає триста сорок два роки, що є незвично тривалим для степової імперії. Безперечно, перебування у складі Османської імперії в період її найвищої могутності цілком виправдано розцінювати як військовий захист Кримського ханату.

Справді, османське військо здійснило кілька військових кампаній далеко за межами ханських володінь, як-от численні кампанії у Молдавії, що, зокрема, відзначилися перемогами над польським військом при Цецорі 1620 р. та над росіянами 1711 р., похід на Астрахань 1569 р., завоювання Поділля 1672 р., походи на Чигирин 1677 та 1678 рр. Османський флот у XVII ст. все-таки поклав край морським походам запорозьких і донських козаків, що завдавали значної шкоди Криму. Османські фортеці Ак-Керман, Хотин, Бендери, Очаків, Іслам-Кермен, Газі-Кермен, Арабат та Азак перекривали підходи до Кримського півострова з півночі.

Втім османську військову протекцію Криму не слід перебільшувати. Центральні володіння держави на Кримському півострові були надійно захищені від зовнішніх загроз із боку осілих держав передусім широкою степовою смугою. Природні умови (відкритість простору, літня спека, посушливість, рослинність) і брак осілого населення перетворювали степ на незручний театр бойових дій для всіх сусідів Кримського ханату. Турки теж уникали активних бойових дій у степу, віддаючи перевагу пасивній обороні шляхом спорудження фортець. До цього слід додати тактичні переваги татарського війська, яке майже винятково складалося з традиційної степової кінноти. Тому, якщо не брати до уваги походи українських козаків у Крим, уперше військо сусідньої держави змогло досягнути Кримського півострова лише 1689 р., а вдерлося на його територію — тільки 1736 р.

Саме переконання у неприступності Кримського ханату давало підстави османським султанам легковажити обороною північних кордонів. Взагалі відповідальність за це разом із дипломатичними зносинами із сусідніми державами на півночі покладалася на кримських ханів, що, між іншим, цілком відповідало степовій державній традиції. Тому політика ханів на півночі була досить самостійною. Османи також не боялися направляти військо Кримського ханату на віддалені театри бойових дій навіть після проявів серйозної загрози з боку Російської імперії у XVIII ст. Таким чином, держава три століття перебувала у відносній безпеці від зовнішніх загроз.

Однак османська зверхність все-таки відіграла свою роль, і то, схоже, вирішальну, в тривалому існуванні Кримського ханату. Основними причинами розпаду степових держав були внутрішні усобиці, особливо всередині правлячої династії, та економічна скрута. Перебування у складі Османської імперії, хоч і не усунуло цих викликів, але істотно зменшило їхній вплив на державу кримських ханів.

По-перше, узурпація османськими султанами права на заміщення кримських ханів не позбавила потенційних претендентів приводу змагатися за престол, але докорінно змінила методи досягнення мети. За степовою традицією, престол успадковувався внаслідок відкритої боротьби на знищення між представниками правлячої династії, чим у такий спосіб демонструвалася харизма правителя. Під владою Османів цей метод змагання розцінювався як державний заколот, тим більше, коли протест спрямовувався проти османського ставленика, який спирався на османське військо. Характерний приклад — виступи Мегмед-Ґерея III з братом Шагін-Ґереєм 1624—1628 рр. проти Джанібек-Ґерея, якого в Крим доправляв османський флот із яничарським десантом. Проте, як правило, збройний конвой претендента та інші політичні заходи забезпечували передачу влади без повстань, звичних для степових держав (як і Османської імперії також!).

За османської зверхності ефективна боротьба за престол потребувала інтриг проти конкурентів, хабарів для патронів, знайомства з членами уряду та султанського оточення, нарешті, треба було викликати особисту симпатію султана.

Інша річ, що втручання османських можновладців часом були необережні, а то й нерішучі, що призводило до безглуздої загибелі представників роду Ґереїв. Проте на загал збройні повстання при заміні ханів перестали бути правилом, і Кримський ханат не потерпав від них.

По-друге, саме османський ринок забезпечив значний і стабільний попит на рабів, а також їхню доставку на ринки. Цей попит штовхав підданців кримського хана на людоловство і, своєю чергою, забезпечував багатом стале джерело прибутків. Людоловство і грабунок фактично стали головними заняттями для кримського війська у воєнних кампаніях османців.

Таким чином, тривале існування Кримського ханату було своєрідною компенсацією з боку Османів за жорстке втручання в його політичне життя. Проте османське правління по суті «капсулювало» архаїчні політичні традиції степу у Кримському ханаті, чим зумовило порівняно легке завоювання Криму 1771 р. Російською імперією.

Чи існували автентичні портрети кримських ханів?

*(До портретної галереї
кримських ханів)*

Поняття «портретна галерея» щодо постатей кримських ханів у науковому сенсі не існує. Причиною цього є те, що до недавнього часу ісламська традиція забороняла зображувати живу людину, й це не могло сприяти написанню та побутуванню портретів реальних історичних постатей. Свого часу в Османській імперії, васалом якої був Кримський ханат, цю проблему вирішували завдяки книжковій мініатюрі, а також запрошуючи іноземних (європейських) художників до двору правителів. Саме в такий спосіб було створено галерею османських падишахів у музеї палацу Топкапи в Стамбулі, яка не є, власне, портретною, оскільки лише умовно відображає індивідуальні риси зображених осіб. Те саме можна сказати й щодо наявних зображень кримських ханів. Першим із них дослідники вважають образ у композиції мініатюри до турецького ілюстрованого видання «Хюнер-наме» Сейїда Локмана. Вона називалася «Баязид II приймає Менглі-Герей у шахському наметі під час військової кампанії проти Молдавії у 1484 р.». Менглі-Герей ібн Хаджи-Герей тричі (з перервами) посідав кримський престол: у 1466—1467, 1469—1474 та 1478—1515 рр. Саме під час його правління Кримський ханат підпав під протекторат Османської імперії. Відтак хани як васали султана мали брати участь у воєнних кампаніях останнього. Власне, епізод однієї з таких кампаній і намалював мініатюрист.

Певним продовженням першої картини можна вважати ще одне зображення Менглі-Герей із тієї самої книги. Хан зображений вже після прийому в султана. За його спиною — група татар, яка була почтом хана і супроводжувала його під час візиту. Церемонія подібного дипломатичного прийому кримського володаря османським падишахом, напевне, вже була детально розроблена. В подальшому до неї вносилися лише незначні

зміни, які мали підкреслити зверхність султана та меншу повагу до хана, що іноді ставало причиною численних інцидентів.

У складі «Сулейман-наме» — ілюстрованої біографії османського султана Сулеймана Кануні «Законодавця», відомого в Європі як Сулейман Пишний (Блискучий), є зображення онука Менглі-Герейя — Девлет-Герейя (1551—1577 рр.), який у 1571 р. спалив Москву та примусив тікати самого Івана IV Грозного. Мініатюра відображала прийом у султана з приводу сходження на престол Девлет-Герейя. В композиції мініатюри зображено одну з кімнат палацу Топкапи по інший бік брами Баб-ус-Саадет — «Воріт щастя». Сулейман, що сидить на троні, простягає ханові руку для поцілунку. Девлет-Герей одягнутий у традиційну кримську білу шапку з хутром і чорний каптан, прикрашений візерунком китайського походження «чинтемані». Серія подвійних хвилястих ліній та композиція з трьох кіл у візерункові мали символізувати силу й могутність тигра та леопарда, нібито притаманних ханові. Верхнім одягом хана є халат, який, імовірно, був подарований султаном.

Девлет-Герей на мініатюрі зображений з рідкими вусами, що дало можливість історикам говорити про те, що художник відобразив правдивий та відомий йому образ хана. Поруч із ним було зображено чотирьох візирів Сулеймана та двох охоронців. У нижній частині мініатюри зображено почт хана у традиційних татарських головних уборах із роздвоєними полями.

Завдяки мініатюрам з іншого життєпису Сулеймана Пишого до наших часів дійшло зображення сина Девлет-Герейя — Мегмед-Герейя II, прозваного «Семизом» («Гладким» або «Жирним») (1577—1584 рр.). Ілюстрація загалом відображала переправу османських і кримських військ через Дунай у 1566 р. під час кампанії проти угорців. Мегмед тут зображений ще молодим і худорлявим, хоча наприкінці життя він був настільки повним, що не міг триматися у сідлі й пересувався в повозці, до якої запрягали шістку або вісімку коней.

Існує також зображення Аділ-Герейя, яке містилося в мініатюрі з книги «Шуджа'т-наме» Асафі-паші (1586 р.) — епічної поеми про романтичні пригоди кримського хана та його коханої, полоненої принцеси династії Сефевидів. Аділ і принцеса зображені сидячими на килимі в наметі. Перед ними фрукти, їжа, напої. Біля намету кречетники та сокольничі, які відповідали за улюблену ханську забаву — полювання із хижими птахами. Той самий хан зображений і в мініатюрі з «Шахиншах-наме» відомого поета Локмана бен Хусайн ал-Ашурі, який склав поему на честь султана Мурада III. У цьому творі художник уже зобразив трагічний момент — страту хана в Шемасі. Аділ-Герей стоїть на колінах у простому підв'язаному халаті, поруч пер-

ський кат, який має відсікти представнику кримської династії голову.

Портретну галерею кримських ханів XVI ст. завершує зображення ще одного сина Девлет-Герейя — Гази-Герейя II (1588—1597; 1597—1608 рр.). Його вважають найвидатнішим кримським ханом, який писав вірші під псевдонімом «Газаї» та мав прізвисько «Бора», тобто «лютий зимовий буревій». На мініатюрі до «Шахнаме» авторства Субхі-челебі Талікі-заде хан зображений у той момент, коли він поспішав на допомогу армії Мегмеда III. Якщо це зображення дослідники вважають портретним, то на багатьох інших турецьких мініатюрах зображено ханів, імена яких неможливо визначити. Ймовірно, що подібні малюнки не передавали індивідуальних рис конкретної людини, а були зібраним образом кримського правителя.

Крім книжкових мініатюр, зображення ханів іноді зустрічалися в альбомах європейських мандрівників. Зокрема, одне з них походить з альбому 1779 р., який колись належав польському королю Станіславу-Августу Понятовському. Мірза Алі-Герей, син хана, який допомагав туркам під час облоги Відня у 1683 р., був зображений на гравюрі 1684 р. Якоба Сандрарта, хоча вона явно не передавала портретних рис ханського сина. На початку XX ст. в Європі стали популярними набори листівок або великі кольорові друковані аркуші з портретами турецьких султанів, серед яких іноді зустрічалися й зображення кримських ханів, але складно говорити про достовірність відтворення цими ілюстраціями портретних рис правителів Криму.

У 2009 р. в київській галереї «Дукат» було представлено виставку портретів кримських ханів, автором яких був відомий київський художник Юрій Нікітін. Появу мистецького проекту «Чингізиди України» спричинила книга кримського дослідника Олексі Гайворонського «Володарі двох материків», а приурочений він був до 65-ї річниці депортації татар із Криму. Взявши за основу вже згадані умовні портрети кримських ханів з османських мініатюр, додавши відомості, які художник разом з автором книги здобули в архіві Бахчисарайського музею-заповідника, Ю. Нікітін створив унікальну реконструкцію образів Герейів, з урахуванням естетичних канонів тодішнього мистецтва, історичних відомостей про одяг і характер ханів, а також про етнічне походження їхніх матерів. Портрети Чингізидів, виконані на шкірі із застосуванням авторської техніки, стали культурною сенсацією та викликали сплеск інтересу до історії Кримського ханату та його правителів загалом.

Що спричиняло людоловські набіги Кримського ханату на сусідні території?

Здійснення Кримським ханатом масового людоловства та вивезення невільників, передусім слов'ян Східної Європи, справедливо обтяжує історичну пам'ять постраждалих народів про кримських татар, але так само є предметом спекуляцій, до яких вдаються насамперед із метою приписування Російській імперії вивольної місії.

Східна Європа від античних часів була одним із головних ареалів постачання невільників для міжнародної работоргівлі, а порти Північного Причорномор'я включно з кримськими забезпечували їхнє морське сполучення з країнами Середземномор'я, що були одним з основних регіонів споживання. Переважно постачальниками невільників були степовики, господарі тих місць, а головне — професійні мисливці та вояки, що робило їх професійно придатними і для людоловства. Населення прилеглих до степу лісів поступалося степовикам воєнною вправністю та рухливістю. До того ж степова анархія створювала поживний ґрунт для перетворення на рабів також полонених степовиків. Тому залучення Кримського ханату до людоловства насправді спиралося на тривалу історичну традицію степів Північного Причорномор'я.

Работоргівля, якою займалися генуезькі та венеціанські колонії в Північному Причорномор'ї від часу їх появи у XIII ст., безпосередньо втягнула Кримський ханат до цього промислу в ролі постачальника живого товару з Русі. Продаж італійцями руських невільників до Єгипту засвідчено 1246 р., а перший відомий контракт на продаж русина в Генуї датовано 1275 р. Партнерами італійців були татари, тому під час анархії в Золотій Орді 1359—1380 рр. на середземноморські ринки Європи потрапила велика кількість саме татар, які стали жертвами своїх одноплемінників.

У період утворення Кримського ханату севільський мандрівник Перо Тафур бл. 1438 р. засвідчив, відвідуючи ще генуезьку Кафу, що внаслідок участі татар в усобиці, яка спалахнула в Литві по смерті Вітовта, постачання невольників на місцевий ринок значно зросло. Тому в 1430—1440-х роках саме русини становили мало не половину проданих генуезцями рабів. Один набіг на Україну 1474 р. приніс, за оцінками сучасників, 50 тис. полонених. Ще більші можливості для набирання бранців на Русі створив політичний союз між кримським ханом Менглі-Гереєм і московським князем Іваном III, спрямований проти Золотої Орди та її союзника Литви наприкінці XV ст. Походи на Україну відбувалися великим військом під проводом самого хана. Водночас людоловські набіги проводилися також невеликими загонами. Саме до цього часу належать перші засвідчені заяви татар про те, що цей промисел був для них основним засобом заробляння на життя. Звісно, аргумент татар у дусі «Як вижити, якщо не продажем полону?» може виглядати лукавством, але насправді він є наївним зізнанням у залежності від прибутків, отриманих цим промислом.

Османське завоювання 1475 р., яке часто вважається головною причиною залучення кримців до людоловства, насправді лише стимулювало його. Цей вплив полягав у тому, що в Османській імперії вже на той час існував широкий попит на невольників у ролі як джерела робочої сили, так і приналежності дозвілля. Ісламська доброчинність, що заохочувала рабовласників до звільнення рабів, утримувала попит османського ринку на високому рівні.

Водночас захоплення невольників серед немусульман уважалося неодмінним подвигом на «священній війні», а отже, ще однією ісламською чеснотою чи навіть доблестю. Зрозуміло, що ця ідеологема заохочувала до відповідних «подвигів».

Як відбувалися татарські напади на українські землі?

Татарські напади сягали практично всіх українських земель. Найчастіше татари нападали на пристепові регіони — Поділля та Київщину, а також на Галичину. Їхні загони доходили до Львова і Дрогобича, Санока і Замостя (Польща), Луцька й Острога, Києва та Чернігова.

За масштабами татарські набіги можна умовно поділити на три групи — великі, середні та дрібні. Найпотужніші напади здійснювалися силами всього Кримського ханату. Їх очолював особисто хан або його найближчі родичі. В них могли брати участь 20—40 тис. татар. Такі походи здебільшого мали на меті проникнення далеко вглиб українських земель і несли найбільші спустошення. За тодішніми джерелами, в разі успіху татари могли забрати в полон кілька десятків тисяч людей. Середні за масштабами напади очолювали знатні особи, які вели із собою по кілька тисяч кочівників. Дрібні ж походи здійснювали місцеві мурзи, маючи в розпорядженні від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Дрібні напади здійснювалися безпосередньо на прикордоння.

Спосіб нападів татарами майже не змінювався. Татарське військо було погано озброєне, не мало вогнепальної зброї, не вміло вести облогу міст і фортець і не витримувало відкритого бою. Тому наріжними перевагами татар були раптовість нападів і швидкість дій. На початку набігів татари намагалися непомітно і несподівано заглибитися на українську територію. Якщо їм це вдавалося, вони розбивали табір (кіш), від якого в усі боки спрямовували загони для захоплення ясиру та здобичі. Зазвичай полювання на людей тривало кілька днів. Захопивши беззбройне населення, татари намагалися так само швидко повернутись до степу. Однак тепер темп їхнього руху сповільнювався, оскільки бранці

пересувалися пішки. У випадку опору час набігу скорочувався або татари просто відступали.

Інтенсивність татарських нападів значною мірою залежала від міжнародної політичної ситуації. Велика хвиля набігів припала на кінець XV — початок XVI століть, коли було зруйновано Київ і спустошено значні території аж до північних меж України. Ще одна значна хвиля припала на 1620-ті — 1630-ті роки. А найбільш трагічними стали турецько-татарські напади під час Руїни (1663—1687 рр.), коли була спустошена вся Правобережна Україна між Дніпром і Дністром.

Останній напад відбувся взимку 1768/1769 рр. під проводом хана Крим-Г'ерея у зв'язку з початком російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзну угоду?

Укравіньські козаки не лише воювали з кримськими татарами, а і досить часто укладали з ними мирні угоди. Витоки козацько-ординських союзів слід шукати ще у першій половині XVI ст., коли черкаський і канівський староста Остафій Дашкович у 1521 р. на чолі козацьких загонів спільно з ханом Мегмед-Гереем здійснив похід на Москву та Казань. Тоді козацько-татарські війська спустошили територію Великого князівства Московського аж до самої Москви. А більш ніж через півстоліття, в 1585 р., інший козацький провідник — Ян Оришовський надіслав своїх посланців до кримського хана Іслам-Гереея II. Тоді українські козаки пропонували ханові давати їм «жалування» в обмін на згоду здійснювати спільні військові походи.

На якіснійший рівень козацько-татарські стосунки вишли вже у XVII ст. Поки значна частина козаків під прапорами різних європейських монархів брала участь у Тридцятилітній війні 1618—1648 рр., керівництво Війська Запорозького на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком укладає договір із Кримським ханатом. Згідно із твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вищим за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу.

Отже, в грудні 1624 р. кримський калга (перша особа після хана) Шагін-Герей підписує такий документ, що скріплює дану ним присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: «Я, Шагін-Герей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної крив-

ди і шкоди... І від них (козаків) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...». Натомість Військо Запорозьке в особах гетьмана й старшини також склало відповідний лист і затвердило його власною присягою.

У розвиток українсько-кримських домовленостей весною 1628 р. на прохання татарської сторони гетьман Михайло Дорошенко надав військову допомогу обложеному в Бахчисараї ногайськими ордами Шагін-Гереву. Очевидець тих подій писав, що внаслідок наступу козацьких військ загинуло близько тисячі українців, однак облогу столиці Кримського ханату ногайським мурзою Кантемиром було знято. На знак подяки, свідчив документ, «українські козаки були з великою гостинністю прийняті Шагін-Гереем і ханом. Їм було дозволено поставити свій прапор із зображенням хреста на стіні ханського палацу...».

Укладення козацько-татарського договору 1624 р. значно вплинуло на дії гетьмана Богдана Хмельницького під час підготовки ним революційного виступу проти Речі Посполитої. У другій половині січня 1648 р. гетьман Хмельницький направив посольство на чолі з полковником Яцьком Клишею до Бахчисарая з проханням надіслати військову допомогу проти польських магнатів. Спочатку Іслам-Герей III відмовився допомагати українцям з огляду на небажання конфліктувати з польським королем, але потім пообіцяв продовжити переговори, якщо Хмельницький умовить донських козаків не нападати на Крим. У середині лютого гетьман відрядив нове посольство до Бахчисарая, яке й домоглося укладення договору наприкінці того ж місяця (ймовірно, 23—25 лютого 1648 р.). Новий українсько-татарський союз передбачав такі положення: встановлення дружніх відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханатом; надання взаємної військової допомоги; заборона татарам пустошити українські землі; оплата гетьманським урядом послуг татар грошима, продовольством, фуражем і частиною воєнної здобичі. Татарський поет XVII ст. Джан-Мухамед так оспівував боротьбу українців і татар проти спільного ворога:

*І тоді Тугай-бей разом з козаками
Вийшли назустріч ворогові і вдарили разом,
З козацьким народом стояли спільно,
Стріляли з гармат і мушкетів...*

У середині квітня 1648 р. Б. Хмельницький особисто виїхав до Бахчисарая, де «що треба було, розмовляв наодинці» з ханом Іслам-Гереем III. Цього часу один із придворних кримського хана залишив такі яскраві свідчення про українського гетьмана: «...Істинний лев, командир запорозьких козаків, людина розумна і богатир безстрашний». За декілька тижнів після цих переговорів до козацького війська приєднався 20-тисячний татарський

загін. Добре вишколена і загартована в багатьох боях татарська кіннота стала елітним підрозділом української армії. В поєднанні з козацькою піхотою це стало вирішальним у позбавленні війська Речі Посполитої стратегічно-тактичної переваги, яку воно мало перед цим на теренах Східної Європи.

Відносини з Кримом відігравали досить важливу роль у подальшій еволюції ранньомодерної Української держави. Важливість українсько-татарських політичних зв'язків промовисто засвідчує факт укладення мирної угоди між Річчю Посполитою і Кримським ханатом 15 грудня 1653 р., яка розірвала союзнницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гереем III і, по суті, змусила гетьмана Хмельницького в січні 1654 р. визнати політичну зверхність московського царя. Проте в наступні роки гетьманський уряд виявив велику дипломатичну активність у справі відновлення миру з татарським ханом. Протягом лютого — квітня 1654 р. відбулося посольство до Криму полковника С. Савича, у серпні того ж року — посольство на чолі з полковником П. Тетерею, в жовтні в Чигирині пройшли переговори з татарським послом Тохтамиш-агою. У січні 1655 р. відбулися перемовини з Менглі-Гереем під Охматовим, у березні та серпні були відправлені чергові козацькі посольства до Криму. Такі дії української дипломатії спричинилися до того, що під Озерною 12 листопада 1655 р. між гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гереем було укладене перемир'я. Таким чином, головне завдання — досягнення нейтралітету Кримського ханату у війні України проти Польщі — було виконане. Однак, на жаль, це перемир'я проіснувало недовго. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків із Кримом у другій половині 1656 — першій половині 1657 рр. призвело до значного погіршення міжнародного становища Української козацької держави.

Гетьман Іван Виговський, який прийшов до влади після смерті Б. Хмельницького, продовжив політику останнього в його відносинах із Кримом. У лютому 1658 р. він уклав військову угоду з представником ханату Караш-беєм, яка мала за основу Великий українсько-татарський союз 1648 р. Незабаром це дало змогу Виговському за допомогою ординського війська отримати переконливу перемогу над багатотисячним московським полчищем під Котопом.

Більшість наступників гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського: Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Степан Опара, Петро Дорошенко, Петро Суховієнко, Пилип Орлик, — підписували договори з татарськими правителями про військово-політичну взаємодопомогу, однак вони не були такими дієвими, як перша мирна угода між козаками й татарами 1624 р. і Великий союз між Українською гетьманською державою та Кримським ханатом 1648 р.

Яку роль відіграли кримські татари в подіях революції українського народу середини XVII ст.?

Богдан Хмельницький, піднімаючи на початку 1648 р. черговий козацький виступ проти несправедливих владних порядків Речі Посполитої, якому судилося перетворитися на широкомасштабну Визвольну війну українського народу за свої права й вольності, спираючись на досвід попередніх збройних козацьких виступів, які відбувалися від кінця XVI ст. до 20-х — 30-х років XVII ст., безперечно, усвідомлював той факт, що шанси на успіх у боротьбі можуть з'явитися лише за умови наступальної стратегії ведення війни та за наявності у Війська Запорозького потужних союзників як усередині Польсько-Литовської держави, так і за її межами.

Враховуючи ж реальний розклад сил у регіоні, а також ту обставину, що у воєнному плані для керівництва повстання пріоритетом було нівелювати очевидну перевагу кавалерії коронного війська, яка по праву вважалась на той час найкращою в Європі, для Хмельницького та його оточення залучення на свій бік Кримського ханату стає справді першочерговим політичним завданням. Адже татари, хоч у військовому вишколі й поступалися добре навченим регулярним підрозділам важкої та легкої кавалерії Речі Посполитої, але завдяки своїй численності та умінню швидко маневрувати легко могли компенсувати наявні вади й недоліки.

Козацькі літописці (зокрема, й добре знаний в Україні Самійло Величко) стверджували, що Богдан Хмельницький, переслідуючи надзвичайно важливе для нього завдання залучення Криму до своїх союзників, уже в лютому 1648 р. особисто вирушив до Бахчисарая і в безпосередніх перемовинах із кримським ханом Іслам-Гереем III переконав кримську еліту надати Війську Запорозькому допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою.

Втім публікація джерел із кримського боку, зокрема хроніки Сенаї, дала підстави думати, що український геть-

ман перемовини з кримською владою провадив усе-таки через своїх послів. Проте, що важливо, це не вплинуло на позитивний результат цих переговорів. Як зазначається із цього приводу в згаданій хроніці Сенаї, «той Хмельницький як людина розумна й безстрашний герой викинув зі свого серця давню ворожість до мусульманської релігії» й почав шукати опіки «в найщасливішого його милості володаря (тобто кримського царя. — Авт.). З цього приводу приїхали від його милості послы, прагнучи допомоги й підтримки». Реагуючи на ці заклики Хмельницького, Іслам-Герей розпорядився «послати на допомогу кількох емірів татар, які влаштували лови на неприятеля, а Тугай-бея, коменданта прикордонної фортеці Ферагкермен, визначати й іменувати вождем і начальником над тим військом».

Українські історики сходяться на думці, що перші спроби Богдана Хмельницького домовитися з представниками кримського хана про надання татарами допомоги повсталим козакам у їхній боротьбі датуються ще другою половиною січня 1648 р., тобто навіть ще до обрання його наприкінці січня — на початку лютого на козацькій раді на Січі гетьманом Війська Запорозького. Залагодити ж справу про союз із Кримом вдалося вже наприкінці лютого. А на початку березня близький сподвижник Богдана Кіндрат Бурляй разом із сином гетьмана Тимошем відбув до визначеного ханом за командира над татарським військом в Україні перекопського коменданта Тугай-бея, щоби домовитися про спільні воєнні дії проти коронних військ.

Приблизно у середині березня на допомогу Хмельницькому прибувають перші татарські зағони, а на початку квітня Тугай-бей приводить близько 4 тис. татарських вершників, які в другій половині місяця спільно з головними силами повсталих рушили навперейми коронним військам під командою Стефана Потоцького. Саме ці сили 19 квітня блокували коронних жовнірів у таборі на Жовтих Водах, а коли ті спробували вирватися з облоги, то 5 травня в урочищі Княжі Байраки наздогнали їх і «всю лють свою Орда й козаки вилили», здобувши таким чином першу важливу і надзвичайно резонансну перемогу над Річчю Посполитою.

Тим часом 1 травня кримський хан Іслам-Герей особисто вирушає з Бахчисарая в похід в Україну на допомогу Богдану Хмельницькому. Втім ще до прибуття головних татарських сил 16 травня татарські зағони під командою Тугай-бея взяли участь у наступній переможній для повсталих битві, що відбулась неподалік Корсуня, в Гороховій Діброві, куди Хмельницькому вдалося заманити основні сили коронної армії в Україні під командою великого коронного гетьмана Миколая Потоцького і польного коронного гетьмана Мартина Калиновського. Очевидці корсунської ганьби Речі Посполитої з польського боку переказували, що піс-

ля чотирьох годин запеклої битви «опівдні татари купами увірвались в табірні вулиці, били, рубали й, решту табору розгромивши, кинулись на здобич — тоді вже втікав, хто тільки міг».

І хоча сучасні польські історики цілком резонно зауважують, що своїм успіхам біля Жовтих Вод і під Корсунем повсталі козаки, звісно, не завдячували винятково татарській допомозі, оскільки загін Тугай-бея був нечисленним, а до того ж перекопські татари були чи не найбіднішими підданими кримського хана й відповідно мали погане озброєння, однак, важко переоцінити психологічне значення появи поруч із гетьманом Богданом Хмельницьким кримських союзників. Остання обставина неабияк піднімала моральний дух повсталих козаків, і, навпаки, деморалізувала коронних жовнірів. Крім того, не варто забувати й про неабияку стратегічну перевагу від такого союзу для Війська Запорозького. Адже в умовах війни з коронною армією він гарантував повсталим козакам безпеку їхніх тилів на південному напрямку.

Зважаючи на ці обставини, для керівництва Речі Посполитої та польської дипломатії після ганебних поразок біля Жовтих Вод і під Корсунем завдання розірвання українсько-кримського союзу стає одним із першочергових. Щоб цього досягти, офіційна Варшава докладає чимало зусиль як для прямого тиску на Іслам-Ґерея, так і для пошуків способів впливу на нього в оточенні спочатку султана Ібрагіма, а згодом його наступника — Мегмеда IV. Одночасно польські дипломати прагнули використати у своїх інтересах й авторитет французького короля у Стамбулі, щоби через нього спонукати Високу Порту віддати наказ татарам «повернутися на власні лежі».

Втім розірвати українсько-кримський союз Речі Посполитій у 1648 р. не вдається. І коли наприкінці літа 1648 р. перемовини повсталих козаків з офіційною Варшавою щодо політичного розв'язання конфлікту заходять у глухий кут, а ворогуючі сторони розпочинають активну підготовку до збройного вирішення справи, «карта» кримської допомоги для Хмельницького виглядає не лише як вельми важливий, а й у певному сенсі вирішальний аргумент.

У битві під Пилявцями 11—13 вересня 1648 р. на допомогу козакам встигло прибути не так уже й багато татарського війська — лише близько 5 тис. буджацьких татар під орудою Аутимір-мурзи та Аджамет-мурзи. Але в козацькому війську навмисно була поширена чутка про близький підхід з Криму всієї Орди на чолі із самим ханом. А коли в розпал збройного протистояння до козацького табору таки прибув загалом доволі незначний татарський загін, йому було організовано таку гучну і пишну зустріч, що в розташуваннях коронних військ не виникло жодних підозр

щодо правдивості поширеної з наказу Хмельницького дезінформації про наближення 30-тисячної Орди. Спровокована цими чутками паніка значною мірою і визначила остаточні результати битви, під час завершальної фази якої з коронного табору почали масово втікати не лише рядові жовніри, а й командири найвищого рангу, перетворивши тим самим воєнну кампанію на панічну й ганебну втечу.

Під час Західного походу Богдана Хмельницького восени 1648 р. допомогу Війську Запорозькому надавало вже доволі велике татарське військо під орудою калги-султана Крим-Герейя. Особливою ж активністю в кампанії вирізнявся перекопський комендант Тугай-бей, загопи якого наганяли жах на оборонців Львова, а після відходу головних сил кримців до Дністра в середині жовтня 1648 р. супроводжували Хмельницького в його поході на власне коронні землі — під Замостя.

Ще більш масовою стає участь кримськотатарського війська у кампаніях 1649 та 1651 рр. Як у першому, так і в другому випадках Орду в цих виправах очолював особисто кримський хан Іслам-Герей, а це передбачало виступ у похід максимальної кількості спроможних до несення військового обов'язку татарських вояків. Так, напередодні Зборівської битви, за підрахунками Івана Стороженка, вже в середині травня 1649 р. хан надіслав на допомогу своєму союзникові в Україну близько 20 тис. татар під команду свого майбутнього зятя, Ширін-бея. Згодом хан прибув із головними силами особисто, а ще через деякий час до нього долучилися татари Буджацької та Білгородської орд, довівши тим самим загальну кількість татарського війська в кампанії до майже 60 тис. За підрахунками інших дослідників, чисельність кримськотатарського війська не перевищувала 40 тис.

У битві під Берестечком влітку 1651 р., за підрахунками одних істориків, Орда налічувала десь близько 28—30 тис., за даними інших — до 40 тис., а деякі дослідники стверджують, що навіть і така цифра є істотно заниженою, оскільки гонор хана не дозволяв йому особисто виступати на чолі війська в похід, якщо Орда налічуватиме менше ніж 60 тис. воїнів.

Але як би там не було, участь Кримського ханату на боці Української козацької держави в битві під Зборовом і Берестечком стала кульмінацією українсько-татарської військової співпраці в часи війни. Співпраці, на жаль, притлумленої як політичними розходженнями сторін у питанні кінцевої мети визвольних змагань козацтва, так і вмилими маніпуляціями польської дипломатії, скерованими на розрив українсько-кримського союзу. Результатами розвитку цих тенденцій стали дії Іслам-Герейя, що завадили Війську Запорозькому здобути переконливу перемогу над військами Речі Посполитої в ході Зборівської битви 1649 р.,

а також призвели до тяжкої поразки козаків під Берестечком влітку 1651 р. Черговим підтвердженням актуальності такої політики Кримського ханату щодо України стали результати Жванецької кампанії 1653 р., коли політичне керівництво Криму продемонструвало небажання допустити повного звільнення Козацької держави з-під влади польського короля.

Відповіддю Богдана Хмельницького на ці серйозні виклики стало укладення на початку 1654 р. союзного договору з Московською державою. І хоча Хмельницький не розглядав цю угоду як альтернативу військово-політичному союзу з Кримським ханатом і намагався будь-що зберегти його чинність, насправді ж зближення з Москвою внеможливило подальшу військову співпрацю з Кримом, керівництво якого пристало до табору Речі Посполитої. Втім після кривавих протистоянь 1654—1655 рр., восени 1655 р., коли козацьке військо зійшлося з кримськотатарським військом на Волині, під Озерною (Кримська Орда саме прямувала на допомогу своєму союзнику польському королю в його боротьбі зі Швецією), після кількох днів млявих сутичок справжню битву сторони так і не розпочали, обравши за краще досягнення політичного порозуміння. Підґрунтям же Озерянської угоди Війська Запорозького з Кримським ханатом від 12 листопада 1655 р. стало положення щодо відновлення старої приязні сторін, зобов'язання кримського керівництва не нападати на українські землі, обіцянки гетьмана не допускати військових вправ запорозьких і донських козаків на Крим і Туреччину, а «хто був би ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде, й хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить».

Коли і як кримськотатарські прапори потрапили до колекції Військового музею у Стокгольмі?

Яскравою ілюстрацією історико-культурної спільності Старого світу є Державна колекція трофеїв Швеції. Вона вміщує чимало унікальних експонатів, що належать до найкоштовніших надбань національних культур багатьох європейських народів. Збірка трофейних прапорів Королівського Військового музею у Стокгольмі нараховує кілька тисяч одиниць зберігання, а початки її формування сягають правління шведського короля Густава II Адольфа (1611—1632 рр.). Серед почесних трофеїв — прапори монархів, найвизначніших титулованих родів, столиць європейських країн — активних творців європейської та світової історії. Державна колекція трофеїв Військового музею у Стокгольмі унікальна й тим, що це єдине місце на культурній мапі світу, де збереглися кримськотатарські прапори періоду Кримського ханату.

Найімовірніше, татарські раритети потрапили до Стокгольма під час шведсько-польської війни 1655—1660 рр. Це могло статися двома способами.

Зокрема, внаслідок відомої Триденної битви за Варшаву 1656 р. під час Другої польсько-шведської війни (більше відомої під назвою «Потоп»). Тоді союзниками поляків у боротьбі зі шведами та брандербуржцями виступили 2 тис. кримських татар. Цілком можливо, що втрачені ними у програній битві прапори могли стати трофеями шведського короля Карла X Густава.

Історичні відомості дають змогу реконструювати й інший шлях — «з других рук» — тісно пов'язаний із героїчними епізодами козацької історії України. Як відомо, татари виступали незмінними союзниками національно-визвольних змагань українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Спробуємо відновити історичний ланцюг подій, які зумовили примхливий візерунок спільної долі козацьких і татарських прапорів.

Тут необхідно зауважити, що, згідно з тодішніми військовими традиціями, здобуті в боях військові прапори як найпочесніший трофей зазвичай приносились у дарунок вінценосним особам із тим, щоби засвідчити вірність і ревність у службі своєму володарю чи союзнику.

Саме так вчинив і Януш Радзивілл, дотримуючись неабиякої помпезності під час церемонії свого звіту в польському сеймі про військові дії 1651 р. Польний литовський гетьман бажав возвеличити в очах парламенту польського короля як головного провідника успішної військової кампанії та розвіяти з боку Яна-Казимира підозру щодо своїх домагань гетьманської булави, що йому приписували численні недобррозичливіці та пліткарі. Разом зі своїм двоюрідним братом Богушем Радзивіллом, який перебував із трьома полками у складі коронного війська і також спіймав Фортуна у кампанії 1651 р., литовський гетьман підніс королю *36 знамен, захоплених у козаків та татар*. Примітність цієї події фіксують повідомлення навіть у закордонній пресі. Зокрема, з нею ознайомила 1652 р. своїх читачів «Gazette de France» (у реліції з Варшави від 14 березня).

А незабаром хурделиця польсько-шведської війни могутнім звитяжним вітром змусила трофеї салютувати новому триумфатору. Цього разу — шведському королю Карлу X Густаву. Логічно припустити, що це сталося з падінням Варшави у 1656 р., коли разом з іншою військовою здобиччю прапори, розміщені в Королівському замку та костелах столиці, могли потрапити до рук шведів. Траплялися непоодинокі випадки, коли матеріальна винагорода за кожний добутий у бою прапор заохочувала солдат приносити командирам старі знамена, що перебували на зберіганні в замках, палацах, костелах, які в першу чергу ставали об'єктами пограбувань завойовників.

Згідно з документацією різного типу, у Швеції впродовж XVII—XX століть зберігалось до десятка об'єктів татарського походження. Між тим аналіз усього комплексу матеріалів із залученням найновіших дослідницьких здобутків дає підстави для корекції цих відомостей у бік часткового зменшення кількості.

Виходячи з мети та специфіки цієї публікації, ми прагнули віднайти відповідь на питання про обставини і час потрапляння кримськотатарських прапорів до Шведського прапорничого «сезаму», який дедалі частіше розкриває свої вікові таємниці. У зв'язку із цим вважали за доцільне представити, образно кажучи, загальний «колективний портрет» татарських експонатів Державної колекції трофеїв Швеції, яка від 1960 р. перебуває у скла-

ді Королівського Військового музею у Стокгольмі. Тоді як індивідуальні моменти історії пам'яток — виняткові й неповторні у кожному випадку — залишалися поза форматом. Однак користуючись слушною нагодою, для прикладу, подаємо нижче опис одного зі згаданих раритетів. Прапор червоного кольору. Оздоблений по периметру (за винятком сторони від древка) білою лиштвою. Середнього розміру: 145,5×182,5 см. Довжина збереженого древка — 242,5 см. Прямокутний шмат матерії з протилежного від древка боку завершується двома зубцями. У центрі прапора зображено навхрест (лезом догори) дві шаблі східного типу, над ними напис арабською: «Немає Бога, окрім Бога єдиного, а Магомет є його Пророком».

Що відомо про участь кримських татар у війні Війська Запорозького з Російською державою 1658—1659 рр. і, зокрема, у битві під Конотопом 1659 р.?

Відновлення військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримським ханатом, що постав узимку 1648 р. з ініціативи Богдана Хмельницького, але після зближення українського гетьмана з Москвою в 1654 р. припинив існування, відбулося вже навесні 1658 р. з ініціативи наступника Хмельницького — гетьмана Івана Виговського.

Реанімація гетьманом Виговським українсько-кримського «братерства» (як це неодноразово класифікувалось у тодішніх документах як з українського, так і кримськотатарського боку) відбувалось у контексті пошуку новим гетьманським урядом союзників у приборканні збройного протигетьманського виступу опозиції, очолюваної полтавським полковником Мартином Пушкарем і кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем. Потреба ж у залученні зовнішньої сили для вирішення внутрішньої української проблеми диктувалася передовсім тією обставиною, що в конфлікт так чи інакше вже був залучений потужний зовнішньополітичний чинник — вплив офіційної Москви. З кінця осені 1657 р. лідери протигетьманської опозиції отримували з боку керівництва Російської держави неабияку моральну і політичну підтримку, яка, зокрема, виливалась у неприхований тиск Москви на гетьманський уряд у справі обмеження владних прерогатив керівництва Війська Запорозького на користь царя, послаблення гетьманської влади через посилення позицій опозиційно налаштованих до неї козацьких лідерів тощо.

Отже, за задумом гетьмана Виговського, відновлення братерства з Кримом мало не в останню чергу стати й ефективним стримувальним фактором для уряду Олексія Михайловича в його намаганнях урізати владні

можливості гетьманського уряду в Україні на свою користь та істотно звузати автономію Гетьманату загалом.

На зовнішньополітичній арені поновлення союзу з Кримом об'єктивно сприяло зближенню козацької України з Річчю Посполитою, між якою та Кримським ханатом на той час зберігала чинність союзна угода, укладена восени 1654 р. Таким чином, саме відновлення союзних зобов'язань із Кримом відкрило для Війська Запорозького шлях примирення з Варшавою, що врешті й увінчався 6 вересня 1658 р. укладенням Гадяцької угоди про повернення України під владу польського короля, але вже як повноправного третього члена до того часу двоєдиної Польсько-Литовської федерації.

Першим же випробуванням ефективності українсько-кримського військово-політичного союзу стала допомога кримців гетьманському уряду Виговського в битві з протигетьманською опозицією під Полтавою 30—31 травня 1658 р., куди з Криму прибуло близько 12—15 тис. вояків під орудою перекопського мурзи Карач-бея. За допомоги союзників з Криму гетьману вдалося наголову розбити війська полтавського полковника Пушкаря й кошового Барабаша та за результатами бою поновити свою владу над півднем Лівобережжя.

Але здобута Виговським під Полтавою перемога не викоринила опозиційних настроїв у південних полках Лівобережжя Гетьманату. А підписання гетьманом за кілька місяців по тому Гадяцької угоди з королем стало для Москви сигналом до початку широкомасштабної війни проти козацької України.

В умовах ескалації українсько-російського конфлікту в другій половині жовтня 1658 р. на Лівобережжя вступає очолювана белгородським воєводою князем Г.Г. Ромодановським 20-тисячна царська армія, якій за деякий час вдається взяти під контроль значні території на сході та півдні Гетьманату — в Миргородському, Лубенському та Прилуцькому полках. І лише на кінець 1658 — початок 1659 років гетьману Виговському за допомогою польських і, знову ж таки, кримських союзників вдається зупинити наступ московських підрозділів і повернути під свій контроль втрачені перед тим українські землі. А ще перед тим, наприкінці жовтня 1658 р., близько 6 тис. татар допомагали наказному гетьману Данилу Виговському в його спробах вибити московську залогу із Києва.

Але, як виявилось згодом, наступ військ воєводи Ромодановського був лише прелюдією великої війни, яка розпочалась уже навесні наступного року, коли в Україну вступило численне царське військо під орудою воєводи князя О.М. Трубецького. Цього разу чисельність царської армії, за різними підрахунками, становила від 32 до 100 тис. вояків (в окремих літописах і хроніках

йдеться про 150-тисячне і навіть 300-тисячне царське військо, що, однак, є відвертим перебільшенням).

Враховуючи обмеженість військової спроможності ослабленого громадянським протистоянням гетьманського уряду Івана Виговського, а також неготовність керівництва Речі Посполитої відправити до України більш-менш потужні власні війська (в цей час у самій Короні Польській різко загострилася внутрішньополітична боротьба, що поволи втягувало країну у вир збройного громадянського протистояння, до того ж тривала виснажлива війна зі Шведським королівством), дієва військова допомога Кримського ханату стає для Гетьманату справді життєво необхідною.

Відтак гетьманський уряд докладає максимум зусиль для того, щоби закликати собі на допомогу якомога більше кримськотатарського війська. І врешті Виговському вдається це зробити — наприкінці травня 1659 р. з Криму в похід проти російської армії виступає кримський хан Мегмед-Герей IV, якого супроводжували нураддин-султан Аділ-Герей та ще семеро кримських царевичів. Враховуючи участь у поході особисто самого хана, чисельність Орди була також відповідно доволі значною. Згідно з інформацією російського товмача Терентія Фролова, який на той час перебував у таборі кримців, разом із Мегмед-Гереем IV у травні 1659 р. у похід на українські землі виступило «кримських татар, і ногайців, і білгородців, й азовців і темрюцьких черкес з 60 000, а турецького султана де військових людей з ним небагато, лише яничар 240 чоловік, котрі живуть у Криму». Порівнюючи повідомлення російського вивідувача з інформацією з інших джерел, дослідники доходять висновку, що справді в похід з ханом цього разу вирушили чотири найбільші орди Північного Причорномор'я і Приазов'я, а саме: Кримська, Білгородська, Ногайська та Азовська. Втім названа ним кількість татар є все ж дещо завищеною, і найпевніше, хана в поході супроводжувало від 30 до 40 тис. вояків. Що, однак, також є доволі потужною силою, як це, власне, й довели результати Конотопської битви.

Описуючи Конотопську битву, яка відбулася 28 червня 1659 р. і стала кульмінаційним моментом московсько-української війни 1658—1659 рр., дослідники майже одноставно сходяться на думці, що роль і значення кримськотатарського війська в ній були надзвичайно важливими. Розбіжності стосуються лише певних нюансів опису і пріоритетів в оцінках. Так, частина дослідників, переважно сучасних російських, взагалі схильна приписувати перемогу над царською армією під Конотопом винятково кримському хану Мегмед-Герейу IV та його війську, абсолютно ігноруючи при цьому участь у тих подіях гетьмана Івана Виговського і вірних йому козацьких полків Гетьманату. Однак на наш погляд,

це не вповні відповідає дійсності й радше несе в собі певну ідеологічну складову, спрямовану на заперечення факту широкої участі українського козацтва у відбитті наступу московської армії під орудою воєводи князя О.М. Трубецького навесні — влітку 1659 р. Адже визнання цього факту апіорі підважує концепцію «возз'єднання братських народів», що визначала бачення українсько-російських взаємин раннього Нового часу радянською історіографією та не втратила своєї актуальності в російській історіографії й у наш час, підживлюючи тим самим ідеологічне обґрунтування політики російського керівництва щодо Української держави.

Згідно з реконструкцією подій, запропонованою українськими істориками, вранці 28 червня гетьман Виговський на чолі козацької піхоти, підрозділів так званого затяжного війська (найманого регулярного війська, що складалося переважно з іноземних волонтерів) і частини татар, підійшовши до Конотопа, де саме й зосередилися головні сили царської армії, за домовленістю з Мегмед-Гереем розпочав атаку передових частин московського війська на переправі через річку Кукілка (притока Сейму, басейн Дніпра) неподалік села Соснівка (нині село Конотопського р-ну Сумської обл.). Тим часом основні сили кримськотатарського війська на чолі з ханом залишилися в засідці в урочищі Пуста Торговиця, що за 7 км на схід від Соснівської переправи. Ще одна невелика частина козацьких і татарських військ форсувала Кукілку на захід від Конотопа й розташувалася за лівим флангом противника.

Після нетривалого бою на Соснівській переправі Виговський почав відводити свої війська на вихідні позиції, імітуючи втечу. Московське командування сприйняло маневрування українського гетьмана як незаперечне свідчення свого успіху і, прагнучи остаточно розгромити супротивника, кинуло навздогін свої найкраще підготовлені війська — підрозділи московських дворян і жильців «Государевого полку», рейтарські та драгунські полки. Заманивши московську, переважно важко озброєну, кавалерію вглиб болотистого урочища, козацький гетьман підставив її під різючий удар татарської кінноти, яка, залишена в засідці, за час зав'язування Виговським бою із царськими військами встигла перегрупуватись і зайти в тил ратникам, необачно кинутим воєводами навздогін за козаками та їхніми союзниками. Напад татар був настільки несподіваним і потужним, що шансів на порятунок у ратних людей царя практично не було. До того ж багnistий рельєф Торговицького урочища перешкоджав маневрам важко озброєної московської кавалерії, що, до слова, за визначенням російських дослідників, становила «цвіт російської армії».

Першими в цьому бою полягли рейтари полку Вільяма Джонстона. За ними дійшла черга до рейтарів полку Іоганна Фанстробеля. Дослідники зауважують, що рейтари, озброєні й навчені за останнім словом тодішньої європейської військової справи, були найбоєздатнішою частиною московської кавалерії та царської армії загалом.

Згодом, коли царські війська були контратаковані розгорнутими гетьманом Виговським полками, які розпочинали цю січу на переправі, розгрому зазнали й московські сотні «Государевого полку». А після того, як припинили існувати передові царські полки, татари й козаки атакували ворожий табір, залишений за Соснівською переправою на протилежному боці річки. Звідси вдалося врятуватися втечею лише частині полку князя Ромодановського.

Деякі російські історики, як уже згадувалось, ігноруючи повідомлення як українських, так і польських літописців, а також дослідження істориків, у тому числі й російських, переконані, що гетьман Виговський і українські козаки участі в заманюванні ворога в пастку та його розгромі взагалі не брали. На їхнє переконання, український гетьман на чолі козацьких полків під час битви перебував у ставці в Тиниці. Натомість у війську князя Пожарського воювало дві тисячі козаків Івана Безпалого, перед тим проголошеного в таборі російських військ на противагу Виговському наказним гетьманом. У пастку царських воєвод нібито заманювали татари Аділ-Герей і драгуни-найманці з гетьманського війська. У самій же битві, що відбулася приблизно за 7 км від Сосницької переправи, й оточували царські війська, і знищували їх винятково татари під проводом Мегмед-Герей IV. Власне самих українських козаків, на думку цих авторів, гетьман Виговський начебто не залучав до битви через побоювання щодо їхньої ймовірної зради та переходу на бік царя. Зрозуміло, що жодних аргументів на користь такого сміливого припущення не наводиться.

Щодо кількості втрат царського війська під Конотопом в історичній літературі наводяться різні відомості — аж до 30 тис. загиблими та 15 тис. полоненими, в тому числі й півсотні воєвод. За підрахунками сучасних українських воєних істориків, насправді втрати царської армії були значно скромнішими — близько 5 тисяч осіб убитими й пораненими. Сучасні російські історики наполягають, що під час битви царська армія втратила не більше 3 тис., максимум — 4700 ратників.

Але попри розходження в оцінці втрат, усі дослідники визнають, що особливий для царської влади трагізм ситуації полягав у тому, що під Конотопом загинули переважно представники найбільш знатних московських дворянських родів, які були

опорою царської влади та належали до особистої гвардії царя. А крім того, як уже зауважувалось, під орудою воеводи князя С.Р. Пожарського перебували найбоєздатніші частини московської армії, що становили її кістяк, а заодно й були зразком для реформування решти царського війська. Як образно зазначав із цього приводу відомий російський історик Сергій Соловйов, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська».

До того ж здобута українським і татарським військом під Конотопом перемога змусила воеводу князя Трубецького спішно і безславно відводити величезну царську армію з теренів України назад, у межі Російської держави. А тим часом у Москві після отримання повідомлення про поразку під Конотопом за наказом Олексія Михайловича почали поспіхом укріплювати захисні мури царської столиці, а царський двір став готуватися до переїзду вглиб держави, за Волгу, до Ярославля. Й лише несприятливий розвиток ситуації як усередині України, що, серед іншого, мав негативний вплив і на розвиток українсько-кримських взаємин (тут передовсім ідеться про набіг запорожців отамана Івана Сірка на Кримський півострів), так і в справі ратифікації сеймом Речі Посполитої умов Гадяцької угоди, не дали змоги українському гетьману Івану Виговському та кримському хану Мегмед-Гереву розвинути досягнутий під Конотопом успіх і завдати удару по Москві.

Якими були стосунки гетьмана Юрія Хмельницького із Кримом, і чому не відбувся українсько-кримський союз кінця 1660 — початку 1661 років?

Визвольні змагання українського козацтва середини XVII ст. серед іншого позначалися неабиякою активізацією стосунків Війська Запорозького з Кримським Юртом. Чи не найбільш відомим і успішним проявом українсько-татарського зближення стало «братерство» гетьмана Богдана Хмельницького з ханом Іслам-Гереем III 1648 р., воєнним наслідком якого стали блискучі перемоги, здобуті під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Укладений навесні 1658 р. українським гетьманом Іваном Виговським і кримським ханом Мегмед-Гереем IV військово-політичний союз між Військом Запорозьким і Кримським Юртом приніс блискучу перемогу союзників над військами російського царя Олексія Михайловича під Конотопом влітку наступного року. Втім відсторонення Виговського від влади вже за кілька місяців після Конотопського триумфу вкотре розладнало українсько-кримський союз.

Коли влітку 1660 р. керівництво Речі Посполитої чинить чергову спробу повернути Україну під владу короля, на допомогу Варшаві в Україну вступає 40-тисячна татарська Орда. Кримськотатарське військо відіграє важливу роль у блокуванні російської армії воєводи В.Б. Шереметева під Чудновом і примушенні гетьмана Юрія Хмельницького до підписання з Річчю Посполитої Чуднівської угоди в жовтні 1660 р., що передбачала повернення Війська Запорозького під владу короля. Але, зважаючи на політичну слабкість Варшави, кримську еліту вже не влаштовувала роль її помічника в українських справах. Від осені 1660 р. Бахчисарай дедалі гучніше заявляє про свої наміри грати самостійну роль в Україні й навіть пробує поширити на неї протекторат ханського уряду.

З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків із Військом Запорозьким ви-

являються вже наприкінці жовтня 1660 р. під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, який разом із двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець. Він повідомив про наміри Бахчисарая після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти останню безпосередньо під своє заступництво і зверхність. Головним речником такої політики, як доводив до відома короля посланець, виступав перекопський правитель Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої. На жаль, документ не містить інформації про причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника, а тому можна лише припустити, що перекопська знать, найтісніше з інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Б. Хмельницького до тодішнього їхнього зверхника Тугай-бея і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі трофеї. Як би там не було, але Карач-бей наполегливо схилив Мегмед-Герей IV до того, щоби він узяв козаків під свою протекцію. Причому найбільше Яна-Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно з інформацією, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, що дотримався взятих на себе зобов'язань навіть за часів шведського «Потопу», цього разу не досить активно й заперечував перекопському мурзі, радше навпаки — схвалював такий дрейф у зовнішній політиці ханату.

Вочевидь, зрушення кримського керівництва та передовсім перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були певною мірою спровоковані діями частини козацької еліти. Адже недаремно ще взимку 1660 р. уманський полковник М. Ханенко в листі до волинського каштеляна С.К. Беневського, вказуючи на політичне замішання між козаків, говорив і про те, що «...чимало козаків бажає приязні татарської...».

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя московських військ, а також істотне послаблення позицій Москви на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисарайському рішенні. Щоправда, війна з Москвою була не завершена, і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, щоби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив і не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної партії, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. Відповідно до її правил, Карач-бей мав самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Ю. Хмельницького, готуючи підґрунтя для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи просочення інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за

його приватну ініціативу, яка жодним чином не дискредитує ідею польсько-кримського союзу.

Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, уповні відповідала його поглядам та інтересам. Імовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як повідомляв до Варшави польський вивідувач із Криму, радив Ю. Хмельницькому ні полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися і його «обома руками триматися».

Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 14 січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна-Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Кримом «вічну приязнь», яку «нікому не вдасться розірвати». На нашу думку, не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «вічної приязні» відіграло прагнення Чигириня встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією та в такий спосіб припинити утиски Ордою українського населення, чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме така конфігурація докладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигириня, як свідчив досвід кінця 1640-х — 1650-х років, була найбільш типовою в моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі, який у депеші до Рима, відправленій 4 січня 1661 р. з Кракова, повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенні Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому висока духовна особа доходила висновку, що контакти ті провадяться «...очевидно на шкоду Польщі...».

Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна-Казимира, де з кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля наприкінці 1660 р. доповідав главі свого уряду про те, що в оточенні Яна-Казимира навіть всерйоз обговорюються плани замирення з Москвою, щоби в такий спосіб отримати можливість у разі небезпеки з боку Порти оперативно

й без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід для нейтралізації турецької загрози.

І що цікаво, аналіз тодішнього епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханату в Україні й укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зазначав луцький біскуп у згаданому вище листі до канцлера коронного, «глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою», оскільки, «маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо». Крім того, респондент закликав М. Пажмовського не забувати й про те, що «потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татарами не воюють, але одних відпускають, інших приводять». Ще однією надзвичайно серйозною небезпекою такої розстановки сил є те, що союз козаків з татарами, спрямований проти Речі Посполитої, може відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «сила східна може ввалитись». Отож, остаточний висновок луцького біскупа зводився до того, що «в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар».

Щодо передумов збереження приятних взаємин із Кримом, луцький біскуп уважав, що то не важко буде зробити, якщо «війну з Москвою матимемо — то є клейстер, який нас з ними утримує». В тому ж випадку, коли «сьогодні з Москвою поєднаємося, вони (татари. — Авт.) завтра з козаками знову побрататься».

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. Із цією метою уряд Яна-Казимира направив до Стамбула посла, щоби той від імені короля нібито передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч не збереглося достовірних документів, які проливали б світло на цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, враховуючи цілу низку опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, і в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, який передав доволі приятні послання Мегмед-Герейя IV та його візира

королю Яну-Казимиру та коронному канцлеру М. Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників у твердому бажанні зберегти й надалі союзницькі стосунки як у військовій, так і політичній сферах.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханату в короля у другій половині січня 1661 р. М. Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами, недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутися під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів для того, щоб ознайомити з їхнім змістом хана, а від себе з роздратуванням говорив, що «...козакам ні в чому вірити не можна, що потрібно постинати всіх старшин, жодного не милуючи».

Щоби ще більше розсварити керівників Війська Запорозького та Кримського ханату, 24 січня М. Пражмовський відрядив до Бахчисарая надвірного хорунжого Владислава Шмелінга, який, згідно з відповідним посольським наказом, мав повідомити Мегмед-Герей IV про плани Яна-Казимира відновити бойові дії проти Москви, щоб тим самим заохотити кримську еліту до збереження непорушним польсько-кримського військово-політичного альянсу. Крім того, в розмовах із татарськими вельможами, передовсім із прихильним до Польщі Сефер-Гази-агою, В. Шмелінг мав наполегливо викривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників у тому, що лише Річ Посполита може належним чином утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво, в ім'я спільного блага як Польщі, так і Криму, повинно відмовитися від будь-якої прихильності до козаків і в жодному разі не має брати їх під свою протекцію, як би вони того не добивалися.

Тим часом на початок весни 1661 р. процес українсько-кримського зближення істотно загальмувався. На півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найпослідовнішим з яких був Сефер-Гази-ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою в політичній та військовій сферах. Натомість безперечним лідером прихильників другої орієнтації був перекопський мурза Карачбей, якому «...більше приязнь козацька була до впадоби, аніж польська». За таких, доволі невизначених, перспектив розвитку

ідейної боротьби в середовищі кримської еліти вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисарая в українських справах. Так, з одного боку, Мегмед-Герей IV 8 березня надіслав українському гетьманові листа, в якому запевнив його в приязні (що, за великим рахунком, суперечило умовам кримсько-польського союзу). З другого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і місцеву людність, з приводу чого український гетьман не раз скаржився польському королю.

Як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. Дорогою до Стамбула посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мегмед-Герейу IV оригінали листів Ю. Хмельницького до Яна-Казимира, в яких той просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисарай, за наказом польського керівництва Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення, тамтешнього мурзи Карач-бея. Отже, цього разу польська дипломатія перебила карту українсько-кримського зближення власною успішною грою, але, як виявилось згодом, карта ця ще не один раз заявить про свою вагу.

Чому такою нетривалою була ханська зверхність над гетьманом Степаном Опарою?

У когорті керманічів козацької України, які підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, слід звернути увагу на діяльність гетьмана Степана Опари. Після втечі Павла Тетері до Польщі Правобережна Україна опинилася в доволі складній ситуації. Як із внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні чинники, ця частина колись єдиного державного організму перетворилася на «поле бою» не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, а і між сусідніми монархами. Головними претендентами на гетьманську булаву в цей час стають брацлавський полковник Василь Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) і генеральний старшина Війська Запорозького Степан Опара.

Приблизно у листопаді — грудні 1664 р. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмед-Гереем IV. На початку наступного року він розіслав універсали до правобережних міст та містечок, в яких обіцяв українцям такі самі вольності, які вони мали за правління Богдана Хмельницького. А вже 11 червня 1665 р. Степан Опара на чолі двох полків оволодів важливим у стратегічному плані полковим містом Умань, звідки була вибита московська залога. Історичне джерело засвідчує, що при цьому «сказал де Опара уманцам, что идут к нему на помочь два салтана, и естли они не сдадутца, то он будет с татары стоятъ под городом, а хлеб весь потравит и их выморит».

Вочевидь, саме перебуваючи в Умані, Степан Опара і проголосив себе гетьманом Правобережної України. Комендант польської залоги Білоцерківської фортеці Я. Стахурський у листі від 7 липня 1665 р. повідомляв короля Яна II Казимира: «Опара стягує своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається». В цей час Опара розіслав свої листи пра-

вобережним полковникам, закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію.

Розуміючи, що кримський хан, хоч і є монархом і володарем потужної військової держави, але разом із тим має власного сюзерена — султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство. Головним завданням українських дипломатів, які прибули до турецької столиці в середині червня 1665 р., було домогтися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою і монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу Степану Опарі проти московських залог. Історики припускають, що козацькі послі також просили в султана допомоги в справі здобуття незалежності від Речі Посполитої.

Мегмед IV пішов назустріч проханням козаків і наприкінці липня вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мегмедом. Висока Порта також не заперечувала проти участі татар у спільних діях із козаками Опари. Невдовзі до гетьмана долучилися загоони татар і ногайців на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, загальна чисельність яких становила майже 22 тис. вояків.

А вже в липні 1665 р. під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Разом із татарами Степан Опара планував захопити Канів, щоби перетворити його на плацдарм для прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату.

Однак спочатку Опара вирішив оволодіти містечком Мотовилівкою, куди 16 серпня підійшов разом із турками й татарами. Після численних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), яку обороняли прихильники Дрозденка й Децика, військо Опари було змушене відійти від мурів містечка. Тим більше, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про об'єднання основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара вислав у район можливо-го сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом із п'ятитисячним татарським загоном. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня 1665 р., а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава.

Що ж спричинило ув'язнення гетьмана Степана Опари його вчорашніми спільниками? На нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою були незадоволені кримський хан Мегмед-Герей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і частогусто не прислухався до настанов представників хана. Крім того, кримський правитель не міг вибачити гетьманові його звернення

напрямки до султана, оминаючи Бахчисарай. А безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, а і кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати».

Певну роль в усуненні Степана Опари з гетьманської посади відіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан-Мегмеда і татарських мурз до цього. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана доклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного після арешту Опари дня татари вчинили декілька невдалих спроб захопити козацький табір і звернулися до його оборонців: «Якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом, і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати».

Із цих висловлювань можна дійти висновку, що напередодні генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками про перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, особисто (або через власних представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками, в т. ч. й бунчужним Жилкою» Дорошенко не було затримано — він перебував у татарському таборі, але не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом із найближчими старшинами Степана Опару відправили до Бахчисарая. Але тут знову в події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання посилали і з дороги вернули (С. Опару) і з ним проклятим його суддя Радочинський». Підставою повернення опального гетьмана в джерелі називається те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати».

Отож, 10 жовтня 1665 р. послы Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй під Равою-Мазовецькою передали колишнього гетьмана королю Речі Посполитої Яну II Казимиру. Польський історик XVII ст. Веспасіан Коховський зазначав, що Степана Опару деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть. Однак француз Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі, повідомляв до Франції про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана. Цілком можливо, що його стратили десь між 10-м і 15-м жовтня 1665 р. Однак є й інша інформація від сучасників тих подій: король мав намір звіль-

нити Степана Опару з умовою подальшого виступу останнього проти опозиційної йому шляхти, а отже, Ян II Казимир міг і не стратити гетьмана.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України в союзі з татарами і під протекцією Порти», — так підсумовував короткочасну діяльність гетьмана Степана Опари відомий історик Дмитро Дорошенко. Хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника Павла Тетері від реалізації задумів Богдана Хмельницького намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним із перших кроків в економічній сфері стало відбирання млинів і хуторів у польської шляхти, яка вже поверталася до України з військами Яна II Казимира. На одній із козацьких рад Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ». Гетьман практично реанімував татарсько-турецький напрям в українській зовнішній політиці. Саме шляхом Опари пішов його наступник Петро Дорошенко, який домагався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомоги Стамбула та Бахчисарая. Але відвертий радикалізм як внутрішніх, так і зовнішніх політичних заходів, очевидно, не дав змоги Степану Опарі тривалий час втримати гетьманську булаву.

Яким був українсько-татарський союз за гетьманування Петра Суховієнка?

«А шпат-мурза» — так поважно зверталися до одного з українських володарів гетьманської булави татарські хани та мурзи. Хто був цим гетьманом та чому він уклав союз із Кримським ханатом? Одразу ж скажемо, що цим козацьким правителем був Петро Суховієнко, або ж Суховій. На арені політичного життя України майбутній козацький мурза з'явився в 1667 р., коли виконував важливі обов'язки кошового писаря Запорозької Січі.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисарая посольство на чолі з Петром Суховієнком. Кошовому писарю вдалося укласти військово-політичний договір із кримським ханом Аділ-Гереем. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати військову допомогу січовикам. При спілкуванні козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гереею, що той запропонував стати йому гетьманом всієї України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки із зображенням «луку з двома стрілами».

Одразу після повернення в Україну Рада Запорозького Коша обрала Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це обрання підтримали близько 6 тис. запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Однак слід зазначити, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (за запорозько-татарською угодою) майже стотисячної татарської орди.

Після обрання Петро Суховієнко направив своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали за-

певнити його, що новообраний гетьман дотримуватиметься всіх домовленостей, досягнутих між ним і гетьманом Петром Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві та пообіцяв йому допомогу хана, а також навесні військо для походу на Кодацьку фортецю.

7 жовтня 1668 р. гетьман Петро Суховієнко видав універсал до всього українського народу, який став одним із найвизначніших документів національної суспільно-політичної думки. Він переконливо засвідчив наміри тодішньої козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань державність. Універсал продемонстрував розуміння українською елітою проблеми міжнародного поділу своєї країни між сильнішими сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «...В спокойение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...»

А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», Петро Суховієнко закликав як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...И всему единокорному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываячи (виділено автором)».

Однак незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини — вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. Петро Суховієнко разом із татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною Лубен щодо розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар. Але йому в цьому було відмовлено. Одночасно в Гадячі був заарештований рідний брат гетьмана, Петро, який за деякий час був відпущений завдяки клопотанню отамана містечка Зінькова.

Саме наприкінці осені в Україні поширюється чутка, не без допомоги московських представників, про «обусурманення» Петра Суховієнка. Рейтарський поручик Крижановський свідчив

про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того, він свідчив: «Отзывается Суховеенко хановым сыном». І справді, татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурзою, однак свідчення про його перехід в іслам є вигадкою.

На початку 1669 р. Суховієнко разом із вірними йому полками й татарськими загонами переправився з Лівобережної України на Правобережжя, де намагався захопити столицю козацької України і резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак дійшовши до околиць Чигирини і зваживши на неприступність його мурів, Суховієнко уклав із Дорошенком договір, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Проте незабаром він зазнав поразки під Вільшанкою від підрозділів полковника С. Корсунця. Деякий час потому в сутичці з полками П. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло чимало козаків Суховієнка. Коли ж 16 січня загони Івана Сірка розбили під Ольховцем татарські загони Батирчі-мурзи, більшість прихильників Петра Суховієнка перейшли на бік Сірка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирини.

Але Петро Суховієнко не збирався здаватися на ласку переможця. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він зібрав Раду на Січі, яка проголосила його запорозьким гетьманом. Отже, він знову почав готуватися до боротьби з Дорошенком. Кримський ханат також продовжував підтримувати свого ставленця. Хан Аділ-Герей прислав йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата, а також звернувся з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто «заради єдиного гетьмана (Дорошенка) бути в неприязні з Кримом».

Після невдалого походу на Лівобережну Україну Петро Суховієнко вирішив поширити свою владу на Правобережжя. В першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка. Попри це, наприкінці місяця у результаті воєнних дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка перейшли Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі внаслідок битви під Смілою до нього долучилися частини Білоцерківського й Паволоцького полків.

Після цього Суховієнко разом з Юрієм Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Пра-

вобережної України, на якій П. Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь Михайла Ханенка. Зважаючи на конфлікт із турками і татарами, він погоджується передати булаву Ханенку, в уряді якого отримує посаду генерального писаря.

Отже, з одного боку, гетьман Війська Запорозького Петро Суховієнко став заручником політики татарських ханів, яка полягала в підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого — його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Богдана Хмельницького на утвердження якомога більшої незалежності Козацької держави. «Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимось і давати їм нічого не будемо», — проголошував Петро Суховієнко під час свого нетривалого гетьманства. Заради досягнення цієї мети він уклав у 1668 р. військово-політичну угоду з Кримським ханатом.

Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670-х — на початку 1680-х років?

Від середини XVII ст. представники Кримського ханату виступали посередниками або ж були присутніми на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття зверхності над Українською козацькою державою. Кримські хани також здійснювали власну дипломатію в напрямі послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або якоїсь її частини.

У 1675 р. хан Селім-Герей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир із Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати в московського царя всю територію України. Відомо, що кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавному посередницькі функції перейшли до молдовського господаря Георге Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, впродовж 1650-х — 1670-х років перешкоджала нормалізації соціальної, економічної та політичної ситуації в Україні та була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Туреччиною була не вигідна татарам, для яких українські правобережні землі були постійним об'єктом економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 р. і особливо Журавненського 1676 р. договорів уже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, переважна частина якого, за турецько-польськими угодами, стала володінням султана. Хоча хан Селім-Герей I, а згодом Мюрад-Герей були змушені допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями у східноєвропейському регіоні. 1678 р. Мюрад-Герей звертався до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка:

«...Навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям), то не лише вам, але і Криму буде погано». Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримський ханат діяв все-таки в руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах із польським послом Яном Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені султана Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережжя, а Туреччина піде війною на Польщу, щойно укладе союз із Москвою. Разом із тим хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Юрію Хмельницькому ствердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...Нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому як дідичу і отцю цієї держави». Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримав Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Проте багатотисячне військо Кримського ханату було найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Кара-Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя та лівобережного гетьмана видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, весною 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-ага вимагав цього ж на переговорах із московським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисарая — 17 квітня того ж року ханський посол Асан-ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких зазначалося, що Крим хоче укласти мир із Московією на умовах передачі ханові Києва та всієї України.

Взимку 1680/1681 рр. хан Мюрад-Герей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір із Московською державою. Крім того, в Бахчисарай було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати». Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

«Багато їх (лівобережних козаків) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх козаків, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра», — писав генеральний суддя Михайло Вуяхевич до лівобережного гетьмана Івана Мазепи у 1689 р.

Хто такі «гетьмани ханською милістю»? Де і коли існувала так звана Ханська Україна?

Існування на придністровських землях Молдови напівдержавного утворення, відомого під назвою «Ханська Україна», було дуже вигідним як Криму, так і його довголітньому політичному зверхникові — Османській імперії. Адже Ханська Україна, по-перше, була важливим елементом у системі постачання турками Кам'янця-Подільського та Кам'янецького ейялету, по-друге, використовувалася ханами як своєрідна зона контролю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, й по-третє, слугувала татарам плацдармом для нападів на західноукраїнські та великопольські землі. Одночасно правитель цієї буферної зони був не лише адміністратором, а і представником місцевої людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому більшої політичної ваги.

Укладення «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Російською державою 1686 р. породило серйозну загрозу інтересам Кримського ханату в північно-західному районі Чорноморського басейну. Щоби застерегти політичні інтереси Криму, ханські послы в другій половині 1680-х — у 1690-х роках не раз виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. А ще в цей час татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного і запорозького козацтва.

Влітку 1684 р. після витіснення з Правобережжя молдовського господаря Георге Дуки та його наказного гетьмана Івана Драгинича султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом турецької частини Правобережної України (такий статус закріплювали положення Журавненського 1676 р. і Бахчисарайського 1681 р. договорів) козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Гетьман був призначений за поданням кримського хана та розпочав здійснювати свою діяльність із території лівобережного Придністров'я. Його резиденцією став Ягорлик.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова, з огляду на вдале географічне розташування цієї правобережної столиці, стало для Османської імперії значною втратою. Тому головним завданням гетьмана Т. Сулименка було повернення Немирова для потреб султана.

Отож, у листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Герейя I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити Немирівську фортецю в гетьмана А. Могили. Одночасно «турецько-татарський» гетьман поширював серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на тій підставі, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. В універсалах наголошувалося, що того, хто виступить проти нього, буде покарано, а майно «бунтівників» — конфісковано. Деякі правобережні села і містечка, остерігаючись турецько-татарської загрози, почали визнавати зверхність Т. Сулименка. Навіть серед населення Немирова існувала непевність щодо питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак восени 1684 р. Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировом.

У 1685 р. загони Сулименка знову намагались оволодіти правобережною козацькою столицею, а також іншим центром козацького устрою — Брацлавом. Але і цього разу вони були розбиті 4-тисячним військом Могили. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (загалом на той час у його підпорядкуванні було близько 1200 козаків) перейшли на бік Могили, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі». Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Навіть німецька газета «Leipziger Post» в інформації від 1 жовтня подала щодо цього відповідні відомості.

Але поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького ейялету. В жовтні 1685 р. він доручив татарському султан-калзі, щоб той у Немирові на місці Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив». У зв'язку із цим ханський син наказав новому гетьману Самченку впродовж 12 днів дійти до Немирова і дав на допомогу 20 тис. своїх вояків, щоби вони разом із козаками завоювали правобережну столицю. Але й ця акція також закінчилася невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Самченко загинув.

Одразу по смерті Самченка турецький султан на пропозицію кримського хана призначає гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, який обрав для себе коротше і зрозуміліше козацьке прізвище «Стецик». З дозволу хана і молдовського господаря він, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в

Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні походи на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Від 1686 р. він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське та ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського «козацького» комісара С. Дружкевича.

Лише в 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський правитель: «Хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і, зайнявши Сороки і Цеканівку, там же йому консистенцію назначив». Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства».

За ханським наказом, протягом 1691 р. підрозділи Стецика обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдовської твердині від «татарського» гетьмана кілька сотень козаків перейшли на бік королівського ставленика Гришка, що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої.

У серпні 1692 р., після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення», а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]», — повідомляв Яна III Собеського польський резидент із Москви в середині жовтня того ж року.

Впродовж кінця 1680-х — першої половини 1690-х років проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. В цей час під команду Стецика перебувало близько трьох тис. козаків і молдован. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканасти тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки», — повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р.

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються у документах 1694 — осені

1695 років. Наприклад, літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубоссари, де в цей час перебував Стецик: «Вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук». Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, який встиг втекти з Дубоссар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. В результаті невеликого бою вони спромоглися відібрати частину здобичі та вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що із Сороки 200 піших і 15 кінних ходили воювати «ханські» села. Сповідений молдованами, їх наздогнав Стецик із 400 вершниками та впродовж цілого дня атакував «польських» козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, а і вбити 50 нападників і смертельно поранити самого Стецика. Очевидно, через кілька днів він помер. Про це повідомляв Папу Римського апостольський нунцій із Варшави в інформації від 28 листопада. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до Петра I від 3 березня 1696 р., де польський монарх із радістю повідомляв, що покінчено із черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдованами не можуть відбити в поляків жодної фортеці над Дністром.

Упродовж наступних років традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною тривала. В 1698 р. під час походу лівобережних полків гетьмана Івана Мазепи до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого, в якому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції, риторично запитуючи їх при цьому, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу. Щоби не допускати цього, «гетьман ханською милістю» закликав лівобережців переходити під зверхність Кримського ханату.

Тим часом у 1699 р., одразу після ухвали польського сейму про ліквідацію полків на Правобережжі України, частина правобережних козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися по протекцію до кримського хана Девлет Ґерея II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими, від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого, ... в протекцію мужнішого хана його милості навмисне склонилися».

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції та перехід під турецько-татарську зверхність не допо-

могли Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором між Османською імперією та Польщею вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує», мала бути скасована. Цілком можливо, що цим гетьманом був І. Багатий чи П. Іваненко — на цей час документів, які би підтверджували, хто був тодішнім володарем булави, поки не знайдено. Таким чином, на певний час Туреччина і Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон Правобережної України.

Цікаво, що Ханська Україна зі столицею в Дубоссарах існувала ще навіть у другій половині XVIII ст., адже мала підтримку місцевого населення.

Чи відомі приклади мирних взаємин українців з татарами Кримського ханату у часи російсько-турецьких війн?

Кінець XVII ст. став важливим етапом у протистоянні Росії з Османською імперією. Основною рисою цього протистояння став перехід Москви до активної наступальної політики. Розпочинаючи у 1686 р. війну з Османською імперією, російське керівництво мало на меті завоювання виходу до Чорного моря. При цьому перший удар завдавався по Кримському ханату. Вже у ході воєнних дій було задекларовано завдання виселити з Кримської держави всіх татар, які мусили перебраться до Малої Азії.

Війна Російської держави з Османською імперією в 1686—1700 рр. була і війною України зі своїм південним сусідом. Українські війська склали значну частину збройних сил, які підпорядковувалися царям. Та і значення їхньої участі у воєнних діях було непересічним. Щоби переконатися в цьому, згадаємо хоча б їхню важливу, а подекуди й вирішальну, роль під час взяття Кизикермена та інших турецьких містечок у пониззі Дніпра в 1695 р., оволодіння Азовом у 1696 р. тощо. А крім цього було багато й інших масштабних дій, в яких були задіяні українські війська. Це й два походи на Кримський ханат у 1687 та 1689 рр., кількарічне утримання Дніпровського плацдарму, велика кількість інших воєнних і господарчих заходів із забезпечення воєнних кампаній. На тлі цих подій, здавалося б, немає місця для мирних взаємин між населенням обох воюючих сторін. Утім факти свідчать, що такі взаємини були і досить інтенсивно розвивались.

Інтерес тут виявляли представники обох, на перший погляд лише ворогуючих сторін. Найбільшу схильність до мирних стосунків із ханатом з українського боку виявляли запорожці. В основі такої зацікавленості лежали

традиційні економічні відносини із сусідами. Йшлося про прибутки запорожців від добування солі, рибальства, полювання, а також про перевезення через їхні землі товарів з інших країн. На ті часи через землі Запорожжя два торгові шляхи проходили суходолом, а один — Дніпром. Усі ці сторони життєдіяльності вимагали аж ніяк не війни, а добросусідських відносин.

Слід згадати і про політичну опозиційність Січі до Батурина та Москви, яка породжувала ідею зближення з ханатом. Найбільший опір з боку запорожців викликали спроби обмежити їхні вольності. В цьому плані надзвичайно грубим кроком було спорудження на запорозьких землях в 1688 і 1689 рр. Новобородицької та Новосергієвської фортець, які мали стати опорними базами для руху Росії на Південь, а водночас пунктами контролю за політичним життям Запорозької Січі.

Кримський ханат також переживав тоді не найкращі часи. Його економіка була малоефективною і не могла повною мірою забезпечити населення потрібними засобами для існування. Все менше прибутковими ставали напади на сусідні землі. Бахчисарай міг не настільки, як би хотів, розраховувати й на підтримку Стамбула. Всі ці обставини змушували кримську верхівку шукати самостійних шляхів для порятунку своєї держави. Природно, що одним із них був пошук союзників серед українців, адже попередня історія мала чимало прикладів такої співпраці. Такими, в короткому формулюванні, були мотиви, що спонукали представників обох політичних утворень, які перебували у ворожих таборах, — Запорозької Січі та Кримського ханату — до пошуку порозуміння і можливості співпраці. І поки Росія і Стамбул перебували у стані війни, запорожці й татари налагоджували мирний діалог.

Вже в 1687 р., одразу після завершення першого Кримського походу, на пропозицію кизикерменського бєя було укладено перемир'я Січі із татарами. Тоді козаками рухало прагнення займатися промислами, чому перешкоджав військовий стан. У липні наступного року для козаків приводом до переговорів стало питання викупу полонених. Тим часом для татарської сторони, на відміну від запорожців, основним мотивом було прагнення до політичного союзу із Запорозькою Січчю, що стало особливо актуальним у другій половині 1688 р., коли ханат готувався до оборони від майбутнього наступу значних російських та українських сил.

Козаки тоді не пристали на пропозицію татар. Обставини, однак, різко змінилися після провалу другого Кримського походу. І цього разу ініціативу щодо переговорів виявила кримська сторона — до запорожців із пропозицією про мирні відносини було прислано листа від кримського хана. Свою згоду на це ко-

заки надіслали після отримання відомостей про розпуск російського війська, яке повернулося з походу. Як і раніше, запорожців спонукала потреба займатися промислами. Разом із тим є свідчення того, що наприкінці 1689 — на початку 1690 року на Січі різко загострилося невдоволення політикою Москви та Батурина і запорожці схилилися до політичного союзу з татарами. Дійшло до того, що козаки хотіли разом із поляками і татарами «йти війною на Москву». Натомість Кримом насамперед рухала потреба політичної співпраці. Вже після початку перемир'я, коли до Криму прибув гетьманський посланець, хан Селім-Г'ерей I заявляв, що перемир'я із запорожцями недостатньо, а потрібно укласти договір із гетьманом на зразок того, який був укладений з Богданом Хмельницьким.

Гетьманський уряд Івана Мазепи, зі свого боку, всілякими способами хотів призвести до розриву мирних відносин запорожців із кримчанами і спрямувати їх на війну, на Січ була відправлена і відповідна царська грамота. Та навіть Мазепі часом доводилося йти назустріч вимогам Низового Війська. Відомі випадки, коли він із розумінням ставився до намагання Січі помиритися з татарами та навіть звертався з необхідними роз'ясненнями до Москви. Приміром, у 1691 р. гетьман писав царям, що вважає можливим дозволити Січі на короткий час укласти перемир'я з татарами, природно, у тому разі, якщо не буде великого походу на Південь. І такий дозвіл було одержано — козаки могли на три місяці помиритися із противником Москви. Щоправда, мирні відносини тривали набагато довше. Зазначимо, що на початку 1691 р. проявились і тенденції до зближення політичних позицій Запорожжя та Криму, бо запорожці були невдоволені тим, що Батурин без їхнього відома шукав шляхів до переговорів про мир із татарами.

Відомості про заходи з поновлення мирних відносин із Кримом, заняття козаків промислами, функціонування торгівлі, вирішення питань звільнення полонених належать до різних місяців 1692 р. Натомість кримчани наприкінці 1692 — на початку 1693 р. зробили чергову спробу укладення політичної угоди. В листі нуреддина на Січ ішлося про бажаність укладення «вічного миру», приєднання до татарських військ, які мали незабаром прибути на Запорожжя. Але й цього разу запорожці не пішли назустріч далекоюсяжним політичним пропозиціям Криму.

Навесні 1693 р. на пропозицію татар запорожці поновили мирний договір, укладений 26 травня 1692 р. у Кам'яному Затоні Петром Іваненком. І хоча формально це було поновлення угоди про спільний похід із татарами на Гетьманщину та Російську державу, але фактично козаки не прийшли на допомогу П. Іваненку і татарам, коли ті прибули в Україну. Надалі через прикор-

донні конфлікти відносини між українськими козаками й татарами на певний час погіршилися. Разом із тим із кримського боку пролунав заклик до миру. Українці на це відреагували намаганнями вгамувати кривдників татар, частина з яких була жорстоко покарана. А ще, переконавшись, що жодної допомоги військами для проведення воєнних дій проти Кримського ханату не буде, запорожці наприкінці червня вирішили відправити до хана Селім-Герєя I своїх послів, і невдовзі перемир'я було поновлене. На Січі замість кошового отамана Івана Гусака, який був противником мирних відносин, обрали прибічника дружби з ханатом Івана Рубана, після чого козаки розійшлися на промисли.

Дещо пізніше, влітку 1693 р., серед Низового Війська посилювалося негативне ставлення до Москви, і велися розмови про спільний виступ проти росіян.

Низове Військо перебувало у мирних відносинах із Кримом і на початку 1694 р., коли було підтверджене Кам'янозатонське перемир'я 1692 р. Однак на цей раз воно тривало лише до літа, коли розпочалися воєнні дії козаків у Криму.

Останні відомі нам звістки про перемир'я запорожців із татарами належать до кінця 1694 — початку 1695 р. Тоді у відповідь на запрошення з Кизикермена із Січі до Бахчисарая приїжджали запорозькі посланці з листами до хана та кизикерменського бея, в яких південним сусідам пропонувалось укласти перемир'я. Як і раніше, запорожці мали на думці економічні вигоди від цього. Кримська сторона не заперечувала, тож невдовзі перемир'я було укладене.

Варто зауважити, що верхівка запорозького козацтва та його рядовий склад по-різному ставилися до взаємин із татарами. Мирно жити із сусідами у періоди припинення великих походів на ханат хотіла насамперед найбільш частина запорожців, що існувала або коштом воєнних трофеїв, або за рахунок промислів у мирний час. Ця частина була доволі численною і могла рішуче впливати на політичні рішення Січі. Що ж до старшини, то вона, турбуючися про власне майбутнє, була лояльнішою до гетьманської та царської влади.

У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком із Кримом у 1692 р.?

Петро Іваненко був старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького. Він походив з Полтавщини, родинними зв'язками був пов'язаний зі старшиною Лівобережної України. На Запорозьку Січ канцелярист подався у лютому 1691 р., де незабаром був обраний писарем. Перебуваючи на Січі, П. Іваненко агітував запорожців виступити проти Московської держави та гетьманського уряду, налагоджував зв'язки з Кримським ханатом. На думку дослідників, його діяльність спрямовувалася опозицією гетьману Івану Мазепі, одним із яскравих представників якої був генеральний писар Василь Кочубей.

Справа у тому, що тоді серед української козацької старшини було багато противників збройного протистояння з Османською імперією. У розвитку економічних відносин із Кримським ханатом і Туреччиною були зацікавлені купці, особливо в наближених до Османської імперії південних регіонах України, старшина та козацтво, які вирушали на пониззя Дніпра по сіль і рибу. Багато запорожців також були більше схильні до занять промислами й торгівлею, ніж до воєнних зачіпок із південними сусідами. Популярність ідеї боротьби з Кримом значно зменшилася після провалу походів московських та українських військ на Крим.

П. Іваненко був патріотично налаштованою людиною, яка непогано знала українську історію, розумілася на тодішній політичній ситуації. Зрозуміло, що знав він і про українських політиків, які раніше співпрацювали з Бахчисараєм і Стамбулом, пам'ятав про успішні результати такої співпраці. Насамперед він прагнув, щоб українці «на своїх вільних шиях» не носили жодного ярма — ні московського, ні польського. Саме в союзі з Кримом канцелярист убачав гарантію збереження Козацької держави. При цьому він розраховував на соціальні супереч-

ності в українському суспільстві, як і на невдоволення гетьманською владою серед запорожців, закликав виступати проти верховки Гетьманщини та І. Мазепи. «Це була гаряча голова, яка ясно усвідомлювала недуги своєї Вітчизни, яка твердо вирішила взяти на себе роль рятівника України і заодно з нею Запорожжя і яка з цією метою пішла у Січ», — писав відомий історик козаччини Дмитро Яворницький.

У той час на Запорожжі панувало дуже критичне ставлення до дій гетьманської влади та до політики Москви. Зокрема, козакам надто дошкуляла поява на їхніх землях двох російських фортець. Велику підозру на Січі викликала і поїздка до Криму гетьманського посланця Пантелеймона Радича. Запорожці припускали, що відбуваються таємні переговори про мир у той час, коли їх підштовхували до війни. Але водночас у 1691 р. низові козаки розраховували на свою участь у черговому великому поході на Кримський ханат, а тому заклики П. Іваненка до протистояння з гетьманською владою та Москвою в союзі з татарами сприймали здебільшого скептично. Так само не була успішною його агітація і на початку наступного року.

Тому П. Іваненко виїхав на терени Кримського ханату, де став схилити до підтримки своїх планів уже татар. У квітні 1692 р. він присягнув, що покладе всі сили задля встановлення миру та співпраці між Військом Запорозьким і Кримською державою. З Кизикермена П. Іваненко звернувся до запорожців, пояснюючи їм, чого він прагне: «Я став за Військо Запорозьке і за весь малоросійський народ, для чого увійшов в державу Кримську; коли предки наші жили з цією державою в союзі, то ніхто над нами не сміявся». Дещо пізніше він заявляв, що мав на меті «відібрання від московської влади милої Вітчизни своєї України».

26 травня 1692 р. у Кизикермені П. Іваненко від імені «вільної держави», «Князівства видільного Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового та народу малоросійського» уклав союзний договір із Кримом. Договір складався зі вступу та 16 статей. За ним Кримська держава зобов'язувалась Україну «від поляків і від Москви і від усіх неприятелів обороняти завжди». Так само мала чинити й Україна щодо Криму. Незгоди між обома сторонами передбачалося вирішувати по-дружньому. Встановлювався порядок дипломатичних відносин та організовувався поштовий зв'язок. Сторони не мали укладати сепаратних договорів. Крим не мав права втручатися у внутрішні справи України, яка як незалежна держава мала самостійно організувати своє життя: «Князівству Малоросійському і всьому Війську Запорозькому, як дасть Господь Бог вільну державу, щоб права собі природні і порядок, який полюбиться, вчинити вільно».

Суттєвими були й економічні вигоди від договору. Згідно з ним українці могли вільно рибалити та видобувати сіль на Дніпрі й усіх його притоках. Купці з Кримського ханату могли за встановленими правилами торгувати на українських землях, і так само могли робити українці на кримських теренах. Визначались і шляхи проїзду купців: українські повинні були їхати в Крим через Переволочну на Кизикермен, а кримські — на Переволочну.

Але все ж найактуальнішим на той час було зобов'язання Кримської держави надати українцям допомогу в справі звільнення від московської влади.

Договір засвідчує, що на початку 90-х років XVII ст. в Україні було сильним прагнення до незалежного політичного існування, що принаймні частина політичної верхівки добре бачила негативні перспективи перебування під російською зверхністю та усвідомлювала необхідність боротьби з Московією за звільнення своєї держави і що для успіху в цій боротьбі потрібен потужний союзник, яким міг стати Кримський ханат. Для Криму звернення з українського боку також мало велике значення, оскільки він перебував у стані війни з Московською державою. За кілька років до появи у ханаті П. Іваненка, у 1687 та 1689 роках, Москва здійснила потужні походи на Південь. І хоча вони завершилися невдачею для неї, але продемонстрували численність її збройних сил та загарбницькі наміри. Москва відкрито заявила, що її метою є завоювання Криму та виселення з нього всіх татар. Від вторгнення московських військ на територію півострова кримчан рятували лише природні умови — посушливі степи, які було важко перейти царським військам без належного тилового забезпечення. Однак із часом цю перепону можна було здолати. Складність ситуації добре розуміли в Криму, а тому й шукали способів урятувати державу.

У своєму зверненні до запорожців у червні 1692 р. П. Іваненко про суть політики щодо України московських царів, «котрі не через меч нас взяли, але добровільно для віри християнської предки наші їм піддалися», писав, що ті «обсадилися нашими людьми від усіх сторін неприятельських», що саме українські терени страждали від ворожих нападів, «а Москва вся завжди за нашими людьми, як за стіною, перебуває у цілості, і тим усім не задовольняючись, старається усіх нас починити своїми холопами та невільниками». Там же йшлося і про задуми росіян щодо Криму: «Вони хотіли розорити Крим, осадити своїми людьми кизикерменські міста, потім прогнати нас із Січі та вчинити по місцях воевод». А вже після цього Москва змогла б узяти Україну в «рабство вічне». Негативний розвиток подій для українців, уважав П. Іваненко, передбачався і у тому випадку, якби Москва домовилася з Кримом про мир і співпрацю.

Об'єднання же Січі та Бахчисарая, на переконання П. Іваненка, могло призвести до спалаху великого повстання в Україні з наступним виходом з-під влади Москви.

Реальність такого розвитку подій чітко усвідомлювали і в Батурині. В одному зі своїх універсалів, виданому в лютому 1693 р., І. Мазепа зазначав, що татари з П. Іваненком прагнули «звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відділити від богохранимої монаршої... держави малоросійські міста».

Щодо ставлення Бахчисарая до появи в ханаті колишнього гетьманського канцеляриста варто зауважити, що кримське керівництво не надто вірило запевненням про готовність запорожців і мешканців Гетьманщини виступити проти керівної української верхівки та проти Росії. Але заклики П. Іваненка збігалися з прагненнями татар, а тому вони вирішили скористатися шансом.

Що ж до Низового Війська, то в його середовищі небезпека від російської експансії на Південь ще не відчувалася. Реакція запорожців на звернення П. Іваненка після підписання договору з Кримом одразу була негативною, але зайняти відкрито ворожу позицію козаки не могли, щоб не протиставляти себе татарам і не втратити можливість займатися важливими для них промислами на кримських землях під час перемир'я.

Тим часом у липні 1692 р. на раді в урочищі Кам'яний Затон колишній канцелярист за підтримки татар був обраний гетьманом. Коли ж перед Січчю, після прибуття до неї татар, гостро постало питання про визначення політичної позиції, то вона хоча й уклала з татарами угоду про спільні дії, але зробила також усе можливе, щоб не допустити участі значних запорозьких сил у татарських походах. На бік П. Іваненка перейшло лише близько 500 запорожців. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом і запорожцями П. Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де одразу здобув підтримку мешканців Царичанки та Китайгорода. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через те, що татари почали грабувати українські терени та захоплювати ясир. Одержавши звістку про наближення лівобережного війська на чолі з І. Мазепою, П. Іваненко з татарами відійшов до Криму. На той час із ним залишилося лише близько 80 запорожців.

Врешті з провалом походу 1692 р. П. Іваненко остаточно втратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції. Наступні татарські походи на Лівобережжя та Слобожанщину в 1693, 1694 і 1696 роках також закінчилися невдачею. Тим часом сам П. Іваненко в середині 1690-х рр. був призначений гетьманом так званої Ханської України, і на цій посаді він востаннє згадується у документах під 1712 р.

Чому московські царі перестали платити данину Кримському ханату на початку XVIII ст.?

На виконання статті 3-ї «Пактів і Конституцій» Пилипа Орлика 1710 р. Українська козацька держава 23 січня 1713 р. уклала мирний договір із Кримським ханатом про «вічну дружбу» та «нерозривний військовий союз» проти Московського царства. Зокрема, у цьому важливому для історії українського і татарського народів військово-політичному договорі йшлося про те, що «коли, Божою волею, ворог-москаль буде вигнаний, ослаблений і змушений попросити миру, тоді, так само, як ми поєднані й пов'язані договором у час війни, так і в мирний час ми будемо зберігати нашу єдність й обіцяємо, що не розлучимося до кінця наших днів».

І хоча в силу обставин цей українсько-татарський договір так і не був упроваджений у життя, однак Кримський ханат не полишав спроб упокорити амбіційного і непокірливого російського царя Петра I. Це робилося не тільки за допомогою військової сили, а і постійного та наполегливого дипломатичного тиску на Москву. Адже ще з XV ст. великі московські князі платили кримським ханам велику данину (у джерелах згадується як «откуп», «выход», «поминки», «упоминки», «дача»).

Факт виплати Московською державою великих грошових сум татарам було засвідчено багатьма міжнародними актами та документами. Сплата регулярних «упоминків», зокрема, зафіксована у грамоті царя Олексія Михайловича кримському хану Аділ-Герейю за 1670 р.

«Да за прошлые на три года, казна наша без убавки к нам прислать; и впредь от нынешнего 1091 (1681) года казну нашу, против росписей на розменном месте отдавать. Да братьям нашим калге-салтану и нурадын-салтану и детям нашим, салтанам и дочерям и женам и скопцам и карчьям и ближним людям и детям нашим и внутренним отрочатам нашим всем, которым прежде сего что бывало, посылати, как в росписи написано, все

те присылки и впредь посылать же без убавки», — таке положення Бахчисарайського миру 1681 р. між царем і султаном переконливо засвідчило регулярність надходження данини з Росії до Криму.

Про «розмінне місце» та процедуру передачі грошової данини писав у 1685 р. російський генерал шотландського походження Патрік Гордон. Він зауважував, що боярська дума постановила, що річна виплата, або *honorarium*, має видаватися татарам на звичайному місці зустрічі для обміну полонених біля Переволочної. У 1692 р. цар Петро I звітував кримському хану Саадат-Гереву, що регулярно надсилає «годовую казну» до Бахчисарая, але одночасно просив у того про скасування такої практики.

Тільки згідно з положеннями османсько-московського Константинопольського миру 1700 р. досить принизлива для московських царів процедура виплати «споминків» була на деякий час призупинена. Однак, незважаючи на це, татари через своїх зверхників у особі турецьких султанів і надалі постійно тиснули на «ворога-москаля» з метою отримання ласої для них данини. У черговий раз «кримський запит» про надсилання до Бахчисарая з Москви відповідної грошової суми було записано до одного з пунктів тексту тимчасового Адріанопольського перемир'я 1713 р. між Туреччиною і Росією. Однак до якогось конкретного рішення у цьому дразливому питанні тоді ще не дійшло.

Виплата регулярної данини росіян татарам переконливо засвідчувала обмежений суверенітет Російської держави на початку XVIII ст., про що йшлося у багатьох тодішніх дипломатичних документах. Зокрема, в Архіві зовнішньої політики Росії, у фондї «Зносини з Туреччиною» за 1720 р. (справа 2, арк. 33—34), зберігається один із варіантів російсько-турецького мирного договору, де був такий пункт (він повторював відповідну статтю Константинопольського договору 1700 р.): «А понеже государство всероссийское самовластное и свободное государство есть, того ради дача, которая в давных временах давана была крымским ханам и крымским татарам, ни ныне, ни впредь на вечное время да не будет должна от его царского величества даваться ни от наследников его».

Під час підготовки «вічного миру» з Османською імперією та залежним від неї Кримським ханатом московський представник у Стамбулі Дашков отримав з Колегії закордонних справ попередній проект договору, де в пункті 10-му говорилося про скасування на «вічні часи» цієї данини. Російський посол мав доводити туркам, що претензії Криму можуть у майбутньому завадити мирним відносинам між двома державами, адже «татари по обыклой своей дерзости, по причине сего непристойного запроса могли сему весьма обоим странам полезному доброму согла-

сию поступками повреждение и новое несогласие искать учинить». А на початку квітня 1720 р. до Дашкова надійшло розпорядження з Москви, що у тому разі, коли турки і татари будуть наполягати на виплаті данини, він узагалі повинен домагатися вилучення цієї статті з тексту майбутнього договору між обома державами. «И при том тебе крепко стоятъ», — суворо наголошувалося у відповідному рескрипті до Стамбула від 3 квітня того ж року.

Як зазначав із цього приводу у своєму ґрунтовному дослідженні «Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир 1721» (побачило світ окремою книгою 1959 року у видавництві Академії наук СРСР у Москві) знаний російський історик Л.А. Нікіфоров: «Таким чином, у питанні про данину кримському хану, що зачіпає суверенітет держави, російський уряд не допускав жодних хитань». Після завершення Північної війни 1700—1721 років переговори про скасування московських «упоминків» Криму набули нового звучання.

Отже, як бачимо, суверенною державою Росія поступово ставала тільки на початку XVIII ст. у результаті напружених дипломатичних переговорів і підписання міжнародних договорів. У цей час непереборне бажання стати вільною державою змусило російських царів перестати виплачувати обтяжливу та ще більше принизливу для них данину кримським ханам.

Відколи Росія почала завойовувати Крим?

Ідею завоювання ісламського світу, а передусім відвоювання християнської столиці — Константинополя, у Московській державі первісно пропагували греки-прочани, які прибували туди у пошуках милостині. Тому навряд чи такими вже оригінальними були поради князя Адашева царю Івану IV Грозному: або примусити кримського хана визнати зверхність царя, або силою відібрати його володіння. Але саме цей цар першим зробив практичний крок у цьому напрямі, пославши в 1559—1560 рр. найнятого українського князя Дмитра Вишневецького на захоплення османської фортеці Азак.

Ця авантюра скінчилася нічим. І по тому ще століття московський уряд уважав за практичніше обмінюватися посольствами, відкупатися від Криму даниною і навіть запроваджувати спеціальні податки, щоб зібраними коштами викупляти з неволі московських бранців.

Проте заклики християн Османської імперії звільнити їх від ярма «невірних» не вщухали. Зокрема, у 1660-х роках ідею завоювання Криму в Москві палко обстоював хорват Юрій Крижанич.

Московський уряд, напевно, захопився цією ідеєю, бо спробував реалізувати її одразу по тому, як дістав у приєднаній Лівобережній Україні зручний плацдарм для атаки на Крим і силу, досвідчену у веденні бойових дій у степу, — козацтво. Перші походи російсько-українських військ під проводом князя Василя Голіцина та українських гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи у 1687 та 1689 роках скінчилися на підступах до півострова. 1695 р. українсько-російське військо під проводом І. Мазепи захопило османські фортеці на Нижньому Дніпрі, а наступного року цар Петро I зумів оволодіти Азаком.

Надалі молодому цареві довелося відвернути увагу у бік Швеції та загалом Прибалтики. Він, щоправда, згодом повернувся до війни з Османською імперією, але у

поході на Прут 1711 р. зазнав поразки і був змушений відмовитися від Азака. Однак саме Петро I першим із російських політичних діячів сформулював завдання завоювання Криму. Він оголосив це європейським монархам під час свого Великого посольства 1697—1698 років. При цьому він реалістично — слід це визнати — одночасно вказав на потребу «загнуздати» козаків, себто поставити під контроль і Україну. Саме так разом обидва завдання й були виконані, попри ключову роль козаків у війнах 1735—1739 та 1768—1774 років. Після завоювання Криму і відторгнення його від Османської імперії відбулася ліквідація Війська Запорозького в 1775 р., а остаточна анексія Кримського ханату супроводжувалася закріпаченням українських селян і перетворенням 1783 р. українського козацтва на російське регулярне військо.

Яку участь брали запорожці у завоюванні Криму Росією?

Здійснюючи свої завоювання у Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII ст., Російська імперія сповна використовувала людські та матеріальні ресурси України. Запорозькі й гетьманські козаки безпосередньо брали участь у воєнних діях, відіграючи аж ніяк не другорядну роль. Якщо гетьманські козаки здебільшого були задіяні в обозній службі, то запорожці завжди йшли попереду російської армії, виконуючи розвідувальні та диверсійні функції.

Наприкінці грудня 1768 р., на самому початку війни Росії з Туреччиною Військо Запорозьке пережило значний внутрішній конфлікт. Частина запорожців підняла повстання проти лояльного до Росії кошового отамана і заявила про свій намір перейти на бік турків. Після придушення того повстання запорозьке козацтво мусило брати участь у цій війні, захищаючи імперські інтереси Росії.

2 березня 1771 р. командувач російської Другої армії В.М. Долгоруков зі своєї штаб-квартири у Полтаві надіслав на Січ розпорядження про формування команди з 500 запорожців для участі у кримській кампанії. 38 запорозьких куренів спорядили по 14 козаків кожен і забезпечили їх кіннями та військовим приладдям. Команду очолив запорозький полковник Опанас Ковпак.

Йдучи попереду армії, команда Ковпака забезпечила регулярну розвідку на просторі від р. Білозірка до Олешок і 1 червня підійшла до Перекопу, де була зосереджена головна частина кримського війська. 12 червня туди прибули основні сили російської армії. 13 червня відряджені для розвідки запорожці знайшли в перекопських укріпленнях найуразливіші місця. На основі зібраної ними інформації Долгоруков розробив план здійснення корпусом генерала Прозоровського фальшивої атаки з боку Сиваша й основної атаки з боку Чорного

моря. З настанням темряви корпус Прозоровського, що складався з російської легкої кавалерії та запорозьких і донських кіннотників, здійснив відволікаючий маневр, який кримці сприйняли за основний. Це дало змогу головним силам росіян непомітно перетнути вали в західній частині й оточити Перекоп. Після фальшивої атаки запорожці провели корпус Прозоровського через відмілини Сиваша, що дало йому можливість зайняти позицію південніше перекопського валу. Залишивши основні сили корпусу позаду, запорожці та донці рушили вперед. Кримці, зважаючи на їхню незначну кількість, наважилися атакувати, однак були оточені рештою кіннотників Прозоровського; тим часом з боку Чорного моря почали стріляти російські гармати, що й вирішило результат битви.

Наступною після Перекопу ціллю Долгоруков визначив фортецю Гезлеве (сучасна Євпаторія). З команди Ковпака було відряджено двоє запорожців, які, добре знаючи кримські шляхи, провели призначений для її захоплення загін. 100 запорозьких козаків, обізнані з місцевим ландшафтом, знаходили місця з водою та пашею, окреслюючи тим самим маршрут пересування армії. Основна ж частина запорозької команди рухалася в авангарді, зайняла без бою місто Карасубазар і, дочекавшись підходу російської армії, рушила у напрямку до найбільшої турецької фортеці в Криму — Кафи (сучасна Феодосія) та зупинилася на віддалі 30 км від неї. Під час боїв за Кафу запорожці відзначилися відбиттям контратаки кримців і турків, які були оточені й знищені. Володіючи більшою маневреністю, ніж російські кіннотники, а також добре орієнтуючись на місцевості, запорожці завжди опинялися попереду основних військ Долгорукова і забезпечували його інформацією, достатньою для прийняття ефективних рішень.

Підсумовуючи свій досвід збройних дій у Криму, Прозоровський писав про особливе значення козаків: «Будучи впродовж трьох діб атакований татарами, [я] не міг їм заподіяти відчутної шкоди, не маючи при собі бодай маленького числа козаків. А регулярна кіннота... хоч малий зробіть рух, відразу ж відступить... І так це може тривати цілий день без жодного успіху». Основна маса кримськотатарського війська не наближалася до ворога ближче, ніж на дві версти, побоюючись гарматних пострілів. Наперед висилалися лише перестрільники на добрих конях, які, обстрілявши з луків і рушниць росіян, одразу відходили. Отут і були потрібні козаки, які кидалися їм навперейми.

Після здобуття Кафи Долгоруков залишив російські гарнізони в усіх великих містах Криму і відвів решту своєї армії на материк. Команду Ковпака розмістили біля гирла Дніпра з боку Кінбурна для блокування тамтешнього турецького загону. Тут вона,

маючи кілька ротацій, перебувала до закінчення війни. На інших театрах війни, біля Очакова, Хаджибея та у Придунав'ї, було задіяно більше 10 тис. запорожців.

Останній епізод з участю запорожців у боротьбі за Крим був пов'язаний із висадкою турецького десанту біля Керчі та Ялти і початком потужного збройного виступу кримчан проти російського панування влітку 1774 р.

24 червня на Перекоп відряджено 1000 запорожців на чолі з військовим старшиною Андрієм Порохнею, який отримав наказ прямувати до Ак-Мечеті (сучасний Сімферополь). Згодом із Січі відрядили ще 500 запорожців під командою полковника Івана Кулика. Тим часом збройний виступ кримчан набув масового характеру. Були розладнані комунікації, перервані шляхи постачання провізії для російських військ, що перебували в Криму. А. Порохня так занотував побачене: «Кишлаки їхні стоять порожніми, а по шляхах скрізь і біля самих соляних озер [бачив] вирізаних чумаків і вози, що лежали складені, а харчові провізії, що в них були, — розсипані. Від солоних озер до Салгира дорога людськими тілами встелена».

За 30 км від Перекопу на команду І. Кулика напало близько 200 кримських татар. Вони зусібіч оточили запорожців, попри їхню чисельну перевагу, та змусили їх тікати; при цьому кількох запорожців убили, 44 тяжко поранили, відігнали 129 коней. Тим часом загін А. Порохні теж зазнав утрат і змушений був відступати в районі Перекопу. Ці поразки завдали шкоди репутації запорожців, які раніше демонстрували перевагу над кримцями. В самий розпал активної партизанської війни до Криму надійшла звістка про укладення російсько-турецького мирного договору в Кючук-Кайнарджі, що позначив перемогу Росії та проголошення жаданої нею незалежності Кримського ханату.

Тож, попри твердження російської політичної міфології про здобуття Криму винятково «силою російської зброї», цей півострів був завойований із широким використанням сил українського козацтва. Воно було змушене діяти в інтересах Російської імперії, руйнуючи військову міць Кримського ханату і, за іронією історії, тим самим наближаючи власне існування до несподіваного кінця.

Що нам відомо про участь у завоюванні та колонізації Криму полковника й адміністратора Опанаса Ковпака?

В сучасних дослідженнях з історії Степової України приділяється досить значна увага ролі окремої статі у справі колонізації тієї чи іншої території. Відхід від класової та ідеологічної упередженості дав можливість вітчизняним дослідникам повернути з мороку забуття сотні імен, чий внесок у справу залюднення та розвитку окремих територій є вагомим. До числа таких можемо сміливо зарахувати полковника Війська Запорозького Опанаса Федоровича Ковпака, який до зруйнування Січі в 1775 р. був відомий як видатний військовий тактик і стратег, а після — як поважний адміністратор і колоніст.

Інформація про походження та рік народження полковника Ковпака практично відсутня. За висновками окремих дослідників, О. Ковпак мав шляхетське походження і родом був із Конотопа. За одними даними, Опанас Федорович потрапляє на Січ у 1742 р., а за іншими — у 1745 р. Від 1756 р. його ім'я записане в січовому реєстрі серед простих козаків Шкуринського куреня. Відомо, що за часів існування Війська Запорозького Опанас Федорович пройшов шлях від отамана Шкуринського куреня до полковника Орільської паланки. Наступного разу О. Ковпак згадується серед запорозьких старшин, які прибули на коронацію імператриці Катерини II. Відомо, що під час особистої аудієнції полковника О. Ковпака було рекомендовано цариці як знавця Криму, ця обставина залишила свій слід у подальшій долі запорозького полковника. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. О. Ковпак отримав завдання очолити передовий загін запорожців у 700 шабель, який в авангарді головних сил російської армії мав проводити розвідку і прикривати перехід війська до Перекопа. Після підходу головних російських сил на чолі з генералом В.М. Долгоруковим до Перекопа на військовій раді об-

говорювалося питання про підготовку штурму фортеці. За порадою Опанаса Ковпака князь Долгоруков з військами обійшов татарські укріплення зі сторони Сиваша та блокував ворожі комунікації. Без тилового забезпечення татари швидко здали перекопські укріплення без бою. Таким чином російські війська уникнули неминучих утрат. За відвагу, проявлену в боротьбі з татарами, полковник Ковпак отримав прізвисько «Лицар». Іншим яскравим епізодом за участю Опанаса Федоровича була генеральна битва з ханським військом, що налічувало до 30 тис. осіб. Запорозький полковник, уміло маневруючи авангардом, зміг заманити ханське військо під вогонь російської артилерії. Після артилерійського удару російська кавалерія та козацька кіннота почали переслідувати деморалізовану ханську армію, що відступала. 30 верст козаки Ковпака переслідували залишки ханського війська, під час цього загинуло до однієї тисячі татар. У результаті дорога до Криму була відкрита. За проявлену хоробрість і командирський талант Катерина II нагородила Опанаса Федоровича Ковпака іменною великою золотою медаллю «За Крим».

Не менших успіхів Опанас Федорович досягнув і у мирний час, проявивши себе як видатний адміністратор і порядний землевласник. У 1771 р. О. Ковпак перебував у складі делегації, яка в Петербурзі на вищому рівні намагалася зупинити захоплення російськими чиновниками і поміщиками земель Війська Запорозького. У тому ж таки 1771 р. татари спалили зимівник орільського полковника. Після цього інциденту О. Ковпак подав до січової адміністрації відомість про збитки від татарського набігу. За її даними, татари захопили велику здобич — 1200 овець і 300 коней. Вартість самих лише коней та худоби, не рахуючи будинків і спаленого хліба, Ковпак оцінив у 6230 руб. Ця відомість яскраво змальовує статки полковника; судячи з усього, вони були досить значними. Для порівняння зазначимо, що у зимівнику полковника Гараджи було 43 коня, 167 голів худоби, 2700 овець і кіз; загальна ціна цього майна визначалась у 5830 руб.

Після ліквідації Нової Січі в 1775 р. верхівка старшини була репресована. Інша частина січового керівництва зуміла залишити у своїй власності свої господарства. А дехто, разом з отриманням офіцерського чину та дворянства, придбав ще й землю. Такий підхід мав запобігти переходу старшини до турецького підданства і гарантувати лояльне ставлення до нової влади, тому Г. Потьомкін активно роздавав колишнім старшинам армійські чини, які зрівнювали б їх із російським дворянством, і земельні ділянки. Так, полковник Стрець отримав 14 636 десятин землі, осавул Пишмич — 12 490, отаман Кирпан — 11 912, С. Білий — 9000, отаман Вершацький — 7950 тощо. До таких старшин належав і полковник Опанас Ковпак. Після ліквідації Січі він був ре-

пресований: його зимівник, майно, худобу було конфісковано і продано. Скоріше за все царська адміністрація мстилася Опанасу Ковпаку за його участь у делегації до Петербурга для врегулювання земельних конфліктів з російськими поміщиками. Згодом справу Опанаса Федоровича переглянули, мабуть, пригадавши його героїчну участь у завоюванні Криму. Ковпак отримав чин підполковника (пізніше став полковником) Полтавського пікінерського полку російської армії, патент на дворянство та 4950 десятин (5408 га) землі на лівому березі р. Орелі і в гирлі р. Богатої, згодом йому також повернули конфіскований зимівник.

У 1780 р. полковник Ковпак заснував на місці свого зимівника рангову дачу — слободу Опанасівку (нині село Новомосковського району Дніпропетровської області). За даними М. Мурзакевича, слобода налічувала 65 дворів, в яких жили 189 чоловіків і 312 жінок. Опанас Федорович збудував в Опанасівці церкву для православних своєї слободи та навколишніх поселень. Для майбутнього храму він зібрав кошти, будівельний матеріал і зі своїх земель виділив 120 десятин для церковного причету. Згодом Ковпак дав письмове зобов'язання за себе та своїх нащадків забезпечувати церковний причет усім необхідним та не претендувати на майно майбутньої церкви. У квітні 1782 р. Опанас Федорович подав до Азовської губернської канцелярії рапорт із проханням дозволити побудувати церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Прохання було задоволене, і 18 травня 1782 р. Опанас Ковпак отримав грамоту на закладку дерев'яного храму. 3 липня 1782 р. катеринославський протопіп Олексій Хандалєєв освятив місце будівництва церкви. Воно тривало 2 роки, і 30 січня 1784 р. храм було урочисто освячено.

Через деякий час Опанас Федорович на місці ще одного зимівника заснував слободу Ковпаківка, в якій господарем був призначений управитель Сергій Лот. Він, за відсутності О. Ковпака, активно розвивав господарство поселення, що вже нараховувало 50 дворів сімейних козаків. За даними архівних матеріалів, у Ковпаківці мешкали 233 чоловіки та 181 жінка. У 1778 р. у цьому поселенні О.Ф. Ковпак заклав церкву в ім'я сходження Святого Духа. Загальне населення Ковпаківки на 1793 р. уже складало 764 особи. Відомо також, що у тому ж році у слободі почала працювати суконна фабрика. Існують відомості про поселення Примельнаці, в якому мешкали 11 чоловіків і 5 жінок. За документами воно також належало полковнику Колпакову (прізвище змінене на російський лад. — *Авт.*).

Активна громадянська позиція та авторитет полковника Ковпака були помічені й оцінені, і 1784 р. він був обраний головою повітового дворянства в Олексополі. Варто зазначити, що ця посада була досить впливовою і почесною, оскільки предводитель

повітового дворянства був центральною фігурою в адміністративно-територіальній системі управління і важливою ланкою у зв'язку між центром і місцевими чиновниками. Перебуваючи на виборній службі, Опанас Ковпак також активно допомагав у кар'єрному просуванні та нобілітації іншим запорозьким старшинам, надаючи їм позитивні атестати, рекомендації, характеристики і т. д. За цивільну службу Опанаса Ковпака згодом нагородили золотою табакеркою. Вже у похилому віці запорозький полковник активно займався доброчинністю, не забуваючи козацьких звичаїв, він став ктитором в одній із церков, яку побудував за власний кошт.

Час смерті та місце поховання Опанаса Федоровича не відомі. Нащадки його, за словами Д.І. Яворницького, носили вже прізвища Магденків, Ільяшенкових та Булюбашів. У Опанаса Федоровича був один син та дві доньки. За іншими даними, він мав чотирьох доньок: Марію, Анастасію, Надію, ім'я останньої доньки не відоме. Син загинув ще у молодому віці, перервавши тим рід Ковпаків. Частково відома і доля доньок Опанаса Федоровича. Марія Опанасівна вийшла заміж за Якова Васильовича Парпуру. Інша донька (ім'я, на жаль, не відоме) одружилась із Семеном Скаловським — військовим товаришем, засідателем Конопського земського суду. Надія Опанасівна мала чоловіка з роду Булюбашів. Анастасія Опанасівна одружилась з Адріаном Михайловичем Магденком (Ільяшенком) (штабс-капітаном). Ще до одруження вона володіла слободою Опанасівка. Після одруження до її володінь додалися села Олександрівка, Яризовка, Кирососовка, Грушівка.

Таким чином, після ліквідації Нової Січі запорозька старшина змогла пристосуватися до нових реалій, нав'язаних російським урядом. Одним зі старшин, який переніс репресії, а згодом був «реабілітований», став Опанас Федорович Ковпак, який залишив досить помітний слід у справі освоєння земель Степової України.

Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.?

Між нищенням Запорозької Січі 1775 р. й анексією Криму 1783 р. прикметною віхою політики петербурзького уряду стало інспіроване Катериною II прощання з рідним краєм таврійських вірмен і тих їхніх співвітчизників, кого незабаром позиціонували «маріупольськими греками». Це скоїлося за доби досить позірного кримського самодержавства під патронатом Росії, чия потужна мілітарна експедиція на початку 1778 р. забезпечила придушення повстання сил, ворожих Шагін-Гереву II — ханові, який, по суті, був царицею креатурою. У вирі тодішніх подій вельми постраждало чимало кримців, серед яких «греками» зазвичай називались усі, хто сповідував православ'я («грецький закон»).

«Під час морозів безліч пішла з життя від холоду... Безліч у них згублено людей і від міжусобиць, оскільки з певного часу скрута змусила один одного грабувати та за шматок хліба вбивати», — доповідав про ситуацію корпусний командир каральної армії князь Олександр Прозоровський. За свідченням хроніста-караїма Раббі-Азор'ї (Азар'ї), здійснене тоді виселення християн із Криму спричинено тим, що «греки і вірмени, з'єднавшись із російським військом, грабували й убивали мусульман і знущалися з їхньої релігії, й тому після відновлення миру та порядку вони боялись, аби татари не помстилися їм за утиски, відчуті під час війни». Цей очевидець також зауважив, що «греки та вірмени — сільські мешканці, бідні й такі, хто займався ремеслом, не бажали переміщатися до іншої країни, прецінь багато з них мали городи, сади та поля, звідки вони отримували прибутки».

Іменний указ від 11 лютого 1778 р. терміново сформулював завдання головнокомандувачу «по обох боках Дніпра», наміснику Слобідської України та Малоросії фельдмаршалу Петрові Румянцеву-Задунайському за очікуваного екстреного відступу росіян з півострівних квар-

тир подбати про надійні способи для охорони поблизу Перекопа можливої втечі кримських християн: декларативно — «від гноблення та люті, які вони за віру свою й відданість нам од заклотників і самих турків неминуче спіткати можуть». За два тижні диспозиція змінилася: «Християн відтак запрошувати на поселення до Азовської чи Новоросійської губернії...».

Тож офіційним обґрунтуванням наміченої акції висувалась уявна «загроза». А серед утаєних стрижневих пружин ховалися різноманітні — від відносно дріб'язкових (наприклад, допекти не завше адекватному у спілкуванні з оточенням бахчисарайському правителю, щоби перейнявся персональною неміччю перед опікунами-чужинцями, тим паче він уже навіть намислив перенести столицю до Кафи-Феодосії, епатажно мріючи створити Чорноморську імперію) — до таких поважних, як дестабілізація розмаїтого причорноморського регіону. Вочевидь, знелюднення послаблювало Кримську державу, розхитувало її настільки, що обезкровлювалася суверенність, гальмувався суспільний розвиток. Стратегічно спрощувалася реалізація ключового прагнення царизму заповнити ханство російською могуттю.

Принагідно евентуальне спустошення Південнобережжя викликало спокусу зазіхати на його цінні землі. Притьмом хан поспішив привласнити там кілька сотень садів і виноградників своїх підданців, що 1778 р. таки евакуювались, але 1783 р. сам утратив маєтності, які у підсумку надовго прибрали росіяни. Крім того, потенціал переселенців фактично мав допомогти навколишній імперській колонізації: й просторів, донедавна належних запорожцям, й інших країв, охоплених маревом «грецького проєкту» Катерини II, адже планувалось, обкарнавши ресурси Пишної Порти по Азію, із загарбанням Балкан амбітно воскресити у Константинополі (Стамбулі, Візантії) православний трон для юного внука монархині Костянтина (Константина), претензійно нареченого тезкою василевсів (східноримських кесарів) з розрахунку на масштабність чергових фаз боротьби за чорноморську і глобальну гегемонію.

Рескрипт 9 березня 1778 р. вимагав напоумляти «греків та інших християн» на вготовану для них передислокацію, приваблюючи «різними вигодами». Унікальну спецоперацію очолив ініціативний генерал-поручик Олександр Суворов (майбутній генералісимус), який в опорі на два окупаційні корпуси, Кримський і Кубанський, консолідував місцеві немусульманські еліти — верхівки духовенства християнських конфесій — і, хвацько використавши, зокрема, підкуп, демагогію, дезінформацію та залякування, зненацька поставив Шагін Ґерея перед фактом, що «всенаясніша імператриця всеросійська, зглянувшись на прохання християн, які у Криму живуть, про визволення їх од передгроззя бід і суцільно-

го знищення, чим засмучені під час минулого заколоту татари помститися їм, за зручної нагоди, явно пообіцяли, за людинолюбством та з обов'язку захисту християнського закону всемілостиво зволила переселити їх у свої кордони». Хан вимушено підтримав вихід християн: 23 липня зобов'язав свою старшину не шкодити тим, хто намірився залишити батьківщину. До слова, граф П. Румянцев-Задунайський наполягав, щоб російський дипломат — резидент (посол) Андрій Константинов — церемонно запевнив «хана, урядників і решту», що «ту незалежність, яку вони від Росії дістали, ніколи у них не буде забрано», що «вони втішатимуться нею вічно».

Впродовж двох місяців від 28 липня підприємливий і рішучий О. Суворов, етапно підриваючи кримську економіку, хутко вивів з півострова понад 30 тисяч людності, яка довжелезними валками залучених хур потяглася стовповим Муравським шляхом за Перекоп до Олександрівського форштата (сучасне Запоріжжя). Та пістрява кавалькада «товариства кримських християн грецького, вірменського та католицького законів» розгалузилась. Одна її складова, вірмено-григоріанська, після смерті свого чільника — архімандрита Петра (Петроса) Маргоса (Маргосова, Маркосова, Маркісяна) — від кінця 1770-х рр. компактно оселилася в окрузі фортеці святого Димитрія Ростовського, у Нахичевані та сусідніх селищах, у чому керівну роль відіграв Йосиф Аргутинський, майбутній католикос. Частина вірмен з патером Іаковом (Яковом, Акопом), затримавшись у Самарі (Новоселиці, Новоселівці) — побіч того Катеринослава, що 1784 р. став Новомосковськом, — слідом за російським вторгненням у Крим повернулася до рідного Карасубазара. А «кримські християни грецького закону» (цитата з жалуваної їм 21 травня 1779 р. грамоти) по виснажливих мандрах у басейні річок Оріль і Кільчень, із Маріанополя (перший Павлоград, залюднений доти вигнанцями з погромленої Кальміуської паланки; пізніше — с. Павлівка), Луганської (Луганка, у минулому — Матвіївка, сьгоднішній Павлоград) битими Солонюю і Залозною сакмами влітку 1780 р. дісталися Надазов'я «для поселення та спорудження особливо їхнього міста».

Саме там 29 вересня 1779 р. фаворит і таємний чоловік цариці князь Григорій Потьомкін виділив «вийшлим із Криму грекам» обшир для поселення. Громадились як «еллінці», так і тюркомовці («уруми», або «базаряни», «тюркофони», «греко-татари»). Показово, що представники різних лінгвогруп між собою розумілися кримськотатарською. Катерина II заплатила Шагін Ґерею та його беям 100 000 рублів за втрати й урочисто оголосила захист набутих «милих чад» підосновою «порятунку» осіб, вимушених запобігати «загрозливого ярма й лиха», а «благонамірені» клопоти провідника пастви свіжоспечених біженців, митрополи-

та готфійського та кафійського (готського і кефейського) Ігнатія — «подвигом сумління».

Загалом у 1778 р. з таврійських міст, сіл і монастирів рушили 219 грузинів (за іншими даними — 287), понад 160 «волохів» (румуни чи молдовани) та майже 18,5 тисяч зафіксованих просто «греками» (їхню меншість, варто підкреслити, — тільки до 40 % — становили грекомовні «ромеї», або «румеї», «еллінофони», «греко-елліни»). На потреби переселенців уряд виділив понад 75 000 рублів; вони зазнали злигоднів і хвороб, тисячами гинули на засіяному горем маршруті. Дехто з них дорогою щезав — «губився» та, попри ризики, повертався до Криму або вирушав до порту Таганріг (Таганрог).

Занепалим тереном ханату Катерина II оволоділа практично без опору, проте в 90-х роках XVIII ст. її агресивна політика переорієнтувалася з півдня на захід, на остаточну ліквідацію Речі Посполитої російською, австрійською та прусською коронами. А маріупольські греки взагалі опинились у глибокому тилу через висадку 1792 р. на Тамані українців-чорноморців, які вкорінилися в ейсько-кубанському межиріччі (з островом Фанагорія), після чого Азовське море зробилося внутрішнім для двоголового орла.

Від Маріуполя (Маріополя, Марнополя, Марнопілля) — первісного Павловська (Павлівська), заснованого на підвалинах колишнього козацького укріплення Кальміус, та його околиць Кафа (Кефе), Гьозеле (Гьозлеве), Карасубазар (Карасу, Карасівка), Маріам (Мар'їне, Мар'їнськ), Бахчисарай за чотирма системними радіусами — західним, північно-західним, північним і північно-східним — простягся своєрідно упорядкований локальний масив (від 1807 р. — «грецька округа», до 1859 р. формально під Таганрозьким градоначальством) із більш як двома десятками сіл, назви яких в основному пов'язувалися зі споминами про Тавриду: Старий Крим (Ескі-Крим, Ескі-Хирим, нині — частина Маріуполя), Ялта, Урзуф (Гурзув, Гурзуф, Мажар, Кизилташ, пізніше — Зелене), Бешеве (Бешуй, Старобешеве), Ласпа (Ласпі, Стара Ласпа, Староласпа), Стила (Стиля), Камар (Комар, Камара), Каракуба (Аргин, Стара Каракуба, Велика Каракуба, Роздольне), Улакли (Улла-Хилли, Жиндеснь, Демрек, Жемрек, Джемрек, Чемрек), Сартана (Приморське), Мангуш (Першотравневе), Чердакли (Чердахли, Чардакли, Кременівка), Богатир (Багатір), Карань (Гранітне), Чермалик (Черманли, Чермандли, Чурмалих, Чермаїлі, Заможне), Анатолія (Анадоль), Волноваха, Костянтинопіль (Константинополь, Фуна, Демерджі, Мажар, Маджари), Великий Янісоль (Салгир-Янісоль, Велика Янісоль, Кзешаш, Велика Новосілка), Мала Янісоль (Малий Янісоль, Янісала, Мала Єнісала, Харахла), Нова Каракуба (Красна Поляна), Керменчик (Ескі-Кермен, Старий Керменчик), Новий Керменчик, Малий

Керменчик... Названа на честь митрополита, зросла Ігнатіївка (Георгіївка, Гюрджі, Дубівка, Дубрівка, Ігнатівка, Гнатівка, Стара Гнатівка, Старогнатівка), де розташувалися грузини, а також волюхи, які згодом розмістились у Новогнатівці (Ново-Ігнатіївці).

Прибульці мали «найвище» даровані їм преференції, насамперед — податкові, згодом підтверджені Павлом I та Олександром I. У Маріуполі функціонували міська дума та «грецький суд». Цікаво, що звідти примха Г. Потьомкіна 1789 р. спрямувала до причорноморської Аутки артіль ловців устриць, але від несанкціонованої репатріації пильно «застерігали» збройні підрозділи, ладні втихомирити непокірних розлуці з вітчизною. Недарма фольклор маріупольських греків відобразив сумну оцінку перипетій вікопомної віхи. Натомість оспівувався Крим із начебто закопаними в ньому скарбами.

Як відбувалася адміністративна інкорпорація Криму до Російської імперії?

Російська імперія постійно розширювала свої кордони. У середині XVIII ст. вона впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя. За результатами російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Кримський ханат був проголошений незалежною від Туреччини державою. Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на території півострова.

Невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії у цьому регіоні не давало змоги Катерині II вільно діяти у Причорномор'ї та Криму. Усвідомлюючи це, російський уряд спочатку не ставив собі за мету остаточне приєднання Кримського ханату. Йому був необхідний лише контроль над Кримом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Кримського ханату давало імперії можливість, не привертаючи до себе уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу. Підписання союзного договору між Кримським ханатом і Російською імперією значно послабило позиції Османської імперії в Причорноморському регіоні.

У 60—70-ті роки XVIII ст. Кримський ханат не був державою з єдиним народом. Там відбувалася постійна боротьба різних угруповань, яка захочувалася з боку Туреччини, адже регулярна зміна ханів не давала можливості створити в Криму сильну владу. На території ханату мешкали, зокрема, кримські татари та племена кочових едісанських, едичкульських, буджацьких і джамбуйлуцьких татар. В історичній літературі їх здебільшого об'єднують під загальною назвою «ногайські татари». Вони становили близько 40 % населення Кримського ханату і кочували по всій території як Кримського півострова, так і за його межами.

Примітним документом, що ілюструє тодішню ситуацію у Кримському ханаті, є «Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показан-

ням укоріненої між ордами незгоди і недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порти спокушені бути можуть». Цей документ був складений канцелярським радником Колегії закордонних справ П. Веселицьким для командувача російської Другої армії генерал-аншефа П. Паніна у 1769 р. У «Поясненні» Веселицький докладно описував заняття і терени кочування кожної татарської орди, а також відносини, які сформувалися між татарами. Про кримських татар Веселицький писав: «Кримські татари, як відомо, народ осілий, який по положенню свого півострова і родючості землі більшою частиною займається будівництвом будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством, через що вони (кримські татари) від інших ногайських татар, які способом свого життя та мистецтвом у військовому хижацтві перед кримцями відмінними себе поставляють [тому ногайські татари. — *Авт.*], у крайньому презирстві і за самих підлотних вважаються. Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючися скотарством і грабуванням сусідів». Описуючи розбіжності між татарськими ордами, Веселицький зазначав, що найдужчі орди — едісанську та буджацьку — буде легше всього схилити до відділення від Туреччини та приєднання до Росії.

Російський уряд був настільки зацікавлений у відторгненні Криму від Туреччини, що 16 жовтня 1769 р. Катерина II направила П. Паніну рескрипт наступного змісту: «Ми вважаємо: чи не можна буде за цих обставин Крим і всі татарські народи послабити в їхній вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до запровадження у себе незалежності від жодного уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку реальної допомоги». Що ж стосується практичного втілення цих задумів, то тут імператриця давала Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з обставин, що склалися.

Спроби приєднання Криму до Росії продовжувались і надалі через використання розбіжностей у татарському суспільстві та заохочення сепаратистських настроїв ногайців. П. Гейсман і О. Дубровський писали: «...Ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними і запорожцями, мистецьки схиляючи татар до прийняття заступництва Росії... і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати у них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворення більшості орд, він водночас полегшив подальші зносини і навіть підкорення Криму». Першими піддалися ногайські орди — едісанські та буджацькі, — які вступили в союз із Росією і відмовилися від турецького зверхництва. Слідом пішли едичкульські та джамбуїлуцькі татари. Подальша доля Криму стала передбачуваною.

Офіційний привід, за яким царський уряд збирався приєднати Крим до Російської імперії, у трактуванні Катерини II виглядав так: «Перетворення Криму у вільну та незалежну область не при-

несло спокою Росії і обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними і при існуванні миру розморювати війська важкими рухами, роблячи великі витрати, як під час війни. ... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший зворот кримським справам і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Через таке розуміння ми з повною впевненістю повідомляємо всім нашу волю на присвоєння Кримського півострова і на приєднання його до Росії».

Тут треба зупинитися ще на одному питанні. Політика Російської імперії в цьому регіоні була спрямована на здобуття контролю над Протоками. Йшлося про те, щоб дістатися до Босфору та Дарданелл як виходу до Середземного моря. Частково ця мета була досягнута приєднанням до Росії північного узбережжя Чорного моря — Кримського ханату, Грузинського царства та Вірменії. Але мета, яку ставили собі володарі Російської імперії, була значно більшою: витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх з Росією земель. Захоплення Кримського ханату було лише початком цілеспрямованих дій.

Для досягнення головної мети Катерина II прагнула створити східну імперію — так зване Грецьке царство. У вересні 1780 р. О. Безбородько представив Катерині II свій «Меморандум про справи політичні». Цей документ містив проект поділу території Туреччини між Росією та Австрією. За словами С. Соловйова, ця записка мала важливе дипломатичне значення: її автор виявив тонкий та далекоглядний дипломатичний хист, ця записка слово в слово була переслана до Відня у формі пропозиції російської сторони до спільної угоди.

У записці пропонувалося у випадку укладення мирної угоди з Туреччиною «ухвалити, щоб Молдавія, Валахія та Бессарабія під ім'ям своїм стародавнім Дакія створені були областю незалежною з християнським сувереном, за умови, щоб ця держава не могла бути приєднаною до Росії та Австрії». Передбачалася й можливість того, що війна призведе до «повного знищення Туреччини та до відродження стародавньої Грецької імперії на користь молодшого великого князя» — тобто під егідою онука Катерини II Костянтина.

Надсилаючи до Відня ці пропозиції, Катерина II писала австрійському імператору Йосифу II: «Я твердо переконана, що у разі, якщо наші успіхи у цій війні дадуть нам можливість визволити Європу від ворога ім'я християнського вигнанням його з Константинополя, то Ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії Грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію у повній незалежності від моєї

і піднести на її престол молодшого його онука; обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові».

Ця пропозиція Катерини II австрійському урядові отримала назву «Грецький проект». Про цей проект О. Безбородько у своїй автобіографії писав: «З першого моменту зрозумів я, що наміри государині про Грецьку монархію серйозні, і пройнявся повною мірою, що цьому проекту притаманний великий дух, а при тому, що він, звісно, і реалізований може бути, якщо... користуватися щасливими обставинами». Із цього висловлювання цілком зрозуміло, що ідея створення Грецької монархії належала самій Катерині II.

Побоювання інших монархів Європи подальшого посилення впливу Російської імперії привело до того, що проект Катерини II не здобув підтримки, і вона не одержала можливості втілити його у життя. Але самі ці намагання російської імператриці багато про що нам говорять.

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену із цією метою мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р. було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що було запроваджено його матір'ю. Ці зміни, зрозуміло, торкнулись і Криму. 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворив з них єдину — Новоросійську губернію, яка проіснувала до його загибелі.

Після загибелі Павла I майже всі його перетворення було скасовано, і 8 жовтня 1802 р. Таврійську губернію було відновлено. До її складу увійшли 7 повітів — три материкові (континентальні): Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський — і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством. Потім, з розвитком економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губернії відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутораканський повіт, у 1838 р. був заснований Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а ще через кілька років — Бердянський повіт.

Таким чином, Таврійська губернія становила своєрідну адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. Вона складалась із двох частин: материкової Північної Таврії (Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти) й острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін до 1917 р.

Як відбувалася легітимація завоювання Криму Російською імперією на початку 1770-х рр.?

Завоювання Криму Росією відбулося під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Її причиною стало brutальне втручання Петербурга у внутрішні справи Речі Посполитої, гарантом незалежності якої впродовж XVIII ст. були Туреччина і Франція. У XVI—XVII ст. Кримський ханат, перебуваючи у складі Османської імперії, грав роль стабілізатора східноєвропейської політики: руйнівні рейди кримчан спрямовувалися то на Росію, в разі її посилення, то на Польщу, коли вона отримувала надмірну перевагу. У такий спосіб Крим, підтримуваний Портою, досягав балансу сил у затяжному російсько-польському протистоянні. Після Хмельниччини Річ Посполита стала занепадати, Росія — посилюватися. Тож, починаючи війну проти Росії у жовтні 1768 р., Туреччина і Крим передусім дбали про непорушність польського суверенітету і стримування російської агресії.

У січні та вересні 1769 р. кримське військо за участі польських загонів здійснило диверсійні рейди в російські володіння Нова Сербія (сучасна Кіровоградщина) й на Українську лінію у Присамар'ї. Успіх останнього рейду був пов'язаний не лише з розладом військових комунікацій, а і з відмовою частини калмицької кінноти служити Росії; як наслідок цієї виправи у 1771 р. більшість калмиків вийшли з російського підданства та мігрували до Джунгарії. Однак серія перемог росіян у Молдові 1770 року (битви при Рябій Могилі, біля Ларги й Кагулу) стали переломними у цій війні. Крим опинився перед загрозою російського вторгнення.

Ще напередодні тих подій уряд Катерини II ухвалив план своїх дій щодо Криму: відокремлення ханату від Османської імперії та проголошення його незалежним, розміщення на півострові російських гарнізонів і контроль над Керченською протокою. У Петербурзі неодноразово отримували перестороги від європейських дер-

жав, головню — Франції, про неприпустимість приєднання Росією Криму та від'єднання частини земель Речі Посполитої, оскільки це руйнувало систему безпеки в Європі, порушуючи хиткий баланс сил. Щоби не допустити утворення союзу Франції та Великої Британії, спрямованого на підтримку Туреччини, Катерина II проголосила, що вона аж ніяк не веде загарбницьку війну, а лише виступає за визволення кримських татар, єдиновірних кримських греків і ногайців з-під «османського ярма». Так загарбники вдали із себе визволителів.

Першим кроком на шляху до легітимації російського завоювання Криму стало проголошення у вересні 1770 р. «союзу» з ногайськими ордами, які вважалися законними підданими кримської династії Герейів і становили більшість населення на степових теренах Кримського ханату. Ногайці обрали своїм очільником (бієм) Джанмамбета-мурзу, який отримав від російського командування запевнення у тому, що він є визнаним і самостійним правителем. Успішне «визволення» ногайців дало російським військам можливість підготуватися й до рішучого «визволення» Криму.

У цей час у Криму панувала непевність. Оскільки хан Каплан-Герей II з основним військом перебував у Молдові, Крим лишався беззахисним, попри те, що були мобілізовані всі чоловіки — від малого до старого. Росіяни надсилали до Криму ногайців і запорожців для дезінформації та підкупу. Бей роду Ширін закликав до замирення з росіянами, вважаючи боротьбу з ними безнадійною. Однак Каплан-Герей-хан, хоч і зазнав поразки у битві біля р. Ларга, зміг зберегти певну частину свого війська. Приспавши пильність командувача російської Другої армії Петра Панина, він вислизнув з оточення й понад лиманами непомітно пройшов до Криму. Втім, Ширіни спонукали його до переговорів з росіянами. Дізнавшись про це, Порта позбавила його трону й відрядила до Криму нового хана — Селім-Герейя III, який «викорчовував засіяні Ширінами пагони зради», примусив капітулянтів тікати й опанував становище настільки, що здійснив успішну контратаку біля дніпрових порогів. Збадьорені рішучістю нового хана, кримці готувалися до оборони, маючи найбільшу надію на Перекопську фортецю, що перетинала шлях із материка до Кримського півострова.

Навесні 1771 р. новий командувач російської Другої армії князь В.М. Долгоруков рушив на Крим. Авангард армії складали 500 запорожців і загін донців. Козаки добре знали кримські шляхи і тактику татарського війська, тому і вели за собою основну армію. Символічною була й участь команди єдисанських ногайців, які демонстрували вірність союзній Росії. 12 червня Долгоруков прибув до Перекопського укріплення — фортеці у центрі ук-

ріпленої лінії, яка тягнулася від Чорного моря до Сиваша. Перекоп обороняло 70-тисячне військо на чолі з ханом Селімом. Кримська кіннота під прикриттям фортечних гармат сміливо контратакувала, завдавши нападникам відчутних утрат. Тоді Долгоруков вдався до фальшивої атаки, щоби відволікти увагу оборонців. Йому допомогли запорожці, які знайшли в укріпленій лінії вразливі місця. Загін, призначений для фальшивої атаки, почав наступ із сиваського боку фортеці, а в цей час великий загін росіян пройшов непоміченим до укріпленої лінії з боку Чорного моря, спустився у рів і прорив у валу траншею для проходження основного війська з метою оточення фортеці. Не розгадавши фальшивої атаки із сиваського боку, ханські війська рушили на її відбиття. Тим часом росіяни закінчили оточення й вигідно розташували артилерію. Сутички запорожців і донців із ханським військом дали змогу відтіснити його від фортеці й оточити, поставивши перед загрозою повного знищення. Втім кримчани вирвалися з оточення. Їх переслідування розтягнулося більш як на 30 км, і під час цього було знищено близько тисячі кримських вояків. Хан Селім ледве врятувався. А 14 червня капітулювали залишки кримського війська у Перекопі.

Не маючи інших серйозних перешкод для подальшого просування вглиб півострова, Долгоруков поділив свою армію на три колони, по одній дивізії у кожній; між колонами рухалися обози, попереду йшла артилерія, картечними залпами наводючи жах на місцеве населення. В авангарді так само йшли запорозькі й донські козаки. 28 липня Долгоруков підійшов до Кафи (сучасна Феодосія) — найбільшої турецької фортеці у Криму. Тут хан Селім-Герей удруге зібрав військо чисельністю до 90 тисяч. Наступного дня біля кам'яного мосту за 3 км від міста кримські кіннотники атакували росіян. Але атака була відбита, і запорожці переслідували татар до самої міської брами. Щільним гарматним вогнем росіяни розстрожили турецькі батареї, що прикривали підступи до міста. Втративши надію на оборону, турки і татари кинулися в море, щоби вплав дістатися до турецьких кораблів на рейді. Багатьох дістали російські кулі та ядра, решта потонула. Залишив Крим і Селім-Герей. Турецький паша Кафи капітулював. Росіяни стали повними господарями Криму.

Розмістивши у найголовніших кримських містах гарнізони та сформувавши окремих корпус під командуванням Прозоровського, Долгоруков залишив Крим. Кримські беї і мурзи обрали собі нового хана, Сагіб-Герей, і поклялися відокремитися від Туреччини, проголосити незалежну державу та укласти союз із Росією. Незабаром між російським і турецьким командуванням було укладене перемир'я й розпочалися мирні переговори, які мали вирішити майбутню долю Криму.

Однак партизанська війна у Криму не вщухала. Мало хто із кримців повірив маніфесту Катерини II, який закликав «відмовитися від рабства Порти» й прийняти з рук росіян «колишню вольність». Кримські татари палили свої села, псували воду в колодязях і витолочували поля, щоби нічого не дісталось окупантам. Селяни йшли в гори і звідти нападали на росіян. Мешканці приморських селищ сідали на човни й довго дрейфували вздовж берега, не вступаючи в переговори з окупантами. Якщо якийсь російський загін відставав від основного війська, його негайно атакували із засідок місцеві мешканці. Однак кримці нічого не могли вдіяти проти російських гармат і регулярної армії. Втім і вона мала свої вади. Важка російська піхота була неповороткою і не могла гнучко реагувати на партизанські вилазки татар. Погано озброєні татарські загони добре шарпали ворога, вдаючись до різних військових хитрощів. Кримці загачували гірські річки, щоби позбавити ворога води. Російські солдати гинули від спраги, на додаток ще спалахнула епідемія чуми і дизентерії. Випалені літнім сонцем кримські шляхи були рясно вкриті трупами російських солдатів. Марними виявилися надії окупантів на єдиновірних кримських греків, які, спільно з кримськими татарами, нищили човни у приморській смузі, щоби не дати окупаційній військовій адміністрації налагодити комунікацію вздовж узбережжя.

Тож намагання російського уряду вдати із себе «визволителя» не переконали мешканців Криму. Та попри це, 1 листопада 1772 р. у Карасубазарі під тиском ногайських мурз, якими вправно маніпулювали з Петербурга, кримські еліти підписали договір з Росією про «незалежність» Криму та його «союз» із Росією. Цей вимушено підписаний договір створив юридичну основу для подальших маніпуляцій російського уряду, який управно імітував законність, вдаючись до брутальної агресії.

Яка доля спіткала останнього кримського хана?

Після відсторонення від кримського престолу хана Селіма в липні 1771 р. на авансцену історії Криму вийшов Шагін-Герей, який відіграв у ній фатальну роль. На той час він уже підтримував тісні відносини з російським командуванням і ногайським Джан-Мамбетбієм, сподіваючися з їхньою допомогою стати ханом. Та, попри це, зібрання мурз обрало на ханство його брата Сагиба, який мусив, за наполяганням російського командування, призначити своїм калгою-султаном (другий, після хана, титул) Шагіна. Підписавши «присяжний лист», кримське зібрання відрядило до Петербурга для засвідчення дружби своїх представників на чолі з Шагіном.

Його перебування у російській столиці тривало більше року. Впродовж цього часу він переконувався в «непереборній могутності» Російської імперії, в основі чого, як йому пояснили, були реформи Петра I, який спрямував свою державу на шлях «європейського просвітництва». Таким же реформатором Шагін вирішив стати для своєї батьківщини, спираючись на допомогу Росії.

13 березня 1773 р. Шагін виступив у кримському дивані, закликаючи співвітчизників віддатися захисту Росії та облишити надії повернутися до складу Османської імперії. Втім співвітчизники до нього поставилися неприхильно. У серпні того ж року він приїхав у Полтаву до В.М. Долгорукова і прийняв від нього пропозицію стати «незалежним» правителем ногайців, які кочували на правому березі р. Кубані, щоби, діючи від їхнього імені, боротися за кримський престол. Маючи 1000 рублів щомісячного пансіону і штат службовців, що перебували на російському утриманні, Шагін прибув на Кубань правити. Ногайські мурзи, отримавши від російського командування погрози вкупі зі щедрими подарунками, у травні 1774 р. визнали Шагіна своїм правителем.

Незабаром був підписаний Кючук-Кайнарджійський мирний договір, який зафіксував незалежний статус Крим-

ського ханату і за яким Росія отримала фортеці Керч та Єнікале. Шагін удруге спробував домогтися обрання на ханський престол, та марно: кримчани, у протигагу йому, обрали налаштованого на союз із Туреччиною Девлет-Герейя. Росія не визнала його обрання легітимним, з огляду на те, що у ньому не брали участі ногайці, які обрали своїм «законним» правителем Шагіна. Як у Криму, так і на Кубані, точилася прихована боротьба між Росією та Туреччиною, які звинувачували одне одного у порушенні щойно підписаного мирного договору, однак обидві не мали можливості поновити повномасштабну війну.

Шагін-Герей як формально непідвладний Росії правитель Кубані, що вважалася законним володінням Кримського ханату, почав створювати власні збройні сили. Росія вдавала свою непричетність до набраних Шагіном з ногайців і черкесів вояків-бешлеїв, попри те, що вони були вдягнені в російські однострої та мали рушниці тульського виробництва. Все мало виглядати так, що це не росіяни вводять до Криму свої війська, а то на свій страх і ризик робить Шагін-Герей.

У січні 1777 р. Шагін-Герей зайняв фортецю Ачуїв і сподівався так само легко здобути Темрюк. Однак його оборонці 21 січня відбили атаку шагінових бешлеїв; серед убитих і полонених виявилися росіяни. Це був явний прокол російського уряду, що загрожувало вилитися у міжнародний скандал. Почалася дипломатична війна; підбурена Францією Туреччина виступила із цілком аргументованим протестом. Утім, коліщата нової російської окупації Криму вже були приведені в рух. Російські генерали скористалися тією шпаринкою у домовленостях з турками, що давала змогу російським підрозділам цілком легально переміщатися по Криму, прямуючи до Керчі та Єнікале під виглядом доставки військового обладунку та заміни особового складу в гарнізонах. Отак були відправлені великі загони Суворова і де Бальмена, які забезпечили супровід і захист Шагін-Герейя від замахів ворожих йому мурз.

Крим знову став ареною інформаційної війни. Прозоровський бомбардував місцевих мешканців маніфестами, в яких розголошував: «Моя всеавгустійша імператриця під час війни мала у своїх руках як Крим, так і кубанських татар, відповідно, якби вона схотіла, могла тоді ж усе з ними зробити... Але її високе веління було дати вам благодіяння».

Дуже мало зробивши для своєї перемоги, Шагін утім в'їжджав до Криму як переможець. Він вимагав від Прозоровського негайного введення військ у Крим і вигнання турків з Кафи, поводився зухвало, від пропозиції Прозоровського їхати в Гезлеве ухилився, замість того зібрав мурз, щоби від їхнього імені слати петиції до Петербурга і Стамбула. Бувши пересічною російською маріонеткою, він раптом вирішив, що є насправді самодержавним правителем справді незалежної держави. Хоча Суворову і

де Бальмену довелося розганяти війська Девлет-Герейя. 22 квітня духовенство і чільні кримські мурзи склали присягу в таборі Шагін-Герейя біля Карасубазара. В текст присяги, за наполяганням Прозоровського, було вміщено слова про те, що кримська громада, розкайвшись у тому, що дала себе одурити Девлетові, раз і назавжди зрікається права обирати ханів надалі, а Шагін має передавати трон у спадщину своїм нащадкам. З нагоди щасливої інтронізації він отримав від Катерини II 5 тисяч рублів золотом і сріблом.

Як реальні господарі в Криму росіяни не заважали Шагініві робити грубі помилки і задовольнялися тим, що регулярно отримували копії всіх підписаних ним документів. За короткий час він налаштував проти себе і кримських мурз, і мусульманське духовенство, і простолюд. Шагін усіма засобами вибивав зі своїх підданих гроші, всі можливі доходи держави були передані відкупникам; селянам не можна було ні барана, ні курку зарізати, ні ніж наточити, не заплативши за це податок. Але головне — він став формувати своє військо, в усьому керуючись російськими взірцями. Набрані в рекрути кримські татари і ногайці, вдягнені в мундири, пошиті за російським зразком, піддавалися жорстокій муштрі та зуботичинам (за тим же зразком); вони виглядали більш ніж дивно і ледь приховували зневагу до «реформатора». Шагін демонстративно зневажав мусульманське духовенство і звичаї предків. Найбільше роздратування правовірних викликав його намір зрівняти християнське населення Криму у правах із мусульманами. Хан щедро платив іноземцям, які йшли до нього на службу, при цьому значно менше цінувалися послуги місцевої адміністрації.

Кілька разів його підданці повставали, та кожного разу ці виступи придушували російські війська. Після придушення останнього потужного повстання у 1782 р. Катерина II, на пропозицію Г. Потьомкіна, вирішила не поновлювати його владу, а ліквідувати її як непотрібну. Шагін був розлучений невдячністю свого народу, для якого він зробив стільки благодіянь. Розчаруванням хана у своїх підданих вміло скористався генерал Самойлов, племінник Потьомкіна. Він умовив Шагін відмовитися від управління «таким віроломним народом» і пообіцяв йому натомість персидський престол, із вдячнішими підданцями. І Шагін погодився...

8 квітня 1783 р. Катерина II підписала маніфест про прийняття «півострова Кримського, острова Тамань і всієї кубанської сторони ...під Російську державу». Кримські татари, втомлені десятиліттям безнадійної боротьби, не протестували з приводу ліквідації своєї держави й почали масово виїжджати за межі Криму.

Чотири роки по тому Шагін-Герей, так і не дочекавшись персидського трону, виїхав до Туреччини, де був страчений за наказом султана Абдул-Гаміда I.

Хто став власником найбільш родючих земель півострова?

Одразу після захоплення Кримського ханату Росією величезна кількість кращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. До державної скарбниці також відійшли землі тих мешканців півострова, які спішно їх залишили під час приходу до Криму російських військ. Усі ці землі проголошувалися «порожніми» та «безгосподарськими». Інтереси селян, які на них мешкали, до уваги не брались, адже у більшості населення не було на ці землі жодних документів. Наприклад, улітку 1799 р. 12 великих сіл Байдарської долини були раптово оточені царськими солдатами та жандармами. Вони наказали жителям негайно покинути свої будинки, адже ця територія тепер належала новому російському володарю — графу Мордвінову. Таке відбувалося по всьому півострову. Так, у 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською общиною закінчився рішенням про виселення 124 татарських родин із власних осель.

Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків і переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. Вони передавалися новим власникам майже безкоштовно або за символічну платню: 1 рубль за 6 десятин землі.

Нові володарі Криму, які слабо знали особливості південного сільського господарства, за декілька десятиків років уцент зруйнували економіку краю, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого розмаху, що забили на сполох навіть представники самої російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І. Міхельсон доповідав про збільшення еміграції татар і небезпеку заворушень серед них, вважаючи, що «причиною цьому може бути їхнє обезземлювання і жорстокість експлуатації селянства». Він писав, що раніше татари «споконвіку були вільні, нікому ні-

коли не належали», а «данина перебувала у вигляді добровільної угоди на землю». Однак уряд залишив звертання Міхельсона без уваги. Напевно, привабливішою для Петербурга була думка М. Мордвинова: «Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно із землі російської робити землю татарську».

Слід зазначити, що ця думка цілком суголосна думкам ще однієї досить впливової людини — посла Російської імперії в Туреччині О. Обрескова, який писав: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з воєнними правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй волі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невольників, за підданих або за васалів власних».

Чим відзначилася козацька флотилія на службі Російській імперії?

З і створенням із колишніх запорожців нового, Чорноморського, козацького війська у квітні 1788 р. почалося формування Дніпровської гребної флотилії, яка взяла на себе значну частину функцій російського Чорноморського флоту.

Звісно, вона вже не складалася зі старовинних козацьких «чайок» часів Самійла Кішки та Петра Сагайдачного. Ще у 30-ті роки XVIII ст. на Хортиці російські інженери будували для запорожців «новоманерні човни», що поєднували козацькі суднобудівні традиції з європейськими новаціями. Флотилію чорноморців складали легкі судна — шлюпки і дюбель-шлюпки, катери, баркаси, канонерські човни (із французької: *canon* — гармата). Вони мали гармати і мортири в носовій частині й призначалися для бойових дій на великих ріках, лиманах, частково на морі. Під човни для чорноморців стали також спішно переробляти судна, що виготовлялися для розваг і подорожі Катерини II по Дніпру. Як згадував сучасник, ці судна були «конюшня, каретня і спальня для придворної челяді». Так чорноморці стали єдиними серед козацьких військ Російської імперії, хто володів власною флотилією.

У Чорноморському козацькому війську усталився поділ на кінні та піші полки. З піших козаків утворили човнову команду. Відтоді у чорноморців склалися два роди військ: кіннота та, висловлюючися по-сучасному, морська піхота. Справою вершників було бойове забезпечення основної армії, включаючи утримання постів на комунікаціях, доставка кореспонденції, розвідка і диверсії на ворожій території. А чорноморці човнових команд становили рід війська, придатного не лише до бою на морі, а і для блискавичного десанту на суходіл. Поєднання цих якостей дало чудові результати під час морських баталій і штурму турецьких фортець. Запорожці

досконало знали північну частину акваторії Чорного моря, мілини, глибини, особливості берегової лінії Дніпра, Південного Бугу та дельти Дунаю. Ці знання і досвід мореплавання стали у великій пригоді російському командуванню у ті часи, коли Чорноморський флот Росії тільки створювався. Військово-морські сили Росії мали вкрай строкатий склад і включали кораблі різних суднобудівних традицій — турецького або грецького, венеційського, французького, шведського типів. Ще задовго до блискучих перемог адміралів Ф. Ушакова та Д. Сенявіна козакам С. Кішки, П. Сагайдачного та М. Дорошенка вдавалося громити турецькі кораблі на Чорному морі. Подібна удача лише одного разу випала на долю європейських держав, коли об'єднані флоти Іспанії, Мальти та італійських держав у 1571 р. розбили турецьку армаду при Лепанто.

Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. колишнім запорожцям довелося воювати на боці двох ворогуючих держав: задунайським козакам — у складі турецького війська, а чорноморським — російського. Проте в разі зустрічі вони намагалися уникати бою. У вересні 1787 р. «вірних» козаків відрядили відбити десант задунайців на Кінбурнську косу, однак обидві сторони тільки зімітували зіткнення; зробивши кілька пострілів у повітря, вони розійшлись у різні боки. Однак під час подальших воєнних дій, особливо на Дунаї, братнього кровопролиття уникнути не вдалося.

Форпостом турецьких володінь на Чорному морі залишався Очаків, що мав першокласну, оснащену французькими інженерами фортецю і потужний флот. Неодноразові спроби росіян узяти її приступом не мали успіху; без перерви відбувалися сутички на морі. Російський флот на Чорному морі тоді був розділений на ескадру вітрильників, що базувалася в Севастополі, та гребну флотилію, зосереджену в Дніпро-Бузькому лимані. На чолі Лиманської флотилії стояв німецький принц Карл Нассау-Зіген, якому підпорядковувалися човнові команди чорноморців. Вони поділялися на курені, на чолі команд стояли козацькі полковники Іванів, Мокрий, Сухиня, Гулик, Малий. Лише в команді Малого перебували човни куреня Іркліївського з 60 козаками, Титарівського — з 41, Щербинівського — з 43, Уманського — з 48, Калніболотського — з 40, Корсунського — з 41 і Рогівського з 43 козаками.

Російська гребна флотилія поступалася зосередженій під Очаковом турецькій армادі як за мореплавними якостями, так і за вогневою потужністю. Ось чому велику увагу було приділено переоснащенню козацьких човнів. Як писав Г. Потьомкін адміралу М. Мордвинову: «Конче потрібно вигадати образ легких суден для лиману, які могли би ходити частково у морі, несучи великі

гармати і мортири». То ж на козацьких човнах розмістили потужні гармати (в середньому 12—18 фунтів), що займали значну частину їхнього корпусу. 7 червня 1788 р. козацько-російська флотилія здобула першу велику перемогу у Дніпрово-Бузькому лимані над флотом турецького капудан-паші Ескі-Гассана, на прізвисько «крокодил морських баталій».

Козацькій флотилії не раз доводилося рятувати російські вітрильники, що не могли йти проти вітру й опинялися під нищівним артилерійським обстрілом. Тоді козаки своїми човнами відбуксовували російські кораблі на стратегічно вигідну позицію і спільно здобували перемогу. Так само відбувалося й під час шиккування російських суден у лінію баталії. Легкі козацькі човни вправно маневрували на мілководді, розстрілювали з гармат і брали на абордаж неповороткі турецькі каравели.

17 червня у лимані розгорівся ще один бій. За описом кубанського історика П. Короленка, тоді «козаки билися з турками хоробро й сміливо. Вони своїми маленькими човниками атакували великі турецькі кораблі і, здійнявшись на палуби цих гігантів, із запеклістю нищили ворога, взяли у полон 235 турків і два прапори». Козацькі човни, жартівливо названі О. Суворовим «жучками», трошили велетенські турецькі «слони» — лінійні кораблі. Часом, підпливши до такого велетня, козаки зі своїх низеньких суденець прорубували сокирами його борт і так потрапляли всередину. Абордажні команди турків, набрані з алжирських піратів і відомі на все Середземномор'я своєю шаленою жорстокістю, не встояли проти завзяття чорноморського лицарства. Наступного дня більшість турецьких кораблів під Очаковом перетворилася на палаючі смолоскипи. Та й козаки зазнали втрат, був тяжко поранений отаман Сидір Білий. Поховали козацького старшину 18 червня в Олександрівській церкві на Кінбурнській косі, у присутності генерала О. Суворова.

Як в Ахтіярській затоці постав Севастополь?

Ахтіярську бухту, де з північного боку, на вибалкові поблизу Інкермана, існувало кримськотатарське поселення Ак-Яр (Ахт-Яр), за часів ханату раз по раз використовували кораблі Османської імперії. Восстання — 1778 р., коли їх змусила рятуватися загроза спалення вогнем артилерії, притягнутої за вказівкою генерал-поручика Олександра Суворова, щоб запанувати над акваторією. Ще до офіційного поглинення таврійських теренів Російською державою її уряд націлився «привласнити» цей об'єкт, і від 1773 р. там працювала «описна партія» під рукою штурмана Івана Батурина, чії розвідки наполегливо продовжили інші дослідники.

З вигодою для себе ту місцевість намагався продати Катерині II Шагін-Герей-хан «як володар законний і нікому не підвладний». Він просив задовольнити його пропозицію, запевнивши, що «не лишень на тутешньому півострові, але й на всьому Чорному морі подібної не знайти, аби десь флот краще зберігався, а служиві зручніше і спокійніше розташовувались». У такій обставині хан прагнув уторгувати понад 300 тисяч рублів золотом, але прийдешній фельдмаршал князь Григорій Потьомкін ордером начальнику свого кримського загону графові Антону де Бальмену чітко вказав на силовий спосіб розв'язання питання: «Найвищою її імператорської величності є воля взяти назавжди гавань Ахтіярську, виконання чого й покладаю на Вашу світлість».

17 листопада 1782 р. туди зайшли два 44-гарматні фрегати під орудою капітана I рангу Івана Одинцова, спрямовані з Херсона генерал-поручиком Іваном Ганнібалом. Навесні наступного року до тих візитерів долучилась азовська флотилія віце-адмірала Федота Клокачова, який ретельно відзвітував про опанування затокою: «Можна мати в ній флот до ста лінійних суден, причому ж природа влаштувала лимани, самі собою поділені на

різні гавані, тобто військову й купецьку. Коли бажано буде мати її імператорській величності у тутешній гавані флот, то на тотожному обґрунтуванні потрібен тут порт, як у Кронштадті». Зрештою, Г. Потьомкін, у захваті відрепортувавши цариці, що «Ахтіяр — найліпша гавань на світі», змалював масштабну перспективу: «Петербург поставлений на Балтиці, — північна столиця Росії, середня — Москва, а Херсон Ахтіярський далєбі буде столицею полуденною моєї государині».

Проте замість назви «Херсон Ахтіярський» імператриця запровадила іншу — «Севастополь» (у перекладі з грецької «Величне місто», або «Місто слави»). Указом від 10 лютого 1784 р. про облаштування нових укріплень по кордонах Катеринославського намісництва вона домагалася прискорення робіт із будівництва великої фортеці, «де нині Ахтіяр і де мають постати адміралтейство, верф для першого рангу кораблів, порт і військове поселення». Того ж року до Севастополя, який, за свідченням очевидців, «досить таки утвердився», з Херсона прибув чорноморський лінкор, іменованій виразним співзвуччям «Слава Екатерины». Переконаний, що Пишна Порта ніколи не змириться з утратою Криму, Потьомкін обстоював мілітаризацію півострова під прикриттям Чорноморського флоту, який можна було б активно застосувати в набігах на турецькі береги. Тоді він не тільки запланував у разі потреби завдати ударів «на Синоп або інші місця», а і запропонував: «За нинішньої можливості вчинити раптовий напад на столицю самого султана».

Це стало визначальним для долі нової військово-морської бази, що негайно помітили доскіпливі дипломати при петербурзькому дворі. «Не більш як за 30 годин її прапори здатні замаяоріти на рейді Константинополя, а знамена її армії здійнятися на стінах його», — занотував французький посол граф Луї-Філіп де Сегюр. Коли 1785 р. було затверджено штати Чорноморського флоту та адміралтейства, севастопольськими стали, зокрема, лінійні кораблі «Святой Павел» і «Мария Магдалина», фрегат «Святой Георгий Победоносец». На ту пору розгорнулися ремонтні майстерні, завершилося спорудження пристані, пізніше найменованої Графською на спомин про графа Марка Войновича — командувача ескадри, представленої прибулій 1787 р. до Севастополя Катерині II.

За російсько-турецької війни 1788—1791 рр. виплеканий у Криму морський чинник виявився одним із найважливіших: оттоманську армаду, неабияк потрошену севастопольцями, спіткало ледь не тотальне витіснення з азово-чорноморського басейну. Видатну роль тоді відіграв нездоланий контр-адмірал Федір Ушаков — колишній командир лінкора «Святой Павел», який тривалий час був старшим начальником у Севастополі. За його пік-

лування було зведено портові споруди, казарми, госпіталь, кам'яниці для офіцерів. Зростали фортифікації, збагатившись могутніми батареями, — за традицією, особливими заходами О. Суворова, який вважав конче необхідним, щоби місто й собі було міцно захищеним. Розширене адміралтейство перейнялося суднобудуванням, 1794 р. заклавши дві шхуни завдовжки до 24 м для веслувальної флотилії (спущені на воду 18 серпня 1795 р., вони взяли на озброєння по вісім гармат).

По смерті матері-монархині новий самодержець Павло I втілював неординарні особисті погляди на зовнішню політику, намисливши плани, відмінні від накреслюваних раніше, й уже 1797 р. повернув місту назву Ахтіяр. Його плани сягали так далеко, що заради їх реалізації дійшло до військової експедиції до Індії й до опіки православним царем Мальтійського ордену... Відтак за його рішенням віце-адмірал Ф. Ушаков повів із отого осереддя до Середземномор'я 6 лінійних кораблів, 7 фрегатів і 3 малих судна, щоби у Дарданелльській протоці додати до них і тамтешню ескадру, а потім спільно рушити проти французьких збройних сил на Іонічному архіпелазі та Апеннінах. Похід був настільки вдалим, що геніальний флотоводець зажив прізвиська «Ушак-паша» й авторитета творця Республіки Семи Злучених Островів (знову-таки за покровительства Павла I).

У підсумку Ахтіяр зустрів нове століття по поверненні додому учасників звитяжної експедиції, в якій не потерпіло жодне з її суден. Мандрівник Павло Сумароков 1802 р. назвав його «містом європейського смаку», населення якого вже нараховувало приблизно 20 тисяч.

1804 р. Олександр I оголосив Ахтіяр головним військовим портом Чорноморського флоту. Тоді Росія знову опинилася в антифранцузькій коаліції, тож звідти проти Наполеона до Середземного моря пішли 6 загонів кораблів, які доправили на острів Корфу піхотну дивізію. Крім того, до об'єднаної Середземноморської ескадри віце-адмірала Дмитра Синявина влилися з нього 2 лінійних кораблі, 2 фрегати, 6 корветів, 4 брига. Під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. міністр морських сил Павло Чичагов розробив стратегію прориву до належної Пишній Порті протоки Босфор для заволодіння з моря та суходолу Стамбулом (Візантієм, Царградом, Константинополем). Головний удар намічався за десантування 15—20 тисяч військових Чорноморського флоту. Таким робом пропонувалося захопити зарубіжну столицю флотською потугою. Втім виконати заплановане не вдалось, операції обмежились здобуттям Анапи та Сухум-Кале, бомбардуванням Суджу-Кале і Поті, укріпленнь Геленджицького помор'я. Невдалими виявились масовані атаки на Трабзон (Трапезунд).

Марними були також рейди флоту в пошуках ворожих морських сил. Натомість виникла небезпека турецького нападу на Ахтіяр. За цих умов 1810 р. там було збудовано 18-гарматний корвет «Крым» завдовжки майже 28 м, невдовзі по завершенні бойових дій, 1813 р., — 16-гарматний бриг «Мингрелия», 1816 р. — 24-гарматний корвет «Язон». Упродовж 1817—1820 років на воду було спущено 8-гарматний тендер «Дионисий», 14-гарматну шхуну «Севастополь» і 20-гарматний бриг «Меркурий», а загалом до 1827 р. — 18 військових суден.

1816 р. на мисі Херсонес запрацював 36-метровий маяк. 1822 р. головний командир Чорноморського флоту та портів віце-адмірал Олексій Грейг заснував «Севастопольську морську бібліотеку». Навесні 1826 р. Микола I видав указ, яким зобов'язав підданців місто «не називати вже Ахтіяр, але завше Севастополь».

Як формувалося кримськотатарське «козацьке» військо і як служили татари за прикладом українських козаків?

Історія Кримського татарського війська як бойової служби кримських татар у Російській імперії розпочалась із наказу від 1 березня 1784 р., коли з татар Кримського півострова сформували три дивізіони. Кожен мав по 7 офіцерів і 200 нижніх чинів. Вони отримали назву Таврійського національного кінного війська. Татари називали подібні формування «бешлеї» (ця назва вживалась і офіційно). В довідковій літературі XIX — початку XX ст. ці підрозділи іменувалися «Кримськотатарське козацьке військо». Пов'язано це з тим, що статус і положення війська були запозичені в іррегулярних козацьких формувань, які створювались на українських землях із колишніх козаків.

Більшість офіцерів і командного складу походили з відомих кримських родин. Першим полком командував ротмістр Мустафа Мурза Кіятов, другим — майор Абдулла Веліч, третім — майор Батир Ага Тамагул Кримтайський, згодом — прем'єр-майор Мегметша-бей. Наприкінці 1787 р. на службі залишилися лише два дивізіони, а 1790 р. сформовані ще чотири нових. Усі шість дивізіонів були спрямовані на службу на кордони з Річчю Посполитою. По поверненню зі служби у 1792 р. до Криму чотири дивізіони розформували та відправили по домівках, а два продовжували нести внутрішню службу на Кримському півострові до 1796 р.

Кримсько-татарське військо (полки) демобілізувалось уже 1807 р. Із кримських татар, які бажали утримувати ополчення власним коштом, було сформовано чотири кінних полки, які наприкінці року знов розпустили. 24 січня 1808 року сформували нові чотири полки: Сімферопольський, яким командував майор Кая-бей Балатуков, Перекопський — Адиль-бей князь Балатуков (згодом полком командував майор Ахмет-бей Пірмамбет Хункалов), Євпаторійський — капітан Абдула Ага (згодом — майор Мамайський), Феодосійський — капітан

Алі Мурза Ширінський. Полки було відправлено нести службу на кордон із Пруссією.

У 1812 р. під час війни з Наполеоном перші два полки вступили до складу 1-ї російської армії, Феодосійський — до 2-ї, Євпаторійський — до 3-ї. Зокрема, Перекопський та Сімферопольський полки входили до складу корпусу отамана Донського козацького війська, генерала від кавалерії Матвія Платова і брали участь у битвах при Смоленську, Можайську, Бородіні, Малоярославці, Тарутині. Феодосійський полк перебував у загоні генерал-майора Іловайського 5-го і воював під Кобрином, Пружанами, Городечною. Євпаторійський полк був озброєний лише ножами і частково піками, тому активної участі у кампанії 1812 р. не брав. Причому в пропозиції таврійського губернатора до новоросійського генерал-губернатора Еммануеля де Рішельє йшлося про доцільність залучення до комплектування полків 21 670 ногайців і киргизів, які були оселені «за перекопом на Молочних водах та в Дніпровському повіті» й користувались такими самими правами, як і кримські татари.

На посади керівників полків призначали надійних і достойних офіцерів. Серед них — Кая-бей Балатуков (1774—1827) й Ахмет-бей Хункалов (1766—1842), яким майже вперше у спеціальній літературі дав ґрунтовну характеристику дослідник Михайло Мацаєв. Обидва командири походили з «черкаських князів», пращури яких з'явилися у Криму на початку XVIII ст. Кая-бей Балатуков розпочав службу в Грецькому корпусі, служив у кримськотатарських полках упродовж 17 років, був предводителем дворянства Таврійської губернії, протягом 1807—1812 рр. на чолі полку охороняв кордон із Пруссією, після повернення Сімферопольського полку з війни проти наполеонівської Франції отримав звання генерал-майора. Дворянин князь Кая-бей (Кирило) Балатуков був досить освіченою людиною, мав добрі знання з географії, історії, геометрії, фізики, знав, окрім рідної, російську, грецьку та французьку мови. Він був одним з найбагатших поміщиків Таврійської губернії, де в різних повітах мав до 40 тис. десятин землі, фруктові сади тощо. Близьким до нього за рівнем освіти, військовою кар'єрою та заможністю (понад 40 тис. десятин землі в двох повітах) був і генерал-майор князь Ахмет-бей Хункалов. Він розпочав службу в Тамбовському мушкетерському полку, згодом став ад'ютантом князя Григорія Потьомкіна. Бойове хрещення отримав при осаді Очакова (1788 р.), у 1790—1796 рр. служив у кримськотатарському дивізіоні, згодом брав участь у війні з Наполеоном, у так званому закордонному поході російської армії 1813—1814 рр. Після цього полки повернулись до Криму, нижні чини були розпущені по домівках, а офіцерський склад продовжував службу.

Наступного разу служба полків була відновлена у 1827 р., і сприяв цьому командир Сімферопольського полку, вже генерал-майор, Кая-бей Балатуков. Щоби після розпуску полків їхніх солдат не спіткала рекрутчина, він подав прохання про створення постійної гвардійської частини з татар за прикладом Донського та Уральського козацьких військ, ураховуючи їхні бойові заслуги у війні з Наполеоном 1812 р.

У 1826 р. (за іншими даними — 20 липня 1827 р.) був підписаний відповідний наказ про формування лейб-гвардії Кримсько-татарського ескадрону. Під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. ескадрон брав участь в облозі Варни. Надалі він був поділений на чотири взводи. Одна частина ескадрону перебувала при лейб-гвардії Козацькому полку на службі у Санкт-Петербурзі, а друга — у Криму. Нижчі чини ескадрону служили 15 років: спочатку — 1 рік у Криму, а 4 роки — в Санкт-Петербурзі. Утримання та спорядження вояків відбувались коштом кримських татар, які сплачували на це податок 17 коп. з людини на рік.

Під час Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. частина Кримсько-татарського ескадрону несла службу на узбережжі Балтійського моря, а частина перебувала у загоні генерала Рижова, брала участь у бою на р. Чорній.

У перебігу військової реформи у 1859 р. постало питання про реформування іррегулярних формувань Російської імперії. Тож Військове міністерство мало переглянути Положення всіх козацьких військ. Для цього при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові була сформована Комісія на чолі з наказним отаманом Дунайського (Новоросійського) козацького війська, генерал-майором Іваном Гангардтом. Вона мала за два роки розробити нові Положення про Новоросійське, Азовське козацькі війська та Кримсько-татарський ескадрон.

Розпочавши розробляти новий проект «Положення» Кримсько-татарського ескадрону, комісія зупинила свою роботу через те, що більшість татар, з яких складався ескадрон, переїжджала до Османської імперії, і це ставило під загрозу існування самого ескадрону. Врешті-решт, 26 травня 1863 р. ескадрон було ліквідовано, а замість нього у складі Власного Його Величності конвою сформовано команду лейб-гвардії кримських татар. Надалі у складі різних формувань, під різними назвами Кримсько-татарське військо проіснувало до початку ХХ ст. Воно брало участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., виконувало іншу військову службу і зробило певний внесок у військову історію Криму й України.

Що ми знаємо про функціонування на Кримському півострові у 1798—1799 роках режиму «порто-франко»?

Порто-франко (у перекладі з італійської — «вільний порт», або «вільна гавань») — зона безмитної торгівлі в межах порту або портового міста. Порто-франко були поширені в Європі за часів середньовіччя та Нового часу. В різний час — від XV до XIX ст. — статус порто-франко мали визначні торговельні центри: Ліворно, Генуя, Венеція, Марсель, Гібралтар, Гамбург, Трієст, Бремен та ін. Попри поширену думку, порто-франко саме по собі не мало жодних політичних наслідків і стосувалося лише свободи економічної. Порто-франко, зокрема, мало сприяти транзитній торгівлі у часи, коли Європа була поділена на десятки маленьких держав і купцям на своєму шляху доводилося долати чимало митних кордонів. Крим мав давні традиції транзитної торгівлі, особливо від часів існування там у середньовіччі генуезьких і венеціанських колоній. Чимало негоціантів Європи сподівалися, що після визволення Чорного моря від османського панування кримські порти знову стануть торговельним містком між Європою та Азією.

1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром Російська імперія отримала міста Керч та Єні-Кале, тоді як решта території Криму мала належати незалежному Кримському ханату. 1775 р. російський уряд оголосив у зазначених містах, що не мали сухопутного кордону з рештою імперії, порто-франко. Для російської промисловості це було нешкідливим, а до Керчі завдяки «вільному порту» були залучені нові мешканці та купецькі капітали. Ситуація докорінно змінилася у 1783 р. — після анексії всієї території Кримського ханату Російською імперією. Керч та Єні-Кале вже не були відокремлені від решти території півострова державним кордоном, й існування в них порто-франко могло завдати втрат російським виробникам і скарбниці. Тому «вільний порт» у Керчі було скасо-

вано, і це місто, втративши значну частину торговельного населення, занепало.

Створити порто-франко на всьому Кримському півострові після 1783 р. планував тодішній правитель Південної України та фактичний співправитель імперії Григорій Потьомкін. Формально цим планам завадили російсько-турецька війна 1787—1791 рр. та смерть самого Потьомкіна. Насправді ж ліберальна лише на словах, цариця Катерина II не збиралася відходити від традиційної російської політики протекціонізму (захисту своєї промисловості) та економічної «закритості» країни від світу. Після смерті Катерини II ситуація змінилася.

Цар Павло I, хоч і набув незаслуженої слави консерватора та навіть мракобіса, іноді вдавався до досить ліберальних кроків. Підтримати пропозицію влаштувати порто-франко на всьому Кримському півострові Павла I спонукала необхідність залучити до краю капітали та збільшити чисельність його населення. Адже внаслідок подій, пов'язаних з анексією Криму Росією 1783 р., з півострова виселилося чимало його корінних жителів. Навіть на початку XIX ст. Павло Сумароков писав: «Воістину, — Крим є частинкою раю; однак після вигнання з нього Адама».

3 лютого 1798 р. було підписано царський маніфест про створення в Криму порто-франко терміном на 30 років. «Дивлячись із сердечною радістю, — говорилося у маніфесті, — на успіх торгівлі, яка у портах наших на морях Балтійському та Білому поширюється, і бажаючи те ж саме поширити і на моря, що оточують півострів Таврійський, ... визнали Ми корисним для особливого торгівлі нашої піднесення і для надійнішого заселення й облаштування міст та земель на цьому півострові встановити там для всіх націй та народів на 30 років порто-франко, даруючи двом пануючим там купецьким гаваням Феодосійській та Євпаторійській повну свободу для приходу туди суден усіх націй..., з тим, щоби протягом вищезгаданого терміну дозволялося будь-якому природному російському підданому та іноземцю не лише у зазначені гавані привозити всі товари безмитно, але й доставляти їх по всіх інших місцях півострова на тому ж праві». Крім того, «півострів Таврійський» отримував згідно з указом інші важливі пільги: дозвіл іноземцям вільно селитися у всіх пунктах, окрім Севастополя; безкоштовну роздачу їм місць під будівлі та право засновувати свої храми; звільнення переселенців від багатьох податків; особливі заходи задля допомоги Євпаторії та Федосії (постачання будівельних матеріалів; дозвіл усім мешканцям займатися зовнішньою торгівлею, засновувати фабрики, торгові та страхові компанії та ін.). Цар, заохочуючи мешканців Криму заводити фабрики та мануфактури, дозволив їм вивозити свою продукцію вглиб імперії безмитно. При тому мануфактурним і фаб-

ричним виробам належало мати спеціальні документи та клейма, а сільські та інші непромислові місцеві товари пропускалися вглиб країни «без документів і безмитно».

Одночасно зі згаданим маніфестом Павло I підписав указ Сенату про влаштування митного контролю на кордоні порто-франко. Наявні митниці та митні застави в Криму ліквідовувалися, а замість них засновувалися «митниця у Перекопі та застава на кінці Арабатської стрілки, перша для привозу й вивозу всіх... дозволених товарів, а остання лише для вивозу товарів, які привозяться на ...півострів». Окрім цього, для боротьби з контрабандою було наказано «створити у потрібних місцях по Перекопській лінії й по берегах Гнилого моря на материковій землі форпости». Ці митні заклади мали розпочати свою роботу 1 травня 1798 р. Відтоді починало діяти і кримське порто-франко, тобто безмитне ввезення на півострів іноземних товарів.

Проголошення кримського порто-франко могло сприяти економічному розвитку всього південноукраїнського регіону. Однак запровадження «вільної торгівлі» загрожувало значними обсягами контрабанди та спричинило незручності для мешканців півострова. Російські митники безчинствували при пропуску з Криму населення (зокрема кримських татар, які мусили виходити за Перекоп для випасу худоби). До того ж і постачання російських військ Криму опинилося під загрозою. Статистик XIX ст. Аполлон Скальковський вважав надання порто-франко Кримському півострову 1798 р. кроком, який міг «оживити цілий край», проте зазначав, що порто-франко було надано «занадто великому простору місцевості» (а не конкретному порту), до того ж і воєнно-політична ситуація в Європі після Французької революції торгівлі не сприяла. Все це стало підставою для дострокового скасування кримського порто-франко. Вже 12 грудня 1799 р. було підписано указ, яким, через «заворушення, що посилилися в Європі», порто-франко «на Таврійському півострові» було «відкладено до певного часу».

Невідомо, чи збирався цар Павло I повернутися до справи кримського порто-франко знов. Його наступник Олександр I 16 квітня 1817 р. підписав указ про надання порто-франко терміном на 30 років м. Одесі. Що ж стосується Криму, то впродовж XIX ст. не раз з'являлися проекти надання порто-франко окремим його містам. Деякі із цих проектів були надзвичайно детальними та ґрунтовними (наприклад, проект порто-франко у Феодосії градоначальника Семена Броневського 1814 р. або проекти порто-франко в Керчі кінця 1830-х — 1840-х років градоначальника Захара Херхеулідзе). Проте жоден із них не був реалізований. Так само, як і плани запровадження порто-франко після Східної (Кримської) війни у Севастополі, коли він деякий час не був військовим портом.

Наскільки резонансними були виселення кримських татар із Російської імперії як контингенту, для неї «шкідливого»?

Скориставшись російською анексією Кримського ханату, ліквідованого Катериною II в опорі на збройні сили, князь Григорій Потьомкін заходився усувати ногайців з Таврії на євро-азійське суміжжя — до річок Волга, Урал, Великий та Малий Іргиз, на що уряд асигнував 200 тисяч рублів. Кримська людність мала право переселятись і до Туреччини, причому в основному заохочувався виїзд із півострова мурз і гірських татар, а степовиків-кримців умисно затримували (пізніше вони могли піти на промисли та на релігійну відправу — поклоніння до Мекки). За словами очевидця подій Павла Сумарокова, до цього масового руху були втягнуті близько 300 тисяч осіб. До речі, з Криму виїхав й екс-хан Шагін Ґерей (його вже 1787 р. за султанською волею було страчено на острові Родос).

1787 р. у зв'язку з черговою російсько-турецькою війною уряд розпорядився видаляти родини приморських мешканців Криму. Відтак, щоб уникнути репресій, вони самі втікали з узбережжя. Після Яського миру 1791 р. кримські мулли закликали мешканців залишати домівки на батьківщині заради порятунку, збереження життя та віри. Присутність загарбників, які оволодівали спустошеною землею, помітно прискорювала міграцію. За відомостями, зібраними істориком Арсенієм Маркевичем, тоді з півмільйона кримських татар емігрували близько 100 тисяч. На початку XIX ст. оті рухи активно заохочувала російська влада, і коли під завершення російсько-турецької війни 1806—1812 рр. петербурзький уряд зобов'язався не чинити перепон буджацьким та едісанським татарам переміщатися до Османської імперії, населення колишньої Кримської держави зменшилося ще на 3199 осіб. Згодом на жор-

сткий тиск влади кримські татари відповіли масовими переселеннями у 1815—1818 рр., а пік еміграції припав на добу по Східній війні 1853—1856 рр., коли населення півострова різко скоротилося з огляду на чутки про заплановане примусове вихрещення татар та про намічене заслання до Оренбуржя тих, хто не встигне відбути до Туреччини. За даними Статистичного комітету, впродовж 1860—1863 рр. вітчизну покинули 192 360 душ обох статей. Проаналізувавши, наскільки такий перебіг подій збігався з прагненнями влади, авторитетний знавець Криму генерал-ад'ютант Едуард Тотлебен занотував: «Деякі випадки зради татар, нерідко змальовані місцевими начальниками у перебільшеному вигляді, спонукали до переконання, що татари, як іновірці, — ворожі Росії, й відтак за кожної війни будуть украй небезпечними».

Уряд помітно збільшив тиск на кримських татар, і без того обтяжених війною на їхній землі (варто наголосити, що вони, попри все, зберігали масову лояльність до царської особи; ба більше — від 1827 р. при імператорі існував привілейований лейб-гвардії Кримськотатарський ескадрон, на утримання якого населення сплачувало спеціальний податок). Над корінними мешканцями Криму збиткувалися навіть відряджені на їхнє ж прохання козацькі підрозділи. Це безкарне бешкетування набуло тотального характеру, а «для догляду за татарами» утверджувалася практика різноманітних обмежень і заслань на північні таврійські терени, до сусідніх українських і віддалених великоруських губерній.

Еміграція кримських татар під оттоманську опіку була спровокованою реакцією — своєрідним національним опором. У травні 1856 р., ознайомившись із відомостями про поширення цього процесу, Олександр II назвав його «дуже сприятливим для звільнення краю хоч од того шкідливого населення». І додав, що стримувати «таємне чи навіть відкрите переселення» не треба жодним штибом. Думка монарха доносилася на місця в антуражі циркулярів, запобігливо підкріплених роз'яснювальними ініціативами чиновництва, тим більше, що неподалік упокорюваний царською армією Кавказ полишали тамтешні горці, й собі сподіваючись облаштуватись у Туреччині.

Це явище відбилось у тодішній пресі, зокрема російській, — як підцензурній, так і нелегальній. Наприклад, сімферопольська газета «Таврические губернские ведомости» та феодосійський журнал «Радуга» досить оперативно поінформували, що вже під кінець 1861 р. у Криму налічувалося до 40 тисяч татар, а виїхали на ту пору звідти понад 200 тисяч. Якщо шовіністично налаштований московський «Русский вестник» головним чином переймався тим, щоби стрімкій еміграції кримських татар протиставити «ор-

ганізацію слов'янської імміграції», то революційно-демократична періодика розгорнула гостру полеміку з апологетами колоніального курсу. Пекучій політичній проблемі було присвячено змістовну публікацію із рясним цитуванням документів — трактат «Нагінки на кримських татар» у лондонському виданні «Колокол», випущеному Олександром Герценом і Миколою Огарьовим під завісу 1861 р. Переконливо аргументуючи розлогий матеріал, його автор Василь Кельсієв зауважував, що «вихід багатьох татар із Криму разом із союзниками пояснюється надто жахом перед урядом, аніж ненавистю до нього», та з'ясовував, як царська адміністрація втілювала стратегічні плани обернення в такий спосіб знелюднених кримських громадських володінь на казенні. Він слушно наголосив, що міністр державних маєтностей Михайло Муравйов відмовляв у підтримці кримським татарам, які з різних причин вирішили повернутися з-за кордону (цей посадовець на здійснення «найвищої» заборони приймати потенційних репатріантів лякав їх виселенням до Астраханської, Оренбурзької чи Самарської губерній). Реалізації вказівки «поменше вболівати за татар» слугувала і дискримінація у виплатах компенсацій, у тому числі за матеріальні втрати в зоні тривалих бойових операцій Кримської війни.

Принагідно таврійське дворянство засвідчило свою стурбованість утворюваною пустою: «Хіба найкривавіша війна, загальний голод або суцільна пошесть здатні були б за настільки стислий термін обезлюдити край — він спорожнів через самою адміністрацією прискорене переселення татар». Героєм став князь Магмет-бей Балатугов — син командира кримськотатарських формувань 1812 р., той поміщик, власник 40 000 десятин землі, який за складних обставин Кримської війни зарекомендував себе в Євпаторійському повіті «захисником росіян». Зрештою, збагнувши суть зневаги влади до його народу, він заявив, що «вимушений покинути Росію».

У підцензурних виданнях автори не могли писати відверто, але й там почасти (зокрема, у сатиричному додаткові «Свисток» при популярному місячнику «Современник») засуджувалася політика уряду на витиснення кримських татар з їхньої предківщини. Петербурзька газета «Очерки», редагована 1863 р. Григорієм Єлисеєвим, надрукувала кореспонденцію, автор якої констатував, що «з виселенням татар Крим неначе згубив свою чарівність». Опозиційними настроями було просякнута стаття «Історична доля кримських татар», уміщену на шпальтах часопису «Вестник Европы» в середині 1860-х рр. українським інтелігентом Феоктистом Хартахаєм — маріупольським греком із кримським корінням. Написавши трагічну фразу про запропалий юрт («1861 р., на наших очах, його народ перестав для нас існувати

й фактично: покинув Крим і пристав до маси мусульманства в Туреччині»), він розвінчував наклепи на кримських татар, наголошував на їхніх досягненнях у садівництві, бджолярстві, хліборобстві, виноградарстві, солевидобутку, зброярстві, вичинці шкір. Доцільно наголосити на солідарності із Ф. Хартахаєм, виявленій Миколою Костомаровим, котрий висловив сподівання на подальше докладне опрацювання історії Криму як «надзвичайно важливої та знаменної для нашої вітчизняної історії».

Необхідно також згадати прикметні події 1874 р., коли, зреагувавши на запровадження реформованої військової повинності, до 1 листопада, за офіційними підрахунками, з Ялтинського повіту виїхали 193 чоловіки (із 32 жінками та дітьми), із Сімферопольського — 78 чоловіків, з Феодосійського — 80, Перекопського — 9, Євпаторійського — 61 чоловік і 1 жінка (загалом понад чотири з половиною сотні кримців переважно призовного віку — двадцятиоднолітні). Наступного року еміграція дещо зменшилась і з початком російсько-турецької війни 1877—1878 рр. майже припинилася.

Як змінився національний склад населення Криму за півстоліття після ліквідації ханату?

Населення півострова завжди було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу складали кримські татари. Міста, розташовані на узбережжі, були населені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони — караїмами, степи поблизу Перекопу — ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала.

Аналізуючи чисельність населення, яке проживало на території Кримського півострова, варто звернутися до записок консула Франції при Крим-Гереї барона Тотта. За його свідченням, загальна кількість населення Кримського ханату у 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) становила 4 млн осіб.

Систематична колонізація майбутньої Таврійської губернії розпочалась одразу після укладення у 1774 р. Кючук-Кайнарджійського миру. Через наміри Катерини II відвідати Крим Потьомкін мав заселити його новими жителями, на що вже були виділені кошти з державної скарбниці.

Г. Потьомкін став активно запрошувати іноземців селитись у Криму. Кількість іноземних переселенців на півострів почала збільшуватися з 1762 р., після опублікування 4 грудня царського маніфесту із відповідним запрошенням до іноземців. І вони не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. З 1784 по 1787 рік із Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму переселилися 160 колоністів.

Уряд надав їм вагомі пільги. Вони на 10 років звільнялися від сплати податків, військової повинності та військових постойв, одержували гроші на проїзд до місця свого поселення, наділялися землею по 30 десятин на душу (згідно з указом від 1802 р.), а потім — по 60 десятин на родину (за указом 1804 р.).

Щоб надати новим колоністам землю, з неї почали виселяти місцевих жителів. Відтак з півострова почали виїжджати корінні мешканці краю. Внаслідок еміграції впродовж 60—70-х років XVIII ст. населення Криму скоротилося з 300 до 152 тис. осіб, або на 49,4 %.

Одразу після приєднання Криму петербурзький уряд став запроваджувати на півострові російські методи управління економікою краю та закріплювати за собою право на володіння місцевою землею. Згідно з офіційними даними до 1796 р. (тобто лише за 12 років перебування Криму у складі Російської імперії), у селян було відібрано й передано російським дворянам 288 тис. десятин землі. Разом із тим уряд розпочав поширювати на місцевих селян кріпацтво.

З кінця XVIII ст. у Криму почалася широка колонізація степової частини. Царський уряд став переселяти туди державних селян та осіб інших станів із центральних губерній країни. Поряд із російськими переселенцями до Криму у великій кількості прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгари та представники інших націй. Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Туреччини.

Ще у 1779 р. уряд Росії вирішив виселити більшість кримських греків-християн і частину вірмен за межі Криму (що і зробили з великою жорстокістю російські війська під командуванням О. Суворова). За першою депортацією пішли інші. Мета цієї політики російського уряду була досить відвертою: «Для зміцнення російського панування у приєднаному краї необхідно було заселити його винятково російськими людьми». Уряд став наділяти землю відставних солдатів, а також примусово переселяти до Криму жінок, призначених їм у дружини. У 1787 р. був виданий циркуляр, відповідно до якого генерал-губернатори могли надавати дозвіл переселятися на південь України всім охочим державним селянам.

Таким чином, освоєння Кримського півострова Російською імперією викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова почали виїжджати греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї першої еміграційної хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб.

Місцевості, які залишали емігранти, дуже швидко почали заповнювати нові мешканці, які одразу після приєднання Криму до імперії стали переїжджати на півострів.

З 1719 по 1858 рік облік населення в Російській імперії проводився за допомогою так званих ревізій, яких у зазначений період було десять. Спираючись на дані, які залишилися в цих історичних джерелах, ми можемо побачити, скільки нових мешканців прибуло до Таврійської губернії (див. таблицю).

**Чисельність переселенців до Таврійської губернії
(60-ті роки XVIII ст. — 50-ті роки XIX ст.)**

Роки та ревізії	Чисельність переселенців (у тис. осіб)
60—70-ті рр. XVIII ст. (III—IV ревізії)	31,0
1782—1795 рр. (IV—V ревізії)	40,1
1796—1815 рр. (V—VII ревізії)	90,0
1816—1835 рр. (VII—VIII ревізії)	18,5
1836—1850 рр. (VIII—IX ревізії)	12,5
1851—1858 рр. (IX—X ревізії)	6,5
З а г а л о м	198,6

Таким чином, лише за сторіччя до Таврійської губернії переселилося до 200 тис. осіб. І така тенденція збільшення кількості прийшлого населення простежується й надалі.

Могутня еміграційна хвиля змінила етнічний склад Таврійської губернії. Чисельність росіян, українців і білорусів (під загальною назвою «руських») на початок 60-х рр. XIX ст. становила 370,5 тис., татарського населення — 100 тис., німців — 45,7 тис., болгар — 21,4 тис., євреїв — 14,3 тис., греків — 13,3 тис., вірмен — 6,3 тис. осіб. Загальна чисельність населення досягла 573 тис. осіб.

Якою була економіка Криму в першій половині XIX ст.?

Кримський півострів був приєднаний до Російської імперії, в якій перебували й українські землі, 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену із цієї метою мусульманську раду. Це приєднання призвело до корінних змін в економіці, культурі та соціальній сфері Кримського півострова. У 1784 р. була утворена Таврійська область, до складу якої увійшли Крим, Тамань, землі на північ від Перекопу. У 1802 р. Таврійську область перетворили на губернію, до якої входили сім повітів, з яких п'ять (Сімферопольський, Левкопольський, а з 1787 р. — Феодосійський, Євпаторійський і Перекопський) розташовувалися у межах самого півострова.

У 1837 р. зі Сімферопольського повіту було виділено новий — Ялтинський — повіт, після чого адміністративний поділ краю майже не змінювався аж до 20-х рр. XX ст. Наприкінці XVIII ст. у Криму налічувалося більше 100 тис. жителів. Враховуючи важливе військово-стратегічне значення Криму і великий вплив Туреччини на татарське населення півострова, царський уряд прагнув прихилити до себе нових підданих. 22 лютого 1784 р. кримськотатарська знать була прирівняна до російського дворянства. 18 вересня 1796 р. кримські татари були звільнені від рекрутської повинності та військового постю, їм надавалося право врегульовувати взаємні претензії в улемів (авторитетні мусульманські богослови, правники). Мусульманське духовенство назавжди звільнялося від сплати податей. На початку XIX ст. була підтверджена особиста свобода кримськотатарського селянства. Згідно з постановою 1827 р., кримськотатарське населення мало законне право власності на рухоме і нерухоме майно.

Разом із тим необхідно визнати, що важливою складовою царської політики стосовно татар була і відверта

національна дискримінація. Коли певне господарство входило у зону воєнних дій, то з подушної податі (приблизно 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона становила 7 руб., а для татар — тільки 1,1—1,7 руб. Тобто економічний тягар на татарське господарство не зменшувався. Загалом є всі підстави стверджувати, що кінцевою метою російської політики було розорення татарських господарств. Існували й інші побори. Так, якщо при обшуку татарського господарства знаходили будь-яку зброю (у тому числі й холодну — кинджал), то господаря «кували в залізо», а за звільнення вимагали викуп.

Всі ці заходи спричиняли зростання еміграції татарського населення до Туреччини. Крім того, російська адміністрація вдавалася до масових конфіскацій у кримськотатарського населення земельних угідь. Відібрані у татар землі розподілялися між російськими поміщиками та переселенцями, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. Їх передавали новим власникам майже безкоштовно або за символічну платню: 1 рубль за 6 десятин землі. В результаті еміграції різко скоротилася чисельність і сільського, і міського населення півострова, що негативно відбилася на економіці. Загалом освоєння Кримського півострова Російською імперією на межі XVIII та XIX ст. призвело до масової еміграції кримських татар. Слідом за ними з півострова почали виїжджати греки та вірмени. Лише у 1804 р. це переселення призупинив герцог де Рішельє. За різними даними, під час цієї першої хвилі еміграції з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб.

Для заселення Криму царський уряд ужив низку заходів. Сюди почали переселяти відставних солдатів, російських та українських селян, вихідців із Молдови та жителів Польщі, Естонії, болгар, німецьких колоністів та ін. Значну роль у зміні етнічного складу населення Криму відіграло оселення тут державних селян із внутрішніх губерній Росії. З 92 242 переселенців, які прибули в Таврійську губернію з 1783 по 1854 рік, 45 702 (50,55 %) становили державні селяни. За етнічною належністю це були, як правило, росіяни та українці.

Реформи російського уряду, еміграція кримськотатарського населення, заселення Криму колоністами наклали значний відбиток на соціально-економічний та культурний розвиток краю впродовж усього XIX ст. Розвиток сільського господарства у Криму багато в чому відрізнявся від центральних губерній Росії. Це зумовлювала ціла низка факторів. У сільському господарстві півострова у першій половині XIX ст. відбувалося помітне зростання продуктивних сил. Цьому сприяло його посилене заселення та освоєння впродовж усього XIX ст. На розвиток сільського господарства Криму величезний вплив справляли кліматичні, гео-

графічні та історичні умови. З початку XIX ст. в сільському господарстві півострова почалася спеціалізація. Кожен район спеціалізувався у тій чи іншій галузі, на тому чи іншому виді продукції.

Великий попит на вовну на внутрішньому і світовому ринках зумовив розвиток у степовій частині півострова великих вівчарських господарств промислового типу. Цьому сприяла тамтешня низька щільність населення. Одними із засновників вівчарських господарств стали великі підприємці-французи. Використовуючи «сприятливі» умови, вони за досить низькими цінами скупили значні земельні ділянки, на яких і заснували свої вівчарські господарства. У таких господарствах у першій половині XIX ст. отари тонкорунних овець налічували кілька десятків тисяч голів. Розвитку вівчарства сприяла і політика російського уряду, який надавав низку пільг підприємцям-вівчарям у південних губерніях. Їм на пільгових умовах і за низькою ціною продавали великі земельні наділи, надавали кредити, знижували податки. Великі вівчарські господарства об'єднувалися в акціонерні товариства. Загалом у першій половині XIX ст. тонкорунне вівчарство у Таврійській губернії розвивалося досить успішно. За півстоліття кількість овець у губернії зросла більше ніж у 21 раз. Однак розширення посівних площ із середини XIX ст. та вдосконалення системи землеробства супроводжувалися поступовим витісненням вівчарства.

З давніх часів у гірському Криму вирощували виноград, на початку XIX ст. цей район в основному спеціалізувався на виноградарстві. Успішному розвитку виноградарства і виноробства на півострові сприяло відкриття в 1804 р. у Судаку казенного училища виноробства і виноградарства та заснування у 1812 р. Магарачського училища виноробства. Ці навчальні заклади готували виноградарів, виноробів, садівників, які займалися виведенням нових сортів винограду та інших спеціальних культур. Про успішний розвиток виноградарства у Криму в першій половині XIX ст. свідчать наступні дані: наприкінці 20-х років тут налічувалося близько 5 800 000 кущів винограду, наприкінці 30-х — близько 12 000 000, наприкінці 40-х — близько 35 000 000. Загалом за два десятиліття кількість виноградних кущів на півострові зросла більше, ніж ушестеро. Цей показник був би значно вищим, якби інтенсивному розвитку виноградарства не перешкоджала відсутність задовільних шляхів сполучення Криму з українськими землями та центральними губерніями Росії. Це призвело до того, що по суті весь урожай винограду залишався на півострові та перероблявся на вино.

Російський уряд створював пільгові умови не лише для підприємців, які займалися виноградарством і вівчарством, а і для тих, хто займався садівництвом. Зокрема, 7 липня 1803 р. було

видано урядовий указ про пільги для осіб, що розводили сади. Подібні укази видавалися в 1828 і 1830 рр. Для садівництва і виноградарства підприємці отримували казенні землі в безкоштовне користування і навіть в особисте «спадкове» володіння. У 1830 р. губернатор Новоросії Воронцов роздав близько 200 десятин землі на Південному березі в безкоштовне користування приватним особам, які зобов'язалися займатися на цих ділянках садівництвом.

Надані пільги сприяли розвитку садівництва. Основними районами садівництва були долини Салгирська, Качинська, Альмінська, Бельбецька, Булганацька. Площа під фруктовими садами постійно збільшувалася. До середини XIX ст. у Качинській долині було 959 десятин, Альмінській — 700, Бельбецькій — 580, Салгирській — близько 330, Булганацькій — близько 170 десятин садів. Поміщики охоче займалися садівництвом, адже воно приносило значний прибуток. Колишній генерал-губернатор Новоросії Рішельє у своєму гурзуфському маєтку на великих площах висадив фруктові дерева. Таврійський губернатор Бороздін займався розведенням садів і виноградників у своїх маєтках від Артека до Кучук-Ламбата.

У приміських районах успішно розвивалося товарне городництво. Так, у районі Євпаторії в першій половині XIX ст. на великих площах вирощували цибулю, яку продавали не лише у Криму, а й вивозили до Одеси і навіть до Константинополя. Тоді ж на півострові почало розвиватися тютюнництво. У передвоєнні роки площа тютюнових плантацій становила 336 десятин. Городництвом і тютюнництвом займалися переважно орендарі.

Недостатньо розвиненим у сільському господарстві Криму було рільництво. Це призводило до того, що край навіть не міг забезпечити себе достатньою кількістю хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Всі ці продукти доводилося ввозити. Так, лише через Євпаторійський порт у 1801 р. було ввезено 20 000 чвертей пшениці. Низький рівень рільництва був зумовлений тим, що переселенці ще не встигли освоїти край, не мали необхідного сучасного інвентарю. Через це обробка землі здійснювалася примітивним способом, у результаті чого врожайність була дуже низькою. Крім того, на півострові часто траплялися стихійні лиха: у долинах річок — повені, у степових районах — посухи, нерідкими були неврожайні роки, а внаслідок цього — голод. Великих збитків завдавали сільськогосподарські шкідники, особливо сарана, яка нищила урожай на значних площах. «Сарана стала вже тубільною комахою», — з гіркотою зазначалося в Пам'ятній книжці Таврійської губернії в 1821 р.

Найважчими були неврожайні 1833 і 1837 роки. Із цього приводу повідомлялося таке: «Це особливо пам'ятний голодний рік.

Всі місцеві запаси губернії були абсолютно виснажені, уряд не встигав доставляти хліб з інших губерній. Загинули десятки тисяч народу. Робоча худоба, коні, вівці частково гинули від нестачі корму, частково від нестачі в людях для необхідного нагляду. Одні села спорожніли повністю, населення інших зменшилося на половину та більше». До кінця першої половини XIX ст. становище в рільництві поступово стабілізувалося. Зросла площа посівів, поліпшилася культура обробки ґрунту, була завезена сучасна сільськогосподарська техніка. Все це сприяло підвищенню врожайності, й поступово рільництво Криму почало забезпечувати населення всією необхідною сільськогосподарською продукцією, і навіть з'явилися надлишки товарного хліба для вивезення на зовнішні ринки. Рільництво стало однією із провідних галузей сільського господарства.

Дуже вузько спеціалізовані господарства не могли існувати без ринку, адже вони мали яскраво виражений товарний характер. Продукція цих господарств — виноград, яблука та інші фрукти, овочі, тютюн, вовна — повністю призначалася для продажу. Водночас ці господарства потребували продукції, яку самі не виробляли. Розвиток товарно-грошових відносин стимулювала і та обставина, що в сільському господарстві краю широко використовувалася наймана праця. Всі ці особливості сприяли тому, що сільське господарство Криму ставало на ринковий шлях розвитку, значно випереджаючи в цьому центральні губернії держави.

У першій половині XIX ст. на півострові порівняно швидко розвивалася мануфактурна промисловість, насамперед обробна. До приєднання Криму до Росії в краї існували кустарні ремесла. Діяли цехові об'єднання ремісників, які випускали різну продукцію. У Бахчисараї розвивалися сап'янові та шкіряні кустарні промисли, в Карасубазарі — шорні, в Євпаторії — повстяні. Хоча це були і невеликі майстерні, але вони вже працювали на ринок. Їхня продукція в основному збувалася на внутрішньому ринку. Наприкінці XVIII ст. більша частина цих промислів занепадала через війни та еміграцію. Після того, як становище в Криму стабілізувалося, розпочався підйом ремесел. У першій половині XIX ст. у промисловому розвитку краю було зроблено значний крок уперед. Великий вплив на розвиток промислового виробництва справило переселення до Криму значної кількості людей із центральних губерній Росії, а також з України та інших місць. На розвиток промисловості також впливали піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі, встановлення зв'язків з українськими землями та центральними губерніями Росії.

Зростання темпів будівництва в Криму вимагало великої кількості будівельних матеріалів. Саме тому в багатьох місцях почали виникати невеликі підприємства з виготовлення будматеріалів —

цегли, черепиці, вапна і т. д. У 40-х роках XIX ст. на півострові працювали близько 15 невеликих цегляно-черепичних заводів.

Переробна промисловість була тісно пов'язана із землеробством і розвитком тієї або іншої його галузі у певному районі півострова. Розвиток рільництва сприяв зростанню борошномельної промисловості. Підприємства, що виникали, у своїй основній масі були невеликими та багато в чому нагадували кустарні майстерні. Відсутність задовільних шляхів сполучення з українськими землями та центральними губерніями Росії призводила до того, що всі підприємства працювали зазвичай на місцевій сировині. Спроби окремих підприємців будувати фабрики й заводи, які мали би працювати на привізній сировині, в основному зазнавали невдачі.

Найбільшими галузями в Криму у першій половині XIX ст. були сольові й рибні промисли, а також виноробство. Відома з найдавніших часів кримська сіль у другій половині XVIII ст. була головним предметом торгівлі. До 1803 р. всі соляні озера у краї віддавалися казною на відкуп. Про прибутковість соляних промислів можна судити на основі звіту таврійського губернатора за 1803 р. У звіті сказано, що перекопські соляні озера взяв на відкуп купець Перець, який з 1 квітня по 1 листопада продав 382 288 пудів солі на суму 516 087 руб. Сіль добувалася на перекопських, евпаторійських, керченських, феодосійських, севастопольських озерах. Вона вивозилася з Криму як сухоходом, так і морем. Про обсяги видобутку солі у Криму можна судити за наступними даними: в 1825 р. було вивезено морем 437 142 пуди, а в 1861 р. — 3 257 909 пудів. Основна ж маса вивозилася сухоходом. Кримську сіль доправляли на материк. Соляна промисловість приносила значні прибутки державі: у 1815 р. — 1 200 000 руб.; в 1840 р. — 2 108 831 руб., а в 1846 р. — 2 221 647 рублів.

Успішно розвивалося виноробство. На початку XIX ст. у Криму вироблялося до 360 тис. відер виноградного вина на рік, і щороку обсяги цього виробництва збільшувалися. Так, у 1849 р. у Таврійській губернії було вироблено 680 тис. цебрів вина. Виноробством займалися переважно поміщики, які мали маєтки на Південному березі. Головним виноробним районом була Судацька долина, яка давала половину всієї продукції. Кримські вина були конкурентоспроможними й успішно завойовували ринки збуту, незважаючи на високу конкуренцію з боку імпортованих вин.

Рибні промисли також розвивалися успішно, хоча на деякий час вони загальмувалися через виселення з Криму за указом російського уряду всіх християн, і в їх числі греків, які в основному займалися цим промислом. Довелося запрошувати з інших земель фахівців-рибалок, які створювали риболовецькі артілі та

засновували переробні підприємства. Центром цього промислу стала Керч, в якій у 1841 р. вже налічувалося 53 риболовецькі артілі. Керченський оселедець мав відмінні смакові якості й незабаром набув значної популярності.

У першій половині XIX ст. на Керченському півострові почався видобуток залізної руди. У 1846 р. у Керчі був побудований невеликий чавуноливарний завод.

Таким чином, у першій половині XIX ст. промисловість Криму зробила значний крок уперед. Це проявлялося як у виникненні нових галузей промисловості, так і у технічному переобладнанні ряду підприємств, поступовому перетворенні їх на фабрично-заводські. При цьому абсолютна більшість підприємств використовувала найману працю.

Поряд із новими підприємствами і новими галузями промисловості існувала і значна кількість ремісничих майстерень, які постачали місцевий ринок традиційними товарами. У 1825 р. російський чиновник повідомляв у Санкт-Петербург: «Є ремісничі заклади, як-ось: шкіряні, сідельні та інші, на яких виконують роботу самі господарі за допомогою своїх дітей і невеликого числа працівників». Особливе місце в господарському житті Криму займала продукція шкіряного та сап'янового виробництва. Хоча там і використовувалася найпримітивніша середньовічна техніка, і всі операції здійснювалися вручну, якість виробів була високою. Особливо цінувався сап'ян, який відзначався м'якістю та еластичністю при порівняльній міцності. На початку століття в Бахчисараї налічувалося тринадцять шкіряних заводів. Напередодні Кримської війни там були заводи, на яких татари виготовляли «хороші, різних кольорів з овечих та козячих шкір речі», що вивозилися у внутрішні губернії. Таких виробів щороку виготовлялося на суму до 20 тис. рублів сріблом. Крім цього, в губернії існували заводи, на яких вироблялися шкіри лише для місцевого ринку: на сідла, упряж і постолі. Стародавнім промислом було виготовлення повсті з малюнками (використовувалася замість килимів). У середині століття на цих промислах виготовлялося продукції на суму понад 30 тис. рублів сріблом на рік. У бахчисарайських майстернях тоді працювало до 220 осіб, у Карасубазарі — 276 майстрів, 185 робітників і 53 учні. Сап'янові шкіряні вироби, повсть і бурки в значній кількості вивозилися в центральні губернії і на Північний Кавказ.

Значним і стійким попитом користувалися вироби кримських майстрів мідно-посудного і філігранного промислів. Великим центром ремісничого виробництва була Євпаторія, де в 1845 р. кустарними промислами й ремеслом займалося близько півтисячі людей. У Сімферополі в 1847 р. у дванадцять цехів були об'єднані ювеліри, каретники, столяри, шевці, ковалі та ін. Цеха-

ми порядкувала реміснича управа, для якої обирався ремісничий голова. Болгарське населення Старого Криму та навколишніх сіл займалося тканням із шерсті. Воно виробляло грубе, надзвичайно міцне і тепле сукно, що користувалося великим попитом, а також виготовляло килими. Але поступово значення кустарних промислів падало, не витримуючи конкуренції з промисловим виробництвом.

Розвиток продуктивних сил, товаризація сільського господарства і промисловості зумовили подальше поглиблення суспільного розподілу праці, господарську спеціалізацію окремих районів краю. Все це, своєю чергою, сприяло розширенню внутрішнього ринку, розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі. У першій половині XIX ст. значна частина населення вже була пов'язана з ринком. Підприємці були зацікавлені у збуті своєї продукції і разом з тим потребували сировини. З ринком були пов'язані й городяни, і селяни. У першій половині XIX ст. міцнішали і розширювалися зв'язки краю з Росією. Різко зріс вивіз із Криму солі, риби, вина, сушених фруктів та інших товарів. У свою чергу, з материка на півострів ввозилися полотно, металеві вироби, обладнання. Так, у 1801 р. через один лише Євпаторійський порт було ввезено до Криму товарів на 244 000 руб. Обсяги внутрішньої торгівлі постійно зростали. Приміром, у 1839 р. із кримських портів було вивезено товарів на 1 110 539 руб. Значна кількість товарів вивозилася суходелом.

У першій половині XIX ст. відбулися великі зміни у зовнішній торгівлі. Почало скорочуватися ввезення тих товарів, які у зв'язку з господарським розвитком краю стали виготовлятися на місці або ввозитись із сусідніх чи центральних губерній. Обороти кримських портів у зовнішній торгівлі з кожним десятиліттям збільшувалися. З Криму вивозилися за кордон вовна, повсть, сіль, а в другій чверті століття, з розвитком рільництва, — у значній кількості пшениця.

Важливу роль у господарському житті відігравали кредитні установи. З 1806 р. у Феодосії працювала філія Петербурзької дисконтної контори. Подальший розвиток торгівлі стримували насамперед відсутність якісних сухопутних шляхів сполучення і брак транспорту.

Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853—1856 рр.?

Укrajнський народ узяв на себе увесь тягар воєнного часу під час бойових дій на території Криму. Необхідно вказати, що особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії був сформований в основному з уродженців України, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів. Така ж ситуація була і в сухопутних частинах, що дислокувалися на Чорноморському узбережжі. Рекрутів набирали в українських селах із кріпаків і відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони. Це була вимушена обставина. Відсутність не лише залізниць, а й узагалі більш-менш упорядкованих доріг у південних українських губерніях давала змогу в кращому разі здійснювати піший перехід зі швидкістю 3—4 км за годину. А гужового транспорту для перевезення з віддалених районів великих військових формувань взагалі не було. Винятком становили переїзди офіцерів-дворян і невеликих загонів солдатів.

Для України та її народу війна стала важким тягарем, і не лише для селян, яким необхідно було перевозити тисячі солдатів, різні, необхідні для армії вантажі, а потім ще й тисячі поранених і хворих військових і тих, хто за ними доглядав, жителів міст і сіл Півдня України. Третина гармат для російської армії виготовлялася в Україні (Київський завод «Арсенал»). Порох виробляв Шосткинський завод на півночі Чернігівської губернії (нині Сумська область), який за роки війни збільшив його виробництво у 6 разів, що становило 43 % продукції порохових заводів Росії. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий режим роботи і забезпечив військам 400 тис. пудів снарядів (до війни завод щомісячно відливав 22 тис. пудів снарядів, а у воєнний час — 90 тис. пудів). Філіал цього заводу, а точніше одна доменна піч, існував у Керчі. Піч виготовляла 1 тис. пудів металу, але напередодні війни зупинила роботу. В період Кримської війни Керченська домна взагалі була зруйнована.

Разом із початком бойових дій в Україні почали формуватися полки з рекрутів та ополченців, яким присвоювали назви тих міст, де вони були створені: Чернігівський, Полтавський, Кременчуцький, Одеський, Азовський, Дніпровський, Волинський, Житомирський, а також Український і Подільський. Взагалі в російських військах, які воювали у Криму, налічувалося майже 60 іменних полків. Крім того, 13 серпня 1854 р. цар дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Як свідчать документи, населення України масово записувалося в ополченці та прагнуло потрапити в район бойових дій. Зокрема, лише на Полтавщині добровольцями записалися 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми.

Після активних дій союзників у Криму і завдання росіянам значних утрат поранених російських військових почали вивозити з Криму в південноукраїнські міста і села. Для цього створювалися спеціальні «транспортні поїзди», які формувалися більш як зі 100 возів. Для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали поранених солдатів по хатах. На Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні перебувало від 10 до 30 солдатів. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі й лазарети, які були переповнені пораненими та хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу. В Катеринославі перебували в шпиталях десятки тисяч поранених росіян, а також вояки експедиційного корпусу. У місті був один військовий шпиталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни поранені перебували в приміщенні Дворянських зборів та інших державних і приватних будинках. У Катеринославській губернії були відкриті шпиталі та лазарети в Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах.

Українські жінки ставали сестрами милосердя у російській армії. Першими сестрами милосердя, які рятували поранених, були дружини та сестри захисників Севастополя: Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, Дар'я Ткач, Олена Кучер, Марія Петренко, Катерина і Васса Крижанівські та ін. Вони надавали першу посильну допомогу пораненим солдатам.

Слід визнати, що Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзмові військ і місцевого населення. Всіляку допомогу йому надавав увесь народ Російської імперії і насамперед населення України. У кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше коштів зібрали жителі Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини. 9 лютого 1855 р. імператор висло-

вив подяку харків'янам за пожертвування на військові потреби (у 1854 р. лише збори повітових предводителів дворянства губернії передали на потреби армії 40 тис. руб. сріблом). Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Про це свідчать документи центральних державних і обласних архівів України. Наведемо лише один із них — подяку військового губернатора Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора від 17 січня 1855 р. професору академії мистецтв, відомому російському живописцю вірменського походження, який народився в Україні, І.К. Айвазовському за пожертвування 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії.

Відомим військовим діячем Російської імперії, який відіграв ключову роль у Східній війні, був адмірал Павло Степанович Нахімов. Він походив із роду слобідсько-українських шляхтичів Охтирського полку, був правнуком сотника Манойла Нахімова. У 1852 р. він очолив флотську дивізію та 2-гу ескадру Чорноморського флоту й обійняв посаду віце-адмірала. На початку осені 1853 р. П.С. Нахімов 34-ма суднами передислокував із Криму на Кавказьке узбережжя піхотну дивізію з артилерією та обозом. 23 листопада, маючи під прапором 3 кораблі, розшукав і блокував у Сінопі (Туреччина) 7 ворожих фрегатів, 3 корвети та 2 пароплави з транспортами. Після того, як дочекався підмоги, П.С. Нахімов 6-ма лінійними кораблями та 2-ма фрегатами 30 листопада 1853 р. розгромив сінопські наземні батареї та скупчені у тамтешній бухті плавзасоби (втік звідти лише єдиний пароплав) і захопив у полон віце-адмірала Осман-пашу. Такі рішучі дії П.С. Нахімова проти турків багато українських та російських письменників і публіцистів пояснюють тим, що він походив з українського козацького роду. За 240 років до Сінопської битви його попередники — запорозькі козаки — так само знищили турецький флот і спалили місто Сіноп. Предки П.С. Нахімова багато разів брали участь у війнах проти Порту, тому ненависть до неї в адмірала була генетичною.

Після висадки союзників у Криму П.С. Нахімов був одним з організаторів Севастопольської оборони 1854—1855 рр. Саме він керував затопленням роззброєних вітрильних суден для загороди морських підступів до міста. Від 12 грудня 1854 р. П.С. Нахімов виконував обов'язки помічника начальника гарнізону (генерал-ад'ютанта Д. Остен-Сакена), а 2 березня 1855 р. обійняв посаду начальника гарнізону. 9 березня він був призначений командиром Севастопольського порту та військовим губернатором м. Севастополя. 8 квітня 1855 р. П.С. Нахімов був удостоєний звання повного адмірала, при цьому він здобув неабияку повагу та виняткову популярність (моряки за відчайдушну сміливість називали його «Нахименко-безшабашний», а солдати — «батьком»). Під час участі в обороні Севастополя П.С. Нахімов не зважав на власні рани. Був смертельно поранений на Корніловському бастіоні 10 липня

1855 р., згодом помер у шпиталі на північній стороні Севастополя та був похований 13 липня 1855 р. на місці закладеного у 1854 р. Володимирського собору.

У бойових діях під час Кримської війни населення України брало активну участь у всіх військових операціях. Так, під час оборони Одеси, яка розпочалася 10 квітня 1854 р., крім обслуги артилерійської батареї під командуванням прапорщика О. Щоголева, сміливість і мужність проявили багато солдатів, вихідців з українських земель. Зокрема, рядовий М. Гловацький, побачивши, що одна з бомб пробила дах будівлі гавані й упала на причал, підбіг до неї і, взявши її в руки, кинув у море, чим відвернув небезпечний вибух. Аналогічні подвиги здійснили й цивільні одесити, зокрема троє студентів — Скоробогатий, Пуль та Деміністру (причому останній із них був французьким підданним). Вони доправляли під вогнем ворога снаряди на батареї. Всіх, хто виявив мужність і героїзм під час обстрілу Одеси, було нагороджено орденами й медалями.

У 1854 р. у битві під Балаклавою артилерія генерала І. Жабокрицького, який мав українське походження, завдала значних втрат легкій кавалерії генерал-майора лорда Кардігана (із 700 вершників загинуло 300). У цьому ж бою брали участь Київський полк, яким командував уродженець Волині Халецький, та Інгерманландський — на чолі з полковником Бутовичем, який був нащадком козацької старшини. У ході бою унтер-офіцер К. Півненко, родом із Харківщини, врятував життя генералу Халецькому, за що згодом був нагороджений Георгіївським хрестом.

Під час оборони Севастополя, головним центром якої став Малахов курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Найвідомішими з них були П. Кішка, Г. Шевченко, Ф. Заїка, І. Демченко, Д. Горленко, М. Шульга, І. Даниленко, А. Гніденко, В. Чупаченко та багато інших.

Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали сміливі нічні вилазки російських солдатів на позиції та у тил противника, який перебував практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначились українські козаки-пластуни Чорноморського козацького війська. Французи порівнювали їх зі своїми знаменитими зуавами. Відомими на всю Росію були добровольці із загону, сформованого лейтенантом М.О. Бірильовим з відібраних ним особисто матросів і солдатів, серед яких було багато українців, зокрема й згадані вище. Севастопольський гарнізон називав цих нічних розвідників «мисливцями».

Перша їхня вилазка на позиції ворога відбулася 23 вересня 1854 р. Потім вилазки стали регулярними, у них брали участь спочатку спеціальні групи чисельністю 10—40 осіб, а згодом — загоны, в яких налічувалося від 200 до 500 козаків, матросів і

солдатів. Вони руйнували облогові споруди союзників, зав'язували бої з ворогом, заклепували ворожі гармати та, непомітно підібравшись до ворожих траншей, захоплювали нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя було обмаль. Під час нічних вилазок на ворожі позиції, яких за період севастопольської оборони було більше 150 (хоча військове міністерство називає цифру 45), найбільший героїзм виявили українці — матрос П. Кішка та Г. Шевченко, який 8 січня 1855 р. закрив своїм тілом від штуцерної кулі, випущеної французом, командира групи «мисливців» — лейтенанта М.О. Бірильова. Газети писали про мужність і стійкість захисників Севастополя, що «кожний рядовий у місті — це Гнат Шевченко, кожний офіцер — лейтенант Бірильов». Подвиг першого відзначив у спеціальному наказі командувач армією О.С. Меншиков, а другого адмірал П.С. Нахімов власноручно нагородив орденом св. Георгія 4-го ступеня. Подвиг свого земляка повторили солдати Полтавського полку — Григорій Шевченко та Семен Ковельський, які ціною свого життя врятували від вибуху ворожої бомби командира дивізії генерала П. Урусова.

Не менш відомим героєм оборони Севастополя був чорноморський моряк Петро Маркович Кішка. У 1854 р., коли почалася облога Севастополя, він був призначений на батарею між 3-м і 4-м бастионами вниз (між Бамборською висотою та Бульварною гіркою), в кінці Південної бухти, що захищала підступи до цієї бухти та центру міста. Разом з іншими матросами, солдатами та козаками-пластунами Чорноморського козацького війська він брав участь у нічних вилазках у тил англо-французьких військ.

У складі команди «мисливців» П. Кішка не раз ходив у розташування ворога, псував там облогові гармати, здобував нарізні гвинтівки та штуцери, брав у полон солдатів противника. Про його зухвалу хоробрість складали легенди, про нього писали, зокрема, що він сам узяв у полон трьох французів і привів їх у розташування свого підрозділу, що він на очах у ворогів, під шаленим обстрілом з їхнього боку, виніс із фронтової смуги встановлений там (підпертий палками) нанаругу труп одного з «мисливців». Про його відвагу доповіли імператриці Олександрі Федорівні, й вона надіслала йому «хрест благословення». В останніх боях за Севастополь Кішка був легко поранений, лікувався у М. Пирогова. Після здачі Севастополя він був підвищений у чині до квартирмейстера і відправлений у жовтні 1855 р. у безстрокову відпустку. Почав супроводжувати обози в Одесу, Миколаїв, Херсон, працював лісником. 1863 р. повернувся на військову службу, проходив її на Балтійському флоті. По звільненні у 1867 р. П. Кішка отримав пенсію й оселився в рідному селі.

9—23 серпня 1855 р., в останні дні оборони Севастополя, виходець із Кременчука інженер-полковник В.К. Геннеріх збудував

на Корабельній стороні батареєю № 124, яка була названа за його прізвищем. Полковник організував останню контратаку росіян на Корніловському бастіоні, отримав важку контузію та був вивезений з позиції останніми захисниками фортеці.

На боці військ союзників у бойових діях Східної війни активну участь брав полонізований українець, нащадок гетьмана Івана Брюховецького Михайло Чайковський, який 18 грудня 1850 р. прийняв іслам і став Садик-пашею. Згодом він розпочав переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Міністр закордонних справ після тривалих консультацій із султаном погодився. М. Чайковський з 1851 р. розпочав формувати перші «казак-алай» у складі турецького війська. Після загострення російсько-турецьких відносин у жовтні 1853 р. він домогся розширення козацьких частин за рахунок поляків, болгар, румунів, угорців, турків і навіть євреїв. Сам розробив моделі одностроїв і наказав закупити для всіх козаків арабських рисаків. 20 жовтня 1853 р. за його ініціативою було створено «Полк козаків оттоманських», згодом переформований у дивізію, а пізніше — у корпус. 23 січня 1854 р. османські козаки склали присягу. Для цього зі Стамбула привезли знамено Запорозької Січі, а Садик-паша отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). «Корпус козаків оттоманських» (називався також «дивізією козацькою», «дивізією польською», «корпусом козаків султанських») існував у різних варіантах від 1853 р. до 1870 р. Найактивнішу участь цей підрозділ брав у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста. Після завершення Східної війни цей «іноземний легіон» налічував 2000 шабель і багнетів.

У лютому 1854 р. військо Садик-паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Та уряд Австрії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести загони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу». Наступного року Чайковський отримав найвище військове звання — беглербея. Після закінчення війни він повернувся до Росії і там невдовзі вкоротив собі віку.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що як населення підросійських губерній України, так і російські військові українського походження, брали активну участь у бойових діях Кримської війни 1853—1856 рр. і на боці Російської імперії, й у військах союзників. Українці активно допомагали російським військовим у Криму продовольством, транспортними засобами та коштами. Крім того, населення Півдня України взяло на себе головну роль у прийнятті та лікуванні хворих і поранених під час бойових дій Кримської кампанії, а українки ставали сестрами милосердя, рятуючи поранених учасників оборони Севастополя.

Яким був життєвий рівень населення України за часів Кримської війни?

Наймасштабнішою з усіх 12 російсько-турецьких війн за 240 років існування Османської та Російської імперій по праву вважається Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. Цій війні, особливо бойовим діям, присвячено більшість праць дослідників із цієї тематики. Однак висвітленню ролі цієї війни в житті населення українських земель приділено недостатньо уваги. Особливе значення має такий важливий аспект, як життєвий рівень. Його вивчення дасть змогу простежити, як війна вплинула на загальний добробут українського населення.

Рівень життя характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людини. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ і послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін. Загалом життєвий рівень відображає ступінь відтворення населення. Оскільки його вивчення у той період є досить складним завданням, зосередимо свою увагу переважно на сільському населенні Правобережної України.

Добробут українських селян дореформеної доби залежав від наявності придатної для обробітку землі, що перебувала в їхньому користуванні, та від обсягів панщини, яку вони відробляли на користь поміщиків. За даними О. Степанишиної, у маєтках графів Браницьких на Київщині в середині XIX ст. найбільше було піших селянських господарств, які користувалися мінімальним наділом. Разом із тим піші селяни відробляли менше панщини на користь поміщиків.

На думку А.З. Барабося, напередодні Східної війни, коли на Правобережжі було проведено «інвентарну ре-

форму» у 1847—1848 рр., у сфері землеволодіння реалізували «систему третяка», за якою 1/3 посівної площі оброблялась на користь поміщика, 2/3 — на користь селян. Водночас автор указує, що за реформою панщина для тяглих господарств сягала трьох днів на тиждень, тоді як городники та бобилі відробляли лише один.

Життєвий рівень селян значною мірою погіршувала чинна практика віддання в оренду маєтків. Орендатори, надмірно експлуатуючи маєтки певний період, зазвичай повертали власникам пустку. Безумовно, що за такої ситуації селяни ставали об'єктом надмірної експлуатації і їхній добробут істотно погіршувався. Нарешті, 1853 р. по всій Російській імперії було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками. Проте вже заставлені контракти дозволялося залишити до кінця строку, а тим, чий контракти закінчились у 1853—1854 рр., дозволялося скласти нові лише за умов, щоби вони скінчились не пізніше 1 січня 1857 р.

Не маючи достатньої площі придатної для обробітку землі, селяни були вимушені найматися на роботу в панську економію або на фільварок чи на завод. Як свідчить О. Степанишина, в середині 1850-х рр. «...за працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівнішою була заробітна платня у фільварках двох канівських ключів. Тут усі річні робітники, яку би працю вони не виконували, одержували на рік грошима 24 руб., 9 четвертей хліба і засівали 1 десятину панського поля під ярину й озимину. Літнякам давали по 2 руб. на місяць і 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні й річні парубки одержували у 2-х фільварках, погиблянському і вотилівському, по 20 руб. і засівали 1 десятину землі. У других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки й гуменні не одержували. Тільки погоничі літні й річні мали по 5—7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблянському фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом, і, з огляду на можливість різноманітності, важко вирахувати платню окремому робітникові. На 3-х фільварках на Таращанщині відомо, що за працю в економії давались піші наділи городникам...»

За даними І. Фундуклеєва, в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку — 23 коп., а взимку — 18 коп.; жіночої: влітку — 9 коп., а взимку — 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом зі збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб.

Після завершення Кримської війни у період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 руб., а ярового — 7,35 руб. Чистий дохід з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової — 3 руб., а жита — 2,5 руб.

Загалом селяни, які наймалися працювати до господаря, отримували близько 15 руб. сріблом на рік. Із цієї суми 5 руб. ішло на податки, і, відкладаючи 10 руб. сріблом щороку, селянин, пропрацювавши 7 років, міг обзавестися власним господарством.

Значний інтерес становить вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20—30 коп.; косаря — 40; молотника — 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виполування бур'янів цінився у 15—30 коп.; на жнивах зернових — 40; на в'язанні снопів — 30 коп. Робота пасічника з обслуговування 200 колод, крім натурального утримання та харчів, цінилася в 10 руб. сріблом на рік.

У цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимової — 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за 50 зимових — 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб у середині XIX ст. могла щороку заробити 62,7 руб.

Селяни могли заробити дещо більше на заводах, що належали поміщикам. Так, у середині XIX ст., за даними О. Степанишиної, «...Миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння проводилось так, як і на хохтівянській гуральні». Вже згадувалося, що і тут, і там, крім річних робітників, працювали й кріпаки. Річні робітники, крім харчів (145 четвертей хліба), одержували грішми 220 руб. сріблом. Майстри на обох заводах були вільними. Їм давали хліба 40 четвертей на рік і з кожного відра по 1 коп. сріблом. На броварнях давали робітникам, крім грошей — 2 руб. — 1 руб. 75 коп., 3 корці жита, 1 корець пшениці, по 1 корцю і 16 гарців ячменю та гречки, 16 гарців проса. На цегельні ставищанський робітник отримував по 2 руб. 10 коп. за те, що виробить, випалить і виставить на плац 60 тисяч цегли.

Як свідчать наведені дані, селяни, які наймалися на рік працювати в гуральні та ставали робітниками, цінувалися набагато дорожче порівняно з тими, хто працював у фільварку, на полі чи в економії, адже один робітник на гуральні впродовж року заробляв більш як утричі більше грошей, ніж селянська сім'я з двох працездатних осіб на панському полі.

Наступним важливим показником життєвого рівня було споживання населенням під час Кримської війни різноманітних товарів і послуг. На першому місці, безперечно, було харчування.

Особливістю харчового споживання селянського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало лише продукти власного виробництва. Разом із розвитком товарно-грошових відносин асортимент харчових продуктів дедалі більше урізноманітнювався, оскільки селянські господарства поволі втягувалися в орбіту ринку, і їхнє виробництво поступово набувало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів безпосередньо впливали економічні кризи, врожайність і наявність у них землі. За твердженнями І. Ігнатовича, у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того, 2 рази на 10 років у окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично 8 років поспіль, погані врожаї були в усій Російській імперії. Саме тому в 1833—1834 та 1839—1840 роках уряд був змушений витратити на народне продовольство 75,5 млн руб. За царювання Миколи I голодними були 1833, 1839—1840, частково 1844—1847 роки та напередодні Кримської війни — 1851 р.

Стосовно ж економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлева, загального перевиробництва як масового явища в дореформений період ще не спостерігалось. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього населення Російської імперії, сталася після завершення Східної війни в 1857—1858 рр.

Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні й нерідко голодувати. За свідченням І. Ігнатовича, деякі поміщики справді намагалися допомагати своїм селянам. Були й такі, що з останніх сил годували селян, хоча вчиняли так радше з розрахунку, ніж із філантропії. Багато хто з них давав харчі зі страху, з огляду на випадки, коли чоловіки вимагали про годування силою. Для цього робили громадські оранки, створювали запасні «магазини». Під час масових голодувань поміщики, як правило, тікали зі своїх маєтків.

Характер споживання продуктів селянами України під час Кримської війни можна простежити, проаналізувавши ціни на продовольство та порівнявши їх із величиною селянських заробітків. Загалом ціни в Київській губернії, за даними І. Фундуклеєва, в середині XIX ст. були наступними: льоха — 1,5 руб. сріблом; вівця — 2; 1 четверть жита — 1,94; пшениці — 2,28; гречки — 1,88; діжка меду — 40 коп.; відро вина пінного міцністю від 16,6 до 20 градусів — 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів — 2,1; спирт — по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° — 4,55 руб.; 85° — 5,95; 96° — 6,72 (усі градуси за Гессом); 1 фунт масла коров'ячого або голландського

сиру — 15—20 коп. сріблом; 2-х пудова діжка сиру — 1,2—1,5 руб.; риба — 9 коп. за кг; 1 пуд яловичини — 1,1 руб.; сала — 3.

Не менш цікавими є свідчення Д. Воейкова та В. Загоскіна. На їхню думку, вартість річного харчування одного селянина на Київщині в середині XIX ст. становила 11 руб. 68,5 коп. На їхнє переконання, житній хліб був головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, дослідники зазначають, що селянці на харчування завжди планували на 1/4 менше, ніж працюючому селянину, а саме — 8 руб. 38,5 коп. Двом непрацюючим разом припадало у півтора раза менше проти одного чоловіка-селянина — 16 руб. 58,25 коп. Таким чином, витрати на харчування однієї сім'ї щороку становили 36 руб. 65,25 коп.

До харчового раціону сільського населення входили також напої. Так, українські селяни вживали соки з берези, клена, барбарису; хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш — узвар. Гарячими споживали киселі з маслом, олією або маковим молоком, холодними — з ягодами та медом. Молоко вживали переважно діти, а в кислому вигляді — й дорослі. Молочні продукти можна було придбати й у вільному продажі. Приміром, у Київській губернії під час Кримської війни дійну корову можна було купити за 30—50 руб., 1 фунт масла вершкового або голландського сиру — за 15—20 коп., діжу сиру вагою в 2 пуди — за 1,2—1,5 руб. сріблом.

Ціни на головні алкогольні продукти регулювала держава шляхом встановлення політики такс. Загалом, за статистичними даними, за часів Кримської війни впродовж року селянська сім'я на горілку витратила близько 18 руб. сріблом. Слід зазначити, що споживання алкоголю зростало. І. Кашкаров стверджував: «...Для тих селян, які мають недостатню силу волі, горілка становить справжню загибель, тому що, не випросивши у купця кредиту на купівлю солі чи іншого необхідного для господарства товару, чоловік з горя бере половину штофу зеленого вина, в якому йому майже ніколи не відмовляють. Шкода від погано облаштованого шинку та шинкарів, які накачують селян горілкою у непомірній кількості, ще не настільки велика, як збитки, які завдаються населенню від того, що куркулі напоюють селян перед будь-якою угодою, яку вони з ними укладають». Ігноруючи протести громадськості, держава не обмежувала торгівлю алкоголем, збираючи до скарбниці податки із цього виду господарської діяльності. Якщо ж селяни самі намагалися торгувати горілкою, то їх, як правило, штрафували. Так, на території Київщини в середині XIX ст. за підвезення селянами горілки з інших місць їх штрафували по 1 руб. сріблом за кожну квартиру привезеного.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєвого рівня сільського населення українських губерній за часів Крим-

ської війни було споживання одягу та взуття, що фактично є другою потребою людини серед загального переліку. Проте, на відміну від споживання їжі, ця потреба більш «еластична» (важкість від незадоволення певної потреби). Якщо розглядати вартість її задоволення, з'ясується, що у цьому аспекті вона є майже безкінечно еластичною, адже насправді якісне вдосконалення одягу може бути безкінечним. Обсяги споживання одягу та взуття сільськими жителями залежали від таких факторів, як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими тому, що він був дешевшим. Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів узували постолі, які плели з липового або дубового лика. Заможніші носили черевики, чоботи або валянки.

Загалом вартість річного забезпечення одного українського селянина одягом і взуттям у середині XIX ст. становила 6,93 руб. Витрати на одяг селянки були меншими і становили 4,47 руб. на рік. Двом непрацездатним на білизну та переробку речей батьків на рік виділялося 2 руб. У цілому в селянській сім'ї щороку на одяг, білизну та взуття витрачалося 13,92 руб. Заможніші селяни, за достатньої платоспроможності, мали можливість одягатися набагато краще.

Для успішного ведення селянського господарства та задоволення житлових потреб сільському жителю українських земель необхідні були відповідні споруди. Згідно із твердженням І. Фундуклеєва, селянські будівлі складалися з хати для проживання, стодоли, хліва та клуні. За його даними, вартість спорудження всіх господарських будівель тяглою селянського господарства становила 91,21 руб.

Загальна картина економічного становища тяглою селянського господарства, яке забезпечувало відповідний життєвий рівень його учасникам, була би не повною, якщо не врахувати вартість свійських тварин, які експлуатувались і вирощувались для харчування у селянському дворі. Так, вартість 4-х волів становила 80 руб.; 8-ми свиней — 12; 6-ти овець — 12; 1-ї корови з 3-ма телятами — 30; 6-ти колод із бджолами — 9 руб. Загалом уся вартість тварин у тяглому селянському господарстві становила 143 руб.

Важливим фактором, який характеризує матеріальне становище та добробут селянської родини, є наявність у господарстві відповідних знарядь праці та предметів домашнього побуту, річні витрати на які у пішому селянському господарстві, де була сім'я з 4-х осіб, становили 2,37 руб.

Узагальнюючи наведені вище дані, слід зазначити, що напередодні Кримської війни, зважаючи на панування важкого тягаря

кріпосництва, життєвий рівень сільського населення України був недостатнім, але й не критичним, що давало змогу певною мірою здійснювати розширене відтворення робочої сили. Про це свідчать показники демографічного зростання. Однак темпи приросту населення на українських землях у зв'язку зі Східною війною істотно скоротилися.

На думку українських істориків В.М. Волковинського та О.П. Реєнта, «Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс найтяжчий тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат. Український народ з честю витримав суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853—1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби, — Київського заводу “Арсенал”, Луганського ливарного, Шосткинського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

На Півдні України розпочалося будівництво залізниць. Першу в Криму і взагалі в Україні залізницю збудували в роки війни британці між Балаклавою і Севастополем, але після закінчення війни вона була ліквідована. Головним у суспільному житті держави після поразки у Кримській війні стала відміна 19 лютого 1861 р. кріпацтва, проведення у 60—70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося на становищі українського народу...»

На думку цих науковців, «Україна зазнала особливих труднощів війни — забезпечення військ продовольством та фуражем і доставка по бездоріжжю. Непомірні податки, рекрутські набори виснажували сільське господарство, південноукраїнським губерніям загрожували голод та епідемії, масові селянські заворушення на зразок “Київської козаччини”. Але український народ гідно поборов усі воєнні труднощі і зробив гідний внесок у завершення, хоча й не переможне, Кримської війни 1853—1856 рр.»

Як зображували Кримську війну 1853—1856 рр. митці другої половини ХІХ ст.?

Поразка імперії Романових у Кримській війні 1853—1856 рр. спричинила серйозні зміни у соціально-економічному, політичному та духовному розвитку України. Ця військова невдача Росії примусила як еліту імперії, так і урядові кола, усвідомити необхідність проведення ліберальних реформ у Російській імперії — в галузі судової, військової, освітньої сфер, а насамперед — скасування кріпацтва та заснування земств і міського самоврядування. Саме тому тематика Кримської війни стала домінувати у творчому доробку як вітчизняних представників мистецької богеми, так й інтелектуальної еліти.

Так, тема «селянство і Кримська війна» хвилювала багатьох письменників того часу. Т.Г. Шевченко, перебуваючи на засланні, відреагував на ці події по-своєму і написав восьмирядковий вірш (1853), відредагований 1859 р. у Санкт-Петербурзі, що був відгуком на Кримську війну:

*Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!..
І знову потекла
Мужицька кров!
Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.*

Так відреагував солдат-невільник Новопетровського укріплення Тарас Шевченко на початок Кримської війни у 1853 р. Поет уважав, що війна загальмує скасування кріпосного права. Однак насправді вона його прискорила. Пантелеймон Куліш першим побачив магічну силу і містичну прозорливість Тарасових «плачів і пророкувань»,

яку він пояснював закодованою в його генах історичною пам'яттю, високою громадянською свідомістю, розумінням світової політики та інтуїтивним відчуттям своєї епохи. Тим, що дається Господом Богом не всім, а тільки — «обраним», яких — одиниці.

Невідомо, була ця експресивна довершена мініатюра самостійним твором чи початком майбутнього великого поетичного полотна, але очевидно залишається та точна історична оцінка, яку поет дав черговій військовій авантюрі ненависного йому царя Миколи I, а також апокаліптичне передчуття її ганебного кінця.

Події Кримської кампанії відобразились і в образотворчому мистецтві. Вітчизняні майстри живопису не раз зверталися до військово-історичної теми часів Кримської війни 1853—1856 рр. Застосовуючи особистісно-психологічний підхід до аналізу минулого, відтворювали дійсність за допомогою образів, намагалися показати наочно той чи інший епізод бою або повсякденного життя у період війни. Завдяки їхній творчості наступні покоління отримали можливість краще уявити як самі ці важливі події, так і їхніх учасників. Зображуючи події Кримської війни 1853—1856 рр., художники використовували батальний жанр образотворчого мистецтва (присвячений темам війни і воєнного життя). Першорядне значення в батальному жанрі займають сцени боїв, а також морських воєнних походів, як сучасних для художника, так і минулих часів, відтворені на панорамах, діорамах або звичайних картинах. Художники-баталісти прагнули глибоко розкрити соціально-історичний зміст воєнних подій; показати найважливіші або типові моменти бою, що вимагало поєднувати батальний жанр з історичним. Досить часто у творах батального жанру трапляються й елементи побутового, адже поряд із воєнними подіями митці зображували сцени повсякденного життя армії та флоту в походах, казармах, таборах, намагалися передати стосунки й поведінку людей. В окремих картинах було використано елементи портретного жанру, що простежується у змалюванні психологічних і конкретних образів генералів і адміралів, рядових солдатів і матросів, пейзажного — у зображенні природи, анімалістичного — тварин, зокрема кінноти, натюрморту — зброї та інших атрибутів воєнного життя. Важливим для художників-баталістів було і знання уніформи та предметів озброєння (ручної зброї, військової техніки, військового спорядження). Митці, які хотіли показати морський бій, поєднували в собі одночасно баталіста і мариніста.

Події Кримської війни 1853—1856 рр. відобразились у картинах Р.К. Жуковського, І.К. Айвазовського, Б.П. Віллівальде, О.П. Боголюбова, К.М. Філіппова та ін. Справжньою перлиною художньої майстерності стала панорама «Оборона Севастополя 1854—55 рр.» художника-баталіста Ф.О. Рубо.

Ще на початку оборони Севастополя імператор Микола I «із особливою милости к защитникам Севастополя» прислав із Петербурга художників, яким було доручено намалювати портрети героїв. Серед художників був Василь Федорович Тімм, який закінчив Петербурзьку Академію мистецтв і привертав до себе увагу чудовими роботами з військової тематики. Під час оборони Севастополя він зробив чимало замальовок, що дали змогу згодом точніше відтворити як військові події, так і людей, які брали у них участь.

В.Ф. Тімм отримав завдання намалювати портрет П.С. Нахімова. Адмірал і слухати не хотів: «Бога ради, які портрети? Що ми зробили? Одному Богу відомо, чим все це скінчиться. Нізащо не дозволяю. Не варто. А ось як закінчимо справу, проженемо ворога, приїду до Петербурга, сяду у вольтерівське крісло, — тоді малюй, як хочеш». Художник наполягав, посилаючись на наказ імператора, однак П.С. Нахімов навідріз відмовився. Раптом його обличчя посвітлішало, і він сказав з якоюсь особливою інтонацією: «Ти з Кошки... малюй портрети, а з мене не треба!». Художник усе-таки намалював портрет П.С. Нахімова, вловивши момент, коли той деякий час стояв нерухомо при виході з церкви. Таким чином, унаслідок наполегливості художника В.Ф. Тімма з'явився єдиний профільний портрет П.С. Нахімова, зроблений у Севастополі. А ми, завдячуючи П.С. Нахімову, який так цінував подвиг рядового матроса, і художнику В.Ф. Тімму, маємо єдине справжнє прижиттєве зображення нашого славетного земляка, учасника тих героїчних подій. Пізніше портрет П. Кішки був розміщений у «Російському художньому листку», який видавав В.Ф. Тімм з 1851 р. До речі, сам художник був особисто знайомий із Т.Г. Шевченком. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, вони разом працювали у майстерні Карла Брюллова. Крім того, В.Ф. Тімм є автором одного з останніх прижиттєвих портретів Т.Г. Шевченка.

Духом епічної героїки овіяні батальні картини основоположника вітчизняного мариністичного живопису І.К. Айвазовського. Під час війни він детально вивчив обставини Сінопського бою за розповідями його учасників і написав дві картини, присвячені цим подіям: «Сінопський бій 1853 р.» (денний варіант) та «Сінопський бій 18 листопада 1853 р. Ніч після бою». У морських баталіях, сповнених героїчного пафосу, художник прославляє перемогу флоту, подвиги військових кораблів, героїзм російських моряків.

Свої твори І.К. Айвазовський присвятив обороні Севастополя. Перебуваючи під враженням оточеного міста, він пише картину «Облога Севастополя» (1854 р.): вхід до Севастополя пере-

городжено корпусами кораблів, видно верхівки щогл. Над містом клубочиться дим, нагадуючи про нещодавні вибухи. 5 листопада 1854 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений адмірал В.О. Корнілов. 1893 р. І.К. Айвазовський створив картину «Малахов курган. Місце, де смертельно був поранений Корнілов». З висоти Малахова кургана відкривається панорама Севастополя. Вечоріє. Місто покрите легкою імлою. Далеко за морем заходить сонце. Його останні промені легенько торкаються дахів будинків. На першому плані — пам'ятний знак — хрест, викладений з ядер на місці смертельного поранення В.О. Корнілова. Біля пам'ятного знака — два ветерани оборони Севастополя, які прийшли вшанувати пам'ять командира. Події Кримської війни 1853—1856 рр. відтворено й на інших полотнах І.К. Айвазовського, зокрема «Перехід росіян на північну сторону» (1855 р.), «Буря під Балаклавою» (1855 р.), «Взяття Севастополя» (1855 р.). Їх справедливо можна вважати літописом бойових операцій російського флоту в часи Кримської війни 1853—1856 рр. Серію морських батальних картин, присвячених цій війні, на замовлення Головного морського штабу створив живописець О.П. Боголюбов. Працюючи над полотнами, художник узяв до уваги не лише розповіді свідків воєнних подій та плани боїв, а використав замальовки, виконані власноруч і привезені з Туреччини. Найвідоміші серед них — «Бій пароплав-фрегата “Володимир” з турецько-єгипетським військовим пароплавом “Перваз-Бахрі” 5 листопада 1853 р.» (1850-ті рр.), «Дії пароплава “Колхіда” 1853 р.» (1854 р.), «Сінопський бій 18 листопада 1853 р.» (1860 р.) та ін. Його полотна відзначаються точністю в зображенні деталей корабельного оснащення, достовірністю у відтворенні історичних подробиць.

Епізоди Кримської війни 1853—1856 рр. відтворено на картинах К.М. Філіппова «Військова дорога між Сімферополем і Севастополем в 1855 р.» (1858 р.), за написання якої автор отримав велику золоту медаль, та «В оточеному Севастополі» (1862 р.). У батально-побутових картинах К.М. Філіппова показано витримку й героїзм мешканців міста, виявлені ними попри важкі випробування. Про героїчну оборону Севастополя виготовлено серію малюнків 1871—1872 рр., уміщену в «Севастопольському альбомі», над яким працювали І.М. Прянишников та В.Є. Маковський. Художники користувалися елементами різних жанрів живопису, зокрема історичного й батального. Альбом зі знімками було випущено згодом під назвою «Епізоди Севастопольського життя 1854—1855 року». Автори досить відповідально поставилися до роботи: ретельно вивчали фактичний матеріал, документи, фотографії, взяли до уваги розповіді свідків. Вагомий вплив на ро-

боту художників над темою справили «Севастопольські оповідання» Л.М. Толстого. На малюнках відтворено епізоди життя захисників Севастополя. Героями виступають переважно прості люди — рядові солдати й матроси. Самого бою не зображено, але вдало вибрано і змальовано ті моменти, в яких найповніше розкриваються найвищі людські якості оборонців: патріотизм, стійкість, мужність, людяність, співчуття, взаємодопомога.

Для альбому В.Є. Маковський написав двадцять одну роботу. Серед них «Смертельне поранення адмірала П.С. Нахімова 28 червня 1855 р.» (1872 р.), на якій зображено момент, коли пораненого П.С. Нахімова підтримують товариші по службі. Вони вражені тим, що сталося, і не думають про небезпеку, яка чатує з боку ворога. На їхніх обличчях глибока скорбота та біль втрати.

На іншій картині В.Є. Маковського «Подвиг матроса Гната Шевченка» (1871 р.) показано епізод, який стався 20 січня 1855 р. Коли ворога було витіснено із траншеї, французькі стрілки прицілились у лейтенанта М.О. Бірильова. Матрос 30-го флотського екіпажу Гнат Шевченко кинувся до командира і, затуливши його власним тілом від ворожої кулі, загинув смертю хоробрих. Так він урятував життя своєму командирові.

Герой оборони Севастополя Г. Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Відомий скульптор — автор пам'ятників Богдану Хмельницькому в Києві та тисячоліттю Росії в Новгороді М.Й. Микешин — зробив проект бюста Г. Шевченка. У 1874 р. він був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. Пам'ятник Г. Шевченку було встановлено у Миколаєві, а у 1902 р. — перенесено у Севастополь. Він стояв біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочав службу в 1850 р. Г. Шевченко. У 1918 р. революційні матроси-анархісти висадили в повітря пам'ятник герою Кримської війни.

Не менш популярним був і легендарний учасник Севастопольської оборони матрос П.М. Кішка. В.Є. Маковський на своїй картині «Матрос Кішка» зобразив, як він безстрашно повзе до ворожих укріплень. Кішка не раз робив зухвалі вилазки у ворожий тил і повертався з полоненими та важливою інформацією про супротивника. Відзначався спритністю і відважністю. У Севастополі згодом йому було встановлено пам'ятник, який створили скульптори брати Й. та В. Кейдуки, архітектор — В. Петропавловський, і ще одне погруддя (в одній із ніш на будинку панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.»). На батьківщині — в Ометинцях — йому споруджено такий самий пам'ятник, як і в Севастополі. Його портрет написав художник В. Тімм. На полотні

панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» Кішка зображений у момент повернення з чергової вилазки разом із полоненим ним французьким солдатом.

В.Є. Маковський писав також епізоди з життя дітей, зокрема, на картині «Хлопчик Піщенко» зображено Миколу Піщенка, сина матроса 37-го флотського екіпажу чорноморського флоту Тимофія Піщенка, який служив на батареї Г.М. Забудського поблизу 4-го бастиону. Незабаром він набув доброго досвіду в артилерійській стрільбі та прославився зірким оком і винятковою влучністю вогню.

До альбому ввійшли й такі картини В.Є. Маковського, як «Відбиття штурму», «На бастионі», «Допит полонених», «Затишшя на бастионі», «Відправлення пораненого на перев'язувальний пункт», «Після інкерманського бою» та ін. І.М. Прянишников виконав до альбому вісімнадцять малюнків, до яких належать «Після бомбардування», «П.С. Нахімов 5 жовтня на батареї», «П.С. Нахімов у Севастополі», «Перевезення морського знаряддя на сухопутне укріплення» та ін.

Всесвітньо відомим твором батального живопису і монументальним пам'ятником героїзму захисників Севастополя в період Кримської війни 1853—1856 рр. стала панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», автором якої є Ф.О. Рубо — основоположник російського панорамного мистецтва, професор класу батального живопису Петербурзької Академії мистецтв. Розпочинаючи роботу над панорамою, художник дослідив фактичний матеріал: документи, фото, літературні джерела, розповіді учасників та очевидців, ознайомився з місцями боїв. Події, зображені на панорамі, зокрема батальні сцени і героїчні будні, перегукуються з «Севастопольськими оповіданнями» Л.М. Толстого. В основу твору покладено найяскравіший епізод севастопольської епопеї — бій на Малаховому кургані 6 (18) червня 1855 р. Величезне живописне полотно створювали у передмісті Мюнхена до п'ятдесятиріччя оборони Севастополя — 1905 р. Ф.О. Рубо допомагали художники-колеги та студенти Баварської академії мистецтв. Створення такої панорами вимагало від автора найвищого ступеня майстерності не лише в батальному жанрі — умінні зобразити битву, що є вкрай складним завданням, а і в історичному — подати історично точну картину воєнних дій, та портретному — змалювати образи офіцерського, сержантського чи рядового складу армії і флоту, а також інших учасників оборони міста. Зображено адмірала П.С. Нахімова, Дашу Севастопольську, М.І. Пирогова, матроса П. Кішку та ін. Головним героєм на панорамі виступає народ, саме його подвиг і прагнув прославити Ф.О. Рубо.

У картинах, присвячених періоду Кримської війни 1853—1856 рр., поєднуються батальний, історичний та побутовий жанри, що допомагало митцям показати жорстокість війни, безмежне страждання народу і його готовність до боротьби за свободу. Безперечно, що, відтворюючи батальні картини, художники прагнули не лише реалістично розкрити соціальну природу війни й ролі в ній народу. Їхньою метою було викрити несправедливу й агресивну війну, прославити героїзм народу, виховувати громадянські патріотичні почуття.

Наостанок необхідно підкреслити, що події Кримської війни 1853—1856 рр. дали поштовх розвитку як вітчизняної прози та поезії, так і художнього мистецтва. Однак, якщо у віршах Т.Г. Шевченка лунає скорбота через початок нового людського кровопролиття, то переважна більшість художників тих часів у своїх роботах намагалися героїзувати учасників тих подій, прагнучи пробудити у глядачів відчуття патріотизму.

Чому Кримська війна 1853—1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя?

Наймасштабнішою і найкривавішою з усіх російсько-турецьких війн XIX ст. стала Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. У ній брали участь не лише Османська і Російська імперії, а й Велика Британія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками Туреччини. Інші великі європейські держави — Австрія і Пруссія, хоча й не брали участі у бойових діях, але становили для Росії потенційну загрозу. Східна війна фактично стала своєрідним прологом Світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах брали участь дві—три держави, а в Східній — більше 20 (якщо рахувати сучасні незалежні держави).

Царська Росія, що придушила багато національних рухів у Європі, виношувала плани війни з Туреччиною і готувалася до неї. Ці дії Російської імперії мали серйозні причини. З 1817 по 1864 рік точилася багаторічна війна з горцями за приєднання Північного Кавказу до Росії. На початку 50-х років XIX ст. Туреччина почала суттєво допомагати Шамілю у спільній боротьбі проти росіян. Микола I, який правив Російською імперією впродовж 30 років і успішно використовував армію для придушення революційних виступів не лише у своїй державі, а й за кордоном, здобував перемоги у війні зі своїм південним сусідом — Портою — і втратив притаманну йому обережність, стриманість, почуття відповідальності тощо.

Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту за нових умов.

Якщо порівнювати армії Російської та Османської імперій, то перша була в багатьох відношеннях сильнішою.

Російська армія налічувала на початку 50-х років XIX ст. 1,4 млн солдатів та офіцерів, але значна частина їх постійно перебувала на Кавказі, де вела бойові дії з повстанцями Шаміля, та в Польщі з метою відбити в разі необхідності напад західноєвропейських держав. Чорноморський флот (до складу якого входила Дунайська флотилія) мав майже 100 бойових кораблів і кілька десятків допоміжних суден, із них 30 пароплавів. Готуючись до війни з Туреччиною, Микола I допускав, що, можливо, у неї з'являться союзники з числа провідних європейських держав, насамперед Франція. Вони зможуть увійти у Чорне море через Дарданелли і Босфор, звідки зроблять висадку своїх військ на російській території. Щоб перешкодити цьому, Микола I найдоцільнішим вважав висадити десант на берегах Босфору, захопити Константинополь, від 30 до 40 % мешканців якого становили християни. У процесі бойових дій вони могли б надати допомогу росіянам. У грудні 1852 р. Микола I розробив план такої операції. Основою десанту були 13-та піхотна дивізія, що дислокувалась у Севастополі, та 14-та — в Одесі. На кораблях Чорноморського флоту ці війська мали би бути доставлені на береги Босфору, де в разі неспроможності взяти штурмом Константинополь, повинні були триматися там тривалий час і не дати можливості іноземним суднам увійти у Чорне море.

Турецька армія могла поставити під рушницю 400 тис. солдатів і офіцерів, які практично становили дві армії на різних континентах світу — в Європі (Балкани) та Азії (Кавказький регіон). Військово-морський флот Порти налічував бойових кораблів (крім допоміжних суден) — 37 парусних і 6 пароплавів. озброєння військ Порти було застарілим — гладкоствольні рушниці, але з початком Кримської війни англійці забезпечили їх далекобійними гвинтівками з нарізними стволами. Це дало змогу озброїти ними четверту частину регулярної турецької армії. Суттєву допомогу Туреччині надали Англія та Франція в озброєнні її військ сучасними гарматами і взагалі усім спорядженням.

Приводом для війни Росії й Туреччини став конфлікт між православним і католицьким духовенством за право володіти «святими місцями» — ключем від Віфлеємської печери, ремонтувати купол храму Гроба Господнього та ін., які перебували у Палестині, підпорядкованій Османській імперії. Православних підтримувала Росія, а католиків — пів-Європи на чолі із Францією. Наполеон III, будучи президентом Французької республіки, 2 грудня 1851 р. здійснив державний переворот і рівно через рік за допомогою плебісциту проголосив Францію Другою імперією, а себе — наступником Наполеона Бонапарта. Нового імператора масово підтримали католики, і Наполеон III, дякуючи їм за це, наполегливо відстоював їхні права на Гроб Господній.

Завзято боровся за цю досить незначну для середини XIX ст. релігійну акцію Наполеон III ще з однієї причини. Микола I доручив міністру закордонних справ К.В. Нессельроде надіслати вітальну телеграму Луї-Наполеону. Але підстаркуватий сановник переплутав текст, у результаті чого вийшло, що Микола I не визнав Наполеона III французьким імператором і зробив це в образливій формі. Тому Наполеон III рішуче пішов на конфронтацію з Росією на Близькому Сході, щоб потішити ображене самолюбство. До того ж, Микола I в очах європейців, починаючи від революціонерів і до лібералів, був утіленням реакційної та агресивної політики (варто згадати придушення революції і національно-визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Дунайських князівствах тощо). Тому будь-які акції проти Російської імперії з боку європейських держав у 40—50-х роках XIX ст. викликали радість і підтримку «освіченої публіки» — від лібералів до соціалістів.

Микола I та його оточення не розуміли цього і продовжували свою агресивну зовнішню політику, не звертаючи жодної уваги на ті зміни, що відбувалися на міжнародній арені. Російський імператор і його уряд вбачали відвертого ворога в Османській імперії та ще, можливо, у Франції, але вірити в останнє цар і його найвищі сановники достеменно не хотіли. Велику Британію, Австрію, Пруссію й інші держави за будь-яких обставин вони вважали нейтральними.

Росія не знала у XIX ст. воєнних поразок, і царизм був упевнений у своїй могутності й непереможності. 16 лютого 1853 р. до Стамбула на фрегаті «Громоносець» прибув надзвичайний царський посол князь О.С. Меншиков. Цей візит був забарвлений демонстрацією військової сили Росії. 24 лютого Меншиков удостоївся аудієнції султана Абдул-Меджида, під час якої передав йому власноручно написаного Миколою I листа. У ньому російський імператор пропонував турецькому султану підписати конвенцію про статус православної церкви у Палестині та Сирії. Крім того, цар доручив Меншикову запропонувати султану укласти Туреччині й Росії оборонний союз проти Франції.

Османська імперія розуміла, що погодитися на першу пропозицію Росії — доручити їй взяти під свою опіку православне населення, яке перебувало на території Порти, це б означало відверте втручання північного сусіда у внутрішні справи Туреччини. Укладення останньою будь-яких оборонних союзів із Росією проти наймогутніших європейських держав загрожувало війною з ними, а ще реальніше — втратою союзників у війні з Російською імперією, яка рано чи пізно стане реальністю. Турецький султан нічого не відповідав князю Меншикову, знаючи заяву французького посла в Порті де Лакура від 22 березня 1853 р., що, коли російський флот у Севастополі почне просуватися до Туреччини

чи її володінь у басейні Чорного моря, то це може призвести до оголошення Францією війни Росії.

О. Меншиков, який був фактично не дипломатом, а державним і військовим діячем Росії — адміралом та генерал-ад'ютантом, 17 травня 1853 р. пред'явив Туреччині ультиматум про негайне укладення конвенції щодо спільного нагляду за становищем греко-православної церкви і православного населення у залежних від Порти країнах Близького Сходу. Питання про статус протоку Босфору й Дарданелл російською стороною не порушувалося. Не дочекавшись відповіді на ультиматум, О. Меншиков 2 червня 1853 р. залишив Константинополь. Микола I був переконаний у боєздатності своєї армії і флоту та взагалі у могутності Російської імперії. Крім того, цар розраховував на австрійського імператора Франца-Йосифа, якого він врятував від революції 1849 р. Тому без будь-яких вагань Микола I оголосив маніфест про введення на територію Дунайських князівств російських військ під командуванням генерала від артилерії М.Д. Горчакова. 21 червня авангард росіян на чолі з генерал-ад'ютантом Й.Р. Анрепом без оголошення війни форсував р. Прут упродовж трьох тижнів. Російські загони зайняли Молдову та Валахію.

Головним театром бойових дій із турками росіяни все ж вважали Кавказ. Тому 13 вересня 1853 р. Микола I наказав передислокувати із Севастополя в Сухумі 13-ту піхотну дивізію. Севастопольський гарнізон зменшився у 4 рази і налічував близько 4 тис. солдатів та офіцерів. Щоправда, у резерві перебувало ще 30 тис. матросів, які на той час несли службу на кораблях Чорноморського флоту. Переправлена із Севастополя на Кавказ 13-та піхотна дивізія відіграла важливу роль у відбитті наступу турецьких військ на Тифліс. Тим часом на правому березі Дунаю турки зосередили армію в кількості 120 тис. осіб. 14 вересня турецький султан Абдул-Меджид оголосив Миколі I ультиматум: протягом 15 днів вивести росіян із Дунайських князівств. Коли ж росіяни проігнорували його, Туреччина оголосила 4 жовтня 1853 р. Росії війну.

Через чотири дні англійська і французька ескадри бойових кораблів увійшли в Дарданелли. Бойові дії між турецькими й російськими військами велися на Кавказі, в районі Дунаю і на Чорному морі, і, зрозуміло, не заради захисту 10 млн православних мешканців Палестини та Сирії, які входили до складу Порти. Російські пароплави виходили із Севастополя й курсували морськими просторами, захоплюючи турецькі кораблі. Щоб переправити на Кавказ 10 тис. турецьких солдатів і офіцерів, у Сінопську бухту було направлено з Константинополя ескадру із 16 кораблів. Із Севастополя у Сіноп вийшла російська ескадра у складі 8 вітрильників під командуванням віце-адмірала П.С. На-

хімова, яка заблокувала турецькі судна в Сінопі й розпочала бій. На допомогу Нахімову підійшла ескадра Корнілова. У ході морського бою від шаленого артилерійського вогню згорів не лише Сіноп, а й усі турецькі судна.

Уся Російська імперія відзначала Сінопську перемогу. Насправді ж вона дала поштовх до розв'язання Кримської війни. Франція і загалом уся Європа вирішили за допомогою цієї війни раз і назавжди покінчити з гегемонією Росії в Туреччині та ліквідувати загрозу з боку царизму для Балкан та західноєвропейських країн.

22 грудня 1853 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море. Через три дні англійський пароплав «Ретрібюшен» підійшов до Севастополя і заявив командирю порту, що для уникнення війни між Росією та Англією і Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна. А тим часом під прикриттям французьких і британських кораблів 5 турецьких пароплавів перекинули на Кавказ 6-тисячний десант, озброєння та боєприпаси. Російська імперія була приречена на поразку. Незважаючи на це, 9 лютого 1854 р. вона оголосила війну Великій Британії та Франції, морські сили яких перебували у Варні. 15 березня 1854 р. Велика Британія і Франція офіційно оголосили війну Росії.

10 квітня союзний флот піддав Одесу бомбардуванню з досить далекої відстані. Згодом, постоявши майже тиждень на рейді, попрямував у напрямку до Севастополя. Перші сутички між росіянами і союзницькими силами ще не були справжньою війною, до якої готувалися ворогуючі сторони. Найбільш вороже налаштована Франція налічувала в мирний час у своїй армії до 350 тис. осіб, а в разі війни могла збільшити її до 540 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів і понад 70 тис. артилеристів та саперів.

Напередодні війни в британській армії налічувалося 150 тис. осіб — 120 тис. піхоти, 10 тис. кавалеристів, 20 тис. артилеристів і саперів. Комплектувалася вона за рахунок найманців, які не відзначалися особливою підготовкою та дисципліною. Основу бойової могутності Великої Британії становили військово-морські сили, в лавах яких налічувалося 150 пароплавів.

Морські битви, а точніше, спроби атакувати морські бази або просто бомбардувати порти й укріплення на Чорному, Балтійському, Білому, Баренцевому морях і навіть на Тихому океані, куди сягав англо-французький флот, не давали союзникам жодних результатів. Улітку 1854 р. англо-франко-турецькі війська вирішили сконцентрувати основні бойові дії на Чорному морі, переважно в Криму. Влітку 1854 р. у Варні (Болгарія) було зосереджено експедиційні сили. Вони не хотіли допомагати туркам у

бойових діях із росіянами в Дунайських князівствах. До того ж у їхніх військах спалахнула епідемія холери.

Російське командування не хотіло вести бої з турецькими військами та ще й з їхніми союзниками — англо-французьким корпусом і, можливо, з австрійською армією, яка зосередила 50 тис. солдатів і офіцерів у Галичині та Трансільванії. 31 липня 1854 р. росіяни евакуювали з Дунайських князівств свої війська, де їх, згідно з договором із Портою, замінили австрійці. Командування англо-французького корпусу прагнуло якомога швидше залишити охоплену холерою Варну і висадитися в Криму.

Перекидання англійських і французьких військ чисельністю 62 тис. осіб із Варни у Крим почалося в другій половині серпня 1854 р. Після висадки в районі Євпаторії союзники почали просуватися до Севастополя двома колонами. 8 вересня російська армія чисельністю 36 400 осіб зайняла оборону на р. Альмі.

Російські війська переважали спочатку лише у багнетних боях, яких пізніше союзницькі війська почали уникати, застосовуючи нову зброю. Зрозумівши, що битва на р. Альмі програна, О. Меншиков віддав наказ своїм військам відступати до р. Качі, а потім — до Бахчисарая. Щоб надійно захистити місто з моря, О. Меншиков наказав 10 вересня затопити в Севастопольській бухті найстаріші парусні кораблі Чорноморського флоту і в такий спосіб перекрити вхід до неї ворожих пароплавів. 13 вересня 1854 р. у Севастополі було оголошено стан облоги. Саме з цього дня ведеться відлік 349-денної героїчної оборони міста.

Найбільш героїчною сторінкою в історії Кримської війни була оборона Севастополя. Англо-французькі війська оточили місто кільцем траншей і розпочали бомбардування росіян із корабельних та облогових гармат. Загалом за період оборони міста було здійснено 6 масових артилерійських обстрілів Севастополя. В перший день обстрілу був смертельно поранений В. Корнілов і оборону Севастополя очолив П. Нахімов, який також дістав поранення.

Щоб послабити натиск ворога на місто, О. Меншиков вирішив завдати удару по англійській морській базі у Балаклаві з району Бахчисарая. Однак він не ввів у бій війська, що стояли біля Бахчисарая, і практично ця битва не дала особливих результатів. Аналогічні наслідки мав і російський наступ на Інкерман. Головного удару було завдано британцям. Бойові дії тривали цілий день. Росіяни втратили 12 тис., а союзники (переважно британці) — 3,3 тис. осіб. Після невдачі під Інкерманом О. Меншиков припинив активні спроби росіян завдати ворогові поразки, а останні активізували свої дії з метою взяття Севастополя.

Союзна армія набагато краще забезпечувалась усім необхідним — зброєю, боеприпасами, продовольством, обмундируван-

ням тощо. Це здійснювалося за рахунок того, що в західноєвропейських державах була розвинута мережа залізниць, по яких у морські порти доставляли вантажі, які потім пароплавами відправлялись у Крим. У Російській імперії в південних регіонах взагалі не було залізниць, а розбиті шосейні дороги були прокладені лише до Харкова.

Кримська війна увійшла в історію як війна, в якій вперше брали участь жінки — медичні сестри. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя. Матроська сирота Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, з власної ініціативи вирушила з російськими військами на р. Альма, де відбулася перша грандіозна битва на Кримському півострові. Там вона надавала посильну допомогу пораненим солдатам. Коли почалася облога Севастополя, з Петербурга сюди прибули медсестри з Хрестовоздвиженської общини. Приклад російських сестер милосердя, серед яких було багато українок, поширився на інші воюючі країни. Першими до Криму приїхали медсестри з Англії. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною.

У січні 1855 р. у російських військах у Криму вже налічувалося понад 100 тис. солдатів і офіцерів. Микола I наказав О. Меншикову активно діяти проти ворога. Цар уже не вірив у перемогу росіян і навіть був переконаний, що найближчим часом союзники захоплять Кримський півострів. Тим часом адмірал Меншиков наказав генерал-лейтенанту С.О. Хрульову атакувати Євпаторію 19-тисячним загonom. 5 лютого російські війська пішли на штурм фортеці, але, дійшовши до перших укріплень, зрозуміли, що штурмувати місто безрезультатно. Генерал дав команду російським військам відступити. Це була остання бойова операція О. Меншикова і Миколи I у цій війні.

18 лютого 1855 р. Микола I досить несподівано помер. Це породило чутки про його самогубство в момент розпачу з приводу цілковитого провалу російської зовнішньої політики та воєнних невдач. 28 березня 1855 р. союзники знову почали бомбардування Севастополя. Бойові дії тривали 10 днів. Проаналізувавши ситуацію, вони вирішили не штурмувати морську фортецю, а продовжувати її облогу. Оскільки сил в експедиційного корпусу було мало, англійці та французи вирішили залучити до участі у Кримській війні Сардинське королівство.

Кожна із воюючих сторін застосовувала свої форми і методи ведення бою. Велика Британія і Франція вели колоніальні війни в Африці й Азії, де супротивник був набагато слабшим від їхніх армій. Тому вони хотіли здобути перемогу над збройними силами міцної держави, якою була Росія. Але й росіяни здобували не дуже гучні перемоги над польськими повстанцями, угорськими

революціонерами, досить слабкою турецькою армією та мали епізодичні успіхи в безкінечних сутичках із горцями на Кавказі. Під час оборони міста головним центром став Малахов курган, де 28 червня 1855 р. в одному з боїв на Корніловському бастіоні був смертельно поранений П. Нахімов.

Оборону міста очолив адмірал В.І. Істомін. Севастопольська епопея почала викликати незадоволення практично в усіх країнах, які входили до союзницької коаліції. Британців і французів дратували їхні великі військові втрати не стільки від бойових дій, скільки від хвороб та епідемій. Невдоволення турків було очевидним, тому що їхня країна стала перевалочним пунктом для союзних військ і фактично їхнім величезним госпіталем.

Починаючи з 1855 р., стало зрозуміло, як і на чю користь закінчиться ця «дивна» війна. Російське керівництво жодних заходів щодо захисту Кримського півострова не вживало. За два роки воєнних дій не було зроблено нічого, щоб захистити вхід у Керченську протоку. 12 травня 1855 р. союзницький флот підійшов до Керчі та без будь-яких перешкод увійшов у Азовське море. Обстрілявши беззахисні міста Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Генічеськ, союзники залишили у Керчі полк англійців і полк французів та всіх турків, які були на їхніх кораблях, і повернулися до Севастополя. Тут тривали бої, які набували вже нових форм — крім бомбардування морської бази, союзники (насамперед французи) почали вже штурмувати оборонні рубежі. Захисники Севастополя зазнавали великих втрат — понад 17 тис. осіб загинули у травні, 11 тис. — у червні, 8,5 тис. — у липні.

Олександр II вимагав від нового командуючого Кримською армією М.Д. Горчакова «здійснити щось рішуче, щоб покласти край цій жакливій війні». Горчаков вирішив дати 4 серпня бій союзникам у долині Чорної річки. Але, втративши 8 тис. бійців, відступив. 5 серпня англо-французькі війська розпочали потужний артобстріл Севастополя. Не змогли захистити місто ні пластуни Чорноморського козацького війська, ні солдати і матроси, які 11 місяців утримували цю морську фортецю, що відбивала головні удари союзників у цій війні, ані Е.І. Тотлебен, який керував облоговими роботами.

Це була агонія оборони Севастополя. З 5 по 23 серпня було вбито й поранено 12,5 тис. осіб. 27 серпня почався вирішальний штурм французами Малахового кургану, який час від часу змінювався ураганим артилерійським вогнем. За один день росіяни втратили убитими й пораненими майже 13 тис. осіб, або 26,5 % особового складу гарнізону. Французи захопили Малахов курган (у російській військовій та історичній літературі зазначалося, що це зробили британці). М.Д. Горчаков віддав наказ військам зали-

шити місто, висадивши в повітря бастіони й укріплення, що уціліли, та потопивши кораблі, які ще залишалися.

За 349 днів оборони Севастополя росіяни втратили 128 тис. осіб убитими, 8,5 тис. померли від хвороб. Втрати Великої Британії і Франції становили 71 тис. військових. Союзники випустили по Севастополю 1 млн 350 тис. снарядів, а французи — понад 26 млн патронів.

30 серпня союзники увійшли в Севастополь. У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся в Балаклаву та Камишову бухту, залишивши біля Кінбурна три свої броненосці, а у самій фортеці — невеликий гарнізон. На цьому Кримська війна фактично завершилась.

Велика Британія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти в цій війні, оскільки це означало б загибель демократії та прогресу в усій Європі. Розуміння цього робило Кримську війну популярною серед широкої громадськості європейських держав, які боялися Росії, пам'ятали її недавні розправи з Польщею та Угорщиною, і ненависть до її царизму була щиросердечною та безкорисливою. Водночас між Великою Британією і Францією точилася прихована боротьба за першість у Європі та й узагалі в усьому світі. Для рівноваги між ними потрібна була, хоча й не така могутня, як за часів Миколи I, Російська імперія.

Росія, зрозумівши безперспективність Кримської війни, погодилася на капітуляцію. Поставити Російську імперію на значно нижчий рівень у політичному і військовому становищі в Європі мало підписання мирного договору на умовах, продиктованих переможцями — Великою Британією та Францією. Після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі 18 (30) березня 1856 р. було підписано мирний трактат. Російська імперія повернула Порті захоплений на Кавказі Карс, а сама отримала захоплені союзниками в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та ін. Росія відмовилася від своїх прагнень опікати християн Османської імперії, поступилася на користь Молдови Південною Бессарабією тощо. Велика Британія і Франція змусили Росію і Туреччину не відновлювати на Чорному морі військового флоту (їм дозволялося мати лише по 10 легких військових кораблів), не споруджувати на узбережжі укріплень, арсеналів тощо. Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя в сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців).

Чому першою в Україні можна вважати британську залізницю Балаклава — Севастополь?

Проблема початку розбудови залізничної мережі на теренах українських земель здавна привертала увагу істориків, і не лише їх. На жаль, більшість авторів (дореволюційних, радянських та й сучасних) залишили поза своєю увагою прокладання британцями першої в Україні залізниці на Кримському півострові сполученням Балаклава — Севастополь під час Кримської (Східної) війни 1853—1856 рр. Лише після здобуття Україною незалежності відомі вітчизняні дослідники В. Волковинський, О. Реєнт та В. Іванов у своїх працях звернули увагу на те, що окупаційні війська союзників під час висадки і перебування в Криму поряд з іншими технічними новаціями забезпечувалися ще й залізничним сполученням.

Необхідно вказати, що російські джерела нічого не повідомляють про ставлення росіян до прокладання британської залізниці. Як стверджує В. Іванов, лише в газеті «Російський інвалід» за 17 лютого 1855 р. з'явилася повідомлення про те, що британці збираються будувати залізницю в Балаклаві. Рішення будувати дорогу було прийнято не відразу, воно мало багато опонентів. Британські противники будівництва дороги стверджували, що росіяни ніколи не дозволять завершити цю роботу, що її сполучення постійно буде перериватися і сповільнюватися частими нападами, люди будуть виснажені, а багато будівельників потраплять у полон. Місцевість також не підходила для будівництва залізниці — ухили були надто крутими, а ґрунт — занадто підступним. До того ж сильні дощі, як було відомо британцям, заливали Крим восени, і це або взагалі не давало би змоги побудувати дорогу, або зробило б її непридатною.

Досвід прокладення залізничного полотна на пересіченій місцевості в Криму вже був і у росіян. У 1840 р. Севастопольська інженерна команда розвідала на схи-

лах Кілен-балки породи вапняку, більш щільного, ніж інкерманський. Тоді ж було прокладено спеціальну самокатну залізницю від кар'єру до причалу в Кіленбалочній бухті, якою рухалися дерев'яні вантажні платформи за допомогою канатів. У 1843 р. з'явилася залізниця і в Інкермані. Для підвезення каменю від каменоломень, що перебували в Каменоломному яру, до пристані було прокладено вантажну залізницю на кінній тязі.

Переважна більшість громадськості Британії схилилась до думки, що побудувати залізницю на території країни, з якою воює Англія, і тим більше в передгірській місцевості, було справою дуже ризикованою. Та все ж британський уряд із першого погляду оцінив величезні переваги майбутньої залізниці й одразу ж із задоволенням прийняв пропозицію панів Пето, Беттса і Брессі. Ці джентльмени вже були відомі гігантськими масштабами проведення аналогічних робіт у різних частинах світу. Вони запропонували прокласти залізничну колію від Балаклави до штабу союзників і різних ділянок фронту. Крім того, вони відмовилися від отримання будь-якої грошової винагороди, попросивши у держави лише відшкодувати реальні витрати.

8 лютого 1855 р. було розпочато будівництво залізниці у виноградниках поблизу Балаклави. На роботах британці задіяли 150 солдатів 14-го і 89-го полків під керівництвом цивільного інженера. З Константинополя очікувалося прибуття кількох сотень хорватів, а з Англії 19 січня корабель «Леді Еліс» привіз першу партію робітників з головним інженером Джеймсом Бетті. Сер Мортон Пето та його колеги самі набрали команду робітників, включаючи велику групу гігантів, відомих як «Navvies», для яких був організований окремий Комісаріат, повністю незалежний від уряду. Пето, Беттс і Брессі самі зафрахтували у Великій Британії кораблі та перевезли в Балаклаву всі необхідні матеріали. До складу вантажу входили 1800 тонн рейок, 6000 шпал, 300 тонн дощок, два локомотиви і навіть машина для забивання паль. У розібраному вигляді з Англії була привезена і ціла пристань.

Керував будівництвом дороги член конгресу Вільям Мурдо, який 26 лютого 1855 р. прибув до Скутарі, щоб організувати наземні транспортні підрозділи. Їхню основу складали коні та мули, придбані майором Феллоусом, який для цього на початку лютого спеціально приїхав із Балаклави. Майор особисто перевіряв усіх мулів і в'ючних тварин. На роботу приймалися лише молоді люди, котрі вирізнялися значною силою і витривалістю.

Роботи з прокладення залізниці здійснювалися цілодобово. Вночі місцевість освітлювалась за допомогою особливих жаровень, влаштованих на високих підставках. Технічне керівництво здійснювали головний інженер і три його помічники, загальне керівництво — головний адміністратор, у розпорядженні якого

було три помічники і один касир. Крім того, при експедиції були лікар і три фельдшери. Весь управлінський апарат експедиції включав у себе 14 осіб, що становило лише 2,8 % від загальної кількості найманих робітників.

Компанія організувала справу так, що будівельники могли працювати за будь-якої погоди. Крім того, робітникам видавався спецодяг, діяла переносна кухня на 6 осіб. Для проживання і відпочинку був виділений намет з вологотривкої тканини на 40 осіб. Лише добова порція рому — 1/3 пляшки на людину — не задовольняла робітників. На цьому ґрунті виникали непорозуміння. Робітники були розділені на групи по 60 осіб. Вдень половина будівельників укладала шпали та рейки, а вночі інша частина засипала їх баластом із каменю та землі. На початку лютого на набережній Балаклави, де починалася дорога, було прокладено 50 ярдів рейкового шляху. Крім того, було підготовлено велику ділянку для вкладання рейок до церкви Кади-Коя.

За добу будівельники прокладали 1/4 милі шляху (400—500 м). Сюди ж входило спорудження невеликих мостів, насипів та виїмок для вирівнювання залізничного полотна. Темп виконання робіт зі спорудження залізниці був дуже високий. Про це свідчить той факт, що коли ввечері з корабля на набережну було вивантажено машину для забивання паль, то до ранку її по частинах доставили до місця, де будувався міст, і підготували до роботи. До вечора наступного дня всі палі були забиті, спорудження мосту закінчено, а рейковий шлях було прокладено на 100 ярдів. До 13 лютого шлях був прокладений до позначки в 300 ярдів від Балаклави. 19 лютого — до Кади-Коя.

23 лютого залізницею кіньми було перевезено перший вантаж від Балаклави до Кади-Коя. До початку березня дорога була доведена до станції за горою. До 26 березня рейки були укладені аж до головної квартири британців, розташованої за 4,5 милі від Балаклави. За твердженням В. Волковинського та О. Реєнта, будівництво залізниці завершили за 7 тижнів — до 26 березня 1855 р. Залізниця, починаючи з «Генерального двору», проходила вздовж західного берега Балаклавської бухти і до Алмазної пристані на східному березі, потім подвійна колія ішла до Кади-Коя, повертала ліворуч на північ, тяглася до перехрестя ґрунтових доріг (де зараз 10-й кілометр балаклавського шосе), проходила повз хутір генерала Бранера і досягала Воронцовського шосе (стара Ялтинська дорога).

У квітні залізнична лінія вже доходила до передових позицій британців. Нею інтенсивно доставлялися до траншей союзників під час другого бомбардування всі необхідні військові припаси. На квітень 1855 р. союзники призначили початок нового бомбардування Севастополя. Для підвезення снарядів і військового спо-

рядження до батарей і дивізіонів, які розташовувались на плато між Сапун-горою і Хомутовою балкою, наприкінці березня прискореним методом стали продовжувати прокладати полотно залізниці.

Традиційно вважалось, що довжина дороги становила 7 миль, тобто 11 км. На думку британського військового дослідника-інженера Брайена Кука, разом із відгалуженнями довжина залізниці становила близько 14 миль (22,5 км), а з урахуванням поворотів, роз'їздів і запасних шляхів загальна довжина залізничних колій досягала 20 миль (32 км). До кінця 1855 р. від основної лінії на плато Сапун-гори, правіше головної квартири британської армії, були побудовані гілки до позицій 1-ї, 3-ї і Легкої дивізій, а до початку вересня 1855 р. — до сардинського табору поблизу гори Гасфорта.

На плато в районі хутора Лукомського дорога розгалужувалася. Головна її гілка довжиною в 1 милі йшла до Воронцовської дороги, інша гілка — на захід до 3-го і 4-го дивізіонів і облогових батарей. Новоспоруджена ділянка обслуговувала друге бомбардування міста 9—19 квітня. На ділянці від стаціонарних паровозів угору вагони також тягнули коні й мули. Їх же тяговою силою користувалися і на самому плато. Перевезення снарядів розпочалося в квітні, що дало змогу союзникам забезпечити безперервне бомбардування Севастополя. Щодня в квітні сюди перевозилося до 110 тонн вантажів.

Велика частина міцно підкованих коней-ваговозів була привезена з Великої Британії. Кожний такий англійський кінь заміняв три турецьких чи чорноморських. Але незабаром досвід переконав, що мулів легше навчити певних дій, необхідних для прибирання шпал та приведення залізничного потягу в рух. Цих тварин стали доставляти з Туреччини і досить інтенсивно використовувати. Вагонетки з вантажами мули і коні рухали зі швидкістю 20 миль (приблизно 32 км) на годину.

Очевидець тих подій англієць Тейлор 21 лютого це описав так: «Увечері піднявся на борт “Trent”, як тільки всі мули були завантажені. На кораблі панував великий безлад через мулів, погоничів і вантаж. Нічого ще не було розставлено по місцях. ... Приблизно об 11-й ми відпливли. Наш вантаж складався, зокрема, з 2 коней. Один з них призначався персонально для лорда Раглана від турецького паші, який заявив, що не візьме грошей, тому що “один паша не повинен отримувати гроші від іншого паші”. На борту були 320 мулів, 320 в'ючних сідел, 3200 підків, 25 600 цвяхів для підків. На судні знаходилися 133 погоничі мулів, ковалів та майстрів сідел. Також було завантажено 768 мішків ячменю, 759 мішків різаної соломи...»

Використання локомотивів нерідко ставало неможливим через значну крутизну схилів. Тоді могутні ломові коні тягли поїзди вгору. Там, де ухил був не по силах цим тваринам, на зміну приходили стаціонарні двигуни, забезпечені приводним тросом. Зворотно платформи спускалися за інерцією. У червні 1855 р. під час нового бомбардування Севастополя залізниця знову використовувалася для підвозу снарядів. Нею ж назад до Балаклави відправляли поранених. У липні для дороги були замовлені нові паровози, 130 вагонів, 40 машин. Вони були доставлені в Балаклаву морем у вересні й використовувалися на ділянці нової лінії від Кади-Коя на схід до військового табору сардинців на Воронцовському шосе, у бік гори Гасфорта. Побудова цієї сардинської гілки була закінчена в листопаді 1855 р.

На думку В. Іванова, з трьох типів локомотивів, виготовлених у Британії, які обслуговували залізницю в Балаклаві протягом Кримської війни, два локомотиви були побудовані компанією E B Wilson and Co of Leeds (вони називалися Alliance і Victory). Інший тип 2-2-0 тендер — локомотив, який спроектував Edward Bury, побудувала компанія W Hick of Bolton. У Балаклаві працювали два тендери. Паровозів третього типу був лише один екземпляр. Він був відомий як Swan і був куплений у залізниці St Helen. Це був 0-4-0 тендер, його побудували Jones Turner і Evans of Newton-le-Willows. Їх використовували лише на рівному відрізку залізниці від Балаклави до Кади-Коя.

Система і порядок, які були запроваджені компанією на залізниці, дивували військових — як англійців, так і французів. Занадто різко впадала в очі різниця між організацією, створеною на засадах добровільної підприємливості, та безпорадністю військових і державних чиновників, які забезпечували армію. Те саме відзначала й англійська преса.

Французи також хотіли прокласти свою залізничну гілку від британської залізниці, але цей проект не був реалізований. Під час бойових дій англійською Балаклавською залізницею щодня перевозилося до 250—300 тонн вантажу. У грудні 1855 р. на цій залізниці працювали 4 паровози і 2 стаціонарних паровозимашини для підняття вагонів з низовини біля Балаклави на плато перед Севастополем. Для перевезення вантажів використовувалося 190 вагонів, на окремих ділянках — 215 коней і 17 мулів. Розклад руху поїздів строго контролювався диспетчерською службою. Поїзд відходив з Балаклави щогодини з 7:00 ранку до 19:00 вечора. До першої стаціонарної станції потяг досягав за 48 хвилин.

У лютому 1856 р. на залізниці використовувалося в середньому до 130 вагонів, які щодня перевозили близько 425 тонн різних вантажів. У тому числі головною лінією Балаклава — Кат-

картів пагорб 87 вагонів перевозили 240 тонн вантажу. Решта вантажу доставлялася сардинською гілкою. У травні 1856 р. через непотрібність залізниця була розібрана і вивезена до Туреччини. 12 липня 1856 р. англо-французько-італійські війська остаточно залишили Крим. Перед відходом із Криму англійці на скелі в районі Кади-Коя встановили мармурову дошку з меморіальним написом на честь побудови залізниці, але вже влітку 1860 р. її вирвали зі скелі і розбили. За поясненням Таврійського цивільного губернатора генерал-лейтенанта Г.В. Жуковського, це зробили за особистим наказом новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О.Г. Строганова.

Однією з причин поразки імперії Романових у Кримській війні 1853—1856 рр. була технічна відсталість. Британська залізниця значною мірою допомогла союзникам досягти воєнних успіхів як під час осади та взяття Севастополя, так і в отриманні перемоги у війні загалом. Результати війни спонукали правлячі кола Російської імперії до ліквідації кріпацтва у 1861 р., здійснення низки прогресивних соціально-економічних реформ, завершення технічного перевороту та розбудови залізничної мережі.

Як розгортався український національний рух у Криму наприкінці XIX — на початку XX ст.?

Український національний рух почав розгортатися завдяки згуртуванню в українських «Громадах» української свідомої інтелігенції, чисельність якої почала зростати з бурхливим розвитком капіталістичних відносин у Російській імперії. Перша з «Громад» виникла у Санкт-Петербурзі наприкінці 1858 р. Через 50 років їх нараховувалося вже більше 20-ти. В основному вони діяли в 9-ти українських губерніях, у тому числі в їхніх південних регіонах та у Севастополі зокрема.

Від кінця XIX — початку XX століття діяльність українських «Громад» активізувалася. Молодь постійно вимагала рішучіших дій і радикальних заходів не тільки шляхом культурно-освітньої, а й політичної роботи.

У 1898 р. була утворена Загальна безпартійна українська організація (ЗБУО), куди ввійшли і «Громади» з Півдня України; після виходу частини радикальної молоді, яка 1900 р. створила Революційну українську партію (РУП), організація продовжувала радикалізуватися і політизуватися, набуваючи ознак партії кадетського типу. У 1901 р. на зборах за участю, серед інших, представників південноукраїнських «Громад», було ухвалено новий статут організації, який передбачав перехід від одноосібного членства до громадського. Членами ЗБУО були «Громади» Одеси, Катеринослава, Єлизаветграда, Херсона та Севастополя. Цікаву звістку про українську «Громаду» в Севастополі подав Ю. Бойко: «...У Севастополі ще перед 1905 роком існував український гурток “Кобзар”, на чолі якого стояв директор севастопольської державної гімназії В. Лашенко. До складу цього гуртка входили переважно старшини флоту, серед яких знаходимо полковника флоту В. Савченка-Більського, капітана-інженера М. Неклієвича та інших». За даними жандармів, у ЗБУО налічувалося 438 членів.

Досить вдалу характеристику еволюції ЗБУО та внутрішніх суперечностей в ній подає дослідник Георгій Ка-

сьянов: «Отже, на перший погляд, ЗБУО займалася тими ж культурницькими справами, як і її попередники — українофіли. Однак культурництво це було вже не гуртківським, замкнутим у собі. Воно орієнтувалося на маси інтелігенції та напівінтелігенції, особливо сільської, тісно пов'язаної з народом. Крім того, був зроблений необхідний організаційний крок, який створив умови для формування партійної організації, — діяльність розкиданих по Україні та ізольованих громад починає об'єднуватися і координуватися з одного центру. Єдиною хвилю цього перехідного етапу до політизації колишнього культурництва були вагання старших членів організації, які ніяк не зважувалися на останній крок — висунення політичних гасел і утворення партії. Однак життя, нарешті, поклато край цим ваганням».

ЗБУО доклала значних зусиль і до проведення українського свята в Полтаві, і до збору пожертвувань на пам'ятник І. Котляревському. До речі, значні суми було зібрано і серед селян.

У 1903 р. на відкритті пам'ятника Котляревському у Полтаві українську «Громаду» Севастополя представляв Лев Мацієвич.

Цей відомий український діяч народився на Херсонщині, походив із козацького роду, його предки за військову службу отримали дворянство. Закінчив механічне відділення Харківського технологічного інституту. Був активним членом української студентської «Громади», одним із засновників РУП. Проходив службу в Севастополі, де став членом місцевої «Громади». У 1906 р. закінчив Миколаївську морську академію в Санкт-Петербурзі. Працював у місцевій українській «Громаді». Був не лише корабельним інженером, а й винахідником, одним із перших вітчизняних авіаторів. Розробив проект морського літака. Загинув під час польоту 7 жовтня 1910 р. в Санкт-Петербурзі і там похований.

1904 року ЗБУО складалася з близько 20-ти «Громад», студентських груп та окремих осіб на чолі з консультативним комітетом у Києві. Організація заснувала книговидавництво та книгарні по всіх великих містах підросійської України. Вона також відзначала річницю народження Т. Шевченка та інших видатних українських письменників, що сприяло піднесенню морального духу українців. Для допомоги тим, хто зазнав переслідувань з боку поліції за українську політичну діяльність, організація заснувала спецфонд. Поява ЗБУО свідчила про те, що старше покоління українства усвідомлювало необхідність самоорганізації, проте характер її діяльності вказував на небажання відмовитися від культурництва і перейти до політичної боротьби. На щорічних з'їздах організації, один з яких відбувся в Одесі, про діяльність одеської «Громади», яка поширювала свій вплив і на Таврію, доповідали М. Комаров, І. Луценко, С. Шелухин.

Із часом і сама «Організація» в силу різних обставин змінювалася через політизацію її членів. У 1903 р. члени Ради ЗБУО склали проект нової програми, який був практично планом організації нової партії. Він активно обговорювався в місцевих «Громадах». Восени 1904 р., після численних дискусій з приводу політичних і соціально-економічних вимог — оскільки вимоги про скасування заборони на українське друковане слово і запровадження української мови в усі сфери життя (школи, судочинство, адміністративний апарат) суперечностей не викликали, — поставила по суті нова політична партія під назвою «Українська демократична партія».

З початком ХХ століття спостерігалось нове піднесення українського театрального мистецтва. З'явилися нові драматичні твори різножанрового плану, збільшилася кількість українських професійних театральних труп, розширилася географія їхніх виступів.

У таврійських містах часто гастролювала трупа С. Глазуненка. Так, Сімферопольська газета «Крымский вестник» в 1903 р. за № 264 помістила замітку про спектаклі цієї української трупи.

Під час революційних подій активізували свою роботу гуртки українських соціалістів-революціонерів. У своїй діяльності вони практично не відрізнялися від російських есерів, але розходилися з ними у земельному питанні та виступали за автономію України та впровадження в широкий обіг української мови.

На Півдні України число гуртків українських соціалістів-революціонерів значно зросло. В Одесі, Сімферополі, Катеринославі, Новій Олександрії та інших містах Херсонщини, Катеринослащини і Таврії їхні члени несли в народ гасла, спрямовані на соціально-економічну боротьбу та національно-культурне визволення.

Російські есери не визнавали за членами українських есерівських гуртків права пропагувати українською мовою і взагалі були проти окремого існування українських есерів. Це призвело до гострого конфлікту в Сімферополі між українськими та російськими есерами.

Директор чоловічої гімназії в Сімферополі В. Лашенко в газеті «Тавричанин» у 1908 р. подав матеріал, присвячений 40-літтю «Просвіти», про галицькі «Просвіти», їхнє життя, діяльність і здобутки на українській ниві. Він публікував й інші замітки у кримській пресі. В 1918 р. В. Лашенко був директором української гімназії в Одесі, згодом опинився на еміграції.

В Ялті певний час жила Леся Українка, яка там лікувалася, творила, збирала козацький фольклор серед місцевих кобзарів.

В Ялті також жив і працював відомий український поет і гуморист Степан Руданський. Його могилу на місцевому кладовищі

віднайшли просвітяни, а Ялтинський український гурток упорядкував її надгробком з віршованим написом, про що 1913 р. писала севастопольська «Русская Ривьера».

У Севастополі читали журнал «Рідний край», який у 1905—1914 роках виходив у Полтаві, а згодом — у Києві; його редактором багато років була Олена Пчілка — мати Лесі Українки. В цьому журналі був опублікований надісланий з Ялти від княжни Н. Кочубей вірш «На дні моря».

У сімферопольській газеті «Тавричанин» був спеціальний відділ під назвою «Українцям».

Драматичне товариство С. Глазуненка влітку 1908 р. ставило у Сімферополі п'єси «Зоря нового життя» А. Кащенко та «Ревізор» М. Гоголя в українському перекладі Михайла Комарова — голови української «Громади» та «Просвіти» в Одесі.

Серед 37-ми депутатів Державної думи Російської імперії, які підписали петицію за запровадження української мови в школах і суді, був і депутат від Таврійської губернії М. Панкієв.

Ще одним проявом зростання впливу українського національного руху на Україні було святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка. Незважаючи на те, що мітинги, демонстрації та різні заходи, присвячені цій події, були заборонені владою, все ж організоване українське громадянство відсвяткувало цей славний ювілей. У багатьох містах церковні ієрархи навіть заборонили панахиди за українським Кобзарем. Так, у Сімферополі єпископ Димитрій відмовив С. Глазуненку у проведенні в місті панахиди, проте через деякий час було отримано згоду на богослужіння на околиці міста.

Таврійські земські губернська та місцеві управи розпочали підписку на 4-томник Шевченка, який мав бути виданий у Києві.

У містечку Оріхові Таврійської губернії (материкова частина) місцеві робітники вирішили організувати українське товариство «Труд». При розробці статуту за зразок взяли статут аналогічного єврейського робітничого товариства, але таврійський генерал-губернатор відмовив у реєстрації українського товариства. Більше того, членів-засновників почали переслідувати й заарештовувати, а українські книги у товариства були вилучені поліцією.

Отже, не скрізь було можливо широко розгорнути українську культурно-освітню працю через різного роду об'єднання робітників, селян та інтелігенції, а тим більше провадити українську партійну та революційну діяльність, особливо у Таврійській губернії.

Як був представлений Крим у Державній думі Російської імперії (1906—1917 рр.)?

Говорячи про кримських депутатів у складі Державної думи, варто розуміти, що їх виокремлення можливе лише на основі територіального принципу. У політичному ж відношенні вказані парламентарі, кількість яких протягом чотирьох скликань становила 11 осіб, представляли різні фракції і партії, соціально-професійні та етнічні групи. Серед них за соціальною ознакою переважали дворяни (8 осіб), з яких 5 депутатів входили до опозиційної кадетської фракції (двоє інших кадетів були різночинцями); а за етнорелігійною — православні росіяни (5 осіб). Окремо варто назвати 2 кримських татар, 1 караїма, 1 німця та 1 шведа.

На формування соціального складу як Державної думи, так і власне вказаного кримського представництва, впливала багатоступенева куріальна виборча система. Зокрема, були створені селянська, робітничка, землевласницька та міська курії (в окремих регіонах додатково існували ще козацька та іногородницька), для яких були встановлені відповідно чотири-, три-, двоступеневі та прямі вибори. Що стосується етнічного складу, то в цьому випадку жодних преференцій для корінного кримськотатарського населення не було зроблено (хоча б у вигляді виокремлення іногородницької курії, яка існувала при виборах до I—II Державних дум для калмиків, казахів та бурятів). Характерно, що, за даними перепису 1897 р., їх відсоткова частка була переважаючою для Ялтинського (58,7 %), Сімферопольського (41,8 %), Євпаторійського (40,5 %) та Феодосійського (37,2 %) повітів Криму. Однак такі показники були суттєво нівельовані тогочасною статистикою шляхом зарахування до «росіян» «великоросів» і «малоросів», а також плюсуванням цифр, що стосувалися материкової частини Таврійської губернії. Разом із тим обрання деяких депутатів мало прямий зв'язок з етнічною структурою окремих

частин Кримського півострова. Зокрема, Генріх Гальвас представляв у III Державній думі Перекопський повіт — район проживання німецьких колоністів-лютеран.

У I Державній думі (1906 р.) Крим був представлений чотирма парламентарями. Серед них був кадет Соломон Крим (караїм) — єдиний із регіону, хто був депутатом двох скликань (у 1912 р. його було обрано і до IV Державної думи). Порівняно з іншими представниками півострова він виділявся належністю до регіональних фінансово-промислових кіл. Зокрема, С. Крим володів тютюновою фабрикою, соляними копальнями, банкірським будинком (спільно з братом), виноградником та був членом різноманітних місцевих сільськогосподарських, фінансових, виноградарсько-виноробних та садівничих комітетів і товариств. При цьому він надавав суттєву фінансову підтримку караїмській общині, ініціював створення Таврійського університету в 1916 р. та очолював Кримський крайовий уряд (кінець 1918 — початок 1919 року). Однак активна підприємницька та громадсько-політична діяльність у Криму не відповідала рівню парламентської роботи С. Крима, який обмежився лише підписами під законодавчими ініціативами кадетської фракції (наприклад «Про громадянську рівність»). Наперед відзначимо, що, будучи обраним пізніше до IV Державної думи, С. Крим змінив політичну позицію і увійшов до складу проурядової фракції октябристів. Серед можливих причин такого кроку — тиск влади, адже тривалий час перед цим він перебував під негласним наглядом поліції. Підтвердженням цього, а також незмінності політичних поглядів, може бути підтримка деяких кадетських законопроектів.

Не вирізнялася активністю діяльність колег С. Крима по регіону і фракції: земських діячів О. Новікова і князя В. Оболенського та гімназійного вчителя О. Сипягіна. Для прикладу, останній виступав лише двічі: щодо скасування смертної кари в Російській імперії та припинення утисків єпископів католицької церкви.

Ситуація змінилася вже у II Державній думі (1907 р.), до якої вперше потрапив представник кримськотатарського народу — Решид Медієв. Він походив із селян, до обрання депутатом співпрацював з есерами (за що і був заарештований у 1905 р.), активно підтримував відкриття мектебів, рушдіє (мусульманських початкових і середніх шкіл) та бібліотек, займав посаду голови міської думи м. Карасубазар. До речі, вказане місто було одним із двох у Криму (друге — Бахчисарай), в якому до 1944 р. переважало кримськотатарське населення (власне, після цього місто і змінило назву на Білогорськ). Крім нього, вже у III Державній думі (1907—1912 рр.) кримськотатарський народ представляв Ізмаїл Муфтії-заде — дворянин (мурза), відставний полковник, багаторічний чиновник Сімферопольської міської думи.

Порівнюючи громадсько-політичну позицію цих депутатів, необхідно підкреслити, що обидва користувалися неабиякою повагою та авторитетом серед кримськотатарського народу, підтримували розвиток його освіти та культури. Якщо ж говорити про парламентську діяльність — Р. Медієв мав яскраво виражені ліві погляди, входив до складу Мусульманської групи та фракції Конституційно-демократичної партії. Найважливішим напрямом його роботи було так зване кримське питання, тобто захист соціально-економічних, культурно-освітніх та національно-релігійних прав кримськотатарського народу і відповідно критика дій російського уряду у цій сфері. Характерним прикладом було обговорення аграрної реформи. Зокрема, на засіданні 9 квітня 1907 р. Р. Медієв навів численні приклади незаконної передачі ще на початку XIX ст. у приватну власність понад 500 тис. десятин землі Кримського півострова, яка до цього належала татарським сільським общинам. Саме таким чином парламентар довів безпідставність обвинувачень у порушенні недоторканності права приватної власності та визначив необхідність відновлення соціальної справедливості шляхом проведення примусового відчуження в аграрній сфері. Депутат входив до складу комісії з питань недоторканності особи, приділяючи значну увагу вимогам ліквідації військово-польових судів. Ще одним напрямом його роботи було освітнє питання. Будучи членом комісії з народної освіти та секретарем її підкомісії з питання про мову навчання у національних школах, він наголошував на необхідності вирішення відповідної проблеми лише з урахуванням інтересів етнічного населення кожного регіону. Власне, щодо цього питання парламентар виступив союзником депутатів-українців. Лише передчасний розпуск II Державної думи вже після її 53-го засідання визначив причини відсутності конкретних результатів активної парламентської роботи Р. Медієва.

Натомість, говорячи про депутатську діяльність І. Муфтіязаде, варто вказати, що під час виборчої кампанії до III Державної думи (1907 р.) він наголошував на вступі до складу Мусульманської групи у випадку обрання до парламенту. Однак, приїхавши вже як депутат до Санкт-Петербурга, швидко зблизився з помірковано-правими колегами й увійшов до фракції октябристів, яка переважно підтримувала урядові законодавчі ініціативи. Цілком можливо, що в цьому випадку ключову роль відіграло високе соціально-майнове становище І. Муфтіязаде і наявність численних знайомств серед високопосадовців. Хоча інколи він відвідував засідання Мусульманської групи та проводив регулярні зустрічі з кримськими політичними діячами. Характерно також, що перед від'їздом до столиці він запевнив виборців, що підготує низку парламентських доповідей з мусульманського питання,

зокрема щодо поліпшення економічного становища (передусім земельного) кримських татар та релігійно-побутових аспектів їхнього життя. І справді, більшість його виступів були спрямовані на доведення права мусульман навчатися рідною мовою, на захист власності кримських вакуфів (майно та землі, що перебували у власності мусульманської общини), а також на підтримку законопроекту про встановлення конфесійної рівності. Так, навівши в ході виступу 22 травня 1909 р. приклади насильницького насадження християнства в Російській імперії у XVIII ст., він вказав на необхідність запровадження релігійної свободи й толерантності.

Досить цікавою є особистість кримського депутата IV Державної думи шведського походження Володимира Вінберга. Так, будучи активним земським діячем (багаторічний член Ялтинської повітової управи, голова Таврійської губернської управи тощо), він ще в 1881 р. запропонував надіслати імператору Олександрові III адрес із вказівкою на необхідність запровадження в Російській імперії конституційного устрою. Власне, це і стало спочатку причиною арешту, а пізніше — багаторічного нагляду поліції і відмови Сенату в затвердженні його мировим суддею у Санкт-Петербурзі. Крім того, він займався питаннями медичного обслуговування в Криму (наприклад, ініціював передачу на утримання земства грязелікарні в Саках), створив матеріальний фонд для надання позик селянам для купівлі землі, клопотав про дозвіл на викладання татарською мовою. До IV Державної думи (1912—1917 рр.) В. Вінберг був обраний від міських виборців і увійшов до складу кадетської фракції. Працював у складі комісії з питань місцевого самоврядування, віросповідання, зі старобрядницьких справ. Підтвердженням його ліберальних поглядів слугує підтримка законопроектів, якими пропонувалося проголосити свободу друку, совісті, зборів та союзів; демократизувати виборче законодавство; реформувати систему середньої освіти; розширити права жінок (зокрема, щодо права бути присяжними повіреними та засідателями), відмінити тілесні покарання, скасувати архаїчні волосні суди (формувався з непрофесійних суддів і мали право засуджувати селян до тілесних покарань) та ін.

Однак чи не єдиним виступом В. Вінберга була промова 5 травня 1914 р. щодо законопроекту про створення на південному березі Криму особливого Ялтинського градоначальства. Зокрема, ініціатор документа, Міністерство внутрішніх справ, вказувало на «особливе географічне та топографічне розташування м. Ялти на південному березі Криму, численність та розкиданість серед гір поселень, що слугували місцем перебування протягом значної частини року сотень тисяч населення, іногородницький елемент корінного місцевого населення [йшлося про кримсько-

татарський народ. — Авт.], а також, головним чином, щорічне відвідування Криму Імператорською Родиною...» В реальності, саме останній факт (тут були розташовані імператорські володіння — Лівадія, Масандра та Ореанда), у сукупності із розташуванням найкращих земель впливових дворянських родів Російської імперії (Ушакових, Воронцових-Дашкових, Юсупових, Долгорукових, Трубецьких, Паніних, Раєвських та ін.), був основною причиною виокремлення Ялти та її навколишніх територій у самостійну адміністративну одиницю. На практиці це означало посилення поліцейського контролю і нагляду за місцевим населенням, туристами та екскурсантами, про що прозоро натякнув доповідач комісії, депутат-націоналіст О. Мотовилов. У своєму виступі з цього приводу В. Вінберг, розуміючи безперспективність заперечення доцільності законопроекту, який підтримали дві парламентські комісії (законодавчих ініціатив та бюджетна) і в якому, очевидно, були зацікавлені названі вище особи (імператорська родина і дворянські роди), запропонував хоча б зменшити територію Ялтинського градоначальства до розмірів перебування і відвідування району імператором. Будучи добре ознайомленим із місцевою ситуацією, депутат підкреслив важливість збереження прав місцевих жителів і, серед іншого, висловив побоювання про примусові переселення євреїв з окремих частин майбутнього градоначальства, наприклад із Алушти. Власне, про такі факти згадував пізніше і ялтинський градоначальник О. Спиридович у роботі «Великая война и Февральская революция 1914—1917 гг.» Втім, незважаючи на все це, законопроект був підтриманий парламентом і вже указом від 18 червня 1914 р. Ялтинське градоначальство було створене. Існувало воно, як й інші, до 1917 р., коли Тимчасовий уряд скасував ці адміністративні утворення, замінивши градоначальників комісарами.

Таким чином, етнічне розмаїття населення Криму, відсутність спеціального виборчого законодавства щодо корінного кримськотатарського народу та особливості урядової політики зумовили відсутність у місцевих депутатів Державної думи спільних політичних поглядів, а відтак і усвідомлення необхідності об'єднання в окрему територіальну парламентську групу (хоча б на кшталт неформальної сибірської). Разом із тим, проживання та розуміння ситуації на півострові сприяли активізації відповідної законотворчої роботи двох представників кримськотатарського народу — Р. Медієва та І. Муфтія-заде.

Чому введений до ладу під час Великої війни флагман Чорноморського флоту отримав назву «Императрица Мария»?

Цей надійно вкритий панциром лінійний корабель відкрив потужну серію могутніх дредноутів, споруджених у Миколаєві й спеціально призначених базуватися в Севастополі, аби системними атаками звідти забезпечити реалізацію загарбницьких прагнень царату опанувати Чорне і Мармурове моря зі стратегічно унікальними Босфорською та Дарданелльською протоками. Мав велетенські параметри: водомісткість 22 600 т і довжина 168 м за швидкості 21 вузол (тобто 21 миля за годину). Його озброєння складалося, в основному, з дюжини гармат калібру 305 міліметрів, двох десятків «130-міліметровок», чотирьох зеніток 75 мм, такої ж кількості кулеметів, квартету торпедних апаратів. Екіпаж комплектувався на засадах штатної чисельності 33 офіцерів, 30 кондукторів, 1135 нижніх чинів.

На втілення загострених «згори» бажань домінувати розлогими теренами лінкор цілком природно підхопив естафетну амбітність двох плавальних засобів, раніше так само іменованих, але зроблених миколаївцями для севастопольської ескадри XIX ст. Початком пам'ятного спадку знаково фігурувало споруджене 1827 р., ще за життя імператриці Марії Федорівни — вдови Павла I, й оснащене ледь не сотнею артилерійських стволів (за проектом — лише 84, а фактично насичене 96-ма) судно «Императрица Мария» завдовжки до 60 м, чий шлях виявився пов'язаним і з прямими антиосманськими акціями протягом російсько-турецької війни 1828—1829 рр., і з безпосереднім контролем Босфору в експедиції 1833 р., вирядженій на допомогу, котру Микола I надав султанові Мегмеду II проти єгипетського паші Мегмеда-Алі. Коли 1845 р. той вітрильник припинив своє тривале існування, настала черга другого, 90-гарматного: 1853 р. до бойових лав увійшов трохи більший за попередника —

61-метровий, якому випало взяти діяльну участь у Сінопській баталії, тим самим посприявши каталізації Східної війни 1853—1856 рр., причому 1855 р. його було затоплено на севастопольському рейді.

З уваги до відомої передісторії Микола II, розглянувши 1911 р. список пропозицій, визивно зацентрував наректи флагман «Императрица Мария», а слідом планованих аналогів — «Императрица Екатерина II» та «Император Александр III». Створювався досить претензійний династичний «Романовський» проект, зрозуміло, з урахуванням того, що титулування «Императрица Мария» на цю пору сповнилося додаткового змісту в асоціюванні не тільки із царевою пращуркою, а й із бабцею — Марією Олександрівною (1824—1880 рр.) та матір'ю — Марією Федорівною (1847—1928 рр.). Отже, симптоматично сплелися виниклі обставини — і суто родинні, і військові, на загальне геополітичне: продемонстрована в регіоні гегемонія Чорноморського флоту відтак сягала настільки високого рівня, що за угодами в Антанті Російська імперія сподівалась у Світовій війні розширитися за рахунок Малої Азії.

Прикметно, що терміново випущений новачок «Императрица Мария» влітку 1915 р. допроваджувався, так би мовити, «вступним» кроком од річки Інгул до Криму під прапором контр-адмірала Олександра Хоменка — начальника Транспортної флотилії, дислокованої переважно в Одесі, заради підготовки масштабного оволодіння Стамбулом (Константинополем, Візантією). Власне, з'явився вирішальний аргумент — виразний «козир» потенційного утвердження експансіоністських тенденцій. Недарма Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович офіційно зичив розвинути «традиції свого славного предка в Сінопській битві». Оцінюючи тодішню ситуацію, морський міністр Іван Григорович упевнено констатував помітне визрівання успіхів на здавна в цьому сенсі накресленому російською монархією курсі. «Майже не відчувши втрат, Чорноморський флот постійно нарощує силу й чекає на момент, коли настане час перейти до розв'язання близького кожному російському серцю завдання, заповіданого нам усім нашим минулим», — його вельми відверта фраза у Державній думі резонувала піднесеними вигуками депутатів «Браво!».

Втім, трапилось інакше, ніж чекали зазіхачі на чужі води та суходоли. Доля всієї згаданої трійки дредноутів виявилася сумною. Насамперед, страшна трагедія спіткала головний із них, уже звично кликаний матросами «Марійкою» (панібратський варіант — «Маруха»), коли 7(20) жовтня 1916 р. він потонув у севастопольській Північній бухті після низки вибухів, утративши заги-

блими не менше 228 осіб і приблизно стільки ж поранених членів команди.

У пізніших революційних вереміях жахливо потерпіли й «Императрица Екатерина II» (з літа 1915 р. — «Императрица Екатерина Великая», з весни 1917 р. — «Свободная Россия») та «Александр III» (з 1917 р. — «Воля»). Перший із них торпедовано 1918 р. під Новоросійськом за наказом більшовицького уряду, санкціонованим, зокрема, Володимиром Ульяновим-Леніним і Левом Троцьким. «Воля», на якій буремного 1917-го у відправній точці, в Миколаєві, майорів український стяг, судилося полоненим трофеєм страдницьки включитися до німецької (1918 р.) й англійської (1919 р.) ескадр. Перейменоване на «Генерал Алексеев» судно очолило чорноморські сили «білих» і гіркий фінал зустріло в африканському порту Бізерта, де 1924 р. Франція визнала його належним СРСР. Зрештою судно було продано і порізано 1936 р. у місті Брест на півострові Бретань в Атлантичному океані обік Ла-Маншу — дуже далеко від Криму.

Символічно, що 1919 р. іноземні інтервенти — переможці в Першій світовій війні — евакуювали з Ялти экс-імператрицю Марію, рятуючи від навислих загроз. Кінець кінцем з'ясувалося: її, людину старшого віку, спіткала довічна еміграція.

Що спільне та відмінне в українському і кримськотатарському національних рухах у 1917 р.?

Лютнева революція 1917 р. у Росії та падіння царського режиму спричинили різку активізацію вільних рухів у національних окраїнах Російської імперії.

Кримськотатарський національний рух станом на 1917 р. уже мав певну історію та традиції. Від початку ХХ ст. у Криму активно діяли товариства «Ватан» («Батьківщина»), «К'рим Талебе Джеміет» («Товариство кримськотатарської молоді, що навчається»), «Джеміет Хайріє» («Благодійне товариство»). З початком революційних подій старі та новоутворені кримськотатарські організації, як і українські, значно активізували свою діяльність.

Протягом 1917 р. формується Татарська партія (пізніше трансформувалась у Національну партію — Міллі-Фірка). Її лідером був Алі Боданінський — етнограф і літератор, перекладач «Тараса Бульби» кримськотатарською мовою. Загальна чисельність партії становила близько 60 тис. членів. Задекларовані програмні ідеї були дуже близькими до есерівських. Програма партії вимагала перетворення Росії на федеративну державу, яка мала би складатися з національно-культурних автономій. При цьому суб'єктами федерації мали бути не територіальні утворення, а екстериторіальні нації. Партія також виступала за традиційні загальнодемократичні цінності — рівність усіх перед законом, загальні, рівні, вільні та таємні вибори, максимальне використання референдумів, свободу совісті та слова, безкоштовні освіти й судочинство. В економіці пропонувалась соціалізація землі та промислових підприємств.

Під час першого приходу більшовиків у Крим частина членів Татарської партії виокремилась у партію мусульманських соціалістів. Головою цієї партії став С. Мететов, до керівництва входили А. Боданінський, А. Іль-

мій, У. Боданінський, А. Лятиф-заде, Я. Кемаль. Партія мусульман-соціалістів пішла на тісний контакт із більшовиками. Фактично це був аналог українських лівих есерів та соціал-демократів.

Основне гасло партії — «Крим — для кримців», під якими розумілися усі мешканці Кримського півострова. 3 січня 1919 р. була оприлюднена нова програма, яка передбачала боротьбу за нейтралітет кримських татар у боротьбі за владу між Білим рухом та більшовиками, за культурно-національну автономію кримськотатарського народу. Міллі-Фірка була ідейним натхненником «зеленого» руху — протибільшовицького та протиденкінського збройного опору кримських татар. Після встановлення більшовицької влади Міллі-Фірка фактично стала забороненою партією, а її активісти емігрували або ж були репресовані.

Кримськотатарські діячі брали активну участь у всеросійському мусульманському русі, вважали себе його невід'ємною частиною. Так, посланці Криму були представлені на всеросійських мусульманських з'їздах, всеросійському мусульманському військовому з'їзді та з'їзді мусульманського духовенства. Чотири кримські татарки були учасницями Всеросійського з'їзду мусульманок у Казані 21—24 квітня 1917 р.

Відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. для кримських татар був з'їзд мусульман Криму, що відбувся 25 березня. На ньому був обраний Тимчасовий кримськомусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 осіб на чолі з Н. Челебі Джиханом. Його ж було обрано і верховним муфтієм мусульман Криму. У квітні Тимчасовий уряд визнав, що до повноважень Мусвиконкому належать усі справи кримських татар. У випадку з Українською Центральною Радою до подібного, хоча й далекого від побажань українців, порозуміння дійшло хіба що у липні — серпні 1917 р.

У вересні 1917 р. кримськотатарська делегація брала активну участь у З'їзді народів, що відбувся в Києві. Під час з'їзду було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії.

Після жовтневого перевороту в Криму було створено Раду народних представників з усіх політичних сил, що претендували на владу на півострові, за винятком більшовиків. Це була спроба віднайти компроміс перед загрозою встановлення більшовицького режиму.

26 листопада у Бахчисараї відкрився Курултай кримськотатарського народу. Його депутатами були 76 осіб (у тому числі 4 жінки), обрані на демократичних засадах. Курултай розглянув питання про державний устрій Криму; взаємовідносини кримських татар із представниками інших національностей Криму; про форму і структуру національного уряду кримських татар.

Учасники Курултаю сформували національний парламент — Меджліс — та уряд — Директорію у складі 5 осіб, проголосили утворення Кримської Народної Республіки та ухвалили Конституцію.

У такому становищі — з національним кримськотатарським урядом і паралельно існуючою Радою народних представників — Крим проіснував до кінця січня 1918 р., коли на його територію увійшли більшовики.

Більшовицький режим протримався у Криму до кінця квітня 1918 р., коли був знесений наступаючими українськими та німецькими військами. Більшовики, як і у випадку з Україною, проголосили маріонеткову Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди, здійснювали політику червоного терору, унаслідок якого загинув один із кримськотатарських лідерів — Н. Челебі Джихан.

Від травня 1918 р. в Криму розпочався період крайових урядів — М. Сулькевича (1918) та С. Крима (1918—1919). Курултай 18 травня 1918 р. оголосив про відновлення незалежності Криму. Проте уже 5 липня він був позбавлений статусу парламенту та перетворений на представницький орган кримських татар, а в 1919 р. взагалі розпущений. Тоді ж була ліквідована і Директорія.

Важливою складовою як українського, так і кримськотатарського, національних рухів було формування національних частин у складі російської армії.

Умови для виникнення кримськотатарського військового національного руху були дещо кращими, ніж для аналогічного українського, адже у складі російської армії вже існував окремий підрозділ, що формувався із кримських татар, — Кримський кінний полк. 15 травня 1917 р. О. Керенський, перебуваючи в Криму, пообіцяв підтримку ідеї повернення Кримського полку до Криму, а також формування й піхотного полку. В липні було віддано відповідний наказ по Одеській військовій окрузі, однак його виконання наштотнулось на перепони. Татарський піхотний полк так і не було сформовано, а вояків-татар розподілили по інших частинах.

У вересні 1917 р. на найвищому рівні було ухвалено рішення про створення I Мусульманського корпусу, командиром якого призначено М. Сулькевича — майбутнього голову Кримського крайового уряду. В цьому прослідковується аналогія з П. Скоропадським, який також очолював українізований 34-й корпус російської армії.

У листопаді до Сімферополя було переведено Кримський кінний полк, а в грудні було оголошено про створення штабу Кримських військ, чим фактично завершено формування кримськотатарської армії. Зауважимо, що особовий склад війська не був винятково кримськотатарським, серед офіцерів був значний

відсоток росіян, існували також грецькі, вірменські, єврейські підрозділи.

Безумовним лідером кримськотатарського національного руху після смерті у 1914 р. Ісмаїла Гаспринського був його учень та соратник Алі Боданінський. На момент початку революції йому, як і українському лідерові Михайлові Грушевському, був 51 рік. Обидва займались наукою: М. Грушевський — історією, А. Боданінський, щоправда, без належної освіти, — етнографією. У революційні роки вони обіймали високі посади. М. Грушевський очолював Українську Центральну Раду, А. Боданінський ініціював проведення кримськотатарських з'їздів, створення Мусвиконкому, скликання Курултаю, однак відмовився від керівництва революційними органами, залишивши за собою посади керуючого справами Мусвиконкому та Курултаю, редактора провідної у кримськотатарському рухові російськомовної газети «Голос татар», таким чином тримаючи під контролем політичне життя кримських татар. Як і М. Грушевський, після революції А. Боданінський іде на співпрацю із більшовиками. У 1919 р. він стає членом РКП(б) і одним із членів уряду Кримської СРР. Щоправда, при цьому український академік відмовляється від політичної діяльності та зосереджується винятково на науці. А. Боданінський же намагається зберегти в умовах більшовизму здобутки кримськотатарського руху бодай у вигляді національно-культурної автономії. Зрештою, обставини смерті обох лідерів національно-визвольних рухів викликають багато запитань, зокрема в частині їх інспірації більшовиками.

Коли й ким було ухвалено першу в історії Криму Конституцію?

Чотири основні політичні течії (російська, українська, кримськотатарська і більшовицька) визначали напрям політичного протистояння в Криму в буремному 1917 р. Ці течії відбивали строкатість національного складу населення півострова й гостроту соціального протистояння. У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі-Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримськотатарської держави.

Підготовчі питання, що стосувалися майбутнього скликання Курултаю, розглядалися на другому з'їзді татарських делегатів, який відбувся 1—2 жовтня 1917 р. Організаторами й керівниками з'їзду були Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А. Озенбашли та інші кримськотатарські лідери. У своїх доповідях вони обґрунтували необхідність перетворення Росії на федерацію республік та областей, автономії Криму, створення кримськотатарського парламенту. Челебієв і Озенбашли сформулювали основні завдання національного парламенту: ухвалення законів для кримських татар і участь у реалізації ідеї територіальної автономії Криму. З'їзд схвалив цю програму й обрав комісію для скликання Курултаю на чолі з Ч. Челебієвим, А. Озенбашли і Д. Сейдаметом. Більшістю голосів делегатами були обрані Д. Сейдамет, А. Озенбашли, А. Айвазов, А. Боданінський, С. Хаттатов.

Мета скликання Курултаю, на думку Ч. Челебієва, полягала у визначенні з питанням про територіальну автономію для Криму і, у випадку його ухвали, — видання відповідних основних законів. Свою пропозицію щодо цього формулювання вніс А. Озенбашли, який підкреслив, що Курултай повинен висловити власне ставлення до питання про форму правління в країні і до Установчих зборів. Враховуючи цю пропозицію, з'їзд ухвалив рішення скликати Курултай напередодні відкриття Всеросійських Установчих зборів — 24 листопада 1917 р.

Жовтневі події в Петрограді змусили розпочати роботу Курултаю пізніше. Ставлення лідерів кримськотатарського народу до них було різко негативним. «Разыгравшиися в Петербурге кровавые события, — заявил Мусвиконком, — парализовав силу существующей власти, открывают путь для анархии и гражданской войны, размер и гибельные последствия которой теперь трудно представить». «В нинішній час держави немає, законів немає, ладу немає ... в державі порушені мир та спокій. Порядок вирваний з коренем, кожен чинить так, як уміє ...», — зауважив із цього приводу А. Айвазов.

Водночас у губернських і міських революційних комітетах Криму представники українських партій та організацій, зокрема Центральної Ради, діяли в цілковитій єдності з представниками Мусвиконкому. Завдяки цьому його члени на початку листопада домоглися передання йому ханського палацу в Бахчисараї, де планувалося скликання Курултаю. На урочистостях і мітингу, що відбулися з цього приводу в Бахчисараї, голова української губернської Ради Андрієвський обіцяв Мусвиконкому всіляку підтримку українських організацій у відновленні прав кримськотатарського народу. На одному з мітингів він заявив, що створення автономного уряду для Криму багато в чому залежить від рішучих дій кримських татар.

4 листопада Мусвиконком виступив із відозвою «Про владу в Криму». Він заявив про свою ініціативу створення на півострові автономної влади «без гегемонії якоїсь народності над іншою», під гаслом «Крим — для кримців». Відозва також закликала до «недопущения главенства в Крыму какого-либо одного народа, недопущения подчинения Крыма какому-либо государству». Таким чином, гасло, що стало показником позиції Мусвиконкому і невдовзі міцно укорінилося у свідомості татарського народу, націлювало вже не стільки на федерацію, скільки на вирішення кримських проблем самими кримчанами. Лідери кримськотатарського руху, як про це свідчила зроблена невдовзі заява Д. Сейдамета, не прагнули татаризації Криму, а лише виступали проти верховенства будь-якої іншої національності. «Голос татар, — наголошував Д. Сейдамет, — еще не есть голос всего Крыма. Для этого необходимо общеекрымское учредительное собрание, в котором должны принять участие все народности, населяющие Крым».

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї відкрився Курултай, роботу якого очолювали лідери Мусвиконкому — Ч. Челебієв, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та інші. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її як постійно діючий орган влади — кримськотатарський парламент. Фактично це був представницький орган крим-

ськотатарського народу, оскільки у його виборах взяли участь понад 70 % татарського населення Криму. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження.

Робота Курултаю проходила досить бурхливо. Це було зумовлено тим, що у кримськотатарському русі на той час вже сформувалися три крила: ліве, на чолі із секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений насамперед муфтієм Челебієвим (який, втім, часом схилився до компромісу з більшовиками), та праворадикальне — на чолі із Сейдаметом. Засідання парламенту з перервами тривали 18 днів. За цей час депутати обговорили широке коло питань: засади державного устрою Криму та організації державної влади, міжнаціональні взаємини, закони, що регулювали національне, релігійне та етнокультурне життя кримськотатарського народу. 13 грудня Курултай проголосив Кримську Народну (Демократичну) Республіку і прийняв першу в історії Криму Конституцію, а 18 грудня обрав національний уряд — Директорію у складі п'яти «директорів»: Ч. Челебієв — (голова і управління юстиції), Д. Сейдамет (внутрішні та військові справи), А. Озенбашли (освіта), С. Хаттатов (фінанси й вакуфи), А. Шукри (релігійні справи). Варто зазначити, що із самого початку своєї діяльності Директорія наголошувала на тому, що опікуватиметься не лише татарським народом. Вона вважала своїм священним обов'язком «захист високих лозунгів великої революції» (Лютневої), безпеки і гідності всіх кримчан, водночас наголошуючи, що сильніший кримський уряд може бути створений загальнокримським парламентом. Директорія запевняла, що всіма силами й засобами прагнутиме скликання кримських Установчих зборів.

Останній день роботи Курултаю 13 грудня ознаменувався схваленням першої в історії Криму Конституції («Кримськотатарські основні закони»). Конституція проголошувала створення Кримської Народної (Демократичної) Республіки. Ст. 1 визначала право всіх народностей на повне самовизначення, виходячи з того, що закони, які регулюють життя кожного народу, в тому числі й вирішення національних проблем, гарантуються насамперед національним самоврядуванням. Ст. 2 Конституції передбачала надання такої можливості татарському народу шляхом утворення постійного Парламенту (Меджліс-і-Мебусану), який обирався б усім кримськотатарським населенням на засадах вільних, рівних, прямих виборів шляхом таємного голосування. У ст. 12 йшлося про те, що форма правління Кримом може бути встановлена лише рішенням Установчих зборів — конституційного органу, обраного всіма жителями Криму на основі вільних, рівних, прямих таємних виборів. Ст. 15 стверджувала, що «доля того чи іншого краю може бути вирішена

лише голосом самого народу, який населяє цей край, але в жодному випадку не дипломатами». Ст. 16 вже проголошувала утворення Кримської Народної (Демократичної) Республіки — на тій підставі, що демократичні права і свободи, захист національних і політичних прав національних меншин та здійснення Конституції можуть бути забезпечені лише в демократичній республіці. Основний Закон передбачав, що керівники дирекції обираються з числа депутатів Парламенту та будуть підзвітними і відповідальними перед ним. Ст. 17 скасувала станові звання і привілеї, що існували в кримськотатарському середовищі, а ст. 18 проголосила громадянську рівність статей. На жаль, одна з найдемократичніших у тогочасному світі Конституція не знайшла застосування на практиці.

Яким був етнодемографічний склад населення Криму в 1917—1921 рр.?

Для дослідження етнодемографічної ситуації в Криму початку ХХ ст. базовим джерелом є матеріали загального перепису населення Росії 1897 р. За його даними, на півострові проживало 546 592 особи. З них татари становили 194 294 особи (35,55 %), росіяни — 180 963 (33,11 %), українці — 64 703 (11,84 %), німці — 31 590 (5,78 %), євреї — 24 168 (4,42 %), болгары — 7450 (1,36 %), греки — 17 114 (3,13 %), поляки — 6929 (1,27 %), білоруси — 2058 (0,38 %), вірмени — 8317 (1,52 %), естонці — 2176 (0,4 %), турки — 1787 (0,33 %), чехи — 1174 (0,21 %), цигани — 944 особи (0,17 %).

Слід зазначити, що наприкінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст. у Криму існувала латентна кількість українців, яка не потрапила до даних офіційних переписів, оскільки у статистичних матеріалах традиційно об'єднувалися «великороси» і «малороси», що значно посилювало перевагу російськомовного населення.

У 1917 р. півострів населяли 809 тис. осіб. Це були представники 34 націй і народностей, які належали до 10 різних конфесій. З них об'єднана група «росіяни та українці» становила 49,4 %, за ними йшли кримські татари — 26,8 %, а далі — етнічні меншини. Перепис 1 січня 1921 р. зафіксував у Криму 719 тис. населення, з яких росіяни становили 44 %, татари — 26 %, українці — 7,4 %.

Співвідношення національностей Криму суттєво не змінилося протягом Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917—1921 рр. Так, за офіційними даними перепису 1926 р., у Криму з 714 тис. населення проживали: 301 тис. росіян (42 %), 179 тис. татар (25 %), 77 тис. українців (близько 11 %).

Розміщення населення Криму в етнічному розрізі було нерівномірним, що створювало специфіку в стосунках на місцевих рівнях. Нацменшинне населення пе-

ремішувалося з корінним, і цей процес, особливо в перші десятиліття ХХ ст., посилювався. Але зберігалися і райони компактного проживання населення. Наприкінці 1921 р. компактно проживали татари — Бахчисарайський, Балаклавський, Ялтинський, Алуштинський, Судакський райони. В центральних районах півострова переважно мешкали євреї, німці, поляки, болгары. Українці та росіяни розселилися дисперсно.

За даними стратиграфічного аналізу, на території Криму росіяни в містах становили 49,1 % усього населення півострова, євреї — 11,9 %, українці — 10,4 %, поляки — 1,9 %, німці — 1,5 %, інші — 19,2 %. Відомості про постійні місця мешкання (в містах чи в сільській місцевості) різних етносів є важливими для розуміння соціальних умов їхнього розвитку, етнічної самоідентифікації, освітнього рівня, формування національної еліти, можливостей самоорганізації. Так, відсоток українців у містах Криму був меншим, ніж відсоток українців-городян загалом у губерніях України. Найбільший відсоток мешканців міст Криму — росіяни. Це пояснюється передусім тим, що міста і містечка тут, як у цілому по Україні, були центрами імперської адміністрації, і в них зазвичай переважали представники державної нації зі своєю мовою і культурою. Євреї переважно були традиційно міськими жителями. Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями найбільш компактно в Таврійській губернії, в тому числі на території Криму. Частина татарського населення жила в селах, інша, переважна, частина мешкала у містах і містечках.

Особливості та відмінності в майновому становищі, професійній структурі, місцях проживання, традиціях створювали в Криму специфічний міжетнічний колорит, зумовлювали формування різноманітних потреб та інтересів. Все це наклало певний відбиток на суспільне життя в подальші роки.

Чи робила Українська Народна Республіка доби Центральної Ради спроби включити Кримський півострів до складу України?

Підписавши Берестейський мирний договір, український уряд до певної міри не визначився з національними інтересами України на міжнародній арені. Крим, який, безумовно, мав для УНР важливе стратегічне значення як геополітичного, так і військового, характеру, залишався поза увагою національних лідерів. Відповідно до положень Третього Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) декларувалося, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)». Тому фактично УЦР повідомила Мусульманський виконком, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів». Український провід також відкинув пропозиції німців у ході Берестейських переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР, посилаючись, знову-таки, на право татарського народу на самовизначення. Проте після повернення до Києва у березні 1918 р. українські лідери змінили свою позицію щодо державно-правового статусу Кримського півострова і запланували його включення до складу незалежної України.

10 квітня 1918 р. 1-ша дивізія Запорізького корпусу Армії УНР під командуванням полковника П. Болбочана одержала таємний наказ від військового міністра О. Жуківського: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків — Лозова — Олександрівськ — Перекоп — Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків. Кінцевою точкою воєнної операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу Українських збройних сил. Групі П. Болбочана в ході рейду ставилось також завдання захопити військове майно кримських портів. Кримська операція Армії УНР, відома також під назвою «Похід Болбочана на Крим», тривала 10—24 квітня 1918 р.

Вона стала ключовою у демонстрації спроможності українського війська втілювати складні бойові завдання, професіоналізму та боєздатності. Після успішного форсування Сиваша запоріжці оволоділи Перекопом. Цьому значною мірою сприяв військовий талант командира дивізії П. Болбочана, який відкинув попередній план форсування Сиваша моторними катерами і вирішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу. Операція визначила не тільки успіх майбутнього Кримського походу, а й уберегла Запорізьку дивізію від значних людських жертв. Попри те, що червоноармійцями упродовж усього берега Сальківських позицій була зроблена лінія окопів з бетонними гніздами для кулеметів, укріплення були озброєні далекосяжною та важкою артилерією, неочікуваний наступ запоріжців призвів до паніки в лавах супротивника. Після зайняття укріплень українські частини здобули все військове майно та зброю ворога. Мобільність та дії на випередження, легке маневрування кіннотою не давали ворогові спочинку та відрізали йому шляхи відступу. Увечері 22 квітня 1918 р. Кримська група з боєм захопила м. Джанкой — першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливість для розгортання подальшого наступу. В напрямку Феодосії була відправлена частина запоріжців, відділи кінноти почали наступати на Євпаторію, переслідуючи більшовицькі загони. Головні сили були скеровані на Сімферополь, який був захоплений без рішучого опору ранком 24 квітня 1918 р. Під час Кримського походу 1-ша Запорізька дивізія поповнилася значною кількістю добровольців із Таврії, а також татарськими добровольчими формуваннями. Її командир мав намір створити з них окрему регулярну частину, проте згідно з існуючими домовленостями українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці добровольчі загони. Але невдовзі під час перебування Запорізького корпусу на материковій частині України багато з них прибули з Криму і знову вступили в лави 1-ї Запорізької дивізії.

Оскільки, згідно з умовами Берестейської угоди, Крим не належав Україні, а для перебування українського війська на цій землі не було правових підстав, 26 квітня 1918 р. 15-та німецька дивізія за наказом генерала Коша оточила всі місця дислокації українських військ та головні стратегічні пункти м. Сімферополь. Полковнику П. Болбочану був оголошений ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військове майно і виїхати з міста та з території Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Висунуті німецьким командуванням вимоги були одразу відкинуті командуванням 1-ї Запорізької дивізії. Не маючи зв'язку з урядом, П. Болбочан розробив два можливих плани продовження опера-

ції зі звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Один із них передбачав наступ на Севастополь і Ялту через гори, де легше було уникнути зіткнень з німцями. Він мав бути реалізований кінним полком ім. К. Гордієнка під командуванням В. Петріва та Кримським кінним полком. Інший — у випадку збройного протистояння з німцями — передбачав прорив запоріжців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. В разі продовження воєнних операцій німців проти українців останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Єнікале і нав'язати зв'язок із Кубанню. Запоріжці розпочали реалізацію першого плану, передбачаючи можливий наступ більшовицьких частин, які могли відтягнути увагу німецького командування. Уникаючи будь-яких воєнних ексцесів, запоріжці продемонстрували німцям свою повну бойову готовність та намір послідовно діяти згідно з розпорядженнями власного уряду. 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О. Жуковський телефоном віддав наказ, який був оголошений у присутності генерала фон Коша, про негайний відхід 1-ї Запорізької дивізії з Криму. Після нарад з командиром Запорізького корпусу З. Натієвим дивізія під командуванням П. Болбочана була виведена з Криму і розташована поблизу м. Олександрівськ.

Як інтерпретував Дмитро Донцов «кримське питання» в 1918 р.?

Відомий український діяч Д. Донцов під час гетьманату П. Скоропадського очолював Українське телеграфне агентство та Державне бюро преси, а також входив до політичної комісії української делегації на мирних переговорах із РСФРР. 4 червня 1918 р. він записав у щоденнику, що політична комісія доручила йому «виробити реферат про політичні границі України». 7 червня він зробив таку доповідь на засіданні комісії й занотував у щоденнику, що його думка була підтримана С. Шелухиним у всіх позиціях і вдвох вони заперечували О. Шульгину, який «говорив про федерацію і хотів нав'язати нашу політику до традицій Центральної Ради і Секретаріату».

Згадана аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під взглядом політичним» зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ф. 2607). Цей документ викликає безперечний інтерес, оскільки у ньому вперше питання про кордони України ставилося не в етнографічному, а в політичному аспекті.

Д. Донцов вважав, що ситуація навколо Криму суттєво відрізнялась від тієї, що мала місце у стосунках Української Держави із Бессарабією, Доном або Кубанню. Адже вони становили цілісні території, певні адміністративні одиниці, які хоч і в іншому форматі, але у тих самих межах існували ще перед розпадом Росії. Крим не становив ні цілісної території, ні окремої адміністративної одиниці. Північна частина півострова за своїм етнічним і географічним характером зливалася з континентальною Таврією. Така обставина позбавляла півострів характеру чогось однорідного, отже, і юридично, і фактично Крим був частиною Таврії. Українська Держава могла визнавати право націй на самовизначення за чітко окресленими національними або адміністративними

територіями, але ніяк не за їхніми довільно викрайними частинами. «Визнати право політичного самовизначення за кількомастами тисячів мешканців Криму значило би зробити залежною від їх доброї волі долю 40-мільйонного краю — України, суверенність котрої без Криму стала б ілюзоричною», — стверджував Д. Донцов.

Питання ускладнювалося істотною помилкою Української Центральної Ради, III Універсал якої «мав необережність» віднести до України лише північну частину Таврійської губернії без Криму. Більшовицька влада, щоб закріпити за собою Крим, проголосила в березні 1918 р. утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, яка проіснувала близько місяця. Після вигнання більшовиків наприкінці квітня німецьке командування не дозволило українській армії зайняти Крим і приєднати його до гетьманської держави. Тоді ж у Криму за згоди німців був створений крайовий уряд на чолі з генералом С. Сулькевичем.

На думку Д. Донцова, подібні карликові держави, важливі у стратегічному і геополітичному плані (саме таким є Крим), ніколи не зберігають незалежності. Відділений від України, до якої він органічно прив'язаний, Крим зробився б іграшкою в руках ворожих Україні сил. З огляду на це Українській Державі слід визнати право Криму на самовизначення, але не політичне, а лише національно-культурне. Права татарського народу мусять бути забезпечені, причому в порозумінні з ним самим. Але політично Крим є інтегральною частиною України і таким має лишитися й далі. Втручання будь-якого третього чинника в стосунки між ними з точки зору права є абсолютно неприпустимим.

Вдаючись до історичного екскурсу, Д. Донцов писав: «Севастополь з Кримом є ключ до панування над Гінтерландом, котрим в 1855 р. була Росія, а тепер буде Україна. Паризький мир (1856 р. — Авт.) змусив Росію через хвильову втрату Севастополю зректися прав держати військовий флот на Чорному морі і арсенали на його узбережжі. Такі і подібні обмеження суверенності Української Держави чекають її по втраті Криму в разі його переходу в інші руки. Належність Криму до України є *conditio sine qua non* (неодмінною умовою. — Авт.) української незалежності». Український уряд мав домагатися від Росії визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримського питання мали бути відкинуті.

Як вирішувалося кримське питання в ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р.?

Протягом багатьох століть Кримський півострів, завдяки своєму положенню стратегічного плацдарму на Чорному морі, був сферою політичних інтересів держав чорноморського басейну. Питання щодо його належності знову гостро постало на початку ХХ ст. — в добу національно-визвольних змагань України, спроби відродження її державності.

Одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави за гетьманування П. Скоропадського були стосунки з Кримом, де з дозволу німецького командування був створений крайовий уряд С. Сулькевича. Для України претензії щодо Кримського півострова впливали з цілої низки причин, насамперед ішлося про його територіальну єдність з Україною, важливе стратегічне значення як форпосту на Чорному морі та бази створення українського флоту, значний відсоток українського населення, економічні зв'язки півострова з Україною тощо.

Рада Міністрів визнавала право Криму на самовизначення, яке повинно було мати не політичний, а культурно-національний характер із забезпеченням прав татарського народу. Українська делегація на мирних переговорах з РСФРР домогалася визнання статусу Криму як автономії у складі Української Держави, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною.

Вже на початку травня питання про приєднання Криму до України обговорювалося на засіданні уряду Української Держави. Однак цей процес ускладнювався низкою обставин. По-перше, недалекоглядність керівників Центральної Ради, яка не включала Крим до складу України. По-друге, власні геополітичні плани Німеччини щодо окупованого ними півострова. По-третє, позиція радянської Росії, для якої Крим також був стратегічно

важливим регіоном. Зіткнення інтересів у кримському питанні призвело до запеклих дискусій на триваючих тоді в Києві українсько-російських мирних переговорах. Зокрема, це питання порушувалося під час обговорення проекту державних кордонів між Українською Державою та РСФРР.

Так, у ноті української сторони від 4 червня зазначалося про тісний економічний і етнографічний зв'язок Криму з Україною і що приєднання півострова до Української Держави може відбутися на автономних підставах.

Радянська Росія ніяк не бажала погодитись із перспективою втрати Криму і деяких інших регіонів (Дон, Кубань), що прагнули стати на шлях самовизначення, і вважала їх тимчасовими антирадянськими «контрреволюційними» формуваннями на своїй території. Російські представники, декларуючи свою прихильність гаслу права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, водночас підкреслювали, що це не означає визнання цього права за «імпровізованими установами, що були споруджені не своїми силами, а урядом».

Російські делегати також наголошували, що «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не є правомочними, оскільки окремі області однієї держави аж ніяк не можуть із правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права».

Українська сторона вважала, що з виокремленням Кримського півострова у самостійну державну одиницю, так само, як інших державних утворень з нерадянською формою влади, всі підстави для переговорів України з Росією в справі цих територій втратили сенс.

Делегація РСФРР у вирішенні долі спірних територій наполягала на дотриманні норм міжнародного права, положень, закріплених у різних договорах і міжнародних актах, зокрема Брестському мирному договору, в якому і згадки не було про державні утворення, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії.

Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувала територіальну цілісність РСФРР і мала й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави, відокремлення яких не було зазначене в договорі.

Бажання України безпосередньо вступати в контакти з новоутвореними державними формуваннями і самостійно вирішувати питання відносин з ними кваліфікувалось російськими представниками як пряме порушення норм міжнародного права, як наступальна політика України щодо Росії.

Питання про Кримський півострів радянська делегація ставила в залежність від III Універсалу Центральної Ради (листопад 1917 р.), який був актом одностороннім. Крім того, не бралася до уваги докорінна зміна політичної ситуації з часу його видання. Своєю чергою, українська сторона, керуючися власними державницькими принципами і стратегічними цілями, вступила в переговорний процес із представниками Криму. Після довгих і гострих дискусій у жовтні 1918 р. було досягнуто порозуміння й вироблено преліминарні умови договору, за яким Крим одержав внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

У підсумку слід зазначити, що боротьба за розв'язання кримського питання в період Української Держави 1918 р. відобразила еволюцію поглядів українського керівництва на принципові засади політики щодо суміжних держав: від революційного романтизму Центральної Ради у справі дотримання права націй на самовизначення до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні зовнішньополітичного курсу. Кримська політика гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю чи ваганнями, а глобальними зрушеннями в міжнародних відносинах завершального етапу Першої світової війни. Держави-переможниці не бачили доцільності існування незалежної України в системі післявоєнного міжнародного устрою.

Чому гетьман Павло Скоропадський улітку 1918 р. вдався до економічної блокади Криму?

Як відомо, у кримському питанні лідери Центральної Ради виходили з тогочасних уявлень про майбутню федеративну конструкцію нової демократичної Росії, до складу якої мали б увійти як Україна, так і Крим. Півострів не вважався українською етнічною територією, і його статус на переговорах у Бресті не обговорювався. Тільки в умовах звільнення України від більшовиків навесні 1918 р. уряд усвідомив важливість володіння півостровом і Чорноморським флотом. Було навіть зроблено спробу зайняти стратегічні об'єкти в Криму, однак німецьке командування примусило УНР вивести свої військові підрозділи з півострова.

Політика Німеччини щодо Криму не мала чіткої загальнодержавної визначеності. В умовах війни провідну роль відігравало верховне командування, зокрема генерал Е. Людендорф. Крим розглядався як стратегічно важливий плацдарм просування інтересів Райху в близькосхідному напрямку та подальшої німецької колонізації Причорномор'я. Водночас німці мали рахуватися з позицією кримськотатарського населення, яке становило третину жителів півострова, а також з інтересами Туреччини в цьому регіоні. Щодо домагань української сторони, то їх не було враховано.

Прийшовши наприкінці квітня 1918 р. до влади, гетьман П. Скоропадський зайняв тверду позицію щодо Криму і Чорноморського флоту. На засіданні Ради Міністрів 7 травня розглядалося питання про кордони України. В ухваленій постанові зазначалося: «Звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України». 10 травня гетьман направив послу Німеччини А. Мумму офіційну ноту, в якій наголошувалося на економічних зв'язках України з Кримом, звідки постачається сіль, вино, тютюн, садовина. Вказувалося, що без Криму Україна виявиться відрізаною від Чорного моря. З

прилученням Криму тісно пов'язане питання Чорноморського флоту, який через застарілість не має жодної цінності для Німеччини, але втрата його Україною стане болючим ударом по національній гордості українського народу. На завершення П. Скоропадський запевняв, що передача Криму зробила б Україну міцним і вірним союзником німецької держави.

У середині травня в Міністерстві закордонних справ відбулася нарада щодо кримської проблеми за участю урядовців, військових та науковців. Відомий правник І. Кістяковський заявив, що без Криму Україна буде відкинута на схід і північ, в обійми Москви, а самостійність гетьманату буде ілюзорною. Його підтримали інші учасники наради — М. Василенко, А. Галіп, О. Ейхельман. Глава МЗС Д. Дорошенко направив листа німецькому й австро-угорському посольствам про офіційну позицію українського уряду в кримському питанні. В ньому зазначалося: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах».

Однак вирішальна роль у визначенні статусу Криму все ж належала німецьким військовим. З дозволу командувача розквартированого на півострові корпусу генерала Р. Коша у червні було сформовано місцевий уряд. Його очолив генерал-лейтенант Матвій (Сулейман) Сулькевич — за походженням литовський татарин, колишній командир 1-го Мусульманського корпусу, переконаний монархіст проросійської орієнтації. В урядовому зверненні до населення проголошувалася самостійність півострова до з'ясування його міжнародного становища, відновлення законності та порядку.

Керівництво Української Держави не визнало уряд С. Сулькевича, прирівнюючи його до губернського старости і направляючи документи українською мовою. Той прислав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу телеграму різкого змісту, підкресливши, що він не «староста», а глава уряду самостійного краю, і наполягає на встановленні відносин російською мовою. До речі, державною мовою в Криму було проголошено російську, водночас офіційно могли використовуватися татарська і німецька. Керівництво Криму відразу зайняло антиукраїнські позиції. Зокрема, С. Сулькевич видав розпорядження: «Ні в які відносини з урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від уряду України, такі не виконувати».

У липні 1918 р. українсько-кримське протистояння поглибилося. За свідченнями Д. Дорошенка, почалося переслідування української преси, відмовлялися приймати телеграми й офіційні папери українською мовою, призначені до Криму українські пові-

тові старости змушені були залишити півострів. С. Сулькевич видав інструкцію про облаштування кордону з Україною, намагаючися залишити за Кримом Чонгар із соляними промислами та Арабатську стрілку. У свою чергу, український уряд хотів встановити кордон південніше Перекопу. У місті утворилися дві думи та комендатури. Нерідко доходило до перестрілок між кордонними вартами. Обидві сторони намагалися заручитися підтримкою німецького командування. Однак Берлін, незважаючи на офіційне визнання Української Держави і невизнання Криму, намагався зберігати статус-кво, залишаючи обидва державних утворення як сателіти Німеччини.

П. Скоропадський розумів велику економічну залежність Криму від України, звідки постачалися зерно, цукор, жири, деревина, метал, вугілля та інші товари. У середині серпня Рада Міністрів запровадила економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо. На такий крок українські урядовці наважилися, використовуючи істотні розходження у кримській політиці німецьких військових з відомством канцлера та МЗС. Очевидно, була й негласна підтримка начальника штабу командування групи «Київ» В. Гренера та посла А. Мумма, для яких першочерговим завданням стало забезпечення поставок до Німеччини українського хліба та сировини, що залежало від позиції гетьманського уряду.

Економічна ізоляція Криму невдовзі призвела до суттєвого погіршення продовольчого становища населення, у Сімферополі й Севастополі було запроваджено карткову систему. Під загрозою опинився врожай фруктів через неможливість їх вивозу традиційним споживачам за межами півострова. На уряд С. Сулькевича почали тиснути промисловці, садівники, місцеві органи з метою відновлення відносин з Україною. З'їзд Таврійського союзу борошномелів висловився за економічне об'єднання з гетьманатом. Сімферопольська спілка садівників звернулася до українського і кримського урядів із закликом скасувати тарифну блокаду. Представницьке зібрання делегатів торгово-промислових організацій, банків, кооперативів, біржових товариств, продовольчих управ висловилося за митне об'єднання з Україною. Чимало органів земського і міського самоврядування виступили за входження Криму до Української Держави на засадах автономії. Частина проросійськи орієнтованих діячів убачала в приєднанні Криму до України можливість у майбутньому спільного транзиту до відновленої Росії.

Уряд гетьманату також уживав заходів для активізації громадсько-політичного життя українців Криму. Зокрема, підтримувалося видання газет, поширення літератури, створення куль-

турно-просвітницьких осередків. Наприкінці серпня відбувся перший з'їзд українських організацій півострова, який ухвалив низку постанов щодо подальшого розгортання мережі національних культурно-освітніх установ, україномовної преси, курсів українознавства тощо. З'їзд обрав координаційний орган — Крайову українську раду в Криму.

Попри складне продовольче становище краю, налаштованість різних верств населення на поліпшення відносин з Україною, уряд С. Сулькевича продовжував політику конфронтації. Його емісари в Берліні — міністри Д. Сайдамет і В. Татищев — домогалися від німецького уряду тиску на П. Скоропадського з метою зняття економічного ембарго. Однак літні невдачі Німеччини на Західному фронті зробили її керівництво більш поступливим щодо намірів гетьманату приєднати Крим і отримати Чорноморський флот.

Під час державного візиту до Німеччини в першій половині вересня П. Скоропадський фактично отримав згоду на включення Криму до складу Української Держави. У Берліні відбулася його зустріч з міністром кримського уряду графом В. Татищевим, який, на думку гетьмана, «абсолютно змінив свої погляди на кримське питання». Тепер він уважав, що злиття Криму з Україною цілком можливе, але за умови припинення економічного бойкоту кримського уряду. Було домовлено, що граф направить телеграму С. Сулькевичу про приїзд до Києва делегації для з'ясування умов приєднання Криму. П. Скоропадський телеграфував голові уряду Ф. Лизогубові про зняття митної блокади.

18 вересня це питання розглядалося на засіданні Ради Міністрів. Було ухвалено тимчасово припинити митну війну з Кримом за умови негайного прибуття до Києва вповноважених осіб для переговорів. Міністру фінансів доручалося зняти митний огляд вантажів, які направляються на півострів. Було обумовлено, що переговори про злиття Криму з Україною мають вести відповідні міністри особисто. На виконання цієї постанови митний контроль на час українсько-кримських переговорів було дещо послаблено. Остаточне рішення про зняття ембарго на поставки товарів до Криму ухвалено 15 листопада 1918 р. на першому засіданні нового уряду, очолюваного С. Гербелем. У часі воно збіглося з відставкою уряду С. Сулькевича, але припинення митної війни з Кримом у постанові пояснювалося «новим напрямком політики Кабінету стосовно Росії», тобто зміною політичного курсу України на федерування з небільшовицькою Росією. Питання кримської автономії для П. Скоропадського втратило актуальність.

Яка доля спіткала перший прапор українського флоту 1918 р.?

Офіційно військово-морський прапор України було затверджено 18 липня 1918 р. особисто гетьманом П. Скоропадським. Його опис знаходимо у «Зводі військово-морських постанов», книга X — «Морський Устав»:

«Ст. 1284. Воєнний прапор — білий із синім хрестом, який ділить прапор на чотири рівні частини. Ширина хреста $\frac{1}{11}$ всієї довжини прапора. Відступивши на $\frac{1}{8}$ ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж $\frac{1}{8}$ ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж, відступивши на $\frac{1}{8}$ ширини хреста від його боків, міститься гюйс: національний прапор Держави (складений із синьої і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золотий тризуб із хрестом, такої ж ширини, як хрест і в 1 і пів рази вищий своєї ширини.

Шанується як стяг у полку і всі служачі на кораблі мусять охороняти цей прапор до останньої краплі крові, як прапор Української Держави. Воєнний прапор підноситься на гафелі чи на кормовому флаг-штоці».

Уперше його було піднято на кораблі, який перебував поза Кримом, — на канонірському човні «Кубанець» (перейменований 17 вересня 1918 р. на «Запорожець») в Одесі. Підкреслимо, що тут ідеться саме про перший військово-морський прапор. Натомість перші національні синьо-жовті прапори замайорили на кораблях Чорноморського флоту в Криму ще в 1917 р.

Перший екземпляр описаного вище українського військово-морського прапора було встановлено у морському відомстві. При евакуації центральних установ УНР з Києва 27 січня 1919 р. тодішній старший ад'ютант морського міністра Святослав Шрамченко забрав цей прапор і проніс його через усі лихоліття визвольних змагань, еміграції, Другої світової війни, таборів для пе-

реміщених осіб, ще однієї еміграції. На цей раз — до Сполучених Штатів Америки.

Саме в еміграції С. Шрамченко віддається праці на українській громадській ниві. Він написав майже 200 різних розвідок з воєнно-морської тематики та філателії (його колекція українських марок свого часу була однією з найбільших у світі — 16 тисяч), ініціював організацію Свята українського моря, яке відзначалося в діаспорі 29 квітня впродовж багатьох років.

Після смерті С. Шрамченка його родина передала до бібліотеки й архіву Української вільної академії наук (УВАН) у США колекцію друківаних видань, листування, інші папери й документи, а також деякі особисті речі покійного. Серед них — і оригінальний перший український військово-морський прапор, який тепер зберігається у фондах УВАН у США. Тут, в архіві-музеї ім. Д. Антоновича та бібліотеці ім. В. Міяковського, які входять до складу УВАН, зосереджено чимало цінних, унікальних матеріалів з історії Військово-морських сил України.

Цікава і непересічна доля самого Святослава Шрамченка (3 травня 1893 р., м. Баку — 24 червня 1958 р., Філадельфія; похований у Нью-Джерсі). Він походив із давнього козацького роду на Чернігівщині. Закінчив 1-шу класичну гімназію в Києві, пізніше здобув військово-морську і правничу освіту в Петербурзі (Гардемаринська школа, юридичний факультет Петербурзького університету, Військово-юридична академія).

У Першій світовій війні С. Шрамченко брав участь у лавах російської армії, а з вибухом революції і формуванням українського війська включився в національний рух: був членом українського військово-революційного штабу Балтійського флоту в 1917 р., ад'ютантом морського міністра, начальником організаційного відділу Морського генерального штабу, у 1921—1922 рр. — секретарем Французької місії в Польщі. Мав українські, французькі, польські та російські військові відзнаки.

Як вирішувалося питання про автономію Криму у складі Української Держави восени 1918 р.?

Як професійний військовий П. Скоропадський добре розумів важливе геополітичне становище Криму для утвердження самодостатності Української Держави в економічному і воєнно-стратегічному відношенні. Від самого початку гетьманування він твердо й послідовно ставив перед керівництвом Німеччини питання про приєднання Криму до України на засадах широкої автономії. Водночас, з огляду на антиукраїнську позицію крайового уряду С. Сулькевича, до Криму було застосовано заходи економічного тиску, які мали на меті схилити промислово-торгові та аграрні кола до необхідності спілки з гетьманом. Німці мали свої економічні й геостратегічні плани у причорноморському регіоні та певний час стримували українські домагання щодо Криму і Чорноморського флоту. Тільки липнева поразка німецьких військ на Марні, втрата стратегічної ініціативи у світовій війні переконали німецьке командування в безперспективності експансії на Схід. Візит П. Скоропадського до Німеччини 4—17 вересня 1918 р. нарешті приніс бажані результати. Він отримав згоду на найвищому рівні щодо приєднання Криму. Німецьке військове і дипломатичне керівництво в Україні одержало з Берліна відповідні директиви.

Уже 16 вересня генерал Р. Кош від імені штабу німецького командування в Києві передав С. Сулькевичу ультимативні вимоги щодо подальшого статусу кримського уряду і відносин з Україною. В них указувалося, що уряд Криму є крайовим, відтак не повинен мати політичних відносин з іншими країнами і, відповідно, міністерства закордонних справ. Політичне об'єднання Криму з Україною мало відбутися на засадах автономного внутрішнього управління. Увечері того ж дня уряд провів екстрене засідання за участю групи німецьких представників. Таємний радник Г. Відфельд і майор К. Девіц

виявили бажання виступити посередниками у проведенні українсько-кримських переговорів. Наступного дня уряд дав відповідь Р. Кошу, в якій фактично погодився з висунутими німецьким командуванням вимогами.

Упродовж наступних днів було сформовано делегацію кримського уряду для переговорів з українською стороною. До її складу ввійшли міністр юстиції А. Ахматович — колишній сенатор (голова), міністр освіти М. Чаріков — колишній російський посол у Туреччині, міністр шляхів сполучень генерал Л. Фріман, міністр фінансів Д. Никифоров, міністр постачання В. Домброво. Вони отримали повноваження підписувати договірні документи від імені крайового уряду. Наприкінці вересня кримська делегація прибула до Києва. Українську сторону представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (голова), міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, міністр фінансів А. Ржепецький, військовий міністр О. Рогоза.

Переговори розпочалися 5 жовтня. Німецьке командування на них представляв принц Г. Рейс. Українська делегація подала проект під назвою «Головні підстави з'єднання Криму з Україною», за яким передбачалося входження Криму до складу Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана. Усі піддані Української Держави в межах Криму й України мали користуватися однаковими правами. Справи міжнародні, управління армією і флотом належали до компетенції гетьмана та українського уряду, армія Криму формувалася за територіальним принципом. Крим мав крайовий уряд і крайові народні збори, а також місцеве законодавство. Усі закони набували чинності після затвердження гетьманом. Він же погоджував призначення вищих посадових осіб крайового уряду. До юрисдикції Ради Міністрів Української Держави було віднесено управління залізницями, військовими і торговельними портами, поштою і телеграфом, використання природних ресурсів.

Крайовий уряд мав власний бюджет, право збирання податків, за винятком прибуткового. Усі питання культурно-освітні, охорони здоров'я, організації праці, визначення державної мови, функціонування судових установ, місцевого державного майна перебували у віданні уряду Криму. При українських міністерствах створювалися відділи у кримських справах. Для вирішення проблем Криму при гетьманові встановлювалася посада статс-секретаря, який призначався з осіб, рекомендованих урядом автономії.

Після вивчення поданого українською делегацією документа А. Ахматович назвав висунуті умови проектом не приєднання, а «поневолення». Кримчани оголосили свою декларацію, наполягаючи на встановленні федеративного союзу з Українською Дер-

жавою шляхом двосторонньої угоди. Йшлося також про можливе прилучення до союзу інших національно-територіальних утворень колишньої Російської імперії, а також вирішення їхньої долі на міжнародному конгресі. Пропонувалося обидва проекти передати на розгляд Кримського народного уряду.

Зважаючи на непоступливу позицію кримської делегації, Ф. Лизогуб заявив про переривання переговорного процесу: «Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе наступне буде полемікою і приватною розмовою». Урешті, 12 жовтня посланці кримського уряду погодилися на умови української сторони. Очевидно, на таке рішення вплинуло прибуття до Києва представників німецьких колоністів Т. Раппа і А. Неффа, а також кримських татар — Ю. Везірова та А. Озенбашли. Водночас кримська делегація зажадала дати їй місяць на розгляд прелімінарного проекту угоди Курултаєм татарського народу, іншими громадськими організаціями.

Українська сторона погодилася з цим побажанням, будучи впевнена у підтримці ідеї автономії місцевим населенням, насамперед — національними об'єднаннями. До того ж згода німців на передачу Україні Чорноморського флоту породила у П. Скоропадського та його урядовців сподівання на близьке і повне володіння Кримом. Однак цим сподіванням не судилося зробитися. Динамічні процеси завершального етапу Світової війни, розпад центральноевропейських імперій, дії Антанти у чорноморському регіоні призвели до зміни політичного курсу Української Держави в бік федерування з небільшовицькою Росією. Уряд С. Сулькевича в середині листопада пішов у відставку. Новий кабінет С. Крима орієнтувався на відродження «єдиної Росії». А 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади.

Чи багато кому відомо, що в 1918 р. Крим міг стати частиною Німецької імперії з ініціативи місцевого населення?

Від 1802 р. Крим перебував у складі Таврійської губернії. На початку ХХ ст. вона складалася з п'ятох кримських повітів (740 тис. мешканців) і трьох повітів Північної Таврії (1760 тис. осіб). У материковій частині губернії українці становили більшість населення, але на півострові — меншість. Революційні події 1917 р. дестабілізували політичну ситуацію на постімперських просторах, гостро порушивши питання самовизначення російських провінцій. Зрозуміло, що в тому чи іншому регіоні все зумовлювалося розкладом політичних сил, соціально-економічною ситуацією, впливом зовнішніх факторів.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила свої претензії тільки на материкові повіти. Керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм, яким вона стала за 115 років свого існування. Однак у розмірковуваннях ідеологів першої української республіки переміг не соціально-економічний, а етнографічний підхід.

М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виборювали перед центральним російським урядом автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна — це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Б. Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Українська делегація у Петрограді на чолі з В. Винниченком протиставила російським переговорникам етнографічний підхід до визначення кордонів України. На її думку, автономія повинна поширюватися на всі території, де українці становили більшість. Саме тому вона відмовилася від Криму.

Утім, обидві переговорні групи в Петрограді, ведучи запеклі дискусії стосовно території майбутньої автономії та її повноважень, не цілком усвідомлювали гостроту політичної ситуації й мали досить приблизні уявлення про настрої на місцях. А ситуація в регіонах чимдалі ускладнювалася. Потужною силою етнополітичної дестабілізації в Південній Україні та Криму виступило місцеве німецьке населення.

Під час Першої світової війни німецьких колоністів було примусово виселено російським урядом у зв'язку з наближенням лінії фронту. Місцем переселення для них визначили Сибір і Поволжя. Згодом колоністи частково повернулися до рідних осель, що були на той час зайняті або зруйновані. Відчуття несправедливого покарання, матеріальні збитки, напади революційних загонів та грабіжників надали потужного імпульсу громадській самоорганізації німецьких колоністів. В умовах політичної нестабільності, безвладдя, погромів та війни вони шукали гаранта свого існування. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців, у роботі якого взяли участь близько 2000 делегатів. Зібрання проголосило створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні 1917 р., також в Одесі, скликано другу конференцію Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва форуми мали за мету виробити ставлення громади до фактичного двовладдя у країні.

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль місцевих німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки. Водночас він уніс розкол у німецьке середовище за ознакою прихильності до того чи іншого варіанта існування співвітчизників на території України. Одна їх частина продовжувала підтримувати запропоновану Центральною Радою національно-персональну автономію німців, інша — намагалася віднайти нові орієнтири. При цьому друга група відзначалася радикалізмом та більшою чисельністю.

23 березня 1918 р. одеський Центральний комітет Співки німецьких колоністів України звернувся до командування німецьких та австро-угорських військ із проханням підтримати вимоги до Центральної Ради. Йшлося про негайне повернення німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам; відшкодування матеріальних збитків; скасування соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності (тобто скасування норми IV Універсалу Центральної Ради щодо земельного питання); вилучення незаконної зброї з метою захисту мирного населення; поширення принципів національно-персональної автономії на німців; вилучення колоній з-під юрисдикції земельних комітетів та сільських рад; негайне створення окремого секретаріату у справах

німців при Українській Центральній Раді та закріплення за органами Спілки німецьких колоністів права висунення кандидатів на посади в цьому секретаріаті; створення окремого комісаріату у справах німців при надзвичайному комісарі Центральної Ради в Одесі й закріплення за органами Спілки німецьких колоністів в Україні права висунення кандидатів на посаду комісара у справах німецьких колоністів; переобрання губернських, окружних та волосних органів місцевого самоврядування, а також земельних комітетів, оскільки вибори до них відбулися під тиском озброєних солдатів, які знехтували правами місцевого населення.

Прихід до влади П. Скоропадського німці сприйняли як сигнал для активізації суспільно-політичної діяльності. Гетьманську державу підтримали ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали від анархії та хаосу часів соціалістичних експериментів Центральної Ради і які сподівалися, що твердою рукою можна покласти цьому край. Такі настрої переважали серед офіцерського складу армії, великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців, чиновництва. Чимало серед них було і представників німецької спільноти.

У квітні 1918 р. відбулося два регіональних з'їзди німців-колоністів. В Одесі зібралося 700 делегатів Херсонської та Бессарабської губерній, у Пришибі — 700 представників Таврійської, Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній, а також Облaсті Війська Донського. Провідне місце на з'їздах посіло питання повернення німців на історичну Батьківщину. Гарячі дискусії підсумовувала резолюція, в якій наголошувалося: «Просити його величність німецького імператора та уряд Німецької імперії якомога швидше прийняти в лоно імперії німецьких колоністів та всіх інших німців цих областей і взяти їх під захист німецьких законів [...] заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було форпостом і вартовим Німеччини. Якщо ж це буде неможливо, просимо якомога швидше повернути нас на Батьківщину».

Упродовж літа 1918 р. до Берліна було відправлено кілька делегацій. Найактивнішими поборниками ідеї створення німецького протекторату стали пастор Й. Вінклер та колишній державний секретар у справах колоній Ф. Ліндеквіст. На їхню думку, нове адміністративно-територіальне утворення могло б об'єднати близько 600 тис. етнічних німців України, Південної Росії та Поволжя. Агітація в колоніях мала надзвичайний успіх. Колоністи вірили в те, що включення їхніх поселень до нового державного утворення — вирішена справа, і відмовилися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді гетьмана.

Натомість німецька влада обережно поставилася до ініціативи населення. 26 березня 1918 р. начальник штабу німецького командування в Україні генерал В. Гренер занотував у своєму щоденнику враження від зустрічі з посланцями Німецького комітету: «Учора в мене були його ексцеленція фон Ліндеквіст, який щойно прибув зі Ставки, та пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор'я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови в Причорномор'ї та Криму німецького державного утворення, яке перебувало б під захистом імперії. До його складу мали б увійти також Херсон та, можливо, навіть Одеса. У такому разі у стосунках між Німеччиною та Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу й виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великої Росії...»

Урешті, позиція німецьких військових виявилася набагато далекогляднішою і зваженішою, ніж позиція екзальтованого селянства, що створення в Південній Росії для німецьких колоністів у певний спосіб залежної від Німеччини та нею протегованої колонії є політичною аферою. У дипломатичному листуванні експертів досить чітко проводилася думка, що Крим за всіма природними, історичними та господарськими ознаками належить до України.

Критично ставилося до ідеї створення такого протекторату і посольство Німеччини в Україні. Посол А. Мумм був переконаний, що підтримка його країною цього проекту неминуче підірве довіру з боку П. Скоропадського. Він надіслав кілька повідомлень до міністерств іноземних та внутрішніх справ Німеччини, в яких наполягав на негайному припиненні будь-якого «реагування» на події в Криму. Водночас ця позиція знайшла підтримку в урядовців Німеччини. Верховне головнокомандування армії, очолюване генералом Е. Людендорфом, натомість підтримало ідею створення в Криму держави колоністів, у чому вбачався важливий інструмент антиросійського впливу. Попри все, створення колоністської держави на півострові виглядало значно менш фантастично, ніж проект масового переселення майже півмільйона колоністів до Лотарингії, Силезії та Балтії.

5 травня 1918 р. Е. Людендорф направив райхсканцлерові меморандум, в якому містився аналіз становища німецьких колоністів України і вносилися такі пропозиції: об'єднати Таврію та Крим у незалежну державу; переселити сюди решту російських німців (зокрема з Бессарабії та Кавказу); забезпечити в цій державі економічні пільги для Німецької імперії та право на використання Севастополя як бази німецьких ВМС на Чорному морі; до-

лучити цю державу до України й забезпечити між ними зв'язок, який існує між Баварією та Пруссією.

Попри всю зовнішню привабливість закріплення в Чорноморській акваторії та включення до зони впливу імперії величезної за європейськими мірками території, уряд Німеччини відповів відмовою на домагання німецьких колоністів. Спонукальним чинником для такого рішення була, як це не дивно, відповідальність перед зовнішньополітичними партнерами. Німецький уряд уважав, що реалізація проекту призведе до протистояння з Австро-Угорщиною (за угодою, зоною її впливу визнавалася саме Південна Україна) і підштовхне Україну до Росії. У червні 1918 р. було сформульовано офіційну позицію Німеччини стосовно Криму: утворення на півострові держави німецьких колоністів на умовах протекторату стало б підґрунтям зміцнення проросійських симпатій — з одного боку, та ускладнило стосунки з Туреччиною — з іншого, саме тому Крим мав перейти до Української Держави, яка б гарантувала права місцевої німецької меншості.

За яких обставин було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку?

Питання про створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки постало в квітні 1919 р. у зв'язку зі вступом Червоної армії до Криму. В ніч на 4 квітня 2-га бригада Задніпровської дивізії при підтримці кримських партизанів перейшла в наступ на Перекопі. Уже 11 квітня після тривалих боїв із військами Добровольчої армії червоноармійці ввійшли до Сімферополя та почали просуватися в бік Севастополя. За таких обставин члени Кримського крайового уряду були змушені залишити півострів. 28 квітня 1919 р. у Сімферополі відбулася Кримська обласна партійна конференція РКП(б), на якій порушувалося питання створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Стенограма цього зібрання не збереглася, проте опублікована в газеті «Известия Ялтинского военно-революционного комитета» стаття «Причини самостійності Криму» дає змогу відтворити основний зміст дискусії. У ній, зокрема, зазначалося: «Причини створення самостійної Кримської республіки тов. Каменєв (Каменєв Лев Борисович — член політбюро ЦК РКП(б). — *Авт.*) пояснив таким чином: Російська Соціалістична Республіка не має ні в якому разі на меті придушити національні прагнення населення. Єдиною її метою є добровільний і вільний союз окремих областей. Оскільки в Криму, де 40 % населення становлять татари, безперечно існують своєрідні економічні відносини, то ми вирішили надати населенню Криму можливість вільно управлятися аж до того моменту, коли воно саме знайде за можливе і необхідне об'єднатися з усією Росією. Створення особливого кримського уряду покаже одноплемінникам татарського населення — туркам, що радянська влада не має жодних імперіалістичних загарбницьких планів і гарантує інтереси й волю широких трудящих мас».

29 квітня частини Червоної армії ввійшли до Севастополя. На початок травня весь Крим, за винятком Керченського півострова, перебував під контролем більшовиків. За цих умов 1 травня 1919 р. на підставі рішення політбюро ЦК РКП(б) було проголошено створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР у межах Кримського півострова з центром у м. Сімферополь. До складу уряду ввійшли Д. Ульянов — тимчасово в. о. голови; Ю. Гавен — нарком внутрішніх справ; С. Меметов — нарком закордонних справ; Ю. Дибенко — нарком військових і морських справ та ін. Внаслідок наступу Добровольчої армії у червні 1919 р. уряд Кримської СРР евакуювався до Нікополя, а потім — і до Києва. Кримська СРР припинила існування.

Якою ціною далося взяття Перекопу в листопаді 1920 р.?

Командування білогвардійською армією, яка після невдач і поразок кінця 1919 р. зосередилася в Криму, 4 квітня 1920 р. перейшло від А. Денікіна до П. Врангеля. Він не лише реорганізував війська та повернув їм боєздатність, а й заходився змінювати політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, проте генерал рішуче відкинув спроби західних дипломатів схилити його до переговорів із більшовиками. Свою стратегію в одному з інтерв'ю він визначив так: «Не триумфальним походом на Москву можна визволити Росію, а створенням хоча б на клатті російської землі такого порядку й таких умов життя, які привертали б усі думи та сили народу, що стогне під червоним гнітом».

П. Врангель відмовився від ідеології «єдиної й неподільної Росії», пообіцяв Дону та Кубані не порушувати автономних прав козацтва, зробив ряд кроків до пошуку контактів з урядом УНР. Наріжним каменем своєї платформи він вважав нормалізацію стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Відповідно до закону про землю від 7 червня 1920 р. основна її частина передавалася виборним повітовим та волосним земельним радам, які мали виробити місцеві норми землеволодіння й поділити землю. Аграрною реформою П. Врангель намагався прихилити до себе селянство, використавши повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнивши свою армію та забезпечивши стабільність тилу. Командувач розумів, що Крим територіально надто малий, а економічно — надто бідний, щоб утримувати велику боєздатну армію.

Успішний наступ польських та українських військ на більшовиків, який розпочався наприкінці квітня 1920 р., підштовхнув П. Врангеля до війни з «червоною нечистю».

6 червня білогвардійці вийшли з Криму і до 24 червня захопили Північну Таврію. Кінець липня та початок серпня минули в запеклих боях у районі Олександрівська — місто кілька разів переходило з рук у руки. У середині вересня врангелівська армія, перегрупована й поповнена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла в наступ і 22 вересня оволоділа станцією Синельникове, а 28 вересня — Маріуполем. За цей час вона виросла майже вдвічі, до неї приєдналося кілька повстанських отаманів — Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик. У тилу врангелівців не вибухали такі повстання, як раніше в тилу військ А. Денікіна. Але не сталося й масового переходу селян до білих. Певно, у них уже встигли сформуватися стереотипи сприйняття білогвардійців. П. Врангель зумів похитнути їх, однак не спромігся зруйнувати. На перешкоді, крім усього, стала ще й втома від війни, яка перевищила всі людські можливості та домінувала у суспільній психології. Взагалі П. Врангель був талановитим полководцем і гнучким політичним діячем. Визнаючи це, його безпосередній супротивник, командувач Південного фронту Червоної армії М. Фрунзе 1921 р. писав: «Озираючись тепер на минулі дні славної боротьби й намагаючись дати їм історичну оцінку, мимохіть доходиш висновку, що в особі Врангеля та керованої ним армії наша Батьківщина, без сумніву, мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях північної борні Врангель як командувач у більшості випадків виявив і неабияку енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то й про них слід дати безумовно позитивний відгук».

Можна припустити, що якби П. Врангель командував білими арміями 1919 р., а не наступного, двобій між червоними та білими скінчився б інакше. В 1920 р., попри всі позитивні сторони П. Врангеля, боротьба його армії нагадувала бій міфічного Давида з Голіафом. У білих практично не було шансів, адже більшовики вже надійно опанували державну російську машину й зорієнтували на забезпечення своїх воєнних потреб величезні природні та людські ресурси Росії, а їхні труднощі полягали лише в неможливості швидко маневрувати силами. На початку вересня вони почали перекидати на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану. Вирішено було послати сюди й 1-шу Кінну армію, знявши її з польського фронту.

М. Фрунзе, призначений командувачем Південного фронту, планував оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їх від кримських перешийків і розгромити в степу. Таке завдання частинам фронту він поставив 19 жовтня. Перед наступом червоні за чисельністю майже втричі переважали супротивника. До всього, наприкінці вересня було обговорено, а 2 жовтня підписано чергову військово-політичну угоду з повстанською армією

Н. Махна про спільні дії проти врангелівців. 16 жовтня махновці вирушили на фронт. Їхня армія, зберігаючи свій статус в оперативних питаннях, підпорядковувалася червоному командуванню. Перед нею стояло складне завдання: не пізніше 24 жовтня прорватися в тил ворога від Олександрівська і рейдувати на Оріхове та далі для захоплення кримських перешийків. Це було майже нереально. Однак 24 жовтня повстанці здобули Оріхове, а 30 жовтня — Мелітополь. Рейдуючи тилами білих, вони подолали 250 верст, завдали ворогові нищівних ударів, але й самі зазнали відчутних втрат.

Операція Південного фронту в Північній Таврії завершилася 2—3 листопада частковою перемогою червоних. Білі втратили 20 тисяч бійців, 100 гармат, чимало боєприпасів, але не дали оточити себе. Їхня армія відійшла в Крим, за Перекоп. Тут було зведено укріплення за допомогою англійських і французьких військових фортифікаторів, вони вважалися неприступними. Ще за часів Запорозької Січі татари й турки насипали впоперек Перекопу вал завдовжки 8 верст. У 1920 р. його ширина в основі перевищувала 15 м, а висота дорівнювала 8 м. Перед ним був рів 10 м завглибшки й понад 30 м завширшки. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Його захищали два ряди шанців і загороджень із колючого дроту. На вершині пролягала ще одна лінія укріплень: там виставили 70 гармат і 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького Валу в районі Юшуні розташувалася наступна лінія оборони.

5 листопада М. Фрунзе віддав наказ наступати на Крим. Нова операція мала розпочатися без попередньої підготовки, без залучення важкої артилерії, авіації, бронетехніки. Весь тягар штурму лягав на плечі 6-ї армії, якій оперативно підпорядковувалися махновці. План М. Фрунзе був досить простим: тим часом, як 51-ша дивізія штурмуватиме перекопські укріплення в лоб, інші частини армії, форсувавши Сиваш, вийдуть через Литовський півострів у тил білих. Фронтальний штурм Турецького Валу розпочався опівночі 8 листопада. Хоча червоні зазнавали колосальних людських втрат, М. Фрунзе наполягав на лобових атаках, а тим, хто зволікав, погрожував якнайсуворішими репресіями. Із жертвами ніхто не рахувався. Один із комбригів 15-ї дивізії пізніше згадував: «Ворог розвинув такий сильний вогонь, що, здавалося, ніхто з тих, хто йшов в атаку, не уціліє, усе буде зметене. Але наш спільний рух ані на хвилину не припинявся, передні шеренги скошувались вогнем ворога, за ними йшли наступні... Ішли задні через трупи передніх... Дивовижно легко помирали люди у ці дні».

Вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові, де, форсувавши Сиваш, билися три червоні дивізії та повстан-

ська махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, відступили з Литовського півострова, тож подальша оборона Турецького Валу втратила сенс. 10 листопада М. Фрунзе доповідав головнокомандувачеві Сергієві Каменеву та Володимирові Леніну, що ворог «жорстоко обороняється», а червоні зазнають великих втрат. Їхні частини перебували у відкритому степу без можливості укриття, були погано обмундировані. М. Фрунзе не міг чітко сказати, коли операцію зі взяття перешийків буде завершено, але відзначав, що вона вимагає «крайнього напруження сил». Того ж дня він кинув у бій свій резерв — Зведену дивізію. 10 та 11 листопада бої точилися на укріпленнях Юшуні, після того опір білих на Перекопі було остаточно зламано. 12 листопада М. Фрунзе доповідав В. Леніну, що червоні війська оволоділи південним берегом Сиваша й готові до наступу в Крим, при цьому він наголосив на великих втратах, яких зазнала армія: «Наші втрати надзвичайно важкі. Деякі дивізії втратили три чверті свого складу. Загальні втрати вбитими та пораненими при штурмах перешийків не менше 10 тис. чол.»

Що спричинило голод 1921—1923 рр. у Криму?

Після бурхливих подій революції та громадянської війни 1917—1920 рр. спустошений і знесилений Кримський півострів опинився під владою більшовиків, які відразу розпочали впровадження у життя методів господарювання, властивих для доби воєнного комунізму.

Першим кроком радянської влади у сільському господарстві Криму стала націоналізація всієї землі. Після листопада 1920 р. було націоналізовано 1134 маєтки, на основі яких створювалося більше тисячі радгоспів із земельним фондом 1 млн десятин. Це фактично позбавляло землі більшу частину орендарів, адже в Криму близько 40 % селян у той час були безземельними.

Продрозкладка 1920—1921 рр. у Криму відрізнялася від продрозкладок, що проводилися в раніші часи, тим, що тепер вона охоплювала всю без винятку сільсько-господарську продукцію. Скасована центром ще в березні 1921 р., продрозкладка в Криму, проте, протрималася аж до червня. До кримських сіл знову попрямували каральні загони, яким було поставлене непосильне завдання — зібрати не менше ніж 9 млн пудів хліба (фактично збір 1921 р. становив 2 млн пудів).

За вказівкою московського керівництва з півострова беззастережно вивозилися всі продовольчі запаси. Політика реквізицій хліба за надуманими обсягами розоряла селян, викликала з їхнього боку різкий протест та призвела до хвилі селянських заворушень, які незабаром переросли в масовий селянський повстанський рух. Найактивнішими селянські виступи були в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая та Сімферополя. Військові методи боротьби з повстаннями не приносили владі бажаних результатів. Стан погіршився через недолугу політику, проваджену Кримревкомом, за якої ігнорувалися місцеві умови, йшлося лише про суворі розпорядження, конфіскації та розстріли.

Воєнно-комуністичні методи, заборони на вільне пересування й товарообмін продовжували існувати в Криму щонайменше до осені 1921 р. Одночасно з цим, щоб запобігти «поширенню контрреволюційної загрози», півострів заповнили десятки тисяч армійських і чекістських «кадрів», прогнати яких в тогочасній ситуації було просто неможливо.

Вилучення продовольства за умов загального скрутного стану економіки (1920 р. у Криму був не надто врожайним) призвело до того, що у селян не вистачало хліба не тільки для споживання, а й для сіви. Весняний недосів у декількох районах півострова досяг половини всієї ріллі.

Становище ускладнювалося сильною, небаченою за останні 50 років, посухою, що призвела до неврожаю. Через це із засіяних 570 тис. десятин повністю загинуло 420 тис. З посівів, що залишилися, у середньому було зібрано по 4,5 пуда, а в деяких місцевостях Джанкойського та Євпаторійського округів — по 1,2—1,3 пуда з десятини.

Ознаки катастрофи, яка невідворотно наближалася, окреслилися вже наприкінці 1920 р. Але газетні повідомлення про посуху в деяких районах Криму не привертати жодної уваги влади, адже зібраний урожай був досить великим, що породило деяку ейфорію. Вже з серпня 1921 р. населення Криму почало голодувати.

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому РКП(б) було створено Комітет допомоги голодуючим (Кримдопомгол), якому надавалися надзвичайні повноваження. З вересня — жовтня 1921 р. вже не голод, а справжній голодомор неминуче насувався на півострів. Першою його наступ відчула на собі циганська біднота, яка перебивалася випадковими заробітками. Потім настала черга татарських селян, котрі мали мінімальні земельні ділянки, проживали загально у гірському Криму та майже не вели зернового господарства. У листопаді 1921 р. було зафіксовано перші смертні випадки від голоду. Загалом за листопад — грудень 1921 р. голодною смертю загинуло близько 1,5 тис. осіб.

Спочатку реакція місцевої влади на ці події була слабкою, адже давалися знаки як безтурботність людей, які мали у своїх руках владу, так й ізольований спосіб життя в гірських селищах. Голод тим часом охопив міста та степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо.

Нарешті 4 січня 1922 р. Севастопольську, Ялтинську і Джанкойську округи офіційно було визнано неврожайними. Але тільки 16 лютого, коли від голоду вже померли тисячі людей, засідання президії ВЦВК у своїй постанові (та й то лише пунктом під № 16) ухвалило: «Віднести всю територію Кримської СРР до числа об-

ластей, визнаних голодуючими, зі всіма наслідками, що з цього випливають».

Президія Кримського ЦВК, ураховуючи екстремальність ситуації, за власною ініціативою ще 1 грудня 1921 р. створила Кримдопомгол (з 19 жовтня 1922 р. по 1 (16) серпня 1923 р. — Наслідгол). Допомголу підпорядковувалися окружні та районні допомголи. У селах функціонували комітети взаємодопомоги, які витягли на собі весь тягар перших місяців голоду.

Із січня по квітень 1922 року географія голодування різко розширилася, а смертність — стрімко зросла. За січень померло 8 тис. осіб, у лютому голодувало 302 тис., померло 14 тис. 413 (4,7 %), у березні відповідно — 379 тис. (19 тис. 902 — 2,8 %), у квітні — 377 тис. (12 тис. 753 — 3,4 %). Кількість голодуючих становила 53 % населення Криму. Пік голоду припав на березень 1922 р., коли основна маса голодуючих була кинута напризволяще.

Статистику тих років, за всієї сумлінності службовців, не можна вважати досконалою. Тому в документах відзначається розходження у цифрах. У травні голодувало від 360 до понад 500 тис. осіб. До серпня 1922 р. чисельність померлих досягла 86 тис. осіб. Найбільше постраждали весь Ялтинський округ, Євпаторійський, Судацький, Карасубазарський, Коккозький, Бахчисарайський та Балаклавський райони, де голодувало майже все населення.

Наркомпрод РСФРР визначив у голодному 1922 році продподаток для Криму в розмірі 1,2 млн пудів, причому заборонив засівати поля до його внесення. Це призвело до того, що в 1922 р. посівні площі на півострові скоротилися до 250 тис. десятин, що становило лише 26,4 % посіву 1916 р.

Літо 1922 р. теж видалося посушливим. До погодних умов додалося ще одне лихо — сарана, яка знищила значну частину залишків врожаю. Валовий врожай зернових визначався у 8 млн пудів, а потреби Криму обчислювалися у 12,5 млн пудів. Голод викликав епідемію тифу. На кримській землі розпочалося небачене раніше людоїдство.

Як це часто траплялося, серед тих, хто особливо постраждав від голодомору, була пересічна інтелігенція. Сільські вчителі могли існувати лише за рахунок селянського самообкладення, адже на державному постачанні вони не перебували. Тож голод, що вразив селянство, відбився передусім на вчителях. У подібному стані опинилась і міська інтелігенція. Допомгол відмовляв їй, апелюючи до РНК, але уряд не реагував. Навесні 1922 р. Крим опинився перед небезпекою повного розпаду суспільних зв'язків.

У цей час особливу роботу виконував Кримський ЦК Допомголу. Спочатку його діяльність була хаотичною та малопродуктивною: не вистачало ні засобів, ні досвіду, ні зв'язків. Відчутні результати почали проявлятися лише з квітня 1922 р.

Наступного, 1923 р. погодні умови були сприятливішими, але врожай вразили гризуни, які знищили понад 2,5 млн пудів зерна. Тому й того року Криму надавалася значна продовольча допомога — як із боку УСРР, РСФРР, так і від ряду закордонних організацій, особливо Американської адміністрації допомоги (АРА). Зокрема, 1923 р. АРА відкрила на півострові більше 700 їдалень.

Окрім АРА, у Криму працювали такі організації, як Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим у Радянській Росії (Міжробдоп), єврейський «Джойнт», місія Фрітьофа Хансена, американські квакери, німецькі меноніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства та ін.

Голод 1921—1922 рр. призвів до жахливих наслідків. Із 1 травня 1921 р. по 1 січня 1923 р. на півострові значно скоротилося загальне поголів'я худоби: коней — на 72 %, великої рогатої худоби — на 62 %, овець — на 70 %, свиней — на 92 %, кіз — на 81 %. Чисельність мешканців кримських сіл зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст — на 75,5 тис. Коли у квітні 1921 р. на півострові було проведено загальний перепис населення, тут проживало 719 тис. 513 осіб. За два роки, згідно з даними Кримського статистичного відділу, чисельність населення скоротилася до 569 тис. 500 осіб, тобто, за офіційною статистикою, на 150 тис. 13 осіб. Проте можна стверджувати, що кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою, адже було багато випадків, коли від голоду вимирали цілі села. Майже 66 % померлих становили кримські татари, які були переважно мешканцями сіл. У Карасубазарі чисельність жителів зменшилася на 48 %, у Старому Криму — на 40,9 %, у Феодосії — на 35,7 %, у Судацькому районі — на 36 %. Багато сіл гірського Криму вимерли повністю.

Тобто загальна чисельність тих, хто загинув від голоду на півострові в 1921—1923 рр., за різними оцінками, коливається в межах 100—150 тис. осіб (15 % населення Криму), більшість з яких становили кримські татари. Останнє пояснюється тим, що голод найсильніше вразив гірські та передгірські райони, серед населення яких домінували татари, котрі мали мінімальні ділянки землі та не вели зернового господарства. Наслідки голоду давалися взнаки ще не один рік і остаточно були подолані лише наприкінці 1920-х років.

Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920—1921 рр.?

Після оволодіння кримськими перешийками командувач Південного фронту червоних Михайло Фрунзе звернувся по радіо до командуючого білогвардійською армією Петра Врангеля з пропозицією здатися впродовж доби. «Усім бійцям Кримської армії, — зазначав він, — гарантується життя та бажаним — вільний виїзд за кордон... Кожному, хто складе зброю, буде надано можливість спокутувати свою провину перед народом чесною працею». Одночасно в наказі по фронту М. Фрунзе оголосив, що Червона армія не прагне помсти, а бійців закликав «щадити тих, хто здається в полон». Однак наступні події розвивалися геть за іншим сценарієм. Довідавшись про пропозицію, що її М. Фрунзе зробив П. Врангелю, В. Ленін розлютився: «...Вкрай здивований непомірною поступливістю умов... Якщо ворог не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно».

13 листопада М. Фрунзе наказав військам Південного фронту до 20 листопада остаточно заволодіти всією територією півострова. Того самого дня 2-га Кінна армія і махновці захопили Сімферополь. Втративши перекопські укріплення, білі практично припинили опір. Залишки їхньої армії поспіхом вантажилися на кораблі у кримських портах і вирушали до Туреччини. 16 листопада М. Фрунзе телеграфував В. Леніну: «Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано».

Радянська історіографія зазвичай подавала цю телеграму як останню крапку в перебігу громадянської війни. Насправді ж Кримська операція мала інше, страхотливе, завершення. За наказом В. Леніна після захоплення Криму тут розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Було створено надзвичайні органи влади, насамперед Кримський революційний комітет (Кримревком), який очолив етнічний угорець Бела Кун. Важливою постаттю у новій владі була Землячка (Розалія Залкінд) —

секретар Кримського комітету РКП(б). Саме вони стали головними провідниками ленінської ідеї нещадної розправи.

На виходах із Криму було розгорнуто мережу етапних пунктів, перед якими поставилося завдання фільтрації всіх громадян, що намагалися залишити територію півострова. Бюлетені особливого відділу 4-ї армії червоних малюють вражаючу картину дикого полювання за колишніми врангелівцями, а також тим мирним населенням, яке переїхало до Криму з материкової частини в надії знайти тут мир і спокій. Таких були десятки, якщо не сотня тисяч. Для їх виявлення чекісти займались агентурною роботою, використовували колишнє більшовицьке підпілля, інформаторів і донощиків. Усім колишнім військовослужбовцям врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав це розпорядження, кинули до тюрем і «надзвичайок», а потім розстріляли. У згаданому вище бюлетені повідомлялося про розстріл з 7 по 15 грудня 1920 р. 318 врангелівцев. У Феодосії військовополонених розстрілювали з кулеметів партіями від 100 до 300 осіб, а трупи скидали у вибалки на мисі Святого Іллі. Враження про розстріли можна скласти зі зведення військовоцензурного відділення особливого відділу 4-ї армії, яке займалося перлюстрацією приватного листування. Наведемо кілька фрагментів листів, вилучених цензурою. «Під час вирішальних боїв за взяття Сиваша, а потім Криму наші функції трибуналу були найвідчайдушніші: пачками розстрілювали білогвардійців, судили своїх. І скільки жертв, страждань. Про це можна розповідати впродовж довгих бесід», — писав слідчий ревтрибуналу 3-ї дивізії. «Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють, — повідомляв з Ялти 4 грудня 1920 р. невідомий відправник. — Досить для смертної кари слова “дворянин” (не кажучи — офіцер, солдат; їх, конаючих, піднімають з лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — уже злочин, освіта — злочин. Усе, усе може бути підставою, щоб тебе вночі схопили й повели в надзвичайку. Уранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарів, інженерів — усіх косять. Порятуйте людей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни». Навіть у березні 1921 р. із Сімферополя повідомляли: «[...] дуже багато розстрілів, ми ходимо дивитися на розстріляних в яри, деяких собаки обгризли, а їх так і не прибирають». Людей знищували без суду і слідства за списками, які ледь встигали скласти. Причиною розстрілу могла стати військова служба, соціальне походження, професія, зміна місця проживання тощо. У книзі Л. Абраменка «Последняя обитель: Крым 1920—1921 годы» наводяться десятки розстрільних списків, які авторів, колишньому прокуророві, вдалося розшукати в архівах. У них — тисячі прізвищ і знищених доль. Сучасні дослідники схиляються до думки, що червоний терор у Криму забрав життя 96 тис. осіб.

Як здійснювалася політика коренізації в Криму?

Більшовицькі вожді зробили все для того, щоб підпорядкувати Крим безпосередньо Москві. 21 січня 1921 р. відбулося спільне засідання Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». У резолюції наголошувалося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву “Кримська автономна область”». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, і тому Кримську автономну область треба назвати — Кримська комуна». Власне, Ю. Гавен ще в 1919 р. звертався до В. Леніна з пропозицією утворити в Криму татарську республіку. Він уважав, що це сприятиме поширенню «світової революції» на схід.

В. Ленін у 1919 р. підтримав національну революцію в колишній Османській імперії, а радянська Росія надала Туреччині фінансову та матеріальну допомогу. Думку про те, що Кримська республіка зможе «перетворитися на смолоскип, що передає світло пролетарської революції на Схід», поділяли й керівники місцевих комуністів. У березні 1919 р. Кримський обком РКП(б) з резиденцією в Мелітополі заснував у своєму складі Мусульманське бюро з метою, як підкреслювалося в постанові, «радянлізувати кримських татар, а через них і країни Сходу». 28 квітня 1921 р. газета «Красный Крым» писала: «Кримські татари не становлять ізольованої від східних татар групи. Вони близько пов'язані з Туреччиною і Балканами родинними зв'язками. Ми повинні розглядати Крим як вікно в Туреччину і на Близький Схід, що його зможемо використовувати з метою більш близького зв'язку з революційним рухом на Сході».

Утім, у більшовиків була й інша, не менш вагома, підстава для запровадження коренізації. За чотири роки після повалення самодержавства кримськотатарський національний рух став масовим і організованим: Міллі-Фірка (Народна партія) налічувала близько 10 тис. членів, натомість сили кримських більшовиків, якщо не враховувати партійного складу Червоної армії, обчислювалися кількома десятками. У листопаді 1920 р. татарські націоналісти звернулися до Кримського ревкому з проханням про легалізацію і надання їм можливості провадити релігійну й культурно-освітню діяльність. Бела Кун відмовився мати справу з Міллі-Фіркою, натомість у січні 1921 р. Раднарком РСФРР надіслав до Криму комісію на чолі з членом колегії Наркомату у справах національностей М. Султан-Галієвим. Результатом її діяльності стало утворення в Кримському обкомі РКП(б) татарської секції, припинення червоного терору, амністія членів Міллі-Фірки та учасників партизанського руху «зелених». М. Султан-Галієв рекомендував створити у Криму автономну республіку із найширшим залученням татар до державного управління.

Однак ішлося про територіальну, а не національну автономію. Щоб завадити вимогам татарських організацій визнати їх представниками титульної нації, Кримський обком РКП(б) розпорядився терміново провести регіональний перепис населення. Будучи войовничими атеїстами, більшовики здійснили цей перепис у квітні 1921 р. за релігійною ознакою. Методика розроблялася таким чином, аби довести, що на статус титульної нації в Криму могли претендувати тільки росіяни. Усього було зареєстровано 721 тис. мешканців 59 національностей. Серед них росіяни, українці та білоруси становили 51,5 %, татари, турки, роми — 25,9 %, євреї та кримчаки — 7,0 %, німці — 5,9 %, греки — 3,3 %, болгары — 1,7 %, вірмени — 1,7 %, поляки — 0,8 %. Уже після утворення республіки, у листопаді 1921 р. секретар обкому І. Акулов на V обласній партконференції зізнався: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення Автономної республіки тлумачилося ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою».

18 жовтня 1921 р. було ухвалено постанову ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» у складі РСФРР. Згодом, 11 листопада, делегати I установчого з'їзду рад Криму постфактум схвалили рішення, прийняті кримськими і центральними органами влади напередодні з'їзду.

У травні 1921 р. в Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. Були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Деякі з них висунули вимогу оголосити

Крим татарською республікою, яка матиме можливість самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв'язувати питання повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відреагував на ці вимоги вкрай нервово. У телеграмі на ім'я вповноваженого НКЗС у Криму він наголошував: «Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом неодоладна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправ не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, аби рішуче відкинути цей проект».

18 жовтня 1921 р. В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. Керівником Раднаркому (котрий мав як виконавчі, так і законодавчі, функції) став С-Г. Саїд-Галієв. На почесну посаду голови Кримського ЦВК було обрано Ю. Гавена. Татарам в уряді дісталось 4 наркомати з 13: землеробства (В. Ібраїмов), робітничо-селянської інспекції (І. Ібраїмов), освіти (К. Хамзін), охорони здоров'я (Х. Чапчакчі). Наявністю татарських функціонерів на важливих посадах у системі влади центр давав зрозуміти, що республіка має національний характер. Однак їхні функціональні обов'язки було істотно обмежено.

Неоднозначне враження справляла схвалена установчим з'їздом рад Конституція Кримської АСРР, де не містилося й натяку на те, що це — Основний Закон автономної республіки з істотно обмеженим спектром повноважень. У ст. 3 проголошувалося: «Кримська СРР заявляє про свою тверду рішучість залишитись однією зі складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного й повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество комуністичної революції». У Конституції було відсутнє положення про те, що кримські татари становлять титульну націю. Прапор і герб витримано в радянському стилі, але назва — «Кримська Соціалістична Радянська Республіка» — повторювалася двома мовами (російською і кримськотатарською).

10 лютого 1922 р. ЦВК і РНК Криму схвалили перспективний план проведення татаризації апарату. «Татаризація» партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, державних і громадських органів та установ означала створення умов для забезпечення прав і можливостей осіб татарської національності брати участь у роботі відповідних органів влади й керівництва. Такі заходи, на думку Кримського обкому РКП(б), повинні були мати особливе політичне і практичне значення для залучення найбільш необхідних прошарків населення на бік радянської влади.

Після XII з'їзду РКП(б) коренізація у Криму почала ототожнюватися з татаризацією. Незважаючи на те, що на поліетнічному півострові проживали й інші корінні народи, всі зусилля органів влади було спрямовано лише на істотне поліпшення політичного статусу кримських татар, які менше всього підтримували радянську владу в перші місяці її існування. КримЦВК і КримРНК розробили перспективний план татаризації до кінця 1920-х рр. Ставилось за мету домогтися того, щоб татари становили 49 % в обласному апараті управління і 45 % — на районному рівні. Татарам надавалися переваги перед рештою національностей при підготовці кваліфікованих кадрів, при вступі до навчальних закладів. У реалізацію політики коренізації в Криму вкладалися великі кошти, проводилися кампанії, що обмежували можливості з реалізації своїх політичних прав представників інших народів. Унаслідок запровадження політики коренізації у Кримському ЦВК було 32 татарина, 29 росіян, 7 українців, 3 німці, 1 єврей, 1 латиш, 1 естонець, 1 білорус. У райвиконкомах упродовж 1924—1925 рр. налічувалося: 140 росіян, 42 татарина, 5 німців, 6 євреїв, 2 вірменина, 1 болгарин, 2 естонці, 1 білорус, 1 караїм, 1 угорець, 1 поляк. Татар було призначено на всі ключові посади кримських органів влади. Лише першим секретарем обкому партії залишався представник російськомовного населення. Навесні 1925 р., обстеживши діяльність Кримської обласної партійної організації з реалізації політики коренізації, комісія ЦК РКП(б) зробила наступні висновки: «1. Констатувати значне досягнення у сфері залучення татарського населення до управління республікою. 2. Що стосується роботи із залученням інших національних меншин, як-от німців, болгар, греків тощо й роботи серед них узагалі, то вона майже відсутня».

Чимдалі татаризація нагтовхувалася на супротив решти етносів. Особливе невдоволення викликало переведення діловодства на татарську мову в районах, де татари становили 50—60 % населення. Другим за гостротою подразником стала аграрна політика В. Ібраїмова. Передбачалося переселити на вільні землі Криму близько 100 тис. татар-реемігрантів, які проживали в країнах Близького Сходу і на Балканах, а також розселити в степовій частині півострова більшість жителів гірської і передгірської зон, яким гостро бракувало землі. Ці плани на певному етапі зіштовхнулися з намірами союзного керівництва щодо створення в Криму єврейських сільськогосподарських районів. Упродовж першого півріччя 1925 р. декілька наркоматів Кримської АСРР розробляли перспективний п'ятирічний план переселення і розселення народів. У серпні того року його було розглянуто й затверджено ЦВК і РНК республіки, а 31 березня 1926 р. схвалено ВЦВК і РНК РСФРР. Перспективним планом, розрахованим до

кінця 1929 р., передбачалося відвести в Криму для переселенців і розселенців 311 792 десятини землі, розмістивши на них 11 727 селянських дворів. Водночас з ініціативи Комітету із земельно-го облаштування трудящих євреїв політбюро ЦК ВКП(б) у січні 1926 р. повернулося до питання про єврейську колонізацію.

Заходи зі створення в Криму єврейської автономної республіки наразилися на запеклий опір керівництва півострова на чолі з В. Ібраїмовим. Останній закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях. Це зрештою призвело не тільки до згортання політики татаризації, а й до розстрілу голови КримЦВК Велі Ібраїмова, широкою кадрової чистки та відповідних репресій. Постраждало щонайменше 3500 представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено.

Політика татаризації увійшла у фазу стагнації. Якщо серед голів сільрад у 1927 р. кримські татари становили 45,3 %, то в 1939 р. — 37 %. На противагу кримськотатарському політичному фактору Кремль зміцнював позиції переселенців. У 1930 р. в Криму було проведено нове районування: замість 10 створено 16 районів. Згодом частина з них отримала статус національних: Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський, Судацький — кримськотатарські; Фрайндорфський, Ларіндорфський — єврейські; Бююк-Онларський і Тельманівський — німецькі, Ішунський (Красноперекопський) — український. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українські, 2 вірменські сільради. 104 сільради мали мішаний склад населення і не вважалися національними.

На місце репресованих Москва призначала нових керівників Кримської АРСР з числа татар. У 1933 р. на чолі республіканської партійної організації став Ільяс Тархан, Раднарком очолив Ібраїм Самедінов. Наприкінці 1936 р. НКВС сфабрикував справу «групи Самедінова» проти керівників республіки — Б. Чогара, І. Тархана, М. Бекірова та ін. Їх звинуватили в належності до «пантюркістської націоналістичної організації», яка ставила за мету відокремлення Криму від Радянського Союзу. Із серпня 1937 р. репресії набули національного характеру. Політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало низку таємних наказів на виявлення «ворогів народу» серед німців, поляків, латишів, греків тощо, що врешті позначилося на людності півострова.

Щодо кримськотатарського народу, то логічним завершенням радянського (або ж російського) сценарію коренізації стало впровадження з 1927 р. латинського алфавіту замість арабського. У 1939 р. кримськотатарський народ перейшов на російський алфавіт.

Кримська автономія 1920-х — 1930-х років: національна чи територіальна?

У листопаді 1921 р. на I Всекримському установчому з'їзді рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів у Криму було проголошено Автономну Соціалістичну Радянську Республіку.

Дослідники намагаються відповісти на суттєве запитання: на яких засадах створювалася Кримська АСРР — територіальних, національних чи мішаних? Серед істориків є три погляди. Прихильники першого стверджують, що основою для майбутньої кримської автономії були рішення політбюро ЦК РКП(б) і вона проголошувалася на територіальній основі в повній згоді з ленінськими програмними положеннями щодо обласної (територіальної) автономії. Другого — що основу для автономії треба шукати в характерних особливостях півострова, і головним чином у багатонаціональному складі його населення, а відтак автономну республіку слід вважати територіальною, але створеною за національно-територіальною ознакою. Із третього погляду, якого дотримуються переважно представники кримськотатарського населення, основа Кримської АСРР — національна.

Щоб розібратися в цій проблемі, слід звернутися до подій, які відбулися на півострові перед проголошенням автономної республіки. Необхідність цього зумовлюється також тим, що під час громадянської війни в Криму вже двічі створювалися радянські республіки — у березні 1918 р. й у квітні 1919 р. Усі вони виникали з ініціативи московського центру, цьому передувало обговорення питання у ЦК РКП(б). Рішення, котрі ухвалювалися в Москві, впроваджувалися в життя місцевими органами влади на півострові. Показовий факт: в усіх документах, де проголошувалися кримські республіки, питання про принципи їх створення жодним чином не роз'яснювалося. Проте в нас немає причин ототожнювати їх з на-

ціональними об'єднаннями. Ці республіки створювалися в межах Кримського півострова, на якому проживали представники понад 70 націй та народностей.

Водночас немає достатніх підстав стверджувати, що кримські республіки організовувалися цілком у руслі більшовицьких принципів обласної (територіальної) автономії. Це положення, запропоноване В. Леніним, повинно було надати більшовицькій програмі з національного питання видимість демократичності. Демократичні цінності, які містилися в документах компартії, використовувалися в суто тактичних цілях. Коли більшовики досягли поставленої мети, вони цілком свідомо «забували» про свої програмні твердження. Це стосувалося й пункту про територіальну автономію.

Передусім це було пов'язано з курсом більшовиків на «світову революцію», з їхніми планами створення єдиної «світової соціалістичної республіки». Більшовицька партія ставила інтереси «класової боротьби» на перший план, а все інше (у тому числі й національне питання) свідомо ігнорувалося. Отже, створюючи кримські республіки, більшовики керувалися лише бажанням утвердження своєї влади на Кримському півострові. Виконанню цієї мети повинні були сприяти нові державні утворення, що з'являлися під час громадянської війни. Вперше такий хід було застосовано 1918 р., коли Росію зв'язували умови Брестського мирного договору. На пропозицію В. Леніна деякі території (у тому числі й Крим) було виділено зі складу РСФРР і проголошено там самостійні утворення. Так з'явилася Республіка Тавриди. Питання про республіку в Криму виникло й 1919 р., коли півострів окупували війська Антанти. Тоді було проголошено «буферну» республіку. Також із тактичних міркувань у жовтні 1921 р. було створено Кримську АСРР. Вона розглядалася як форпост для поширення «світової революції» на Схід. Таким чином, ми бачимо, що ленінська програма не бралася до уваги при проголошенні радянських республік у Криму.

Створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки не було зумовлено намаганням московського центру надати півострову самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Самостійність Кримської АСРР мала номінальний характер.

Намагання кримськотатарських лідерів отримати власну національну автономію більшовицьке керівництво ігнорувало. Декларуючи створення самостійної республіки, воно сподівалося пригасити визвольний рух кримських татар. Намагання приборкати цей небезпечний для влади рух спонукало центральний уряд до дій, спрямованих на загравання з місцевим корінним населенням. Кримська АСРР мала цілковито радянський характер.

Місцевий сепаратизм, який існував у перші роки радянської влади, чекісти поступово викоринювали.

Маємо незаперечні підстави стверджувати, що всі три більшовицькі кримські радянські республіки створювалися за територіальним принципом. У 1921 р. до нього додався деякий національний антураж. Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар в органах влади, власне кримськотатарський народ не виділявся серед інших національностей, які проживали на півострові. Процес татаризації істотно не відрізнявся від політики коренізації в інших радянських республіках.

Під тиском яких політичних та ідеологічних настанов відбувалися зміни адміністративно-територіального устрою Криму за радянських часів?

Політика радянської влади щодо Криму була вкрай непослідовною і цілковито залежала від політичної кон'юнктури; її спрямованість визначали як геополітичні чинники, так і не меншою мірою інтереси пропаганди. Від 1917 р. півострів став ареною боротьби різних політичних сил. Тут мали зіштовхнутися щонайменше чотири політичні тенденції — консервативно-російська, радикально-російська, кримськотатарська та українська.

23 політичні партії, які діяли в Криму, представляли широкий спектр орієнтацій — від монархістів до анархістів. До майбутнього адміністративно-територіального устрою виявляли найбільший інтерес національні об'єднання, особливо кримськотатарські. Створена навесні 1917 р. Національна (Народна) партія — Міллі-Фірка — у своїй програмі проголосила: «Росія має бути демократичною федерацією національностей [...] Територіальні області повинні мати чисто національний характер». Скликаний 25 березня 1917 р. Всекримський мусульманський з'їзд обрав Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет, який намагався перебрати на себе владні функції на півострові.

У липні 1917 р. направлена до Києва делегація кримських мусульман домагалася встановлення в Криму автономії і водночас висловилася за його територіальне приєднання до України. Але Генеральний Секретаріат визнав порушення цього питання перед Петроградом передчасним. Пізніше, визначаючись із кордонами України у своєму III Універсалі, Центральна Рада включила у свої межі лише три північних повіти Таврійської губернії. Не претендуючи на Крим, вона, однак, підтримувала ідею створення тут обласної автономії.

Розпад Російської імперії упродовж року-півтора довершили могутні відцентрові процеси, що були наслід-

ком національно-визвольних рухів і поразок у війні. Підписавши в березні 1918 р. принизливий Брестський мир, більшовицька Росія втратила не лише Україну, а й значні території з переважанням у складі населення етнічних росіян. Громадянська війна, ускладнена іноземною інтервенцією, стала чинником дальшого руйнування територіальних зв'язків.

Прийшовши до влади у Криму, більшовики на скликаній ними 28 січня 1918 р. конференції військово-революційних комітетів (ВРК) та рад Таврійської губернії (яка оголосила себе надзвичайним з'їздом рад і ВРК) ухвалили рішення про розпуск Курултаю, всіх міських дум і земств. Оскільки за умовами Брестського миру Росія не мала права допомагати уряду української радянської республіки, у В. Леніна та його оточення визрівав план виведення Донбасу, Дону, Північного Кавказу та Криму зі складу РСФРР і створення на основі нібито «самостійних республік» південного фронту оборони. Проте Раднарком побоювався як «кримського сепаратизму», так і можливості втручання України у справи Криму. Не було одностайності у кримському питанні й у харківського радянського уряду.

Зрештою Москва погодилася на організацію в Криму Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди у складі РСФРР. 19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було ухвалено декрет про оголошення території губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів». Керівним органом новоствореної республіки оголошувався Раднарком, підзвітний ЦВК рад Таврійської Республіки.

Те, що до складу Республіки Тавриди було включено три північних (позакримських) повіти, не влаштувало Москву, яка побоювалася конфлікту з Німеччиною і звинувачень у порушенні Брестського миру. 22 березня ЦВК рад Таврійської губернії обмежив територію Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди п'ятьма повітами. 4 квітня новостворену республіку визнав Раднарком РСФРР. Утім, уже 19 квітня німці, порушивши умови Брестського миру, почали окупацію Криму. На цей час ефемерна влада Республіки Тавриди втрачала рештки свого впливу. Члени уряду намагалися врятуватися втечею, але 24 квітня потрапили до рук повсталих кримських татар і були розстріляні.

Отже, перший радянський експеримент організації влади в Криму на засадах регіоналізму виявився надто короткочасним і загалом невдалим. Утім, він засвідчив виразну тенденцію в більшовицькій стратегії — гасла «світової революції» в ній камуфлювалися обстоюванням позірною федералізму.

Хоча більшовизм був типовим централістським рухом, він мав рахуватися з конкуренцією інших сильних ідей і рухів — десь використовувати їх, десь іти їм на поступки. Однією з таких сильних ідей виявилася регіональна, і цей «регіоналізм» не був наслідком автономізму окремих політиків, він виростав із самої суті тодішньої соціально-політичної й історико-культурної ситуації. За А. Мальгіним, саме тому «національний принцип став головним принципом територіальної організації більшовицької партії». Радянська влада створила велику Українську республіку майже в тих кордонах, які були зафіксовані у III Універсалі УНР, не зваживши на те, що далеко не всі південні регіони колишньої Російської імперії позитивно сприймали свою належність до України.

Після розгрому П. Врангеля і розформування Південного фронту в грудні 1920 р. М. Фрунзе став командуючим військами України та Криму. Втім, на півострові впродовж кількох місяців не існувало ні дієздатних державних структур, ані впливових партійних організацій, за винятком хіба що кримськотатарської Міллі-Фірка. Рішення X з'їзду РКП(б), який відбувся 8—16 березня 1921 р., були по суті сигналом для національних еліт про готовність більшовиків до компромісів, аж до автономізації. Крим видавався прийнятним полігоном для такого компромісу, особливо в контексті зацікавленості Москви посиленням ідеологічного впливу в Туреччині, де відбувалася кемалістська революція. У квітні 1921 р. ВЦВК звернувся до місцевих комуністів із пропозицією щодо можливого проголошення Криму радянською республікою. На пленумі ЦК РКП(б), що відбувся у травні, питання майбутньої кримської республіки розглядалося в контексті «проникнення на Схід» і створення «буферної зони» між Росією та недружно налаштованими до неї сусідами.

Пробуджені в такий спосіб надії кримських татар на власну національну державність було частково нейтралізовано роз'ясненням, що надійшло з Москви: ішлося про «Радянську соціалістичну інтернаціональну республіку в межах Кримського півострова». Але водночас пропонувалося «поставити на перше місце роботу татар і по можливості татаризувати апарати Наросвіти, земвідділу, оздороввідділу, відділу управління і президії керівних органів». На той час у Криму проживало 720,5 тис. осіб. Під час перепису 1921 р. кримських татар об'єднали в одну групу з турками і циганами, але і в цьому випадку їхня частка в населенні півострова становила 25,9 %.

Постанову ВЦВК і РНК про утворення автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки В. Ленін та М. Калінін підписали 18 жовтня 1921 р. Кримська АСРР утворювалася як частина РСФРР у складі Джанкойської, Євпаторійської, Керченської, Севастопольської, Сімферопольської, Феодосійської та Ялтинської округ. У постанові було чітко зазначено, що військово-

морські справи, шляхи сполучення, закордонні зносини, зовнішня торгівля і курорти залишаються у віданні центральних органів РСФРР. Автономність у діях забезпечувалася наркоматами внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення, землеробства і комунального господарства.

Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР було проголошене на установчому з'їзді у Сімферополі, який проходить 7—11 листопада 1921 р. З'їзд затвердив Конституцію автономії, яку перед тим схвалила V кримська партконференція, обрав ЦВК рад (КримЦВК) та голову РНК. Серед 50 членів КримЦВК було 15 татар.

Автономія створювалася як територіальна, але її політико-правовий статус не було чітко окреслено. А своєрідний «татарський антураж» зумовлювався насамперед прагненням правлячої партії створити поле для такого компромісу з кримськотатарським національним рухом, який на практиці означав би його нейтралізацію. У процесі ухвалення подібного рішення чимало важила загальна нестабільність ситуації на півострові, як і поновлення спроб із боку українського уряду поставити Крим під свій контроль.

Сукупністю всіх цих обставин було продиктоване одночасне наголошування інтернаціонального (територіального) принципу в утворенні Кримської АСРР і введення в Конституцію республіки положення про фінансову квоту для кримських татар в органах влади та про дві (російську та кримськотатарську) державні мови. При Кримському губкомі РКП(б) почало працювати Мусульманське бюро; 4 кримські татари-комуністи увійшли до уряду. Ці заходи представлялися як «відшкодування за образи, за тривалу насильницьку політику царського режиму» щодо корінного населення Криму. «Без правильної політики, яка б задовольняла татарську бідноту й трудову інтелігенцію радянського Криму, ми ні в якому разі не посилюємо симпатії трудящих мас Сходу», — писала газета «Жизнь национальностей».

Вважаючи принципово важливою чітку відповідь на запитання про те, який характер мала кримська автономія — національний чи територіальний, С. Кульчицький наголошував: «Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів, але з часом залишилися тільки національні. Кримська АСРР стала унікальним автономним утворенням, яке й надалі зберігало територіальний характер. Разом з тим, заграваючи з кемалістською Туреччиною, Кремль висував на провідні посади в цій республіці здебільшого людей кримськотатарського походження. Склалося оманливе враження про те, що Кримська автономія була, як і всі, національною, тобто кримськотатарською».

Міф про Кримську АСРР як «національну автономію» і сьогодні тисне на суспільну свідомість, підживлюючи різні погляди на характер кримської автономії, започаткованої у жовтні 1921 р.

Коли і як виникла ідея єврейської автономії в Криму?

Євреї здавна проживали на півдні України та в Криму поряд з українцями, кримськими татарами, німцями, болгарами, вірменами, греками та ін. Після поразки Української революції на їхню долю, як і на долю всього українського народу, випало ще одне тяжке випробування — масовий голод 1921—1923 рр. Допомогу голодуючим почали надавати Американська адміністрація допомоги (АРА), католицька церква, місія Нансена та інші організації. Не стояла осторонь цієї справи і єврейська громадськість. Допомогати голодуючим євреям активно взялася єврейська добродійна організація «Джойнт». Вона виділяла, зокрема, значні кошти на їхнє земельне облаштування. Виникла ідея відведення під єврейську колонізацію малонаселених територій на півдні України та у Північному Криму. Авторство її приписують директорові російського відділу «Джойнта», агрономові та громадському діячеві, уродженцеві Москви Жозефу Розену.

Для реалізації проекту рішенням політбюро ЦК РКП(б) у грудні 1923 р. було створено спеціальну комісію, а згодом — Державний комітет із земельного облаштування трудящих євреїв (Комзет). Позитивно оцінили кримський проект Л. Троцький, Л. Каменев і М. Бухарін. Підтримали його нарком закордонних справ Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Найбільш палким прихильником виявився Ю. Ларін. Виходець з інтелігентної єврейської родини, уродженець Криму, він був одним з організаторів соціал-демократичного руху на півострові.

18 січня 1926 р. члени Комзету звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) із проханням «розв'язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому на автономну область». Політбюро знову

створило комісію вже на чолі з М. Калініним і за її поданням 18 березня схвалило постанову: «1) Тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення».

Кримський проект мав і міжнародний аспект. Його підтримував і пропагував нарком закордонних справ Г. Чичерін, убачаючи у цьому велику можливість протистояти Великій Британії, позбавивши її престижу єдиної захисниці й покровительки євреїв. Єврейська колонізація Палестини у цей час за своїми темпами у чотири рази відставала від єврейського облаштування в Росії. Більше того, розпочалася еміграція євреїв із Палестини. У 1928 р. звідти до Криму переселились 100 представників цього народу, які організували комуну «Воля нова». І це при тому, що Рада праці й оборони СРСР визнала недоцільним сприяти переселенню євреїв із Палестини до Криму.

Проте кримський проект залежав від внутрішньої політичної та економічної ситуації у державі. Він був похований в умовах згортання непу. Та й національна структура населення Криму не сприяла його реалізації. Після стількох зусиль і 30-мільйонних фінансових вливань на 1927 р. євреї на півострові становили лише 1 % населення. А із сільськогосподарським виробництвом були пов'язані тільки 3 тис. євреїв. Наприкінці 1920-х років у зв'язку з депресією, яка вразила світову економіку, було значно скорочено обсяги фінансування проекту з боку «Агро-Джойнта».

Отже, внутрішні й зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту. 28 березня 1928 р. постановою ЦВК СРСР для заселення трудящими-євреями було відведено район Бір-біджану на Далекому Сході. Однак мрія про єврейський Крим — «Кримську Каліфорнію» — продовжувала жити.

Ідею було реанімовано у період Другої світової війни, уже на її завершальному етапі. За роки воєнного лихоліття загинуло більше половини євреїв, які проживали у СРСР. Співчуваючи єврейському народові, світове співтовариство шукало шляхи та можливості, як би компенсувати бодай якоюсь мірою його втрати. Відтак у практичну площину було переведено питання про утворення єврейської держави. Проблемою залишалася територія, на якій можна було б реалізувати цю ідею. Пропонувалися різні варіанти. Передусім ішлося про Палестину. Однак були й інші пропозиції. Міністр колоній Великої Британії лорд Мойн ще в 1941 р. висловлював думку, що Палестина не розв'яже проблеми єврейського народу і що альтернативою після розгрому нацистів має стати Європа. «Ми виженемо німців зі Східної Пруссії, — заявив він, — поселимо там євреїв і створимо єврейську державу».

Зріс інтерес єврейської громадськості, передусім радянської, і до Криму. Це пояснювалося двома причинами. По-перше, період війни характеризувався зростанням національної самосвідомості єврейського народу. Єврейська громадськість СРСР і світу надала значну фінансову допомогу в боротьбі з нацизмом, розраховуючи на підтримку її державотворчих потуг. По-друге, в роки війни навколо Криму знову закипіли пристрасті. На нараді в А. Гітлера 16 липня 1941 р. було заявлено, що «Крим має бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями». У липні 1942 р. гауляйтер Таврії Г. Фрауенфельд запропонував А. Гітлеру переселити на кримські землі південних тирольців. Туреччина також була не проти заволодіти Кримом.

У 1943 р. у московської єврейської еліти, наближеної до радянського керівництва, виникла ідея відродження кримського проекту 1920-х рр. Провідники СРСР офіційно не підтримували, але й не заперечували проти подібних прагнень. Розрахунок був простий і прагматичний — ілюзія єврейського Криму давала конкретні долари американських євреїв, які йшли на потреби Червоної армії.

Кримський проект знову було підтримано «Джойнтом», який узявся частково фінансувати новий план переселення євреїв до Криму. Через те, що у цей час майбутнє Палестини було досить туманним, керівництво «Джойнта» розглядало Крим як можливий післявоєнний притулок не лише для євреїв Радянського Союзу, а й усієї Європи.

15 лютого 1944 р. керівники Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) направили Й. Сталіну записку, в якій, зокрема, пропонувалося: «1. Створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. 2. Завчасно, до звільнення Криму, призначити урядову комісію з метою опрацювання цього питання».

Однак ініціатива ЄАК викликала невдоволення Й. Сталіна. Розмови про кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли викачуванню грошей з американських євреїв. При цьому вождь ніколи не прагнув мати під боком власну «Палестину», на яку американці реально могли би поширити свій вплив. Його більше влаштовувала ідея спрямувати потік єврейських біженців на Близький Схід, щоби створити можливості радянського проникнення у цей стратегічно важливий регіон.

А радянські євреї з відродженням кримського проекту продовжували сподіватися на його реалізацію. Після депортації з Криму у травні 1944 р. кримських татар, болгар, греків, вірмен ці надії посилювалися. Але з кінця 1944 р. Крим почали заселяти росіянами й українцями з Воронежської, Брянської, Тамбовської, Кур-

ської, Ростовської областей РРФСР та з УРСР. Негласно було рекомендовано євреїв у Криму на роботу не брати.

Й. Сталін не дав кримському проекту вийти на рівень міждержавних взаємин. Він не лише ініціював, а й підтримав потік єврейських біженців і переселенців із СРСР на Близький Схід. Упродовж 1945—1946 рр. відповідно до угоди між Польським комітетом національного визволення та українським радянським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення — з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки та урядом СРСР «Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності та про їх евакуацію до Польщі» тисячі євреїв одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки вирушили до Палестини. Від жовтня 1944 до вересня 1946 року понад 30 тис. українських євреїв виїхали до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945—1946 рр., понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, перебравшись до Румунії. Однак уже наприкінці 1946 р. легальну єврейську еміграцію із СРСР на захід було припинено. Натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської автономної області. У результаті лише впродовж грудня 1946 — червня 1948 року на Далекий Схід із території УРСР, а також Кримської області, що входила до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин.

Й. Сталін виступив активним прихильником створення Ізраїлю. Позиція СРСР в ООН восени 1947 р. справила вирішальний вплив на формування рішення, що привело до припинення дії британського мандата на Палестину і проголошення 15 травня 1948 р. єврейської держави. СРСР першим визнав Ізраїль де-юре і навіть надавав військову допомогу через Чехословаччину для його підтримки в конфлікті з арабами. Однак зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не привела до офіційного дозволу на еміграцію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю та переорієнтацію цієї близькосхідної держави на Сполучені Штати Америки. Курс на союз зі США викликав невдоволення у Москві. Позиція керівництва СРСР в єврейському питанні вже восени 1948 р. зазнала кардинальних змін.

Для розправи з «єврейськими націоналістами» у масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» було зараховано членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил

щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня — лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, видавців, театральних діячів, науковців. У 1949 р. у Жмеринці було розгромлено єврейський молодіжний осередок «Ейнікайт» на чолі з М. Співаком, В. Керчманом, М. Гельфондом і А. Ходорківським, у Львові — гурток «Спілки єврейської молоді», у Києві — гурток старшокласників «Сун-2» на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Репресій зазнали майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Так був похований другий і останній проект єврейської автономії в радянському Криму. За наслідками його можна розглядати і як міжнародну аферу, спрямовану на загострення суперечностей між провідними капіталістичними державами та «викачування» грошей із міжнародних єврейських організацій, і як інспіровану провокацію для розгортання широкомасштабної боротьби з «єврейським буржуазним націоналізмом», що набула особливого розмаху в СРСР наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років.

Як проводилася колективізація сільського господарства у Кримській АРСР?

Кампанія колективізації у Криму розпочалася після усунення від влади голови місцевого уряду Вели Ібраїмова. Вона розгорталася за вказівками вищих органів влади держави й супроводжувалася масовим «розкуркуленням», що здійснювалося під егідою ДПУ. Влада утворила на селі комітети незаможних селян (комнезами), які почали тероризувати заможне селянство. На 1930 р. їхня кількість сягнула 495.

Нормативною базою репресій стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р., згідно з якою крайовим (обласним) виконавчим комітетам та урядам автономних республік було надане право застосовувати «всі необхідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі районів та країв (областей)». Лейтмотивом постанови була думка, що колгосп, звісно, справа добровільна, але той, хто не йде в «колектив», — ворог радянської влади.

Відповідно до уявлень влади Крим було «заполонено» куркулями: серед селянських господарств виділили 15 % таких, що належали до розряду «куркульських». Усіх так званих куркулів поділили на три категорії. Представників першої заарештовували, їхні справи проходили по лінії ДПУ (у 1930 р. в Криму таких було 1012 осіб). Селян, зарахованих до другої категорії, примусово висилали у малонаселені райони СРСР (за різними підрахунками, було виселено від 35 до 40 тис.). Решту тих, хто підпадав під «розкуркулення», переселяли у межах свого району на гірші землі.

Селяни як могли намагалися боротися з насильницькою колективізацією. У деяких випадках супротив обертався вбивствами колгоспних активістів та керівників. За перші десять місяців 1930 р. було зафіксовано 60 таких випадків.

Масові арешти не змогли придушити селянського опору. На 1 березня 1930 р. було «розкуркулено» 2682

господарства. Якщо прийняти середній розмір родини у 3—4 особи, це складає близько 10 тис. осіб.

За два місяці 1929 р. (листопад і грудень) частка колективізованих господарств зросла у понад два рази й на січень 1930 р. становила 41,1 %. По районах: в Ялтинському — 84 % дворів, у Судацькому — 64, Севастопольському — 54, Карасубазарському — 51, Феодосійському та Євпаторійському — 40, Сімферопольському та Джанкойському — 33, Бахчисарайському — 29, Керченському — 22 %. У результаті форсованої колективізації на березень 1930 р. нею було охоплено більше 73 % селянських господарств. Колгоспи Криму отримали від «розкуркулених» господарств майна на 2452 тис. руб.

У лютому 1930 р. Раднарком Кримської АРСР ухвалив постанову про організацію на півострові 16 колгоспів-гігантів. В Ак-Мечетському районі впродовж трьох днів було створено колгосп, який об'єднав 2333 господарства. Тоді до уваги не бралися ані думка самих селян, ані реальні можливості організації й керування таким «монстром». У Сарабузі виник колгосп-гігант, що об'єднав 44 населених пункти 12 сільрад. Ічкінський колгосп ім. В. Блюхера складався із 7 сільрад із 40 населеними пунктами, в яких налічувалося 2056 господарств.

Найзапекліший опір створенню колгоспів чинили селяни Південного берега Криму. У гористій місцевості під сади, виноградники, тютюнові плантації використовувалися дрібні ділянки, на яких працювало не одне покоління місцевих мешканців. Центром спротиву стало село Ускут Карасубазарського району. Тут було зібрано до 300 заяв на адресу кримського уряду та ВЦВК з вимогою негайно скасувати земельну реформу й колективізацію, як такі, що суперечать шаріату. Група активістів готувалася відправити уповноважених до посла Туреччини у Москві зі скаргою на утиски мусульманської віри та прохання ускутських селян про надання їм турецького громадянства. Із цією метою розпочався збір грошей. Ідея здобула широку підтримку серед мешканців селищ Айсерез, Ворон та ін. Паралельно велися переговори з турками-яличниками щодо можливості втечі до Туреччини морем.

26 січня 1930 р. органи ДПУ під час проведення зборів заарештували активістів руху. При перестрілці двоє ускутців зазнали поранень, один із них незабаром помер від втрати крові. Декому вдалося втекти в гори, але за місяць усіх «заколотників» схопили. Згодом чекісти заарештували 254 особи, яких підозрювали в участі у «контрреволюційній організації», що «готувала збройне повстання проти радянської влади». Під репресії підпали селяни понад десяти сіл, розташованих від Судака майже до Ялти.

Опір під час арешту надав чекістам підстави висунути й обґрунтувати версію про підготовку збройного повстання. 23 березня ОДПУ Криму оголосило вирок: 61 особу було засуджено до смерті, 3 обвинувачених відпустили. Решта отримали різні терміни позбавлення волі або заслання. Родини висланих мали залишити межі Криму. Майно заарештованих конфісковувалося.

Специфічною формою захисту від колективізації стала еміґрація. Проте саме цього радянська влада аж ніяк не могла дозволити. По-перше, масовий виїзд за кордон слугував би підтвердженням помилковості політики партії. По-друге, це призвело би до негативних економічних наслідків. Але найважливішим, мабуть, міг стати міжнародний резонанс: із «найбільш вільної країни світу» масово втікають люди... Через це уряд та ОДПУ повели рішучу боротьбу з еміґрацією, кваліфікуючи її як «злочин перед державою». І тут величезною проблемою для влади стала значна кількість іноземних підданих, які проживали на півострові (передовсім громадяни Туреччини та Греції).

Переслідуванню піддавалися як ті, хто здійснював реальні спроби покинути СРСР, так і ті, хто лише розмірковував над можливістю виїхати з півострова (мовою документів того часу — «висловлював намагання виїхати за кордон»). Групові «злочини» каралися більш жорстоко. Так, із шести осіб, які проходили у справі «про агітацію за втечу до Туреччини» у Бахчисарайському районі, чотирьох вислали за межі Криму, а двох засудили до трьох років позбавлення волі.

Усі ці заходи привели до того, що опір селян колективізації було подолано. Якщо на 1 жовтня 1930 р. колгоспи в Криму об'єднували майже половину господарств, то наприкінці 1932 р. поза ними залишалося всього 15 % дворів. Кримські села втратили тисячі працьовитих господарів, яких було заарештовано, страчено або заслано до віддалених районів країни. Проте конфісковане в них майно не прислужилося розквіту новостворених артілей: воно було або зіпсоване, або використовувалося не так раціонально, як у попередніх власників. Новостворені колгоспи були слабкими, організація праці в них залишала бажати багато кращого. Результатом цього стало падіння обсягів виробництва.

Розорення сільського господарства позначилося стрімким зниженням усіх нормативів. У 1932 р. рівень виробництва фруктів та винограду не перевищував і третини показників попереднього року. Голова Кримського ЦВК М. Кубаєв намагався протестувати проти здириництва та штучного голоду, прямо звинувачуючи Москву у грабунку. Невдовзі його було репресовано.

Як проводилася індустріалізація Криму в 1928—1938 рр.?

На VI Всекримському з'їзді рад у квітні 1929 р. було ухвалено постанову про впровадження на півострові курсу на індустріалізацію та затверджено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства. У документі окреслювалися завдання, яким надавалося першорядне значення.

Першочерговим стояло питання розвитку промислового сектору економіки кримської автономії. Планувалося прискорене формування керченської металургійної бази всесоюзного значення (20 квітня 1929 р. було пущено першу домну). Пріоритетним для вирішення національного питання вважалося формування «промислового пролетаріату» із представників кримськотатарського, єврейського та інших етносів. Планувалася широка мобілізація доходів населення на вирішення завдань п'ятирічки. Із будівництва лінії високої напруги Севастополь — Сімферополь розпочалася електрифікація Криму.

Одразу проявилися проблеми, які прогресуватимуть у подальші роки: недовиконання промислово-фінансових планів, розростання радянського, господарського й компартійного апаратів, байдужість керівників підприємств до потреб робітників, що призводила до величезної плінності кадрів (передовсім татарського населення), відставання у вирішенні соціальних питань (перш за все у житловій сфері).

Планування, контроль, організація «соціалістичного змагання» та інші чинники дали можливість (хоча й далеко не у повному обсязі) виконати завдання першої п'ятирічки до 1932 р. Питома вага промислової продукції до кінця того року склала 70 %, що свідчило про перетворення Криму з аграрного на індустріально-аграрний район. У 1932 р. металургійний завод ім. Войкова в Керчі дав 5 % усього металу, виплавленого у СРСР. Загальна кількість робітників у промисловості союз-

ного значення Криму за п'ятирічку зросла у три рази й сягнула 41 тис.

Першочергового розвитку набуло будівництво Камиш-Бурунського залізорудного комбінату і другої черги Керченського металургійного заводу ім. Войкова, де було освоєно плавку високоякісної сталі, побудовано ванадієвий цех. У 1933—1934 рр. став до ладу Перекопський бромний завод. Машинобудівні заводи Криму опанували випуск консервного устаткування, яке раніше завозилося з-за кордону. Випуск валової продукції зріс із 231,4 млн руб. у 1933 р. до 437,4 млн руб. у 1937 р., капіталовкладення у промисловість — із 59,7 млн до 72,8 млн руб. Фонд заробітної плати збільшився з 271,1 до 624,1 млн руб.

Підсумки двох кримських п'ятирічок дали підстави з повним правом говорити про перетворення регіону з аграрного на індустріально-аграрний. У 1937 р. місцева промисловість виробляла у 9 разів більше продукції, ніж у 1913 р. Три чверті підприємств автономії працювали на місцевій сировині. Видобуток залізної руди у 1940 р. зріс у 2,7 раза порівняно з 1913 р. У 1940 р. Керченський завод виплавив 502 тис. т чавуну. Вироблення електроенергії збільшилося порівняно з 1913 р. у 72 рази і складо в 1940 р. 309 млн кВт · год. Було споруджено високовольтні лінії електропередач, які зв'язали Севастополь із Сімферополем, Саки з Євпаторією та Ялтою. Збільшилися обсяги продукції соляної та хімічної промисловості. Із соляних озер тепер видобувалося більше повареної солі, хлормагнію, броду, сульфату, англійської і калійної солей.

Як здійснювався терор проти кримськотатарської інтелігенції у 1928—1930 рр.?

Широкомасштабні репресії проти кримськотатарської інтелігенції (як невдовзі й усього кримськотатарського народу) розпочалися у 1928 р. із процесу Велі Ібраїмова. Його постійні виступи як голови Кримського ЦВК проти переселення на півострів євреїв і цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. «Справою» В. Ібраїмова зайнялася Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. було створено комісію під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу ввійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. Комісія ухвалила рішення заарештувати В. Ібраїмова.

23—28 квітня 1928 р. у Сімферополі відбувся процес, який став знаковим в історії Криму. Під судом опинилося 16 осіб, звинувачених в «антирадянській контрреволюційній діяльності». Вирок був прогнозованим: 15 підсудних отримали різні терміни позбавлення волі, а колишнього голову Кримського ЦВК В. Ібраїмова засудили до смерті.

Під час процесу В. Ібраїмова звинувачували в убивстві червоного партизана Чолака, замаху на вбивство бідняка Сейдаметова, фінансових зловживаннях. Довершували справу закиди щодо «татарського буржуазного націоналізму». Проте ці звинувачення не можуть розглядатися як реальні мотиви, за якими тогочасному керівникові Криму винесли смертний вирок. Через деякий час, у 1930-х роках, до звинувачень додалася «участь» В. Ібраїмова в розстрілі членів уряду радянської Республіки Тавриди у квітні 1918 р., до чого він узагалі не був причетний.

Тривалий час при оцінці діяльності В. Ібраїмова керувалися підходами, запровадженими у 1930-ті роки.

Версія про те, що він та його прибічники, «використовуючи політичну сліпоту деяких працівників обкому партії, проникли до Раднаркому та ЦВК Кримської республіки, упродовж років проводили контрреволюційну підривну роботу й були розкриті тільки в 1927 р.» на довгі роки стала лейтмотивом історичних публікацій. Лише у червні 1990 р. рішенням президії Верховного суду РРФСР Велі Ібраїмова було реабілітовано, що відкрило можливості переглянути події 1928 р.

На сьогодні існують кілька версій щодо причин політичного й фізичного знищення голови КримЦВК:

— В. Ібраїмов став жертвою комуністів-шовіністів, адже всіма силами боровся проти переселення на Кримський півострів єврейських колоністів;

— причиною репресій була діяльність голови КримЦВК із поглиблення непу в умовах, коли центр уже перейшов у наступ на приватний сектор.

Загалом керівництво держави мало всі підстави поставити у провину В. Ібраїмову та його оточенню відхід від «генеральної лінії партії». Процес мав явно політичний характер, хоча в основу звинувачень було покладено досить сумнівні епізоди, до того ж цілковито кримінальної спрямованості. Страта В. Ібраїмова стала відправною точкою репресій у Криму. Ситуацію зробило більш трагічною ще й те, що патріот власної нації В. Ібраїмов призначав на всі керівні посади представників кримськотатарської інтелігенції, які повинні були вводити до керуючих органів кримської республіки найбільш обдарованих осіб, котрі мали високий рівень освіти.

У липні 1928 р. до Криму з Москви прибула комісія ЦК ВКП(б) на чолі з відповідальним інструктором ЦК М. Філатовим, яка мала провести повне обстеження партійної організації Кримської АСРР. Підсумки роботи керівник комісії надіслав до оргбюро ЦК ВКП(б). У доповіді зазначалося, що «негативні процеси» у Кримській республіці пояснюються історичними передумовами: тим, що ключові посади у місцевому уряді займали «колишні татарські націоналісти» (у тому числі такі відомі діячі культури, як Х. Хаттатов, А. Озенбашли, Б. Чобан-заде, А.-С. Айвазов, Х. Чапчакчі, В. Ібраїмов та М. Муслімов), які складали ядро партії Міллі-Фірка й виступали за культурно-національну автономію Криму. Таким чином, за висновками Філатова, радянська влада в Криму будувалася за безпосередньої участі «націоналістичних діячів», які активно боролися з нею в період її становлення в 1918 р.

1 серпня 1928 р. оргбюро ЦК під головуванням В. Молотова розглянуло питання про роботу і стан Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор М. Філатов укотре наголошу-

вав, що політику в Кримській АСРР «спрямовували» діячі «Міллі-Фірка», а переселенню євреїв перешкоджав особисто В. Ібраїмов та його прибічники, які належали до «інтелігентів-націоналістів». Доповідач підкреслював: коли «націоналісти зрозуміли, що керівництво ЦК ВКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру “Міллі-Фірка”, котрий знаходився у Туреччині, та отримали директиву: “Переселенню євреїв не перешкоджати”».

У постанові ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. «Про роботу Кримської партійної організації» кримський обком звинувачувався у «викривленні класової лінії». Після цього розгорнулася нова хвиля політичних репресій, «показових» процесів проти видатних представників національного руху, інтелігенції та колишніх членів партії «Міллі-Фірка».

Якщо на початку 1920-х рр. гонінь зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928—1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції, учасниках революції та громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. Архівні джерела свідчать, що під час цих репресій постраждало щонайменше 3500 татар.

Незважаючи на те, що формальним приводом для арешту В. Ібраїмова слугувала сфабрикована кримінальна справа, центральний уряд оголосив його «націоналістом» та ініціював кампанію із «засудження» «буржуазного націоналізму» як «прояву контрреволюції». Латентний супротив коренізації з боку зараженої великодержавним шовінізмом російської частини кримського партійного апарату тепер вийшов назовні. Під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом» почалося послідовне згорання «некерованої» політики коренізації, яка у Криму проводилася у формі татаризації.

Після 1930 р. коренізація відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молоді кадри, які були виховані за більшовицькими стандартами й вели своє походження із місцевих комсомольців та висуванців, могли підпасти під чергову хвилю репресій. Так, голову КримЦВК М. Кубаєва у квітні 1931 р. було знято з посади лише за те, що він відкрито звинуватив Москву у «великодержавному шовінізмі» та розоренні татарського селянства.

На початку 1930 р. боротьба з «націоналістами» та «веліібраїмовщиною» набула форми кадрових чисток, спрямованих на збільшення в управлінській ланці «соціалістичного прошарку», тобто зростання питомої ваги робітників та колгоспного селянства. Головна увага приділялася питанню «перевиховання» колишніх «дрібнобуржуазних націоналістів». У березні 1930 р.

КримЦВК ухвалив постанову про планове залучення кримських татар до роботи у промисловості. За роки першої п'ятирічки частка татар серед індустриальних робітників зросла з 5,3 % до 8,9 %, у промисловій кооперації — з 9,2 % до 16,6 %. Але у будівництві на кінець 1932 р. татар було лише 2,2 %, на транспорті — 4,8, у хімічній галузі — 5,4, у гірничо-видобувній — 6,4 %. Найбільше татар працювало у поліграфії (19 %) та консервній промисловості (25,6 %).

Проте такі темпи пролетаризації татарського суспільства не відповідали показникам зростання кримської індустрії. Ще до того, як було цілком подолано наслідки розрухи, яку спричинили громадянська війна та голод, кримська місцева промисловість вступила у фазу форсованої індустриалізації. Натомість самобутні національні кримськотатарські промисли з кустарним виробництвом швидко занепадали.

У доповіді комісії ЦК ВКП(б) наголошувалося, що кримські органи влади та апарат ушент «засмічені» найрізноманітнішим «ворожим елементом». Так, у наркомосі Криму із 22 відповідальних співробітників 10 нібито виявилися «злісними мілліфірківцями», у наркомземі із 36 працівників — 20, у Головсуді — із 29 осіб 13 були «чужими елементами». Крім того, з органів влади активно вичищалися «неперевірені» кримські татари, яких звинувачували у «буржуазному націоналізмі». За два місяці (листопад — грудень) 1928 р. з радянського апарату Кримської республіки було звільнено 188 осіб. Більша частина тих, кого звільняли, за рівнем власної свідомості та освіти цілком може бути зарахована до складу інтелігенції.

У 1929 р. відбулися чергові вибори до рад. У результаті цих виборів склад КримЦВК оновився на 89,5 %, президії ЦВК — на 46,7, сільрад — на 68,3, голів сільрад — на 47,8 %. Майже повністю було оновлене керівництво районних та обласного комітетів ВКП(б). Із жовтня 1928 по квітень 1929 року партійна організація Криму поповнилася на 1388 осіб. Завдяки цьому склад обласного й районних комітетів партії оновився, відповідно, на 75 й 62 відсотки.

Таким чином, розгром «велиібраїмовщини», «мілліфірківщини» та «буржуазно-націоналістичних відхилень» і «оздоровлення кримської партійної організації» були здійснені шляхом широко-масштабної чистки партійного, радянського, кооперативного апаратів від «чужих та випадкових елементів», яку провели у всіх органах влади півострова, і водночас шляхом широкого набору нових членів до лав кримської парторганізації.

Як здійснювався Великий терор у Криму в 1937—1938 рр.?

На 1934 р. соціально-економічне становище у Криму стабілізувалося, і це позначилося на життєвому рівні населення. Як наслідок, скоротилася кількість засуджених за «антирадянські прояви». Вочевидь, загальний рівень репресій та чисельність заарештованих на початку 1930-х років значно поступалися показникам періоду Великого терору, який мав невдовзі настати. Цей час можна вважати чи не найспокійнішим в історії довоєнного Криму.

Великий терор 1937—1938 рр. став справжньою катастрофою. Хвиля репресій накрила півострів. Якщо 1937 рік почався з переслідувань «троцькістів» або «дворушників», тобто за партійною ознакою, то з літа гоніння набули національних ознак. У серпні 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав ряд наказів на «виявлення ворогів народу» серед поляків, німців, латишів, румунів, фінів, болгар, естонців, македонців, греків, іранців, афганців, китайців. За своєю суттю це були прямі вказівки на репресування за національною ознакою. У Криму їх прийняли до виконання. У багатоетнічній автономії були представлені практично всі зазначені групи населення. Розпочалися масові арешти. Причому нерідко співробітники НКВС проводили арешти на підставі саме національності, а вже потім «підганяли» звинувачення. Найчастіше в документах фігурували «шпигунська діяльність», «шкідництво» на виробництві або у сільському господарстві.

Іншою особливістю Великого терору була значна кількість групових справ. Так, наприклад, у 1937 р. у Джанкойському районі за ними проходило 8 із 10 заарештованих. Виконуючи вказівки керівництва, чекісти прагнули відрепортувати про «викриття ворогів» у всіх національних групах. Показовою у цьому плані була справа 12 корейців, заарештованих у грудні 1937 р. Ос-

кільки вони не мешкали компактно, то їх «збирали» по всьому Криму: у Феодосії, Сімферополі, Керчі, Євпаторії, Сакському районі.

У загальному контексті репресій слід розглядати й справи іноземних підданих, яких у 1920-ті — 1930-ті роки у Криму було досить багато. Особливо це стосувалося кримських татар і греків. Їх піддавали репресіям і раніше, але покаранням зазвичай було вислання за межі держави. Натомість у роки Великого терору суди й, особливо, позасудові органи не робили винятків для іноземних підданих. Значні терміни ув'язнення та смертну кару їм присуджували так само, як і радянським громадянам.

Хвиля терору винищила й чималу частину кримськотатарського народу. Ще наприкінці 1936 р. органи НКВС сфабрикували справу «групи Самединова», яку за документами провели як національну, — проходили за нею переважно кримські татари, до того ж керівні працівники — Б. Чогар, І. Тархан, Б. Умеров, М. Бекіров, Т. Бояжиев та ін. А. Самединов із 1930 р. обіймав посаду голови уряду автономії. Б. Чогар та І. Тархан були делегатами XVII з'їзду ВКП(б). Усіх звинувачували в належності до «контрреволюційної пантюркистської націоналістичної організації», котра нібито ставила за мету «повалення радянської влади, відокремлення Криму від СРСР і відновлення буржуазно-націоналістичного ладу». Також членів «групи Самединова» звинувачували у «підривній роботі у сільському господарстві», «виведенні з ладу» в машинно-тракторних станціях комбайнів і тракторів, «штучному заниженні» врожайності спецкультур, у «ворожій практиці висування куркулів на керівні посади в колгоспах», щоб «розвалити» їх і «відновити одноосібне господарство».

Особливо відчутними для кримськотатарського народу стали репресії проти інтелігенції. Було розстріляно багатьох учителів, письменників, художників, композиторів. «Організації», які склалися з «ворогів народу», масово «викривалися» у театрах, редакціях газет, радіокомітеті, музеях та бібліотеках, закладах освіти. Заарештовували як педагогів, так і студентів. Приміром, у Кримському педагогічному інституті серед студентів літературного факультету було «викрито» та заарештовано «троцькістську групу». Директор інституту Н. Бекіров також отримав 12 років ув'язнення.

Проте, як і в інших народів, чи не найбільше репресії зачепили аж ніяк не партійно-господарську або культурну еліту. Найбільше постраждали прості безпартійні громадяни. У роки Великого терору на півострові не залишилося навіть дрібного села, де б когось не заарештували.

Із часом маховик репресій захоплював усе нові й нові жертви. Невдовзі дійшла черга до військових. У різних місцевостях півострова «викривалися» «ворожі організації». Так, наприклад, в

Євпаторії було заарештовано начальника курсів підвищення командного складу артилерії комбрига В. Заходера. Згідно з документами судової справи він був «активним учасником» «антирадянського військово-фашистського заклоту» М. Тухачевського. У своїх свідченнях підсудний назвав прізвища тих, кого він «утягнув до злочинного заклоту».

Слідчо-судова машина працювала на повну потужність. Звинувачення виносили не тільки судові органи, а і спеціально створені із цією метою «трійки», Особлива нарада при НКВС СРСР та навіть «двійки» у складі наркома внутрішніх справ і прокурора, рішення яких теоретично міг скасувати лише пленум Верховного суду СРСР. Утім на практиці вони вважалися остаточними.

Із літа 1938 р. почали проявлятися нові тенденції. Поменшало число арештів, слідчі поступово припиняли виявляти надмірну запопадливість у пошуках «злочинів». На другу половину року припало лише 37 % арештів.

17 листопада 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову, прийняту РНК та ЦК ВКП(б), «щодо арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства». Це стало офіційним початком згортання терору. Прокуратурі було дано доручення більш прискіпливо перевіряти реальність звинувачень та постанов про взяття під варту. Органам НКВС «нагадали» про необхідність дотримуватися карного законодавства. Великий терор завершувався.

Переконливої статистики щодо кількості жертв цих репресій не існує. Арешти 1937—1938 рр. призвели до практично повної зміни керівництва партії, держави, народного господарства, армії. По суті, постала інша управлінська еліта. На місце репресованих прийшло нове покоління. Зазвичай, це були доволі молоді люди — наркомани та директорами ставали переважно тридцятирічні. Ті, хто вже був «вірно» вихований радянськими партією та урядом.

Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941—1942 рр. на Кримському півострові?

На момент виходу 11-ї німецької армії до Перекопу (середина вересня 1941 р.) його обороняли три стрілецькі дивізії 51-ї окремої армії, які 28 вересня відійшли на Ішунські позиції. Операцію із захоплення Криму гітлерівське командування планувало провести у другу чергу, після оточення військ Південного фронту в районі Мелітополя. Оволодівши Бердянськом, 7 жовтня основні сили 11-ї армії повернули на Крим.

Командувачеві 51-ї радянської армії було наказано до прибуття з Одеси у Крим Приморської армії утримувати Арабатську стрілку, Чонгарський півострів, південний берег Сиваша й Ішунські позиції. Із підходом Приморської армії на 18 жовтня 1941 р. у складі військ, що обороняли Крим, налічувалося 12 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, згодом — близько 100 тис. осіб, 1000 гармат і мінометів, понад 100 танків і 47 літаків. Цих сил було достатньо для організації оборони підходів до Криму. Однак командувач 51-ї окремої армії не зумів правильно оцінити обстановку і, побоюючись висадки морських десантів противника, розкидав свої сили по півострову. Для оборони було розгорнуто тільки 4 стрілецькі дивізії — на Ішунських позиціях і 1 — на Чонгарському півострові. Дві дивізії Приморської армії, що здійснювали марш із Севастополя до перешийка, могли прибути туди не раніше 23 жовтня.

Для дій у Криму німці підготували 11-ту армію та румунський гірський корпус (124 тис. осіб, понад 2000 гармат і мінометів, 100 літаків). Перейшовши 18 жовтня в наступ, це угруповання впродовж десяти днів боїв змогло прорвати оборону радянських військ на Ішунських позиціях, позбавивши їх підготовлених в інженерному відношенні рубежів.

Для об'єднання зусиль сухопутних сил і Чорноморського флоту 22 жовтня було створене командування

військ Криму (командуючий — віце-адмірал Г. Левченко), якому підпорядковувалися війська 51-ї окремої і Приморської армій та сили Чорноморського флоту. Було вирішено відійти на тилловий оборонний рубіж. 31 жовтня німці вийшли до станції Альма, на підступи до Севастополя. Щоби не допустити захоплення бази флоту, туди відійшла Приморська армія. Війська 51-ї армії одержали наказ прикрити Керченський напрямок. Незважаючи на зручну для оборони місцевість, вони не змогли зупинити противника і 16 листопада були евакуйовані на Таманський півострів.

Таким чином, до середини листопада 1941 р. було втрачено майже весь Крим. Головна база Чорноморського флоту — Севастополь — опинилася під вогнем артилерії, піддавалася авіанальотам. Кораблі, окрім кількох, залишених для вогневої підтримки Севастопольського гарнізону, довелося перебазувати у порти Кавказького узбережжя.

4 листопада наказом командуючого військами Криму було створено Севастопольський оборонний район (СОР), який охоплював усі сухопутні, морські й повітряні сили, що перебували у цьому місті. 9 листопада до Севастополя підійшла Приморська армія, після чого загальна чисельність військ тут збільшилася до 50 тис. осіб. З урахуванням берегової артилерії флоту загалом налічувалося до 170 гармат і 180 одиниць 82- і 120-мм мінометів.

11 листопада противник відновив наступ на Севастополь. Дії наступаючих військ підтримувала авіаційна група до 100 літаків. Однак цей наступ вдалося відбити. 11-та німецька армія виявилася скованою у Криму.

Війська Севастопольського оборонного району, посилені за наказом Ставки силами Закавказького фронту (стрілецька дивізія, бригада морської піхоти, кілька маршових батальйонів), у період із 17 грудня 1941 до 1 січня 1942 року відбили другий наступ німецько-румунських військ на Севастополь. Директивою Ставки Верховного головнокомандування (ВГК) № 005898 від 20 грудня 1941 р. СОР, який раніше перебував у безпосередньому підпорядкуванні Ставки, було підпорядковано командувачеві Закавказького фронту.

Ще 7 грудня 1941 р. Ставка затвердила поданий штабом Закавказького фронту план десантної операції на Керч. Метою Керченсько-Феодосійської десантної операції визначалося оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для проведення у подальшому операції зі звільнення Криму.

Керченсько-Феодосійська десантна операція (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 року) здійснювалася силами 51-ї і 44-ї армій Закавказького фронту, Чорноморським флотом та Азовською військо-

вою флотилією за підтримки фронтової та флотської авіації взимку 1941/1942 рр. Ця операція стала найбільшою десантною операцією німецько-радянської війни. Упродовж 26—31 грудня 1941 р. з кораблів і суден Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії на північне та східне узбережжя Керченського півострова та в район Феодосії висадилося понад 40 тис. осіб, а також було вивантажено 1760 коней, 43 танки, 434 гармати й міномети, 330 автомашин, 18 тракторів, 170 візків і двоколок, 978 т боєприпасів, 181 т продовольства та фуражу, 250 т різних вантажів.

Хоча у ході операції радянським військам не вдалося оточити і знищити угруповання противника на Керченському півострові, на початок січня 1942 р. вони просунулися у західному напрямку на 100—110 км, оволоділи Керчу і Феодосією. Гітлерівське командування було змушене припинити другий наступ на Севастополь і перекинути звідти частину сил у район Феодосії.

Радянське командування ще в період завершення Керченсько-Феодосійської десантної операції розраховувало здійснити наступ із метою повного визволення Криму.

2 січня 1942 р. Ставка затвердила поданий командуванням Кавказького фронту (Закавказький фронт 30 грудня 1941 р. було перейменовано на Кавказький; командувач — генерал-лейтенант Д. Козлов, начальник штабу — генерал-майор Ф. Толбухін) план подальших дій і вказала, що це завдання слід здійснювати «діями головних сил на напрямку Джанкой, Перекоп, Чонгар, наступом однієї армії на Сімферополь і висадкою морських десантів у районах Алушти, Ялти, Перекопа, і насамперед у районі Євпаторії».

Командування Кавказького фронту не лише не зуміло у повному обсязі підготувати наступальну операцію, а й не вжило належних заходів до надійного закріплення на вже зайнятих рубежах. Зокрема, протиповітряну оборону Феодосійського порту, який мав відігравати ключову роль у забезпеченні військ фронту, було організовано вкрай незадовільно. Це дало можливість авіації противника систематично завдавати дошкульних ударів.

15 січня 1942 р. противник сам перейшов у наступ, прорвав оборону радянських військ та оволодів Феодосією. Війська Кавказького фронту відступили на Ак-Монайський перешийок, що значно ускладнило ситуацію.

28 січня Ставка ВГК вказала командувачеві Кримського фронту, що основним завданням майбутньої операції має стати допомога військам СОР, для чого головний удар основного угруповання фронту необхідно спрямувати на Карасубазар і виходом у цей район створити загрозу військам противника, які блокують Севастополь. Ставка також наказала не залучати до наступальної операції війська СОР, поставивши перед ними основне зав-

дання — обороняти Севастополь. Поряд із цим вона зажадала в найближчі ж дні різко підсилити раніше висаджений десант у районі Судака. Операцію передбачалося почати лише із прибуттям на Керченський півострів двох танкових бригад і окремого батальйону важких танків KB, а також після поповнення дивізій особовим складом. До складу фронту додатково спрямовувалися три стрілецькі дивізії.

Однак підготувати наступ до визначеного терміну не вдалося, і операція почалася лише 27 лютого. До її початку фронт мав у своєму розпорядженні достатні сили, що забезпечували значну перевагу над противником (тринадцять радянських дивізій проти трьох німецьких). Але невдала організація наступальних дій, насамперед абсолютне незнання системи оборони противника, недостатнє артилерійське забезпечення, відсутність взаємодії піхоти й танків з артилерією та авіацією призвели до того, що наступ, який розпочався із великим запізненням, не дав очікуваних результатів. Прорвати оборону противника і вийти вглиб півострова не вдалося.

У березні й першій половині квітня війська Кримського фронту не раз здійснювали спроби прорвати ворожу оборону, але успіху не досягли. Взаємодіючи з військами Кавказького (Кримського) фронту і СОР, Чорноморський флот із січня до березня 1942 р. здійснив п'ять десантів тактичного значення на узбережжя Криму.

Забезпечуючи дії радянських військ у Криму, Чорноморський флот і Азовська військова флотилія у період із 29 грудня 1941 до 13 травня 1942 року змогли перевезти між портами Керченського півострова й Кавказького узбережжя понад 290 тис. осіб, 956 гармат, 645 танків, 60 бронемашин, 5591 автомобіль, 1117 тракторів, 407 причепів, 48,5 тис. т боєприпасів і понад 150 тис. т інших вантажів.

Бойові дії сухопутних військ скували значну частину сил противника на суші, а морські операції поставили під загрозу комунікації ворога. У зв'язку із цим німецьке командування було змушене перекинути на Чорне море комбінованим шляхом (використовуючи річки Ельбу й Дунай, залізниці та автодороги) малі надводні та підводні кораблі. До липня 1942 р. у Чорному морі діяли 1 допоміжний крейсер, 7 есмінців і міноносців, 8 сторожових кораблів і канонерок, 7 підводних човнів, 16 торпедних катерів і до 100 десантних барж противника. У травні 1942 р. над акваторією Чорного моря почали з'являтися німецькі літаки-торпедоносці.

Оборонна операція Кримського фронту на Керченському півострові (8—19 травня 1942 р.). У середині квітня 1942 р. Ставка

ВГК, затверджуючи рішення військової ради Кримського фронту про тимчасовий перехід до оборони, залишила в силі основне завдання фронту — очищення від противника Криму. Проте командування фронту впродовж квітня та першої декади травня продовжувало займатися розробкою планів наступальних дій і не приділяло уваги організації ешелонованої оборони.

Довжина головної смуги оборони становила 27 км, а глибина — не перевищувала 4 км. Другу оборонну смугу було обладнано від переднього краю першої смуги на правому фланзі на 12 км, а у центрі й на лівому фланзі вони зливалися. Армійський тиловий рубіж, Турецький Вал і Керченські оборонні позиції в інженерному відношенні були не підготовленими, війська їх не займали. Артилерійські протитанкові резерви в арміях не створювалися, командні пункти для управління боєм не готувалися. Маскування і протиповітряна оборона військ і, особливо, штабів були відсутні. Оперативна побудова фронту залишалася одноешелонною. Фронтіві резерви розташовувалися неподалік від переднього краю оборони. Ослаблені у попередніх боях з'єднання першого ешелону не було замінено.

Лише 7 травня, коли начальник штабу Північно-Кавказького напрямку вказав командуванню фронту на можливий наступ противника у період 10—15 травня, командуючий фронтом доповів у Ставку план заходів для посилення оборони. Передбачалося зміцнити ліве крило, створити рухомі протитанкові резерви, форсувати оборонні роботи й вивести у другий ешелон управління 47-ї армії з покладанням на нього організації оборони в тилу. Однак здійснити ці заходи було вже неможливо, адже 8 травня противник перейшов у наступ.

До початку наступу противника Кримський фронт мав загальну перевагу у силах і засобах. Спрямувавши головний удар уздовж узбережжя Феодосійської затоки, 8 травня противник прорвав оборону 44-ї армії, війська якої почали відступати у східному напрямку. Ставка ВГК зажадала від командуючого фронтом негайної організації контрудару по флангу і тилу наступаючого противника. Але командування фронту не виявило належної розпорядливості та не змогло здійснити цей захід. Зв'язок із військами було втрачено. Противник продовжував розвивати успіх.

З огляду на глибоке вклинення ворога на лівому крилі фронту і нездатність командування налагодити управління та протидіяти противнику Ставка зажадала в ніч на 10 травня швидкого відведення військ фронту на позиції Турецького Валу. Однак командування фронту не забезпечило виконання й цього завдання. Відведення військ почалося з великим запізненням і здійснювалося хаотично. 16 травня ворог оволодів Керчу. Радянські вій-

ська були змушені почати евакуацію на Тамань, яка закінчилася 20 травня 1942 р. Із Керченського півострова було вивезено 86 196 осіб, у тому числі 23 470 поранених.

Унаслідок прорахунків, допущених як при підготовці, так і у ході оборонної операції, Кримський фронт у травні 1942 р. зазнав відчутної поразки. Усього впродовж травня 1942 р. війська Кримського фронту втратили 176 566 осіб, 347 танків, 3476 гармат і мінометів та 400 літаків. Основна причина невдач полягала в нерозумінні природи сучасної війни командуванням фронту, і особливо 44-ї й 47-ї армій.

Угруповання військ Кримського фронту мало наступальний характер і не відповідало умовам, що склалися, хоча командування фронту знало про підготовку наступу противника. Усі дивізії було розгорнуто в одну лінію, піхота, танки й артилерія розміщувалися впритул до переднього краю, що ускладнювало маневр, виключало можливість створення сильних других ешелонів і резервів та спричинило великі втрати від авіації і вогню артилерії противника у перші ж хвилини бою.

На самому початку операції командування не спромоглося забезпечити управління військами. Це стало наслідком тривалого перебування командних пунктів на одному місці, що дало змогу противнику першими ж авіаударами вивести їх із ладу. Командування фронту не організувало оперативної взаємодії між арміями, не забезпечило взаємодії наземних військ з авіацією, що була розосереджена та діяла поза загальним планом.

Причиною невдач були також бюрократично-паперові методи керівництва військами з боку командування фронту та представника Ставки генерал-полковника Л. Мехліса. Командуючий фронтом генерал-лейтенант Д. Козлов і його штаб віддавали накази з великим запізненням, без урахування обстановки, не знаючи справжнього становища військ.

Втрата Керченського півострова різко погіршила ситуацію в районі Севастополя. Німецьке командування перекинуло сюди війська, що звільнилися, і розпочало третій наступ на місто.

До початку червня 1942 р. під Севастополем було зосереджено основні сили 11-ї німецької армії та румунські війська у складі 10 піхотних дивізій, створено потужне артилерійське угруповання, що налічувало 670 артсистем калібру від 75 до 420 мм, 655 протитанкових гармат і 720 мінометів. Крім того, противник мав дві 615-мм мортири і 800-мм гармату «Дора». Середня щільність артилерії становила 60 стволів на 1 км фронту, а на напрямку головного удару — 150. Такого масованого застосування артилерії Вермахт не практикував у жодній операції Другої світової війни. Для дій проти радянських кораблів противник спряму-

вав спеціальну авіаескадру чисельністю 150 бомбардувальників і літаків-торпедоносців.

Приморська армія на цей час налічувала 7 стрілецьких дивізій, 2 бригади морської піхоти, 2 стрілецькі бригади і 2 полки морської піхоти. У складі СОР перебувало 106 625 осіб, 606 гармат і мінометів, 38 танків (Т-26) і 53 літаки. Підвезення поповнення, боєприпасів, пального й інших матеріальних засобів для військ СОР у червні 1942 р. здійснювалося в дуже складній обстановці винятково бойовими кораблями та підводними човнами.

7 червня 1942 р. після п'ятиденної авіаційно-артилерійської підготовки противник почав штурм. Упродовж місяця радянські війська без авіації, в умовах гострої нестачі матеріально-технічних засобів вели важкі бої. 2 липня командування СОР із дозволу Ставки евакуювалося із Севастополя на літаках та двох підводних човнах. Захисників міста було кинуте напризволяще. Люди вирушали у бік Кавказу на підручних плавзасобах і просто вплав. Понад 1 тис. осіб вдалося підібрати у відкритому морі. Багато хто продовжував чинити опір у надії на прихід сил флоту та евакуацію. Бої вщухли тільки 12 липня. Невеликій частині гарнізону вдалося прорватись у гори, а основна маса потрапила у полон. Німецькі джерела повідомили про 90 тис. полонених у Севастополі. Понад 250-денна оборона завершилася.

Чи діяли під час Другої світової війни у Криму підпільні структури ОУН?

З початком німецько-радянської війни обидві частини Організації українських націоналістів — ОУН під проводом Андрія Мельника та ОУН(р) під проводом Степана Бандери — спрямували у центральні та східні українські землі значну частину своїх членів і прихильників. Для так званого походу на Схід було створено спеціальні «похідні групи». Метою цього руху визначалося поширення національної ідеї і згодом відновлення української державності, створення необхідних організаційних засад для налагодження діяльності органів місцевого самоврядування, громадських українських організацій різного спрямування. Похідні групи ОУН дійшли до Києва, Харкова, Донбасу, Криму та Кубані.

З архівних джерел відомо, що зі Львова до Криму ОУН(р) направила шість похідних груп, загалом близько 40 осіб. Одного повстанця нацисти заарештували дорогою на півострів. Туди прибули також похідні групи мельниківської ОУН, які намагалися створити розгалужену підпільну мережу. Таємні осередки обох відгалужень ОУН діяли у Сімферополі, Джанкої, Євпаторії та ряді інших населених пунктів Криму.

Зусиллями підпілля ОУН було створено Український національний комітет, метою якого стало відродження українського життя у Криму. Згодом постав заснований націоналістичним підпіллям Український революційний комітет, спрямований на організацію боротьби проти німецьких окупантів. Очолював його Микола Шапар. Існують дані про проведення учасником підпілля ОУН Борисом Суховерським таємних нарад у Сімферополі. Зокрема, на квартирі Базідевича по вул. Жуковського він поставив завдання групі Ярослава Савки, у складі якої перебувало 8 осіб, із них 6 сімферопольців. Із другою групою зустріч відбулася на квартирі Володимира Шафарана на вул. Профспілковій. Від середини 1942 р.

заступником голови комітету із пропаганди було призначено В. Шарафана, котрий опікувався мобілізаційною роботою, створенням культурологічних і освітніх установ, поширенням націоналістичних агітматеріалів.

У відповідь на підпільну діяльність ОУН німецька окупаційна влада розпочала репресії. Так, Івана Осадчука, провідника українських повстанців Криму, у грудні 1941 р. було заарештовано в Євпаторії і згодом розстріляно. Тоді ж (за іншими даними — у лютому 1942 р.) гестапо заарештувало 14 повстанців Джанкойського українського революційного комітету на чолі з провідником Романом Бардахівським та його помічником, шкільним учителем Наконечним. У 1942—1943 рр. від рук німців загинули організатори підпільного руху Степан Ванькевич, Михайло Любак, Степан Тесля.

У квітні 1943 р. провідником ОУН(р) у Криму було призначено 25-річну Катерину Мешко з документами на ім'я Ольги Прудник. У цей час створюється військова референтура, яку очолював Г. Волощук. Сформовано загін самооборони на чолі з працівником станції Сімферополь Рустемом і тридцятьма працівниками залізниці у своєму складі. Частково формується загін УПА «Бійці», сотником якого призначається севастополець В. Чмига. Створено навчальний загін «Сиваш», котрий очолили колишній петлюрівський офіцер Я. Савка і його син Віктор. Севастопольський провідник Іван здійснював закупівлю зброї, медикаментів. У зв'язку із проведенням бойових операцій було створено підпільний шпиталь.

Загалом Головна булава Криму об'єднувала дев'ять повстанських груп, що діяли у найбільших населених пунктах півострова. Із підходом радянських військ частину повстанців було відкликано на посилення УПА-Південь, частина влилася до партизанських з'єднань. Зараз відомі імена 43 кримських повстанців, які боролися за незалежність України в лавах УПА

Після звільнення Криму радянськими військами багатьох українських повстанців мобілізували в армію. Так, В. Шарафан брав участь у боях за визволення Севастополя та був важко поранений на Малаховому кургані. Лікувався в Алуштинському евакуаційному госпіталі, де його й заарештували. Трибуналом НКВС 4 липня 1944 р. він був засуджений за ст. 58-1 «б» і 58-11 Кримінального кодексу РРФСР до смерті, 13 лютого 1945 р. страчений. Лише в 1993 р. В. Шарафана було реабілітовано.

У чому полягала специфіка партизанського руху в Криму?

Партизанські загони формувалися Кримським обкомом ВКП(б) за участю органів НКВС в умовах гострого дефіциту часу, що стало наслідком недооцінки можливості проникнення противника вглиб півострова. Лише 23 жовтня 1941 р. було призначено командуючого партизанським рухом О. Мокроусова, а вже за дві доби до окупації — політичний склад усіх п'яти партизанських районів. За основу формування взяли «номенклатурний» підхід. Партизанські загони комплектувалися тільки з числа партійно-радянського активу всіх районів Криму, включаючи степові, а воювати їм належало у Кримських горах. Імовірно, відчувши невизначеність у ставленні до партизанського руху вищого керівництва держави, жоден із перших секретарів райкомів не став командиром партизанського загону. Лише кілька секретарів виконували функції комісарів. Продукти завозилися з розрахунку на 3—6 місяців. Більшість загонів їх або взагалі не складували, або закладали окремо: одна яма — з борошном, інша — з консервами й т. д. Оскільки все це продовольство було потрібне щодня, усі ями були відкритими.

У перших числах листопада 1941 р. ліси переповнили відступаючі червоноармійці, червонофлотці, прикордонники, поява яких стала цілковитою несподіванкою для партизанського керівництва. Було наказано до загонів їх не приймати, а зброю — відбирати. Через те, що військовослужбовцям іти було нікуди, вони почали збиватися у так звані червоноармійські загони.

13 листопада 1941 р. О. Мокроусов був змушений офіційно визнати наявність 6-ти таких загонів, але відмовився надати їм продовольство. У результаті «червоноармійські» формування з перших днів перебування в лісі були змушені «вилучати» продукти у сусідніх селах у місцевого населення, що відразу спричинило серйозні конфлікти.

Уже через місяць без продовольства опинилися майже всі інші загони. Це сталося внаслідок того, що у ході каральної експедиції противник захопив усі партизанські бази. У німецьких документах грудня 1941 р. повідомлялося про розгром 16 партизанських баз, захоплення 7 складів із продовольством, знищення 4 продскладів.

Збереглися лише продовольчі бази Зуйського загону, який воював у рідних лісах. В атмосфері суворої таємності у важкодоступних місцях було закладено десяток комплексних продовольчих ям, у кожній з яких було всього потроху з розрахунку на один місяць життя загону. Про місця їхнього розташування знав лише комісар — перший секретар райкому М. Луговий.

Голод став головним ворогом кримських партизанів. Як писав М. Македонський, «їли буквально все: молоді пагони, листя, траву, деревну кору, торішню картоплю, здохлих полеглих тварин і т. д., шкури вбитих оленів теж з'їдали, знімали з ніг взуття-постоли, різали “на локшину” і варили».

Оскільки основним об'єктом «видобутку» продовольства стали гірські й передгірські села, ставлення місцевого населення до партизанів було далеким від прихильного. Відтак окупанти зробили хід, який на десятиліття обернувся для народів Криму трагедією. Людям було дозволено мати зброю і застосовувати її проти партизанів у межах своїх сіл. Реквізиції викликали протест із боку секретарів районних комітетів ВКП(б) А. Османова, Т. Каплуна, М. Лугового, В. Чорного.

О. Мокроусов зняв норавливих командирів і комісарів із числа партійно-радянського активу та призначив на їхні місця кадрових військових. Із 6 листопада 1941 до 12 червня 1942 року він звільнив і перевів у рядові тридцять два командири й комісари. У своїй кадровій політиці на першому етапі О. Мокроусов налаштував проти себе весь партійно-радянський актив Криму.

Із початком Керченсько-Феодосійської десантної операції в ліс прийшли учасники феодосійського і судацького морських десантів, що різко підсилило і без того чималу військову складову. Конфлікт між О. Мокроусовим і партійно-радянською номенклатурою отримав новий імпульс і вектор. Якщо раніше він знімав із посад командирів і комісарів, переводячи їх у рядові, то розстріл за його наказом командира Кіровського загону капітана Г. Алдарова кардинально змінив характер протистояння. Це згуртувало проти О. Мокроусова військових, зокрема колишніх військово-службовців 48-ї окремої кавалерійської дивізії полковника М. Лобова і полкового комісара Є. Попова, які свого часу обійняли командні пости у партизанському русі. Імовірно, О. Мокроусов упорався б і з військовою «фрондою», як до цього розправився з партійною, але він не врахував того, що у партизанів з'явився радіозв'язок із «Великою землею».

Військова рада Чорноморської групи військ відразу після звістки про розстріл капітана Г. Алдарова заборонила О. Мокроусову самостійно виносити вирок і зробила це прерогативою військового трибуналу, головою якого було призначено колишнього прокурора 48-ї окремої кавалерійської дивізії. Ось тоді військові відігралися за «холодний прийом» у листопаді 1941 р. Було розстріляно командира і комісара Колайського загону І. Губарева і С. Штепа, за наказом яких роззброїли і вигнали на вірну смерть 25 червоноармійців. Почалося розслідування проти комісара Зуйського загону М. Лугового — за його відмову віддавати заготовлені продукти.

Справжня природа конфлікту полягала не стільки в особистих рисах О. Мокроусова, як у різному баченні партизанської війни. Спираючись на досвід громадянської війни, він вимагав, щоби партизанські загони захоплювали села і жили в них як господарі, що в умовах надзвичайної концентрації військ супротивника і їхньої мобільності було рівнозначно самогубству. Військові наполягали на згортанні широкомасштабного партизанського руху, евакуації на «Велику землю» колишніх кадрових вояків і спрямуванні на підпільну роботу «баласту» — усіх небоєздатних із числа партійно-радянського активу, пропонували залишити у Криму невеликі розвідувально-диверсійні групи.

Після катастрофи Кримського фронту у числі її винуватців було визнано і партизанське керівництво. 6 липня 1942 р. С. Будьонний відкликав Мокроусова на «Велику землю». Замість нього було призначено колишнього начальника штабу 48-ї окремої кавалерійської дивізії полковника М. Лобова, а комісаром, як компроміс, — секретаря Зуйського райкому партії, донедавна опального комісара Зуйського загону М. Лугового. Та на цьому конфлікт із військовими не було вичерпано. Почавшись у лісі, він перекинувся і на «Велику землю». Перший секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов згодом писав: «Питання переміщення командного складу вирішувалися без нас. Будьонний мене не хотів приймати [...] викликав мене до апарату ВЧ «Від'їжджайте всім обкомом у ліс, а тут вам робити нічого!»».

У серпні 1942 р., коли фронт відкотився від Криму на схід за сотні кілометрів, кримські партизани виявилися абсолютно непотрібними військовому командуванню. Загони знову залишилися без продовольства.

Перший секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов полетів до Москви й домігся призначення себе начальником Кримського штабу партизанського руху, а всіх кримських партизанів — військовослужбовцями в/ч 0125. При цьому він сам залишився на Кавказі й командував кримськими партизанами... по радію.

Це — єдиний в історії партизанського руху приклад «дистанційного управління».

А в цей час у лісі тривав безжальний «природний відбір». У загонах не залишилося жодного учасника громадянської війни, якими ще донедавна так пишалися організатори партизанського руху, а з 329 жінок зосталося тільки 3. Якщо до початку партизанської діяльності в лісі налічувалося 3733 особи, то на листопад 1942 р. — 480, до 17 лютого — 266, а на 1 серпня — 214 осіб.

Завдяки позиції Кримського обкому ВКП(б) у стосунках між партизанами і місцевим населенням відбулися зміни на краще. З «Великої землі» прибули спеціально відкликани з фронту кримські татари-комуністи. У розташуванні партизанів із широкими повноваженнями тепер постійно перебували секретарі Кримського обкому ВКП(б) Р. Мустафаєв і П. Ямпольський. У зв'язку з тим, що після евакуації більшості загонів на «Велику землю», масової загибелі, дезертирства чисельність партизанів скоротилась у двадцять разів, а повітряним мостом почала надходити продовольча допомога, припинився грабіж партизанами гірських сіл, налагоджувалися контакти з місцевими жителями.

31 жовтня 1943 р. частини 51-ї армії вийшли до північного берега Сиваша і на Перекопський перешийок. На листопад 1943 р. в лісі вже було знову тридцять три партизанських загони (5632 особи).

Німецько-румунське командування виявилось не готовим до активізації партизанського руху. Застави на дорогах, дрібні гарнізони в лісових і передгірських селах, які раніше досить успішно протидіяли ослабленим голодом нечисленним партизанським загонам, тепер перетворилися на джерело постачання партизанів зброєю. Вони успішно атакували такі великі населені пункти, як Альма, Бешуй, Зуя, Старий Крим.

Німецьке командування знову було змушене зняти з фронту регулярні військові частини і кинути їх проти партизанів. Опиняючись у подібних умовах, партизани завжди застосовували свою найнадійнішу зброю — маневр. Власне кажучи, так і вчинили 2-га і 3-тя бригади, які з боями пройшли Старокримський, Судацький, Карасубазарський ліси, виграли час, хоч і з великими втратами, але зберегли бойові загони. Аналогічно діяли й партизани 4-ї бригади, які також із боями маневрували по лісах заповідника.

Партизани Зуйських лісів — 1-ша, 5-та, 6-та бригади — виявилися зв'язаними «цивільним табором» — тисячами мешканців навколишніх сіл. Кілька діб загони тримали кругову оборону на горі Яман-Таш, а 3 січня 1944 р. все ж пішли на прорив. Особовий склад було розподілено на групи по 2—3 бійці, які після спуску з Яман-Таша мали самостійно пробиватися в різні боки. Загальний збір призначався на 12 січня знову на Яман-Таші.

Поранені та мирне населення потрапили до рук карателів. Усіх тих, хто перебував у госпіталі, розстріляли на місці, а людей погнали у Сімферополь, до табору знищення «Радгосп “Червоний”».

Після цих боїв Кримський штаб партизанського руху провів чергову та, як виявилось, останню реорганізацію. 29 січня 1944 р. в Зуйських лісах на базі залишків колишніх бригад було створено Північне з'єднання, у лісах заповідника — Південне, 19 лютого на базі загонів, що діяли у Старокримських лісах, — Східне з'єднання.

На заключному етапі боротьби серед кримських партизанів налічувалося 1944 росіянина, 598 кримських татар, 348 українців. При цьому слід пам'ятати, що під «росіянами» малися на увазі люди з усіх куточків Радянського Союзу, тоді як кримські татари представляли тільки Крим.

Загалом вибір форм боротьби визначався поставленими перед тим чи іншим формуваннями цілями. У Криму більшість загонів, що склалися з партійно-радянського активу адміністративних районів, як у лісі, так і в каменоломнях, уважали своєю головною метою зберегти керівний потенціал до моменту звільнення півострова. Як результат, було взято на озброєння форми пасивної боротьби: ідеологічну роботу, вичікування, накопичення сил, уникнення фронтальних боїв.

В інших загонах, переважно сформованих із колишніх військовослужбовців, на першому етапі боротьби, поки у кримських партизанів не було зв'язку з «Великою землею», стихійно поширювалися такі форми: знищення живої сили противника, напади на комунікації, головним чином на автомобільні дороги, пошкодження ліній зв'язку та електромереж. Практикувалися також акції проти колабораціоністів, пропаганда й агітація серед місцевого населення, економічні диверсії, саботаж на промислових і цивільних об'єктах. Пропаганда й агітація спочатку здійснювалися лише серед місцевого населення, а на заключному етапі охопила румунських і словацьких військовослужбовців, а також тих, хто служив у різних колабораціоністських формуваннях.

Зі встановленням навесні 1942 р. зв'язку з «Великою землею», з появою у партизанів радіозв'язку, налагодженням «повітряного мосту» і, як результат, різким поліпшенням матеріально-технічного постачання на перший план почали виходити такі форми боротьби, як диверсії на залізниці, підриг мостів та інших важливих об'єктів.

Широкомасштабного характеру набуло ведення розвідки в інтересах Північно-Кавказького фронту, Чорноморського флоту, обложеного Севастополя — відстеження переміщення військ противника, виявлення місць їхньої дислокації, чисельності. Партизани здійснювали далеку розвідку. Натомість одночасне, ско-

ординоване завдання ударів наступаючими армійськими частинами й партизанами у Криму не практикувалося.

Загалом через партизанські загони Криму пройшло близько 12,5 тис. осіб. У «Звіті про партизанський рух» наводиться така інформація: «За весь період убито 1811 чол.; пропало безвісти 1410 чол.; вибуло невідомо коли і невідомо куди 2580 чол.; евакуйовано на “Велику землю” 834 чол.; дезертирували 559 чол.; розстріляно 173 чол.; послано на спецзавдання 396 чол.; вийшло з лісу 3933 чол. Разом 11 696 чол.» Якщо підсумувати такі групи, як «пропали безвісти», «вибуло невідомо коли і невідомо куди», «дезертирували» та «відправлено на спецзавдання», то сума становитиме 4945 осіб, 42,3 % всього особового складу. Доля цих людей залишилася невідомою.

Окремий сюжет — нагородження кримських партизанів орденами й медалями. Із початком Керченської десантної операції в газетах з’явилося повідомлення про відзначення місцевих партизанів. Командувач партизанського руху О. Мокроусов підготував подання на нагородження 67, на його погляд, найбільш самовідданих бійців орденами і медалями. Втім документ не мав ходу. Справа у тому, що «військові» також послали «нагору» свій список. Почалася «війна компроматів». Кримський обком ВКП(б) в особі його першого секретаря В. Булатова став на бік О. Мокроусова, командування фронту — «військових». У результаті цього конфлікту кримські партизани були дискредитовані в очах вищого керівництва держави, що надалі відобразилося як у нагородній, так і в кадровій, політиці. Головним винуватцем усіх бід кримських партизанів було оголошено кримськотатарський народ. Із часом на п’єдестал історії піднялися не «старі партизани», п’ятдесят вісім з яких пробули в лісі всю епопею — з 1 листопада 1941 до 14 квітня 1944 р., а «партизани сорок третього року», які й задавали тон в інтерпретації «малої війни» впродовж усіх післявоєнних років.

За весь період діяльності кримських партизанів загони провели 252 бої, здійснили 98 нападів на гарнізони противника, 39 — на застави, улаштували 212 засідок, підірвали 81 ешелон, знищили 770 одиниць автомобільного транспорту, вбили й поранили 29 383 солдатів і офіцерів противника.

Поряд із цим, на думку вищого командування РСЧА, ефективність дій кримських партизанів, особливо на першому етапі важких боїв Кримського фронту, була низькою. Було допущено низку істотних помилок: недооцінка ролі партизанського руху Кримським обкомом ВКП(б); ігнорування національних особливостей півострова і, як результат, — відсутність кримських татар у партизанському керівництві; неврахування географічних і природно-кліматичних умов тощо. Це спричинило значні втрати серед учасників партизанського руху.

Чи мав колабораціонізм у Криму якісь унікальні риси?

Термін «колабораціонізм» (франц. «collaboration» — співробітництво) найчастіше застосовується у вузькому сенсі — як співпраця з окупантами у період Другої світової війни. Абсолютна більшість сучасних дослідників справедливо зазначають, що механічне перенесення його значення на реалії життя в СРСР тих років не тільки спрощує проблему, а часом і повністю спотворює зміст того, що відбувалося. Проте він виявився затребуваним тому, що терміни, які застосовувалися раніше, — «ворог народу», «зрада Батьківщині», — не несли у собі всієї гами смислових навантажень.

Економічний колабораціонізм був пов'язаний із системою працевикористання в Криму. «Східні робітники» своєю чергою поділялися на тих, хто поїхав добровільно, і на примусово переміщених осіб.

У Криму економічний колабораціонізм нічим не відрізнявся від того, що відбувалося в будь-якому окупованому куточку України — більшість людей, кинутих напризволяще, змушені були співпрацювати з окупантами.

Так, наприклад, А. Туршу до війни був начальником одного із ЖЕКів Сімферополя і продовжував працювати на цій же посаді й в окупації. У травні 1944 р. він був заарештований за звинуваченням у «зраді Батьківщині», засуджений і до Криму більше не повернувся. На відміну від таких колабораціоністів «східні робітники», повернувшись до СРСР, переслідуванням не піддавалися.

Військово-поліцейський колабораціонізм існував на всіх окупованих територіях. Питання про залучення населення Криму на службу у Вермахт гостро постало після першої каральної операції проти партизанів, коли стало очевидним, що без допомоги місцевого населення вибити їх із лісу неможливо. Із січня 1942 р. почалося вербування добровольців. Незабаром було сформовано 16 рот. Більшість «хіві» (добровільні помічники) і «фрай-

вілліге» (добровольці) служили у будівельних батальйонах, частинах постачання, антипартизанських загонах. Поліцаї «індивідуальної служби» набиралися з розрахунку 1 службовець — на 100 осіб населення.

З 1943 р. почалося формування поліцейських батальйонів «шума». Вони включали в себе поліцію порядку в містах та сільській місцевості; загони самооборони; відділи для боротьби з партизанами; допоміжну пожежну поліцію; допоміжну поліцію охорони таборів військовополонених і несення трудової повинності. Всі ці підрозділи були інтернаціональними за своїм складом і комплектувалися як із числа військовополонених, так і з місцевих жителів. Природно, що великий відсоток у них становили росіяни, кримські татари, а також вихідці з кавказьких республік: масово були представлені азербайджанці, вірмени, грузини, адже багато хто з них потрапив у полон після розгрому Кримського фронту. В окремих ротах могли домінувати грузини, в інших більшість становили кримські татари, вірмени чи азербайджанці.

На першому етапі окупації поширеним був побутовий колабораціонізм. Він ґрунтувався на невдоволенні людей життям у СРСР і сподіваннях на краще майбутнє. Багато хто із громадян, особливо зрілого та похилого віку, не міг пробачити радянській владі репресій, колективізації, антирелігійних кампаній, дріб'язкового втручання держави в особисте життя, заборону вільної торгівлі, відсутність демократичних та економічних свобод.

Відмінною особливістю Кримського півострова було те, що у відповідності зі спеціальним указом до лав РСЧА не призивалися болгари, греки, німці, поляки, чехи, які становили 8,22 % всього місцевого чоловічого населення. В результаті ці люди опинилися поза армією та були змушені у тій чи іншій формі співпрацювати з новою владою. Беручи до уваги багатонаціональний склад населення півострова, окупанти пішли на те, щоб дозволити функціонування різних національних комітетів: болгарського, грецького, єврейського (незабаром його членів розстріляли), кримськотатарського, українського. Цим квазіорганам було надано формальний статус місцевого національного самоврядування.

При вивченні періоду окупації Криму увага традиційно акцентувалася лише на одній національній групі — кримських татарах. Дослідження проводилися некоректно, було виявлено численні випадки, коли за кримських татар автори видавали азербайджанців, грузинів, туркменів, казанських татар і навіть росіян. Подібний підхід не випадковий. Виконуючи ідеологічне замовлення влади, І. Еренбург писав: «Це війна за Росію. Немає жодного росіянина проти нас. Немає жодного росіянина, який стояв

би за німців». Ця фраза була опублікована в листопаді 1941 р. і стала дороговказом для всіх наступних публікацій. «Зрадниками» могли бути лише «іногородці».

Нав'язані суспільній свідомості хибні уявлення про те, що «добровольцями» були винятково кримські татари, трансформувались у стереотипи. У наш час переконливо доведено, що колабораціонізм на території Криму мав не етнічну, а політичну й соціально-економічну природу.

Щоби не бути голослівними, наведемо національний склад 149-го батальйону, в якому росіяни становили 54 особи; греки — 14; українці — 12; кримські татари — 7; казанські татари — 5; вірмени — 4; узбеки — 4; поляки — 3; грузини — 2; азербайджанці — 1; білоруси — 1; болгари — 1; євреї — 1 особу.

Усі етнічні групи Криму тією чи іншою мірою як співпрацювали з окупантами, так і боролися з ними або серед партизанів, або на фронтах війни, у лавах Червоної армії.

Якщо спиратися на дані репресивних органів, то співвідношення кількості засуджених за ці злочини чоловіків та жінок — непорівнянні. Серед засуджених жінок в основному були перекладачки, співробітниці газет, артистки. Різновидом жіночого колабораціонізму був «сексуальний» колабораціонізм. Переглядаючи сімферопольські домові книги, можна знайти записи, зроблені влітку — восени 1944 р., про те, що громадянку таку-то було виписано у зв'язку з «негідною поведінкою» в роки окупації.

Доволі поширеним явищем був короткочасний колабораціонізм. Копаючий із голоду військовополонений погоджувався стати «добровольцем» і за першої ж можливості тікав у ліс, до партизанів. Усіх цих людей, попри їхню участь у партизанському русі, було засуджено.

Існував і довготривалий колабораціонізм, коли людина, яка стала на шлях співпраці, залишалася з окупантами до їхнього відступу та капітуляції. Як не парадоксально, але саме ці люди виявилися у виграшному становищі. Частина з них зуміла втекти до Канади, Австралії або Південної Америки. Ті ж, хто був репатрійований до Радянського Союзу, розглядалися каральними органами як військовополонені, а не як «зрадники Батьківщини». У 1952 р. було оголошено амністією, на підставі якої всі, хто до травня 1945 р. продовжував служити у Вермахті, отримали свободу і чисті паспорти.

У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів?

Восени 1943 р. у Ставці ВГК дійшли думки про доцільність удару по кримському угрупованню противника із двох напрямків: із півночі — військами Південного фронту, зі сходу — через Керченську протоку двома арміями Північно-Кавказького фронту. Постало питання про проведення морської десантної операції із захоплення плацдармів на Керченському півострові.

Німецьке ж командування по-різному оцінювало ситуацію у Криму. Усі війська німців та їхніх союзників тут підпорядковувалися штабу 17-ї армії генерал-полковника Е. Енеке. Частина німецьких генералів пропонувала завчасно відвести наявні сили з півострова, щоб не опинитися у пастці. Під керівництвом Е. Енеке було розроблено план операції «Міхаель», за яким передбачався прорив 17-ї армії через Перекоп. Утім утримання Криму для Берліна мало важливе стратегічне значення, оскільки забезпечувало контроль над більшою частиною акваторії Чорного моря. 28 жовтня 1943 р. А. Гітлер скасував операцію «Міхаель» і прийняв рішення обороняти Крим, перетворивши його на «непрístupну фортецю».

На початку листопада 1943 р. одночасно відбулося захоплення радянськими військами плацдармів у Північному Криму та на Керченському півострові. У ніч на 1 листопада кримської землі через Сиваш дісталися полки 346-ї стрілецької дивізії. Одночасно рухома група у складі 79-ї танкової, двох батальйонів 26-ї мотострілецької бригади і 36-го кавалерійського полку 10-ї кавалерійської дивізії з ходу здолала Турецький Вал і в ніч на 2 листопада захопила Армянськ, але була відрізана від основних сил і дві доби вела бій в оточенні. Зрештою німцям вдалося відбити місто, а лінія фронту стабілізувалась по Турецькому Валу.

1—11 листопада 1943 р. була проведена Керченсько-Ельтигенська десантна операція, в якій узяли участь Пів-

нічно-Кавказький фронт, Чорноморський флот і Азовська флотилія. До початку листопада Північно-Кавказький фронт у складі 18-ї і 56-ї армій мав 15 стрілецьких дивізій. Корабельні сили Чорноморського флоту й Азовської флотилії, які планувалося задіяти в операції, мали у своєму складі 17 бронекатерів, 25 торпедних катерів, 24 сторожових катери типу МО, 16 сторожових катерів типу КМ, 29 катерів-тральщиків і до 200 самохідних і несамохідних дрібних транспортних суден для перевезення десанту. Повітряні сили склалися із 612 літаків 4-ї повітряної армії і 389 літаків авіації флоту. Операція почалася 1 листопада. В умовах складної штормової погоди та відсутності в розпорядженні флоту спеціальних десантних засобів війська 56-ї армії були висаджені на берег і захопили невеликий плацдарм у районі Керчі. Десант 18-ї армії висадився у районі Ельтигена (на південь від Керчі). Однак штормова погода, активні дії кораблів та берегової артилерії противника поставили десант 18-ї армії в край важке становище, відтак його довелося евакуювати. Усі спроби з'єднання 56-ї армії оволодіти Керчю і розвинути наступ углиб півострова також успіху не мали. Противник, використовуючи заздалегідь підготовлену протидесантну оборону, чинив завзятий опір. Отже, мети Керченсько-Ельтигенської десантної операції повною мірою досягнути не вдалося. Втрати радянських військ становили 27 397 осіб, у т. ч. 6985 — безповоротні. Результатом стало захоплення плацдарму, який згодом було використано при звільненні Криму в 1944 р.

Таким чином, уже на початку листопада 1943 р. було захоплено плацдарми для розгортання наступу радянських військ у Криму з північного та східного напрямків. Однак затримка з ліквідацією нікопольського плацдарму на Дніпрі, невиконання завдань керченсько-ельтигенським десантом, несприятливі метеорологічні умови та інші фактори призвели до того, що наступальна операція не раз відкладалася.

На початок квітня у складі 17-ї армії Вермахту налічувалося 6 німецьких і 7 румунських дивізій. Усього противник у Криму мав до 260 тис. вояків, 3600 гармат та мінометів, 215 танків і штурмових гармат, до 300 літаків.

До Кримської операції залучалися 4-й Український фронт (2-га гвардійська, 51-ша армії, 8-ма повітряна армія), Окрема Приморська армія, 4-та повітряна армія, Чорноморський флот, Азовська військово-морська флотилія, авіація далекої дії і партизанські загони Криму. Координація зусиль наземних військ, флоту, авіації і партизанів покладалася на представників Ставки ВГК К. Ворошилова та О. Василевського. Крім того, було призначено представника Ставки з авіації — генерала Ф. Фалалєєва.

Задум операції полягав у погоджених ударах із північної частини Криму і Керченського півострова у загальному напрямку на Сімферополь, Севастополь із метою розгрому 17-ї армії противника. План операції 4-го фронту Ставка ВГК затвердила 7 лютого 1944 р., а Окремої Приморської армії — ще 31 січня. Тільки в разі успіху 4-го Українського фронту мала розпочатися операція на Керченському півострові. Планувалося наступати на глибину до 170 км, тривалість 10—12 діб.

Перед початком операції у складі 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії налічувалось до 470 тис. осіб (із них 186 тис. у стрілецьких дивізіях), близько 6,5 тис. гармат і мінометів, 1015 реактивних артилерійських систем, 559 танків і самохідних артилерійських установок (САУ). У 4-й і 8-й повітряних арміях, що їх підтримували, був 1341 літак. Крім того, до операції активно залучалася авіація Чорноморського флоту. Радянські війська мали значну перевагу: в живій силі та артилерії — у понад 2 рази, танках — у 4 рази, літаках — у 10 разів.

Кримська операція 4-го Українського фронту розпочалася 8 квітня 1944 р. о 8-й год. з артилерійської підготовки, що тривала 2,5 год. Одночасно було завдано масованого авіаційного удару. О 10:30 стрілецькі частини атакували передній край противника на Перекопі та із сиваського плацдарму. В результаті триденних боїв лінію укріплених позицій у північній частині Криму було прорвано. Оцінивши обстановку та усвідомивши можливість захоплення радянськими військами Джанкоя, а, отже, загрозу оточення своїх військ у Північному Криму та на Керченському півострові, 10 квітня генерал Е. Енеке розпорядився про відведення військ до Севастопольського укріпленого району. У ніч на 11 квітня німці розпочали відхід із північної частини Криму та з Керченського півострова. 12 квітня А. Гітлер дозволив евакуацію з Криму, проте всі боєздатні війська наказав залишити у Севастополі та оборонятися тут до кінця. З'єднання 4-го Українського фронту 15 квітня вийшли до укріплених позицій противника під Севастополем.

Наступальна операція Окремої Приморської армії розпочалася після того, як розвідка виявила ознаки підготовки німців та румунів до відходу. 10 квітня о 22-й год. передові батальйони після вогневого нальоту перейшли в атаку. До ранку було подолали першу оборонну позицію противника, до 6-ї години 11 квітня радянські війська оволоділи містом Керч, 13 квітня — Феодосією. Основні сили армії спрямовувалися на Сімферополь. У районі Карасубазара відбулася зустріч із частинами 4-го Українського фронту. 14 квітня підрозділи 16-го стрілецького корпусу ввірвалися у Судак та за сприяння кримських партизанів 15 квітня увійшли до Алушти, а в ніч на 16 квітня — до Ялти.

За шість днів радянські війська витіснили ворога майже з усього Кримського півострова. Німецьке командування вирішило утримувати севастопольський плацдарм і врятувати людей, майно і техніку. З 12 до 20 квітня евакуювалося 67 тис. осіб. Генерал-полковник Е. Енеке наполягав на повній евакуації кримського угруповання. Його підтримували командувач групи армій «Південна Україна» та начальник генерального штабу сухопутних військ. Однак А. Гітлер із політичних міркувань вимагав обороняти Севастополь і наприкінці квітня усунув Е. Енеке з посади та замінив його генералом К. Альмендингером.

Для підсилення п'яти німецьких і трьох румунських дивізій наприкінці квітня було підвезено до 6 тис. німецьких солдатів, значною мірою за рахунок штрафних підрозділів. За даними штабу 4-го Українського фронту, на Севастопольському плацдармі противник зосередив понад 72 тис. осіб, близько 1500 гармат і мінометів, 330 протитанкових гармат, 50 танків, до 100 літаків, безпосередньо на севастопольських укріпленнях у першій лінії оборонялися до 55 тис. солдатів та офіцерів.

5 травня 1944 р. перейшли в наступ війська правого крила 4-го Українського фронту, а 7 травня — ударне угруповання фронту, які 8 травня оволоділи ключовим вузлом оборони — Сапун-горою. 9 травня підрозділи 4-го Українського фронту штурмом оволоділи містом Севастополь.

А. Гітлер змушений був рахуватись із фактами й надвечір 8 травня санкціонував повну евакуацію військ. У Криму залишалося до 50 тис. вояків. До морської операції з їхнього порятунку планувалося залучити 190 німецьких і румунських кораблів та суден. Залишки німецько-румунських військ відійшли на мис Херсонес, де завчасно було підготовлено оборонний рубіж. Радянські частини не змогли подолати його з ходу. Морське угруповання підійшло до кримських берегів та здійснило часткову евакуацію в ніч на 12 травня. За німецькими даними, усього на кораблі повантажилося 39 808 солдатів та офіцерів, 31 708 із них прибули у порти Румунії.

12 травня 1944 р. Радянське інформбюро констатувало завершення наступальної операції у Криму. Повідомлялося, що всього з 8 квітня по 12 травня знищено: танків і самохідних гармат — 188, літаків — 529, гармат — 775. Противник утратив убитими понад 50 тис. солдатів та офіцерів. Захоплено: танків і самохідних гармат — 111, літаків — 49, гармат — 2304, ешелонів із військовою технікою — 14, окремо вагонів із різним військовим майном — 2865.

За даними С. Михальова, із 260-тисячного угруповання від початку зосередження 17-ї армії у Криму німцям вдалося евакуювати морем та повітрям 137 тис. осіб, потрапило в полон

53 тис. У праці «Україна в полум'ї війни: 1941—1945» стверджується, що при евакуації німці та румуни в морі втратили близько 42 тис. вояків. За даними П. Карелля, з 8 квітня до 13 травня німці втратили вбитими та пораненими 31 700 осіб, румуни — 25 800, разом — 57 500 вояків. Крім того, втрати в морі при евакуації оцінюються майже у 20 тис. Зауважимо, що в розрахунках німецького дослідника не враховані полонені, яких було близько 61 500 осіб. Отже, загальне число втрат мало б сягнути 139 тис. Цифри дещо суперечливі, проте однозначно зрозуміло, що А. Гітлер зазнав нищівної поразки у Криму на кшталт сталінградської.

Втрати радянської сторони також були суттєвими і становили: 84 819 вояків, у т. ч. 17 754 осіб — безповоротні, 171 танк та САУ, 521 гармата й міномет, 179 бойових літаків.

Операція у Криму тривала 35 днів. В її ході було знищено 13 дивізій противника. Найважливішу стратегічну позицію на Чорному морі було вирвано з рук ворога. Перебазування головних сил Чорноморського флоту з Кавказького узбережжя в порти Криму забезпечувало сприятливіші умови для ведення бойових дій. Завершення протистояння у Криму дало змогу вивільнити значні сили сухопутних військ та авіації для використання на інших ділянках фронту. Втрата кримського плацдарму ослабила південний фланг німецьких військ, різко змінила стратегічну обстановку на Чорноморському театрі воєнних дій.

Згідно із сучасними поглядами російських військових істориків Кримська стратегічна наступальна операція поділялася на Перекопсько-Севастопольську 4-го Українського фронту і сил Чорноморського флоту (з 8 квітня до 12 травня) та Керченсько-Севастопольську — Окремої Приморської армії, 4-ї повітряної армії та сил Чорноморського флоту (з 11 квітня до 12 травня). На нашу думку, Севастопольську операцію (5—12 травня 1944 р.) слід виокремити як фронтову у складі Кримської стратегічної наступальної операції. Відповідно до цієї логіки на першому етапі Кримської стратегічної операції війська 4-го Українського фронту здійснили Перекопську фронтову наступальну операцію (8—15 квітня 1944 р.), а війська Окремої Приморської армії — Керченську фронтову наступальну операцію (11—16 квітня 1944 р.).

Як діяв Чорноморський флот ВМФ СРСР під час Другої світової війни?

Початковий етап війни на Чорноморському театрі воєнних дій порівняно з іншими морськими театрами мав певні особливості. Головним противником Чорноморського флоту в цей час стали не морські, як передбачалося, а повітряні і сухопутні сили.

Передвоєнними планами на Чорноморський флот покладалися такі завдання: активними мінними постановками і діями підводних човнів ускладнити прохід суднам противника в Чорне море; створення перешкод для перевезень через Чорне море військ та військових вантажів у порти ворожих держав, недопущення висадки морських десантів противника на радянське узбережжя, сприяння приморському флангу військ Червоної армії в її наступальних операціях; захист власних морських комунікацій.

Тут далися взнаки передвоєнні стратегічні прорахунки. Основними об'єктами знищення вважалися великі надводні кораблі. Оборона баз із суші не була розроблена у теоретичному плані та недостатньо підготовлена практично, оскільки вважалося, що противник загрожуватиме їм головним чином із моря і не зможе просунути на значну глибину радянської території. Тобто все націлювалося на боротьбу з противником на морському напрямі.

Проте вже у перші дні війна внесла свої корективи. Так, в оперативних планах Німеччини, зокрема групи армій «Південь», море визначалося лише межею зони її дії, тому вона не мала власних надводних кораблів у Чорному морі й розраховувала на використання румунських. Але румунський флот, незважаючи на надану Німеччиною допомогу, був надто слабким порівняно з Чорноморським флотом ВМФ СРСР. Загалом він налічував лише 4 ескадрені міноносці, 3 міноносці, підводний човен, 3 торпедні катери, 3 канонерські човни, 2 мін-

ні загороджувачі, 12 переобладнаних тральщиків, 10 катерів-тральщиків і малі допоміжні судна, що базувалися у Констанці та Суліні, 7 моніторів, 3 плавучі батареї і 13 сторожових катерів на Дунаї.

Радянський Чорноморський флот (командуючий флотом — віце-адмірал П.С. Октябрський, начальник штабу — контр-адмірал І.Д. Єлісеєв, член Військової ради — дивізійний комісар М.М. Кулаков) на початок війни був досить потужним оперативно-стратегічним об'єднанням, корабельний склад якого налічував 1 лінійний корабель, 6 крейсерів, 3 лідери і 14 есмінців, 2 сторожові кораблі, 12 тральщиків, 24 малі мисливці за підводними човнами та ін. Основну ударну групу становили 47 (44 боєготових) підводних човнів, 78 торпедних катерів та військово-повітряні сили (625 літаків різних типів) і доволі сильна берегова оборона. До складу ЧФ входили Дунайська (до листопада 1941 р.) і Азовська (з липня 1941 р.) військові флотилії. На початок війни Чорноморський флот мав у своєму розпорядженні розвинену систему базування (головна база — Севастополь, військово-морські бази — Одеса, Миколаїв, Новоросійськ, Батумі). Водночас одним із катастрофічних недоліків системи базування флоту, що проявилось у перші ж місяці війни, стала відсутність підготовлених опорних пунктів на Кавказькому узбережжі. Загалом же на початок війни Чорноморський флот володів значною перевагою над флотом противника, що забезпечувало його повне панування на морі.

Готуючись до війни, військово-політичне керівництво Німеччини врахувало цю обставину і вирішило протидіяти переважаючому противнику силами своєї авіації, ще напередодні війни зосередивши на румунських аеродромах 1135 літаків, у т. ч. 420 бомбардувальників.

З початком війни характерним особливим і важливим завданням німецької авіації на Чорноморському театрі воєнних дій було ведення блокадних дій з метою «закупорювання» сил радянського флоту у військово-морських базах, пунктах базування і портах шляхом мінування донними неконтактними морськими мінами стратегічних фарватерів, вузькостей, маневрених плес флоту, акваторій портів, гаваней із подальшим його знищенням. Це мало забезпечити безперешкодне просування приморських флангів німецьких армій до Одеси, Миколаєва і Севастополя та припинити підвезення до них озброєння, боєприпасів і продовольства, а надалі — забезпечити сприятливий оперативний режим для дій німецьких сил на чорноморських морських комунікаціях, запобігти можливим операціям радянського флоту проти румунських портів, насамперед Констанци, звідки поставляли нафту для німецької армії та італійського флоту.

Бойові дії на Чорному морі почалися 22 червня 1941 р. о 03:15 год. раптовим груповим нальотом німецької авіації на головну базу радянського Чорноморського флоту — Севастополь, на Одесу та Ізмаїл, а також артилерійським обстрілом населених пунктів і кораблів на Дунаї.

Чорноморський флот із початком війни не встиг повністю розосередитися і розгорнутися. Але завчасне та швидке переведення усіх сил флоту в бойову готовність № 1 (Директива наркома ВМФ СРСР М.Г. Кузнєцова від 21 червня 1941 р. № зн/87 про перехід на підвищену бойову готовність та директива від 22 червня 1941 р. № зн/88 про можливість раптового нападу німців) забезпечило успішне відбиття першого нальоту німецьких літаків, який тривав до 03:50 год. Ще о 03:06 год. начальник штабу флоту І.Д. Єлісеєв наказав відкрити вогонь по німецьких літаках, які вторглися у повітряний простір СРСР і йшли курсом на Севастополь: фактично це був перший бойовий наказ на відсіч агресії. Тоді в результаті вжитих заходів флот не втратив жодного бойового корабля чи літака.

Але у перші дні війни німецькі мінні постановки створили надзвичайну напругу для судноплавства в районі головної бази Чорноморського флоту і спричинили серйозні втрати у бойових кораблях і допоміжних суднах: 22 червня на зовнішньому рейді Севастополя на міні підірвався і затонув морський буксир «СП-12» (це була перша втрата радянського Чорноморського флоту у війні); 24 червня — 20-тонний плавучий кран; 30 червня — парова шаланда «Днепр»; 1 липня — есмінець «Быстрый».

В умовах початкового періоду війни головними завданнями Чорноморського флоту стали сприяння приморському флангу сухопутних військ в оборонних і наступальних операціях, порушення морських комунікацій противника, захист власних комунікацій і забезпечення перевезень, оборона військово-морських баз, завдання ударів (силами надводних кораблів і авіації) по об'єктах противника на його території та узбережжі. Це дало змогу стримати перший натиск німецько-румунських військ, не допустивши форсування ними прикордонних річок.

У перші дні війни командування Чорноморського флоту припустилося низки грубих помилок із трагічними наслідками. Так, із 23 червня по 21 липня Чорноморський флот відповідно до планів перших операцій без урахування обстановки, що склалася в районі Севастополя, Одеси, Новоросійська, Туапсе, Батумі, у Керченській протоці та біля оз. Устричне, в оборонних мінних загородженнях виставив понад 7300 мін і 1378 мінних захисників, що становило відповідно 61 % і 50 % усього наявного на флоті мінного запасу. Ці загородження створили насамперед загрозу радянському судноплавству та спричинили втрати власних кора-

блів і суден. Помилки в оцінці обстановки зумовили витрату невиправдано великих зусиль флоту на підготовку відбиття висадки морських десантів спочатку на Кримське, а згодом — і Кавказьке узбережжя. Значні сили призначалися для ведення розвідки й несення дозорної служби, утримання впродовж тривалого часу на високому рівні готовності значних угруповань авіації, надводних кораблів і підводних човнів.

З перших днів війни одним із головних завдань Чорноморського флоту вважалися дії з порушення морських комунікацій противника, які для нього мали важливе значення. Ворог здійснював ними перевезення стратегічної сировини (румунської нафти) та військових вантажів. Чорноморський флот завдавав ударів по нафтопромислах у районі Плоєшті, нафтовій комунікації Плоєшті — Констанца та порушував морські перевезення по лінії Констанца — Босфор. Це завдання виконували надводні кораблі, підводні човни та авіація.

Першого удару по Констанці завдала авіація флоту (2-й мінно-торпедний авіаційний полк і 40-й бомбардувальний авіаційний полк) вже у ніч на 23 червня. Всього за перший місяць війни лише на Констанцу було здійснено 25 нальотів за участю 191 літака.

Показовою і трагічною виявилася набігова операція на Констанцу, що виконувалася з метою обстрілу нафтосховищ 25—26 червня загоном легких сил у складі лідерів «Харьков» і «Москва» за підтримки крейсера «Ворошилов», есмінець «Сообразительный» і «Смышленный». Кораблі з відстані 100—140 кабельтових змогли випустити всього 350 снарядів 130-мм калібру і самі потрапили під вогонь 280-мм берегової батареї противника. Під час операції загинув лідер «Москва», який підірвався на мінному загородженні противника. Результати операції виявили безліч недоліків — насамперед у питаннях планування, розвідки та взаємодії різнорідних сил флоту.

У 1942 р. кораблі Чорноморського флоту зривали постачання і поповнення приморського угруповання ворога на прибережних комунікаціях (Севастополь — Феодосія — Керч — порти Азовського моря).

Одним із основних завдань Чорноморського флоту була оборона військово-морських баз, приморських міст і окремих плацдармів як важлива складова стратегічної оборони в цілому. Найпоказовішими були оборона Одеси та оборона Севастополя.

Дії в районі Одеси, що тривали у період із 5 серпня по 16 жовтня 1941 р. проти військ 4-ї румунської армії й були оборонною операцією військ Окремої Приморської армії (генерал-лейтенант Г.П. Софронов, із 5 жовтня — генерал-майор І.Є. Петров), проводилися також силами та засобами Одеської військово-мор-

ської бази (контр-адмірал Г.В. Жуков) і Чорноморського флоту (віце-адмірал П.С. Октябрський). Незважаючи на п'ятикратну перевагу, противнику не вдалося оволодіти містом із ходу. 19 серпня було створено Одеський оборонний район (ООР), що підпорядковувався Чорноморському флоту, організовано взаємодію сухопутних військ із силами флоту. Постачання міста здійснювалося транспортними суднами та бойовими кораблями Чорноморського флоту. Останні, крім того, підтримували оборону вогнем своїх гармат. Проте просування німецьких військ до Перекопського перешийка і зростаюча загроза Криму позначилися й на обороні Одеси. До кінця вересня 1941 р. місто залишилося в глибокому ворожому тилу, і подальша його оборона в цих умовах стала недоцільною. Ставка ВГК ухвалила рішення евакуювати ООР і за рахунок його військ підсилити оборону Кримського півострова.

Евакуація ООР почалася 1 жовтня та пройшла приховано від противника, який лише через деякий час здогадався про відхід військ з Одеси. До вечора 16 жовтня його передові частини ввійшли до Одеси. За цей час було вивезено до 86 тис. захисників Одеси та 15 тис. осіб цивільного населення, 462 гармати, 14 танків, 1400 автомобілів, 25 тис. т вантажів. Тільки у ніч на 16 жовтня з Одеси евакуювали 35 тис. радянських воїнів.

Не менш героїчною і водночас трагічною сторінкою історії Чорноморського флоту є оборона головної бази флоту — м. Севастополя, що тривала 250 днів (із 30 жовтня 1941 до 4 липня 1942 року).

До війни Севастополь був підготовлений для оборони лише з моря і повітря. Система сухопутної оборони почала створюватися в липні 1941 р.

Місто було блоковане з повітря та моря. До блокадного Севастополя з кавказьких портів безперервно доставляли продовольство, боєприпаси, озброєння і людське поповнення. Морські перевезення здійснювалися в умовах панування противника у повітрі, а з весни 1942 р. — при протидії його торпедних катерів і підводних човнів.

До середини червня 1942 р. захисники Севастополя почали відчувати нестачу боєприпасів, їхні сили виснажувалися. Командуючий обороною міста віце-адмірал П.С. Октябрський одержав дозвіл Ставки ВГК на евакуацію. Ганебним планом евакуації передбачалося вивезення *лише командного складу армії і флоту, евакуація ж решти військовослужбовців, у тому числі поранених, не передбачалася... Вони були приречені.*

З 25 липня 1942 р. розпочалася «Битва за Кавказ», що включала в себе сукупність оборонних (25 липня — 31 грудня 1942 р.)

і наступальних (1 січня — 9 жовтня 1943 р.) операцій радянських військ.

Сили Чорноморського флоту спільно з Азовською військовою флотилією підтримували війська трьох радянських фронтів і діяли на морських комунікаціях противника уздовж західного та північно-східного чорноморського узбережжя. Вони значно ускладнили противнику організацію перевезень, збільшили напругу його сил, що забезпечували рух транспортів.

На Чорному морі у період кінця 1941 — 1943 року були проведені найбільші морські десантні операції Великої Вітчизняної війни, які мали не лише тактичне, а й оперативне та стратегічне значення. У цей період Чорноморський флот (не враховуючи дії флотилій, що входили до його складу) висадив 13 морських десантів. Яскравими сторінками в історії Чорноморського флоту стали десанти в районі Південної Озерейки та Станички (район Мисхако) у лютому 1943 р., оборона «Малої землі», Новоросійська десантна операція 1943 р., Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943 р.

Важливе місце посідає найбільша в історії війни Керченсько-Феодосійська стратегічна десантна операція військ Закавказького (із 30 грудня — Кавказького) фронту, сил Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.), проведена з метою оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для звільнення Криму. В результаті цієї операції вдалося запобігти вторгненню противника на Північний Кавказ, очистити від ворога весь Керченський півострів, а на захопленому плацдармі розгорнути війська Кримського фронту та зірвати другий штурм Севастополя.

Оволодіння плацдармом у районі Станички позбавило противника можливості використовувати Новоросійський порт і створило сприятливі умови для вигнання ворога з Новоросійська.

У вересні 1943 р. війська Північно-Кавказького фронту і Чорноморський флот провели Новоросійсько-Таманську наступальну операцію. У взаємодії з військами 18-ї армії флот здійснив Новоросійську десантну операцію (9—16 вересня), яка завершилася звільненням міста-порту.

В результаті Керченсько-Ельтигенської десантної операції (31 жовтня — 11 грудня 1943 р.) сили Північно-Кавказького фронту, Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії захопили важливий плацдарм на Керченському півострові, який утримували до початку Кримської операції 1944 р.

До квітня 1944 р. для радянських військ на південній ділянці радянсько-німецького фронту склалася сприятлива ситуація для звільнення Одеси і Криму.

Одеська наступальна операція проводилася військами 3-го Українського фронту в період із 26 березня по 14 квітня 1944 р. за сприяння сил Чорноморського флоту і взаємодії з 2-м Українським фронтом з метою визволення Одеси і виходу на державний кордон із Румунією.

Її наслідком став розгром одеського угруповання противника і звільнення всієї північно-західної частини Чорноморського узбережжя з портами Одеса, Очаків, Херсон, Миколаїв. Чорноморський флот отримав можливість перебазувати у північно-західний район Чорного моря легкі сили та авіацію. Це ще більше ізолювало з моря кримське угруповання противника.

У період із 8 квітня по 12 травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією провели Кримську стратегічну наступальну операцію, в результаті якої противника було витіснено з Криму і створено сприятливі умови для подальшого наступу на Балкани.

9 травня ворога вибили із Севастополя, а 12 травня були розгромлені залишки німецьких військ, що відійшли на мис Херсонес. Чорноморський флот повернувся на свою головну базу — у Севастополь.

Під час бойових дій на морі противник повністю втратив 102 судна, зазнали пошкоджень понад 60 різних суден і бойових кораблів, а під час евакуації німецьких військ із Криму з понад 200 суден, що брали участь в евакуації, 160 були затоплені або зазнали ушкоджень. За даними противника, з 3 до 13 травня було втрачено на переході морем до 42 тис. солдатів і офіцерів.

Влітку 1944 р. Чорноморському флоту і Дунайській військовій флотилії (створена у квітні 1944 р.) було поставлено завдання спільно з військами 2-го і 3-го Українських фронтів оточити і знищити ясько-кишинівське угруповання противника (Ясько-Кишинівська стратегічна наступальна операція з 20 до 29 серпня) і в подальшому, розвиваючи успіх, вивести Румунію з війни. Чорноморський флот силами авіації, підводних човнів та надводних кораблів прикривав фланги радянських військ від ударів з моря, підтримував вогнем частини, що діяли на приморських ділянках фронту, порушував прибережні морські сполучення противника, висаджував морські десанти у тил і на фланги противника та надавав допомогу при форсуванні Дністровського лиману та Дунаю.

До кінця дня 23 серпня головні сили 3-ї румунської армії, що діяли на приморському напрямку, виявилися оточеними і притиснутими до моря. У зв'язку із проривом кораблів до Дунаю та висадкою десанту в село Жебріяни противник позбувся останніх

шляхів відступу і склав зброю. 26 серпня здалася румунська річкова флотилія. 27 серпня угруповання сил Чорноморського флоту оволоділи важливою військово-морською базою противника — Суліною, а 29 серпня — Констанцею. Румунська армія повністю капітулювала, а із 25 німецьких з'єднань 18 були оточені й знищені. Під час цієї операції сили Дунайської флотилії переправили через річку понад 178 тис. військовослужбовців, 8159 автомашин, 340 танків, 422 трактори і тягачі, 2204 гармати і велику кількість боєприпасів.

Під час операції у Болгарії, що почалася 8 вересня, сили Чорноморського флоту спочатку блокували порти Варна і Бургас, а потім за допомогою висаджених десантів оволоділи цими портами до підходу сухопутних військ, чим зірвали евакуацію військ противника і вивезення матеріальних цінностей. У цій обстановці понад 70 німецьких кораблів і суден було затоплено поблизу Варни, а 3 підводні човни німці змушені були затопити самі біля берегів Туреччини. О 22.00 год. 9 вересня бойові дії в Болгарії припинилися, а 16 вересня 1944 р. завершилося ведення воєнних дій на Чорному морі. Після цього Чорноморський флот був виключений зі складу діючих об'єднань (він перебував у складі діючої армії 1183 доби).

За роки Другої світової війни Чорноморський флот потопив і пошкодив 508 кораблів і суден противника, знищив значну кількість його опорних пунктів, живої сили та військової техніки, забезпечив перевезення морем близько 2 млн осіб, понад 8 млн т військових і народногосподарських вантажів. Загальні ж втрати особового складу Чорноморського флоту були незрівнянно трагічнішими: вони сягали майже 100 тис.

Мужність і героїзм моряків-чорноморців отримали справедливу високу оцінку. За бойові заслуги 18 кораблям, частинам і з'єднанням було присвоєно гвардійські звання, 44 — удостоєні почесних найменувань, 59 — нагороджені орденами, близько 55 тис. чорноморців нагороджено орденами і медалями, 228 особам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1965 р. Чорноморський флот був нагороджений орденом Червоного Прапора. Містами-героями стали Одеса, Севастополь, Новоросійськ і Керч.

Але, окрім парадної сторони, в оцінці дій Чорноморського флоту й незаперечних заслуг моряків радянська традиція в історіографії Другої світової війни ховає від прискіпливого ока дослідника багато питань, передусім же — основне: як могло трапитися, що, незважаючи на значну кількісну та якісну перевагу Чорноморського флоту Радянського Союзу над противником, його дії були, м'яко кажучи, недостатньо активними й мало ефек-

тивними. Це можна пояснити передусім бездарними стратегічними планами радянського військово-політичного керівництва щодо застосування флотів і тактичними прорахунками у довоєнний період; фатальними помилками командування флоту в оцінці воєнно-політичної обстановки, що складалася на театрі воєнних дій у різні періоди війни, ігноруванням набутого досвіду та здобутими висновками у бойовій діяльності флоту; прорахунками у розбудові системи базування флоту, які повною мірою проявилися у перші місяці війни на тлі повної відсутності необхідної інфраструктури на Кавказькому узбережжі; залученням сил флоту до невластивих їм завдань, наприклад перевезення військових вантажів до обложених міст, дій на суходолі тощо. Етичні ж оцінки діяльності командування під час таких ганебних операцій, як евакуація із Севастополя та багато інших, автори залишають на Суд Історії.

Яким чином відбувалася депортація народів Криму в часи Другої світової війни?

Репресивні акції проти населення Кримського півострова розпочалися у перші місяці німецько-радянської війни. Арешти «сумнівних» осіб відбувалися за підготовленими раніше списками. До числа «неблагонадійних» органи НКВС зараховували громадян, яких раніше вже репресували за політичними мотивами, а також представників так званих нелояльних народів — німців, болгар, італійців та румунів. Так, у «Спецповідомленні про хід операції з вилучення ворожих елементів у Кримській АРСР», датованому 6 вересня 1941 р., нарком внутрішніх справ автономної республіки Г. Карнадзе повідомляв начальника 2-го управління НКВС СРСР, комісарові державної безпеки 3-го рангу П. Федотову про те, що з початку нападу Німеччини на Радянський Союз унаслідок «чистки оборонних об'єктів [...] від соціально-чужого і політично підозрілого елементу» заарештовано 370 осіб (у містах — 200, у селах — 170 осіб). Найчисельнішою групою серед затриманих були німці — 198 осіб (на 10 вересня кількість заарештованих осіб німецької національності зростає до 225). Далі йшли росіяни — 104 особи; татари — 22; євреї — 19; болгар — 7; поляки — 4; румуни — 3; греки — 3 особи (на першу декаду вересня 1941 р. у тюрмах НКВС перебувало 10 греків; 3 іранці; 2 італійці; 2 угорці та австрійці; 1 чех). Переважну частину заарештованих жителів півострова було звинувачено у пронімецьких настроях та «шпигунстві» на користь держав-сателітів Третього райху.

Стрімкий наступ Вермахту змусив центральний апарат НКВС СРСР у серпні 1941 р. ухвалити рішення про негайну евакуацію всіх заарештованих кримчан до Іркутська. Разом із репресованими до Іркутської тюрми прибула і група слідчих на чолі з начальником слідчого відділення економічного відділу НКВС Криму молодшим лейтенантом держбезпеки Голкіним, яка отримала на-

каз у найкоротші терміни завершити слідчі дії і належним чином оформити справи для направлення їх до суду. Проте розгляд справ на 390 ув'язнених затягнувся до березня 1942 р. Причину затягування слідства начальник слідчого відділення економічного відділу НКВС Криму Голкін мотивував «відсутністю належної документації антирадянської діяльності, що проводилась обвинуваченими, в результаті чого необхідно було активно займатися внутрікамерною агентурною роботою, що природно відволікало від безпосередньо слідчої роботи». Аргументи стосовно невиконання завдання у визначений строк, наведені Голкіним у «Доповідній записці про проведену роботу у справах ув'язнених, евакуйованих в Іркутську тюрму» на ім'я народного комісара внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, є ще одним підтвердженням думки про те, що у початковий період війни репресії здійснювалися у превентивному порядку. Відсутність реальних доказів у «антирадянської агітації», «причетності до агентури іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів» переважної частини заарештованих жителів півострова не завадила слідчим на 13 березня 1942 р. оформити справи на 351 особу для передачі у суд та Особливу нараду при НКВС СРСР.

Одночасно з «викриттям антирадянських та підозрілих елементів» на початку війни у Криму набули поширення й етнічні чистки. У відповідності з постановою союзного уряду від 15 серпня 1941 р. було розпочато суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю. Перший етап операції тривав із 15 по 22 серпня 1941 р. З обставинами депортації радянських німців із півострова знайомить доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, надіслана секретареві Кримського обкому ВКП(б) В. Булатову на початку вересня 1941 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Для проведення операції по евакуації обкомом ВКП(б) і нами (органами держбезпеки. — *Авт.*) було надіслано на місця відповідальних працівників, які за участі міськкомів, райкомів ВКП(б) і ВЛКСМ та райрад із залученням партійно-радянського активу провели всю цю роботу [...] в основному [...] 22/VIII ц/р. Усього евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов'язаних із німцями, інших національностей (росіяни, поляки, татари, одружені з німкенями та навпаки) 59 744 чол. Усі евакуйовані були повантажені в 1299 вагонів і спрямовані без охорони в Орджонікідзевський край — у супроводі виділених нами, райкомами ВКП(б) і райрадами начальників ешелонів. На кожний вагон було виділено з числа евакуйованих старост [...] У ряді районів евакуації підлягали цілі села та колгоспи. Для організації догляду за худобою, охорони залишеного майна та проведення поточних робіт було виділено колгоспників — росіян, татар, євреїв із суміжних кол-

госпів. Спочатку новина про евакуацію стривожила німецьке населення, мали місце факти відмови, панічні та провокаційні розмови (поповзли чутки: «Німців повезуть морем і там усіх потоплять». — *Авт.*). Після проведеної відповідної роз'яснювальної роботи із залученням німців із числа партійно-комсомольського та радянського активу населення розпочало підготовку до евакуації і протягом однієї доби було готове до відправки».

Насправді «евакуація» німців проводилася поспіхом, із багатьма «технічними ускладненнями»: громадянам «забули» повідомити, куди і чому їх вивозять, скільки часу вони пробудуть у дорозі, який запас провіанту треба мати із собою. Крім того, один зі спецешелонів, в якому перебували депортовані німці, 28 серпня 1941 р. поблизу станції Ізобільна зазнав аварії, внаслідок чого постраждали 40 осіб.

Другий етап «евакуації» представників «неблагонадійної нації» з Криму (за планом — близько 1500 осіб) органи держбезпеки перенесли на пізніший термін через нестачу залізничного транспорту. Згідно з офіційними даними чергова фаза розпочалася 8 вересня 1941 р., а завершилася вже наступного дня. Цього разу в спецвагонах, що попрямували вглиб країни, опинилося 1440 етнічних німців. Таким чином, упродовж серпня — вересня 1941 р. до Орджонікідзевського краю було депортовано 61 184 особи німецької національності (за іншими даними — 65 тис. німців).

Наступна етнічна чистка в регіоні припала на січень 1942 р., після успішно проведеної Керченсько-Феодосійської десантної операції, в ході якої було витіснено німецько-румунські війська з Керченського півострова. У донесенні заступнику наркома оборони СРСР, армійському комісару 1-го рангу Л. Мехлісу від 31 січня 1942 р. нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе рапортував: «Відповідно до ваших вказівок, нами за один день, упродовж 29 січня 1942 р., завершено операцію з вилучення та виселення італійського населення, що проживало на Керченському півострові. Виселено за межі Криму (в Казахстан. — *Авт.*) 135 італійських родин, усього — 416 чол.: чоловіків — 97, з них італійців — 76, жінок — 162, дітей — 154, з них італійців — 136. Загалом італійців — 336 чол., росіян та інших національностей — 80 чол., що є членами родин».

Згодом дані про виселених італійців — громадян СРСР — було уточнено. У «Звіті про роботу НКВС Криму на Керченському півострові за період із 1 січня по 14 травня 1942 р.» вказувалось уже про депортацію 138 італійських родин, чисельністю 438 осіб. Услід за італійцями упродовж 4—10 квітня 1942 року змушені були залишити Керченський півострів і переселитися до Казахстану та Туркменської РСР 202 іноземні піддані — греки і турки.

Останніх органи держбезпеки заарештували як «державно небезпечні елементи» згідно з директивним листом № 157 Л. Берії від 4 квітня 1942 р., в якому вказувалось управлінню НКВС по Краснодарському краю і Керчі «негайно розпочати очищення Новоросійська, Темрюка, Керчі [...] від антирадянських, чужих і сумнівних елементів».

Процесу примусового виселення з Керченського півострова «соціально-небезпечного елементу» передувала підготовча робота працівників НКВС, у ході якої впродовж лютого — березня 1942 р. було уточнено списки осіб, що підлягали арешту (126 осіб) та виселенню (894 сім'ї). Брак транспортних засобів призвів до переносу операції з 10 на 11 квітня 1942 р. Сама акція «зачистки» прифронтового району від «неблагонадійних» тривала всього 12 годин. За короткий проміжок часу, із 5-ї год. до 17-ї, карально-репресивні органи заарештували 73 особи і виселили 779 сімей, загальною чисельністю 2129 осіб.

Наступні масові кампанії «етнічних чисток» у Криму відбулися у травні — червні 1944 р., відразу після звільнення півострова від гітлерівських окупантів. На відміну від превентивних депортацій «неблагонадійних» національностей у початковий період війни масове виселення кримчан навесні — влітку 1944 р. здійснювалося на солідарній основі — як покарання цілих народів за «співпрацю» окремих їхніх представників з окупаційним режимом.

Заходи органів НКВС щодо «очищення» території Кримської АРСР від «антирадянських елементів» були застосовані у першу чергу проти кримських татар. Спираючись на постанову Державного комітету оборони (ДКО) СРСР від 11 травня 1944 р. № 5859сс «Про кримських татар», співробітники силових відомств у ході військової операції 18 травня 1944 р. депортували за межі Криму 180 014 осіб кримськотатарської національності.

Одночасно з виселенням із півострова татар, відповідно до постанови ДКО СРСР за № 5984сс від 2 червня 1944 р., підлягали депортації «німецькі пособники» з числа греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох червневих днів 1944 р. органи НКВС виселили з Криму на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська; Казахстан), Молотовську (нині Пермська), Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР усі сім'ї греків, вірмен та болгар у кількості 38 455 осіб (із них: греків — 16 006, вірмен — 9821, болгар — 12 628).

Депортованих із Криму було зараховано до категорії спецпоселенців, виселених довічно. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. вста-

новлював жорстоке покарання за втечу зі спецпоселення — 20 років каторжних робіт.

Режим спецпоселення для репресованих народів Криму було скасовано лише указами Президії ВР СРСР від 27 березня 1956 р. (для кримських греків, болгар, вірмен) і від 28 квітня 1956 р. (для кримських татар). Законодавчі акти вищого органу державної влади СРСР, хоча й передбачали звільнення з-під адміністративного нагляду спецпоселенців із Криму, однак повністю позбавляли їх права на компенсацію втраченого при виселенні майна та забороняли повернутися в місця колишнього проживання. Обмеженість та непослідовність прийнятих у 2-й половині 1950-х рр. нормативних документів, які повністю відкидали національну самобутність кримських татар, спричинили піднесення кримськотатарського національного руху — самовідданої та послідовної боротьби нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому Конституціями СРСР та УРСР.

Новий етап подолання наслідків депортації народів Криму було започатковано наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. в умовах перебудови радянської командно-адміністративної системи та руйнації СРСР. 14 листопада 1989 ВР СРСР ухвалила декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав». Згодом з'явилася низка нормативних актів, зокрема Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. та Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих народів» від 26 квітня 1991 р., які передбачали пільги для депортованих, виділення коштів для тих, хто висловив бажання повернутися на старі місця проживання. Упродовж 1990—2010 рр. питаннями, пов'язаними із депортацією народів Криму, опікувався Державний комітет України у справах національностей та міграції.

Як депортували кримських татар у 1944 р.?

11 травня 1944 р. ДКО СРСР видав постанову «Про кримських татар», в якій детально розписувався механізм депортації корінних жителів Криму. Як це було практично завжди, акцію наказувалося виконати «сталінськими» темпами — до 1 червня, а в її ході виселити всіх (!) татар із території Криму і розмістити їх в Узбецькій РСР.

Спецпереселенцям дозволялося взяти із собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд і продовольство в кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, будівлі, надвірні господарські споруди, меблі, присадибні ділянки слід було передати місцевим органам влади, усю продуктивну й молочну худобу, домашню птицю — органам наркомм'ясомолпрому, сільгосппродукцію — наркомзагу СРСР, коней та іншу робочу худобу — наркомзему СРСР, племінну худобу — наркомрадгоспів СРСР. Прийом худоби, зерна, овочів, інших видів сільськогосподарської продукції належало здійснювати з виписуванням обмінних квитанцій на кожен населений пункт і кожне господарство. НКВС СРСР, наркомзему, наркомм'ясомолпрому, наркомрадгоспів та наркомзагу СРСР доручили до 1 липня надати до РНК СРСР пропозиції про порядок повернення за обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятих від них худоби, домашньої птиці та сільськогосподарської продукції. Для організації цієї роботи на півострів прибула спеціальна урядова комісія.

Транспортування депортованих покладалося на наркомат шляхів сполучення СРСР за окремим графіком. Наркомат здоров'я СРСР мав надати для кожного ешелону одного лікаря і двох медичних сестер із відповідним запасом медикаментів та забезпечити медико-санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі. Наркомату торгівлі СРСР належало організувати щоденне гаряче харчування і кип'яток на маршрутах.

Партійно-радянське керівництво Узбецької РСР зобов'язувалося прийняти і розмістити в радгоспах, сели-

щах, колгоспах, підсобних господарствах, на підприємствах і в заводських селищах для використання в сільському господарстві та промисловості 140—160 тис. кримських татар. У кожній області УзРСР формували спеціальні комісії, а в районах — «трійки», на які покладалась відповідальність за прийом і розміщення спецпоселенців, залучення гужового транспорту для їх перевезення до місць розселення, наділення присадибними ділянками, надання допомоги будівельними матеріалами для зведення житла. Водночас у районах розселення спецпоселенців створювалися спецкомендатури НКВС для нагляду за цим «конtingентом».

Сільгоспбанк зобов'язувався надавати спецпереселенцям позики у сумі до 5 тис. руб. на сім'ю терміном на 7 років для зведення житла на новому місці. Наркомзаг СРСР мав передати до Узбецької РСР певну кількість борошна, круп та овочів для розподілу серед спецпоселенців рівними частинами впродовж червня, липня і серпня 1944 р. на безоплатній основі (в рахунок прийнятих від них у місцях виселення сільськогосподарської продукції та худоби). Наркомат фінансів СРСР повинен був асигнувати на проведення цих заходів 30 млн руб.

20 травня 1944 р. заступник наркома державної безпеки СРСР Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов повідомляли Л. Берії про наслідки операції. Її було проведено за два дні, й завершилася вона 20 травня о 16-й годині. 180 014 кримських татар 67 ешелонами вивезли у східні райони країни. Крім того, райвійськкомати Криму мобілізували 6 тис. татар призовного віку, які за нарядами з Головупраформу Червоної армії вивозилися до міст Гур'єв, Рибінськ, Куйбишев. За вказівкою Л. Берії, 8 тис. осіб (із них 5 тис. становили татари) спрямовувалися в розпорядження тресту «Московвугілля».

Таким чином, загалом із Кримської АРСР було вивезено 191 044 особи татарської національності.

Під час депортації татар було заарештовано 1137 осіб «антирадянського елементу», а всього за час операції з виселення звинувачених у «колаборації» — 5989 осіб. У цей час було вилучено 10 мінометів, 173 кулемети, 192 автомати, 2650 гвинтівок, 46 603 шт. боєприпасів, а за весь період акції з депортації жителів півострова різних національностей — 49 мінометів, 622 кулемети, 724 автомати, 9888 гвинтівок, 326 887 шт. боєприпасів. Як доповідали у Москву виконавці, у ході операції жодних ексцесів не виникало.

Депортації охопили також представників інших етнічних груп, які населяли Кримський півострів. Згідно з постановою ДКО від 2 червня 1944 р. примусовому виселенню підлягали болгари, греки та вірмени, постановою від 24 червня 1944 р. — місцеві жителі Криму турецького, грецького, іранського підданства, які

мали прострочені паспорти інших держав. До Ферганської області УзРСР у відповідності з останнім документом було вивезено 3652 особи (3531 — грецького, 105 — турецького, 16 осіб — іранського підданства).

А загалом у момент прибуття на спецпоселення було взято на облік виселених із Криму 228 392 особи, з них — 224 740 відповідно до постанов від 11 травня та 2 червня 1944 р.

Ще одним специфічним контингентом спецпереселенців із Криму стали жінки, звинувачені у зв'язках з окупантами. Найбільша партія їх була одночасно покарана саме у Криму. 7 травня 1944 р. Б. Кобулов та І. Серов звернулися до Л. Берії щодо дозволу виселити з Криму, окрім інших контингентів, «близько 1000 повій, які проживали на курортах і в містах Чорноморського узбережжя». Цю акцію було реалізовано, хоча й не відомо, в яких масштабах.

Уже після смерті Й. Сталіна, у липні 1953 р., міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов звернувся до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова із клопотанням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, у тому числі й жінок, депортованих із Криму «за зв'язки з окупантами». Тоді цю пропозицію проігнорували. Цих жінок почали поступово звільняти з травня 1955 р., водночас забороняючи більшості з них проживання в режимних місцевостях.

Технології депортації величезних мас громадян було апробовано ще в довоєнні роки, вони стали одним із найодіозніших засобів терору більшовицької верхівки держави проти власного народу. З огляду на міжнародне право їх кваліфікують як злочини проти людства. Депортації супроводжувалися порушенням усіх громадянських прав жителів Кримського півострова, спричинили масовий посттравматичний синдром і соціально-економічні наслідки, які залишаються не подоланими й донині.

Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни?

Упродовж тривалого часу ідеологічно заангажовані радянські автори у засобах масової інформації та наукових виданнях наполегливо тиражували і популяризували тезу про суцільну «зраду» кримських татар. Водночас замовчувалися факти опору кримськотатарського народу нацистському окупаційному режиму в 1941—1944 рр. у Криму. Залишалися невідомими приклади мужності й звитяги представників кримськотатарського народу, які боролися з ворогом у складі частин та з'єднань Червоної армії, партизанських загонів, підпільних організацій. Відомо, що з 560 тис. кримських татар, які проживали на території СРСР, 137 тис. було мобілізовано до Червоної армії, 56 тис. із них загинули до 1944 р. в боротьбі з гітлерівцями.

Теза про те, що кримські татари вкрай вороже ставилися до радянської влади та масово співпрацювали з нацистами, лягла в основу спільного наказу наркомів внутрішніх справ СРСР Л. Берії та держбезпеки СРСР В. Меркулова «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 12 квітня 1944 р. Хоча кримські татари у цьому секретному документі прямо й не згадувалися, під поняттям «очищення території» від «зрадників Батьківщини і запродавців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів» малосся на увазі завдання удару в першу чергу по них. Для виконання цього завдання до Криму було спрямовано 5 тис. оперативних працівників НКВС і НКДБ СРСР. Крім того, до секретної операції залучалося 20 тис. бійців та офіцерів внутрішніх військ НКВС. До заходу ретельно готувалися. Щоби пересвідчитись у цьому, достатньо ознайомитися зі спецповідомленнями начальника 2-го оперсектору НКВС — НКДБ СРСР у Криму І. Пяшева, начальника Феодосійського оперсектору НКВС — НКДБ СРСР у Криму Г. Бежанова,

начальника Сімферопольського оперсектору НКВС — НКДБ СРСР у Криму І. Шередеги. Наприкінці квітня — на початку травня 1944 р. вони інформували керівництво НКВС — НКДБ щодо національного складу окремих районів півострова. Надалі всі крапки над «і» розставила постанова Державного комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р., підписана Й. Сталінім. Згідно з нею визначалося: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р.» Водночас керівництво НКВС та НКДБ СРСР вважало за можливе завершити всю операцію з депортації кримських татар достроково — до 18—20 травня. «Підвищені зобов'язання» було виконано. Згідно із графіком операція з «детатаризації» Криму мала розпочатися вранці 18 травня. Проте, як стверджують очевидці, в окремих селах та містах (Сімферополь, с. Ак-Баш Акмечетського району та ін.) акція з виселення корінного народу набула обертів уже пізно ввечері 17 травня. 20 травня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов та заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов доповідали вищому партійно-державному керівництву, що заплановану операцію завершено о 16-й год. 20 травня. В її ході було депортовано 180 014 осіб. Якщо врахувати кількість мобілізованого Головним управлінням формування Червоної армії спецконтингенту, спрямованого на провідні промислові об'єкти країни, то загальна кількість вивезених татар становила 191 044 особи.

Наведена в офіційних документах статистика викликала сумніви серед дослідників. Так, А. Наберухін полемізував із тими, хто стверджував, що операція з виселення кримських татар пройшла без «ексцесів» і не призвела до численних людських втрат, як це мало місце з іншими депортованими народами. За підрахунками А. Наберухіна, дорогою до Узбекистану померла не 191 особа, як подавалося в офіційній звітності, а 7889. Обстоюючи свої висновки, автор писав: «Останню цифру — 191 чол. — найімовірніше, штучно “вирахували” обліковці з НКВС чи НКДБ, як одну тисячну (0,1 %) від офіційного числа всіх завантажених на залізничних станціях Криму — 191 044 чол. Насправді ж людські втрати становили не менш, як 4,1 % (7889 чол. від 191 044 осіб), тобто в офіційній, навіть закритій, статистиці вони були зменшені принаймні в 40 разів».

Перші 7 ешелонів із кримськими татарами прибули до Узбекистану 1 червня 1944 р., наступного дня — 24, 5 червня — 44, 7 червня — 54 ешелони. 8 червня керівництво НКВС Узбекистану повідомило наркомові внутрішніх справ Л. Берії про те, що

прийняття ешелонів зі спецпоселенцями з Криму завершено. Усього до Узбецької РСР було депортовано 35 275 сімей кримських татар. Географія розселення виглядала так: Ташкентська область — 56 641, Самаркандська — 31 604, Андижанська — 19 773, Ферганська — 16 096, Наманганська — 13 431, Кашкадар'їнська — 10 012, Бухарська область — 4047 осіб. Переважну більшість кримських татар було направлено в колгоспи (87 116 осіб) і радгоспи (30 315). Інші поповнили підприємства та новобудови (34 173). Проте проблему працевлаштування виселених удалося розв'язати лише за три роки.

В умовах спецпоселення кримськотатарський народ зазнав значних і непоправних втрат, які на основі наявних архівних джерел не піддаються точним обрахункам. Так, актив кримськотатарського національного руху, міжнародні правозахисні організації стверджують, що в умовах спецпоселення загинуло 46,2 % кримських татар. Водночас, за даними відділу спецпоселень НКВС, у «період з 1.07.1944 по 1.07.1945 рр. в Узбекистані померло 22 355 спецпоселенців — кримських татар».

Значними були й матеріальні втрати, яких зазнав кримськотатарський народ у процесі масової депортації. Після виселення обліком конфіскованого майна займалася комісія РНК СРСР. Вона нарахувала 25 561 будинок, 15 000 дворових забудов, 18 736 земельних наділів, на яких зростало 130 тис. кущів винограду і 110 тис. плодкових дерев. Крім того, було взято на облік 15 740 голів великої рогатої худоби, 44 276 овець та кіз, 4450 коней, 3916 бджолосімей і 11 311 птахів. Більшу частину вилученого майна було передано до державних установ або реалізовано населенню. За твердженням керівного ядра кримськотатарського національного руху, кримські татари втратили майна на 537 млн руб. колективної та 2,4 млрд руб. особистої власності. За відомостями, поданими Раді Безпеки ООН в 1973 р., кримські татари втратили 25 млн книг, підручників, посібників, обладнання 861 школи, 263 клуби, фонди 180 бібліотек. Подібні факти переконливо свідчать про бажання сталінського режиму не лише позбавити кримськотатарський народ своєї Батьківщини, а й відлучити від його власної історії, культури, багатовікових традицій.

Які соціальні, економічні, етноконфесійні та політичні наслідки мала війна для кримського соціуму?

В офіційних документах ідеться про те, що населення півострова скоротилося в 3,4 раза. Так, із мобілізованих міськвійськкоматом Сімферополя на фронтах загинула 7831 особа. Поіменний підрахунок розстріляних мешканців міста виявив 1495 осіб, з яких 1157 — це жертви геноциду — євреї, кримчаки, цигани. Усі інші — або активні учасники Опору, або заручники.

Загалом по Криму було розстріляно, знищено у таборах і в'язницях 135 177 радянських громадян. Крім того, окупаційна влада відправила до Німеччини найбільш працездатну частину населення — 85 447 осіб. У Керчі на момент вступу радянських військ залишалось тільки 11 місцевих жителів, у Севастополі — 1 % від довоєнної кількості населення.

У радянську добу було прийнято всі завдані збитки покладати на окупантів. Насправді причинами величезних матеріальних втрат стали різні чинники. Одним із них слід вважати організовану евакуацію промислових підприємств, обладнання, транспорту, а також установ освіти, культури, охорони здоров'я тощо. 26 серпня 1941 р. Рада з евакуації дозволила Раднаркому Кримської АРСР утворити у Сімферополі евакопункт 1-го класу, а у Севастополі, Керчі, Євпаторії, Феодосії та Джанкої — 2-го класу. Передбачалося вивезти 85 тис. робітників і службовців, причому 35 тис. — залізницею, а решту — морем. Сільські жителі в розрахунок не бралися. Вони якщо й рятувалися, то разом із худобою. Її вивезли в набагато більшій кількості — 700 тис. голів. Секретар обкому В. Булатов згодом дуже шкодував, що не вдалося вивезти трактори та сільгоспреманент. Близько 4 тис. тракторів так і залишилися невідправленими в Керчі. Оскільки евакуація здійснювалася в основному морським транспортом, вона супроводжувалася великими втратами. Тільки на потопленому гітлерівцями теп-

лоході «Вірменія» загинуло 3 тис. осіб. Було вивезено консервні заводи Сімферополя, Керченський суднобудівний, завод імені Орджонікідзе, металургійний завод імені Войкова. При цьому було втрачено багато культурних цінностей. Лише в останній момент удалося врятувати картинну галерею Айвазовського і Севастопольську панораму. Під час переправи через Керченську протоку загинула частина документів Кримського державного архіву.

Радянські війська, які відступали, знищували промислові об'єкти, а також устаткування і майно, яке з різних причин не могли вивезти. Напередодні залишення міст співробітники НКВС мінували і підривали все, що могло бути використане окупантами. У Сімферополі таким чином вивели з ладу електростанцію, консервний завод імені Кірова, «Пасаж» та інші підприємства й заклади.

Своєю чергою відступаючі німецько-румунські війська також усе знищували. Завдяки зусиллям підпільників Сімферополя немало підготовлених до вибуху об'єктів вдалося врятувати. Відбувалося плундрування сіл, жителі яких співпрацювали з партизанами. Цей процес почався в 1942 р. знищенням карателями грецького села Лаки і тривав до кінця окупації. Лише у січні 1944 р. зникли села Аргін, Баксан, Казал, Кутур, Нейман, Ефендікой.

Із Криму було вивезено 77 паровозів, 17 848 автомобілів, 642 трактори. У 3,7 раза скоротилося поголів'я худоби, у 5,2 раза — коней. Загальний обсяг завданих півострову збитків оцінювався у 20 млрд руб., у тому числі безпосередньо майно громадян — 4,7 млрд.

Війна та репресивна політика окупантів і радянських властей завдали непоправної шкоди міжнаціональним відносинам. В атмосфері масового психозу і шпигуноманії у серпні 1941 р. з Криму було вислано 50 тис. німців і 10 тис. австрійців, угорців, італійців, румунів. Після звільнення півострова від окупантів було депортовано 183 155 кримських татар. Потім на спецпоселення відправили 9621 вірменина, 12 422 болгарина, 15 040 греків, 1119 німців, 3652 піддані інших держав. Масового розмаху набули мародерство, грабунки покинутих жителів.

Виправдовуючи свої дії, влада запустила механізм пропаганди, звинувативши депортовані народи у «зраді Батьківщині», що на багато десятиліть породило роз'єднаність і взаємну недовіру серед населення. Із втратою корінних жителів, які вмiли господарювати у специфічних природно-кліматичних умовах півострова, кримська економіка почала різко занепадати.

У чому полягають міжнародне значення та актуальність уроків Кримської конференції 1945 р.?

Минуло 70 років, як 4—11 лютого 1945 р. у Лівадійському палаці в Ялті, колишній резиденції російських імператорів, відбулася друга зустріч лідерів трьох великих держав — тимчасових союзників по антигітлерівській коаліції — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта й У. Черчілля. Ялтинська (Кримська) конференція по праву стала символом нового світовлаштування після Другої світової війни, що ввійшло в історію під назвою «ялтинсько-потсдамської системи» міжнародних відносин. З нею, зокрема, пов'язують становлення нової наддержави — СРСР, що перетворився, за визначенням популярного в роки війни американського щотижневика «Look Magazine», у «високоєфективну й надто організовану сучасну державу». І, мабуть, важко не погодитись із твердженням радянської історіографії та окремих сучасних авторів про те, що «Ялта-45 стала найбільшим зовнішньополітичним успіхом Радянського Союзу, що дозволив закріпити його воєнні, стратегічні й геополітичні досягнення в період 1939—1945 років». Справді, в Ялті Сталін був не просто господарем зустрічі: він був господарем становища у відносинах між союзниками, а Рузвельт і Черчіль, за влучним зауваженням українського професора Гліба Цветкова, були «прямими нащадками аргонавтів», що, як і стародавні грецькі міфологічні герої, вирушили за «золотим руном» — тільки не в Колхиду, а в Крим.

Отже, Кримська конференція, як наголошував У. Черчіль у своїх мемуарах «Друга світова війна», мала дати відповіді на надзвичайно складні питання: відкритим було питання про форми співробітництва у післявоєнній Європі, лишалася проблема ставлення до фактично переможеної Німеччини, слід було вирішити, які засоби запропонує велика трійка для забезпечення майбутнього миру та відповідного глобального управління. Близь-

ка перемога спонукала до прийняття виважених стратегічних рішень.

Звісно, Черчілль, Сталін та Рузвельт мали власне уявлення щодо всіх цих питань. Зокрема, американський президент намагався налаштувати партнерів до конструктивних домовленостей із неврегульованих питань. Відомо, що Сталін, володіючи інформацією про позицію Черчілля, не дав британському прем'єр-міністру спровокувати непорозуміння між Москвою та Вашингтоном.

У підсумку Ялтинської конференції 13 лютого 1945 р. було прийняте спільне комюніке, в якому її учасники зобов'язалися узгоджувати свої воєнні плани з метою остаточного розгрому спільного ворога, детально спланували терміни й обсяги нових ударів, зокрема щодо гітлерівської Німеччини, з метою завдання їй повної поразки за умов беззастережної капітуляції нацистського режиму і створення гарантій, які назавжди убезпечать світ від агресії з боку Німеччини, але водночас підкреслили, що їхньою метою є не знищення німецького народу, а лише викорінення нацизму та мілітаризму.

Це все, а також те, як здійснювалися рішення Кримської конференції, загальновідомо. Але все ще залишається чимало питань, пов'язаних з Ялтинською конференцією та оцінкою її місця і ролі у повоєнній історії людства, які потребують правдивої відповіді.

Наприклад, навіть у посттоталітарну добу чимало російських істориків, у тому числі й на ювілейній науковій конференції, присвяченій 50-річчю Кримської конференції, із запалом вихваляли дипломатичне мистецтво Сталіна за його величезні здобутки, забувши про те, що саме в Ялті у лютому 1945 р. було укладено по суті злочинний тристоронній контракт, який на довгих п'ятдесят років вирішив долю багатьох європейських народів, яких Ф. Рузвельт і У. Черчілль через різні причини віддали на поталу Й. Сталіну і його тоталітарному режиму. За словами відомого американського політолога Збігнева Бжезинського, Кримська конференція стала головним геополітичним чинником, який визначив той факт, що частина Європи переходила під політичне домінування Сталіна, а Радянський Союз поширював свій вплив у самому Центрі Європи. Він кваліфікує Ялту-45 як самообман, своєрідну історичну амнезію і стратегічну міопію, оскільки у той час мало хто уявляв собі, що феномен тоталітаризму не обмежувався нацизмом, а з повним правом міг бути поширений і на комунізм. За цей зумисний самообман Заходу, його домінуючі тогочасні настрої — якнайшвидше досягти перемоги над агресором навіть у союзі з дияволом — народи заплатили дорогу ціну.

Заново осмислюючи повоєнний світовий устрій «по-ялтинському», слід насамперед констатувати, що на поступливість позиції західних союзників щодо претензій Радянського Союзу владно впливав саме воєнний фактор — перемоги Червоної армії на фронтах війни, зокрема те, що радянські війська на початку лютого 1945 р., коли відкрилася конференція, були за 60 км від столиці Третього райху, а англо-американські — ще тільки збиралися форсувати Рейн. «Могутність радянської воєнної машини, — як справедливо наголошував відомий український історик Михайло Коваль, — яка ще недавно безнадійно, здавалося б, забуксувала, не викликала вже ніяких сумнівів і змушувала союзників дедалі більше рахуватися з СРСР та його зрослими зовнішньополітичними претензіями».

Водночас не менш важливим, але мало згадуваним у вітчизняній історіографії є безперечний факт, що на той час стратегічна військова ініціатива вже остаточно перейшла до рук майбутніх переможців. Японський флот після нищівної поразки біля атолу Мідуей (червень 1942 р.) стояв у портах метрополії і змушений був очікувати своєї долі від американських бомбардувальників. Розгромивши німецько-італійські війська на півночі Африки, союзники висадилися в Італії і дійшли до останніх рубежів оборони німецьких військ — «республіки Сало», в якій переховувався скинутий королем Віктором-Емануїлом III та маршалом Бадольо колишній всесильний диктатор Б. Муссоліні. Після успішної висадки англо-франко-американських військ у Нормандії та на півдні Франції і невдалого контрнаступу німців у районі Арденнської ущелини союзники впритул наблизилися до кордонів райху. На черзі стояли проблеми врегулювання повоєнної долі Європи, власне Німеччини та жертв її агресії.

Тепер поглянемо, що ж було за лаштунками Кримської конференції. Смертельно хворий Ф. Рузвельт, якому лікарі категорично не радили летіти у таку далечінь, та ще й у щойно звільнений від окупантів Крим, пропонував зібратися десь поближче, принаймні на півночі Африки, куди він міг дістатися кораблем, якому було досить небезпечно заходити у води Чорного моря, начинені радянськими, німецькими, болгарськими та румунськими мінами. Але Сталін, який панічно боявся вилетіти за межі СРСР, категорично наполягав на тому, щоб конференція проходила саме в Криму. А Рузвельту вкрай потрібно було домовитися зі Сталіним про спільні дії проти Японії на Далекому Сході навіть ціною суверенітету країн Центральної та Південно-Східної Європи. Він вирушив у цю виснажливу, як згодом стало очевидно, вже останню для нього подорож з однією метою: спонукати Сталіна до якнайшвидшого вступу у війну проти Японії на Дале-

кому Сході. Це було йому конче потрібно, щоб уберегти від смерті якнайбільше американських солдатів, примусивши росіян воювати сам на сам проти озброєної до зубів Квантунської армії. На цей крок Рузвельта підштовхнули величезні втрати американців під час штурму далеких від метрополії островів. До того ж слід зауважити, що впродовж усієї цієї виснажливої дискусії у Ялті Рузвельт досить погано себе почував. Можливо, саме це було однією з причин його поступливості в задоволенні територіальних вимог Сталіна. Черчілль ж, навпаки, найбільше турбувало вірогідне просування радянських танків углиб Європи. Тому ще в жовтні 1944 р. він спеціально прибув до Москви, щоби виторгувати у Сталіна певний відсоток впливу західних союзників у балканських та дунайських державах. Але про ці попередні домовленості в Ялті забули. За свій вступ у війну на Далекому Сході проти Японії Сталін вимагав дедалі більшої ціни. До того ж тепер усі козири були у нього в руках. Залишивши за спиною вщент зруйновану есесівцями Варшаву, радянські війська готувалися до Вісло-Одерської операції і мали от-от увійти на терени власне Німеччини.

Але найгостріше в Ялті стояло польське та власне й українське питання, оскільки Сталін вимагав визнати західні кордони СРСР, встановлені злочинним радянсько-німецьким пактом про напад 23 серпня 1939 р. і договором про дружбу й кордон 28 вересня 1939 р. Цих вимог Сталіна Рузвельт і Черчілль у Ялті задовольнити не наважилися з огляду на непримиренну позицію польського емігрантського уряду, що мав свій осідок у Лондоні. Ласі шматки західноукраїнських та західнобілоруських земель, як і Бессарабію та Прибалтику, Сталін офіційно одержав уже у Потсдамі на останній зустрічі трьох лідерів антигітлерівської коаліції, на якій уже не було президента США Ф. Рузвельта. Після тяжких та напружених переговорів у Криму Рузвельт протримався тільки до весни 1945 р.: 12 квітня його серце зупинилося. Але незадовго до смерті у приватній бесіді він устиг зробити невтішний висновок: «Ми не можемо вести справи зі Сталіним. Він порушив усі до єдиної обіцянки, які дав у Ялті». Г. Трумен, новий господар Білого дому, незабаром дійшов того самого висновку. На початку 1946 р. він доручав державному секретарю США Дж. Бірнсу проводити наступну лінію поведінки у переговорах із Радянським Союзом: «До того часу, поки Росія не отримає твердої відсічі у справах і словах, ще одна війна буде назрівати. Єдина мова, яку вони (росіяни. — Авт.) розуміють — «скільки у вас дивізій»? Я не думаю, що ми маємо й надалі гратися в компроміси».

Тим часом танки Сталіна зупинили свою ходу по лінії Берлін — Прага — Відень — Белград — Софія, а після капітуляції

Японії ввійшли ще й у Північну Корею, В'єтнам. Прихопив Сталін також південь Сахаліну та острови Курильської гряди, розширивши межі своєї імперії далеко за кордони імперії Романових. Народам країн, окупованих сталінським режимом, було нав'язано маріонеткові тоталітарні режими (нагадаємо, що в Ялті було досягнуто домовленостей про проведення вільних виборів у Східній Європі, які теж були порушені Сталіним), що протрималися на багнетах радянської армії аж до кінця 1980-х — початку 1990-х років. Насаджені радянським режимом політичні, економічні, соціальні та культурні схеми підірвали демократичні інститути політичної влади, не дали відродитися національним економікам, знищили соціальну структуру суспільства, завдали невідшкودних збитків національним культурам уярмлених народів.

Як жили кримські татари у місцях поселення після депортації?

Становище депортованих визначалося багатьма документами й, у першу чергу, постановою ДКО від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар», де їх розглядали як «спецпоселенців». 24 липня 1944 р. з'явилася директива НКВС СРСР «Про з'єднання розрізних родин кримських татар»; 9 серпня — «Про з'єднання розрізних родин кримських болгар, греків та вірмен». Упродовж 1944—1945 рр. із 31 209 взятих на облік розрізних сімей спецпереселенців із Північного Кавказу, Криму, Грузії та Калмикії вдалося об'єднатися 27 810 родинам.

26 лютого 1944 р. вийшла директива НКВС СРСР «Про зняття із загальновійськового обліку спецпереселенців і про вилучення в них військових квитків», а 30 липня — «Про взяття на облік спецпоселень демобілізованих із Червоної армії калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар, болгар, греків, вірмен, які прибувають до сімей у місця поселень». У військах видали накази про звільнення з лав збройних сил представників цих народів. Їх спрямовували на спецпоселення. Репресіям був підданий рядовий, сержантський і молодший командний склад. Показове те, що старших офіцерів-політпрацівників відправляли на спецпоселення, а старших офіцерів, які не були політпрацівниками, — ні. У всіх колишніх військовослужбовців вилучали військові квитки, замість яких їм видавали спеціальні довідки. Цим людям заборонялося носити погони, вогнепальну та холодну зброю.

Соціальний статус кримськотатарських спецпоселенців визначав комплекс нормативно-правових актів: розпорядження РНК СРСР № 9452-р від 30 квітня 1944 р. «Про наділення присадибних ділянок спецпереселенцям»; постанова уряду № 627-176цт від 29 травня «Про передачу худоби і продзерна спецпоселенцям карача-

ївцям, чеченцям, інгушам та іншим в обмін за прийняту від них худобу і зерно у місцях виселення»; розпорядження РНК СРСР № 13287-рс від 20 червня «Про навчання дітей спецпоселенців російською мовою»; постанова ДКО № 6600 від 25 вересня «Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу, птицю, вовну та шкіряну сировину і заходи допомоги з їх найшвидшого господарсько-побутового облаштування».

Станом на 5 вересня 1944 р. на підприємствах вугільної, нафтової, лісової промисловості, кольорової та чорної металургії, будівництва, хімічної і паперової промисловості, а також НКВС СРСР, працювали 35 тис. кримських татар. Більшість депортованих були зайняті у сільському господарстві.

Державні фінансові органи видавали спецпереселенцям грошові позики на початкове господарське облаштування. Згідно з пунктом 4 постанови ДКО від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар» Сільгоспбанк зобов'язувався видати спецпереселенцям, яких вивозили в Узбекицьку РСР, позику на зведення будинків та господарське облаштування у сумі до 5 тис. руб. на сім'ю терміном на 7 років.

Система розрахунків зі спецпоселенцями за конфісковану в них власність під час депортації була доволі складною. Уявлення про те, як виписувалася процедура компенсації, дає зміст постанови ДКО від 25 вересня 1944 р. «Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу, птицю, вовну та шкіряну сировину...»

Показове те, що з вартості майна депортованих одразу вираховували витрати на їхнє харчування дорогою до місця призначення. За підрахунками властей, на продзабезпечення вивезених кримських татар, а також болгар, греків та вірмен, було витрачено 5730 т зерна. У ході розрахунків за залишену в Криму худобу, що у живій вазі оцінювалася у 3389,7 т, відраховували 1146 т як еквівалент 5730 т збіжжя. Решту 2243,7 т спецпоселенці могли отримати не м'ясом, а на 80 % — зерном і на 20 % — картоплею з розрахунку 10 т картоплі чи 5 т зерна за 1 т живої ваги худоби.

Дослідники зазначають, що встановлена на маршрутах депортації норма харчування значно перевищувала норми для в'язнів ГУЛАГу та німецьких військовополонених, що дало можливість уникнути великої смертності в дорозі. Так, зі 151 720 кримських татар, яких транспортували у травні 1944 р. до Узбекистану, згідно з актами, прибули 151 529 осіб, померла в дорозі 191 особа (0,13 %).

Упродовж 1944—1945 рр. у порядку компенсації за худобу, сільгосппродукти і майно, прийняті від спецпоселенців за місцем їхнього попереднього проживання, 153 909 сімей (усього на

1 грудня 1945 р. налічувалося 235 778 родин спецпоселенців — із Криму, Північного Кавказу, Калмикії, Грузії) одержали худобу: 89 378 телят, 265 291 голову овець та кіз; 463,5 т вовни, 5437 великих шкур та 83 827 овечих шкур для пошиву одягу. Радгоспам, в яких розселялися депортовані, надали 31 293 голови робочої худоби і 2702 голови великої рогатої худоби. Для особливо нужденних надавали безповоротну грошову допомогу загальною сумою 15,4 млн руб. (на переконання радянського керівництва, це було еквівалентом вартості вилучених у депортованих у місцях їхнього попереднього проживання верблюдів, бджолосімей і садів). Крім того, спецпоселенцям як матеріальну допомогу було видано 680 тис. м бавовняних тканин, 141 т вовни, 3 тис. великих шкур, 30 тис. овечих шкур, 132 т господарського мила.

У порядку компенсації за конфісковане під час виселення зерно цій частині спецпоселенців (із Криму, Північного Кавказу, Калмикії, Грузії) у 1944—1945 рр. було надано 25 674 т продовольчого зерна, 17 029 т борошна, 3904 т ячменю, 5901 т круп, 5017 т картоплі, 616 т овочів, 321 т фруктів. У 1945 р. «у порядку продовольчої допомоги» спецпоселенці одержали можливість купити за готівку 1200 т продзерна, 8765 т борошна, 2631 т круп, 126 т цукру.

За цими зовні солідними цифрами криється грабіжницька політика властей. Масштаби матеріальної «підтримки» депортованих із боку держави приховували лише бажання запобігти їхньому масовому вимиранню. Однак надзвичайно складні обставини адаптації та умови матеріально-побутового характеру спричинили високий рівень захворювань і летальності. Натомість керівництво СРСР і тоді, і пізніше випромінювало впевненість, що воно цілком розраховалося зі спецпоселенцями за реквізовану власність.

Демографічну ситуацію на місцях спецпоселення ілюструють такі дані. На початок 1945 р. тут налічувалося 208 828 депортованих із Криму. На початок квітня того року взято на облік ще 884 особи (218 — прибуло нових, 31 — з місць позбавлення волі, 58 — повернено зі втеч, 557 — народилося); знято з обліку 5210 осіб (414 — звільнено, 4463 — померло, 145 — втекло, 188 — вибуло у місця ув'язнення). Отже, смертність перевищувала народжуваність у 7,7 раза.

У середовищі депортованих органи держбезпеки звичними методами насаджували свою агентуру та мережу інформаторів. Станом на 1 березня 1945 р. у Молотовській області серед 20 226 спецпоселенців із Кримського півострова агентурно-інформаторська інфраструктура налічувала 519 осіб (502 — інформатори, 12 — агентів, 5 — резидентів), на території Узбецької РСР — 2730 осіб (відповідно 2633, 82 і 15). У зв'язку з тим, що

більшість етнічних груп, які стали об'єктом депортацій, за релігійною належністю були мусульманами, саме на духовенство цієї конфесії спрямували вістря своїх зусиль органи держбезпеки та внутрішніх справ. Наприкінці 1945 р. в Узбекистані НКВС мав у цьому середовищі 16 агентів і 23 інформатори.

Тисячі депортованих за доведеними і необґрунтованими звинуваченнями було заарештовано й засуджено. Від вересня 1944 до жовтня 1945 року до кримінальної відповідальності притягнули 13 тис. спецпоселенців, із них 3394 — за втечі, 1575 — «за антирадянську агітацію», 818 — за «зраду Батьківщині», 566 — за бандитизм, 81 — за «шпигунство», 49 — за терор, 19 — за шкідництво, 11 — за диверсії, решту — за інші злочини.

Правовий статус депортованих визначало кілька документів різних органів влади, однак у найбільш концентрованому вигляді він проступає в постанові РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правове становище переселенців». Вона заслуговує на те, щоби навести її текст повністю:

«1. Спецпоселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією постановою.

2. Усі працездатні спецпоселенці зобов'язані займатися суспільно корисною працею. Із цією метою місцеві ради депутатів трудящих за узгодженням з органами НКВС організують трудове влаштування спецпоселенців у сільському господарстві, на промислових підприємствах, будовах, у господарсько-кооперативних організаціях та установах.

За порушення трудової дисципліни спецпоселенці притягуються до відповідальності відповідно до чинних законів.

3. Спецпоселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС відлучитися за межі району розселення, що обслуговується цією комендатурою. Самовільне відлучення за межі району розселення, що обслуговується комендатурою, розглядається як утеча і тягне за собою відповідальність у кримінальному порядку.

4. Спецпоселенці — голови родин чи особи, які їх заступають, зобов'язані у 3-денний термін повідомити до спецкомендатури НКВС про всі зміни, що відбулися у сім'ї (народження дитини, смерть члена родини, утеча і т. п.).

5. Спецпоселенці зобов'язані суворо дотримуватися встановленого для них режиму і суспільного порядку у місцях поселення й підкорятися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС.

За порушення режиму та громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці підлягають адміністративному стягненню у вигляді штрафу до 100 руб. чи арешту до 5 діб».

Як бачимо, задекларована у постанові «рівноправність» спецпоселенців з іншими громадянами СРСР була ефемерною.

Господарсько-побутове облаштування прибулих супроводжувалося значними труднощами. Родини спецпоселенців із Криму мешкали переважно на житловій площі місцевих колгоспників, робітників та службовців. У особливо незадовільних умовах перебували спецпоселенці, передані підприємствам і на будівництво. Багато керівників не забезпечили спецпоселенців необхідною житлоплощею, й люди тулилися у тимчасових бараках, землянках, напівзруйнованих будинках, клубах тощо.

Украї повільно надавалися присадибні ділянки в Узбекистані: з 38 168 сімей розселених тут кримських татар до 15 серпня 1944 р. ділянки та індивідуальні городи отримали 18 180 (47,6 %).

На думку начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецова, постачання кримських татар, переселених до Узбецької РСР, «проходило задовільно». Згідно з постановою ДКО спецпоселенці одержали позичку з розрахунку 10 кг продовольчого зерна на особу.

Більшість спецпоселенців не мали взуття і теплого одягу і вже восени 1944 р. наражалися на небезпеку масових захворювань.

У листах до родичів та близьких спецпереселенці скаржилися на невимовні труднощі. Так, Л. Аблаєва писала І. Асанову: «З нашого села померло 26 осіб, так само і в інших селах. З колгоспів майже нічого не дають. Державну допомогу також припинили давати... Кватири погані, від дощу не захищені. Незабаром нас усіх, напевно, не буде. Надсилаю список померлих: 1) Алжі-Алім, 2) Джаліля, мати Шевкета, 3) Асандонай — батько Есма...» (далі наводилися імена ще 16 людей). Бригадир Б. Кадиров заявляв: «Виселення з Криму татар є негласним їх убивством. Навіщо розстрілювати, коли можна людей роботою та умовами довести так, що вони перемеруть».

Упродовж 12 років (до 1956 р.) кримські татари мали статус спецпереселенців, що означав різні обмеження у правах, зокрема заборону на самовільний (без письмового дозволу спецкомендатури) перетин меж спецпоселення і кримінальне покарання за це порушення. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних (на 25 років) термінів у таборах за те, що вони відвідували родичів у сусідніх селищах, територія яких належала до іншого спецпоселення.

Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст.?

Після захоплення України і Криму більшовицькими військами у пореволюційний період нова влада продовжила політику царських урядів денационалізації та зросійщення цих територій. Великі зміни в національний склад населення і України, і Криму принесла Друга світова війна. 15 серпня 1941 р. з Криму було виселено 61 тис. німців. У 1944 р. з півострова було депортовано кримських татар, вірмен, болгар, греків — усього 228,5 тис. осіб. Із 1993 р. 18 травня щорічно відзначається День пам'яті жертв депортацій із Криму.

На 1939 р. тут проживало 1 млн 126 тис. осіб, а до літа 1944 р. чисельність населення зменшилася до 379 тис. Крим не лише значною мірою обезлюднів, але й занепав економічно. Навіть до початку 1950-х рр. не було відновлено посівні площі. Територія під садами зменшилася на 6 тис. га. Півострів скоротив порівняно з довоєнним періодом щорічний продаж державі зерна майже у п'ять разів, овочів — удвічі й тютюну — втричі.

Зруйнований і позбавлений засобів виробництва регіон потребував негайної допомоги, колосальних фінансових вливань. Радянське керівництво шукало можливості виходу зі скрутної ситуації, в якій перебувала фактично вся країна. Був час, коли розглядалося питання про створення у Криму єврейської автономії в обмін на американські кредити. Але Й. Сталін вирішив за краще створити єврейську державу в Палестині, а Крим піднімати власними силами — руками переселенців. Основна маса їх спрямовувалася із Брянської, Курської, Воронежської, Ростовської, Орловської областей та Краснодарського краю РРФСР, а також Вінницької, Житомирської і Київської областей УРСР. Однак організація переселення проводилася безвідповідально, людям не було забезпечено навіть мінімальних умов облаштування на новому місці. Внаслідок цього вже до 1948 р. майже 60 % переселенців першої хвилі залишили Крим.

У повоєнний період Кримська область РРФСР залишалася у тісних зв'язках з економікою УРСР. Залізничний транспорт, легка, харчова промисловість, машинобудування, металургія, паливно-енергетичний комплекс півострова були фактично об'єднаними з нею. Україна надавала Криму допомогу у відбудові заводів та фабрик, будівництві, водопостачанні. Про це всі бажаючі можуть прочитати в газеті «Крымская правда» за 17 січня 1954 р.

У результаті такої допомоги кримська й українська економіки дедалі більше інтегрувалися. Було збудовано Сімферопольське та Старо-Кримське водосховища, Північно-Кримський канал. Металургійні заводи УРСР приймали агломерат із Керчі, флюси — з Балаклавського рудника. Саме тісні господарські зв'язки між Україною та Кримом, територіальна близькість стали підґрунтям, на підставі якого голови місцевих рад Сімферополя і Севастополя порушили питання про приєднання Криму до УРСР. Звернімо увагу: саме місцеві повноважні на той час радянські керівники ініціювали передачу Криму Україні.

Восени 1953 р. Крим відвідав перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, який замінив Й. Сталіна на цій посаді та прагнув реформувати економіку СРСР, надати їй нового імпульсу для розвитку. Він був неприємно вражений побаченим: запустінням, занедбанними землями, малолюдністю та ін. М. Хрущов терміново повернувся до Києва, зібрав нараду і детально обговорив кримське питання з керівництвом УРСР, переконуючи допомогти Криму.

З дотриманням усіх конституційних норм і правил півострів було передано Україні, 26 квітня 1954 р. він офіційно став її складовою. Відбудова Криму і його розвиток відтепер були «головним болем» українського народу. Але оскільки сама Україна не була незалежною, то її керівництво лише трансливало політику Москви. Тому, як і у минулі роки, основні зусилля спрямовувались на заселення півострова. Тепер основний потік переселенців до Криму було спрямовано з густонаселених областей УРСР — Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Київської, Житомирської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької, Хмельницької. Новоселів заселяли у 24 райони Кримської області. З усіх переселенців за десять років (1954—1964 рр.) не зуміли закріпитися приблизно 8 % прибулих.

Упродовж 1960-х — 1970-х років населення Криму зросло на понад 40 %. При цьому механічний приріст перевищував природний і становив 72 % від загального. 1976 р. планову організацію трудової міграції до Криму з інших областей було припинено, але непланова, стихійна, тривала. Українці заселяли здебільшого північні сільськогосподарські райони, а росіяни освоювали переважно південнобережні. Важливо зазначити, що хоча організовані з Росії переселенці у значно більшій кількості зали-

шали Крим, ніж переселенці з України, — чисельність росіян на півострові зростала швидшими темпами. Це означає лише те, що в російському векторі домінувала нетрудова еміграція — колишні військовослужбовці, звільнені у запас, шукачі «легкого життя» та ін.

З 1968 р. розпочалося поступове повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину. Офіційний дозвіл на це одержували одиниці. Найінтенсивніше освоювався півострів, як уже зазначалося, росіянами. На час першого післявоєнного перепису населення (1959) вони тут становили майже 72 %. Українців налічувалося 268 тис. (22 %) за загальної кількості населення 1 млн 200 тис. осіб.

У 1989 р. загальна кількість населення в Криму становила 2 млн 430 тис. осіб, у тому числі росіян — 1 млн 630 тис. осіб, українців — 626 тис., білорусів — 50 тис., кримських татар — 38 тис. Повернулася з депортації й частина німців, вірмен, болгар, греків.

За переписом 2001 р., у Криму проживало 2 млн 24 тис. осіб. З них росіяни становили 58 %, українці — 24 %, кримські татари — 12 %, білоруси — 1,4 %. Крім того, на півострові проживають вірмени, болгары, греки, євреї, німці та представники інших національностей. 48 % населення Криму народжені поза його межами...

Крим — багатонаціональний регіон. Корінним його народом є передусім кримськотатарський. Нині він налічує близько 300 тис. осіб. Від 150 тис. до 1 млн осіб становить кримськотатарська діаспора Туреччини.

Кримські татари — народ, який історично сформувався на цій території. Це — його історична земля, його Батьківщина. Тож він перший серед інших має природне право на власну державність. І це має визнати світ, у тому числі й Росія.

Сучасна Росія — правонаступниця більшовицької держави, яка ще в далекому 1917 р. ухвалила два важливих документи: «Декларацію прав народів Росії» і звернення «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», підписані В. Леніним і Й. Сталінім. В останньому було згадано й «татар Криму», їм гарантувалося право «облаштувати своє національне життя вільно та безперешкодно». Тож бодай через сто років кримські татари мусять одержати можливість реалізувати своє природне право.

Чому виник міф про «царський подарунок» Микити Хрущова?

Під час анексії Криму українські телеканали всебічно висвітлювали події на півострові. У пам'ять врізалася постать жінки явно інтелектуального вигляду, яка нервово, з великою емоційною напругою кричала тележурналісту: «Не хочу быть хрущевским подарком!» Що ж, залишається констатувати, що дуже часто поведінку людей визначають історичні міфи. Ми надовго втратили Крим, тому що два десятиліття не звертали на нього уваги.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого і закон від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР були викликані низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з них важливіша, а яка відіграла другорядну роль. Та за всіх умов теза про «царський подарунок» М. Хрущова Україні переводить розмову до геть іншої площини. Об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. Натомість на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який, мовляв, розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, проявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоби радянський парламент ухвалював потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов, коли він став таким вождем, завжди домагався від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав необхідними. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з'їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, котрі істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа комуністичної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язувати свою волю партії, державі, країні.

Та в концепції «царського подарунка» є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. М. Хрущов

не спромігся, подібно до свого попередника Й. Сталіна, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волюнтаризмі й скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів і передачу Криму?

Перші обриси концепції «царського подарунка» проявилися вже у другій половині 1950-х рр. Московська компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що М. Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими працював за десятилітній період перебування в Києві. «Ревнощі» до України, намагання подати М. Хрущова як своєрідного «агента впливу» УРСР у Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу. Передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата. У пресі ця акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів «віковичної дружби» двох «братніх» народів.

Після 1991 р. передача Криму Україні почала означати відпадиння цієї території від Росії. Трагування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів «волюнтаризму» М. Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення півострова навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії таке трактування було найбільш поширеним, практично офіційним, але не суцільним. Проаналізуємо, як описувалася ця подія у колективній монографії «Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация», що вийшла друком у Москві 1996 р.: «У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якимось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 р. тижневої давності указ, що затверджував постанову президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське — як своєрідний “подарунок” до 300-річного ювілею “возз’єднання” України з Росією».

Звертає на себе увагу взяття в лапки двох ключових слів: подарунок і возз’єднання. Лапки сигналізують, що автори поставилися з іронією до змісту, який укладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові «возз’єднання» означали явну відстороненість від радянської ідеологеми (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові «подарунок» вказували вже на відстороненість від ідеологеми, що виникла в постра-

дяньській Росії. Указ від 19 лютого 1954 р. не містив у собі жодних пов'язань з ювілеєм Переяславської ради, та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як справедливо зазначали автори монографії.

«Подарункова концепція» пережила критичний для неї 1999-й рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала популярною в російській пресі.

Зокрема, відомий журналіст А. Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера «Литературной газеты» матеріал під назвою «Втрачене братерство», писав: «Добре пам'ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї історичної події... До цієї дати було приурочено й щедрий подарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим». Із тексту статті випливало, що разом з утраченим братерством утрачалася територія.

Мені не доводилося читати в українській пресі ностальгічних скарг щодо втрати Україною Придністров'я, до чого теж був причетний М. Хрущов. Натомість незнання проблеми цієї території нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражає. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 р., є українськими громадянами за ознакою народження. Навпаки, ностальгічні скарги з приводу втрати Криму були поширені в російській пресі.

Як реагували українські журналісти та історики на «подарункову концепцію», що панувала в російських і деяких українських російськомовних виданнях? Вони цілком справедливо вказували на те, що ця кампанія не має нічого спільного з реальною дійсністю. У 1954 р. М. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він ще не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам'яті.

Справді, у 1954 р. М. Хрущов був одним із дев'яти членів президії ЦК КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Десятий, тобто Л. Берія, котрий бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев'ятьма ще у 1953 р.

Президією називався керівний орган ЦК у період між ХІХ та ХХІІІ з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву — політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, М. Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, до-

силь-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом у компартійно-радянському апараті й серед населення країни користувався Г. Маленков, який контролював уряд. А К. Ворошилова і В. Молотова переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Й. Сталіна) плану з часів власного дитинства. Кожний із них мав у 1954 р. 30-річний стаж перебування у політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 р., тобто після поразки так званої антипартиїної групи, коли із президії ЦК було виведено п'ятьох противників першого секретаря і введено вісім його прибічників, М. Хрущова можна вважати «вождем» у компартійно-радянському розумінні цього терміна.

Відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ліквідація ГУЛАГу і здійснення активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками у президії ЦК. Передача Криму до складу УРСР — це теж його ініціатива, схвалена колективним керівництвом у КПРС, яке існувало з 1953 по 1957 рік. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати М. Хрущова?

У літературі пострадянського часу, у тому числі популярній, цілком слушно підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Однак ми вже звикли до ситуації, що виникла у 1991 р., і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один із прибічників економічної концепції приєднання Криму до України нещодавно цілком переконано написав: «Навіть перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область залишалася в економічному просторі України». Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об'єктом управління зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об'єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Неправильне саме уявлення про «економічний простір», коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще в роки перших п'ятирічок було побудовано так званий єдиний народногосподарський комплекс із жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій вони були розміщені, підпорядковувалися міністерствам та відомствам у Москві. У такій системі не могло існувати окремого «економічного простору» України або Росії. Саме через це передача Криму УРСР була неможливою для Москви у 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася у президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену на Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об'єкти світового рівня, зокрема Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися в розпорядженні Москви до 1991 р.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні лише «жорсткою економічною необхідністю» і заперечували наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу немає згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей «подарунок» було приурочено.

Так, згадки нема. Це не означало, однак, що ініціатори названих законодавчих актів не бажали використати зміну кордонів на користь України у пропагандистських цілях.

Відомо, що М. Хрущов звертався до Й. Сталіна із пропозицією відзначити 290-літній ювілей Переяславської ради у 1944 р. Вождь погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи із сумнівним ювілеєм не підтримав. Та після його смерті М. Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу радянських людей до «возз'єднання» двох народів у 1654 р. Тим більше, що наближався справжній, 300-літній ювілей Переяславської ради.

Пропагандистська кампанія почала готуватися одразу після арешту Л. Берії. На липневому (1953) пленумі ЦК КПРС, який розглядав його справу, виступив перший секретар Львівського обкому Компартії України З. Сердюк. У драматичній розповіді про те, як його переслідували «луб'янський маршал» та його поплічники в УРСР, доповідач усе-таки знайшов місце для такої заяви: «Ми стоїмо напередодні історичної події — трьохсотліття возз'єднання двох великих народів — російського та українського». Тоді до ювілею залишалось півроку.

Варто звернути увагу на те, як З. Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. Раніше в комуністичній новомові такого визначення не існувало (хіба що в найкритичніший період війни з нацистською Німеччиною). Наступники Й. Сталіна розуміли, що із припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утри-

мати український народ у кордонах радянської імперії: переконали його у тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювати слово «халва», у роті не стане солодко. Пам'ятаючи це, М. Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні й постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

У ленінсько-сталінські часи «старша сестра» надто ревно ставилася до розмірів «молодшої», а тому іноді відкраювала територію з більшістю українського населення на свою користь або на користь Білорусії і Молдавії. Україна зростала територіально лише за рахунок власних етнічних земель, які перебували в кордонах інших держав. Етнічна належність цих теренів українському народові була у таких випадках достатньою підставою для територіального розширення СРСР за рахунок сусідніх держав.

У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі Президії Верховної Ради про передачу Криму фігурувала лише економічна доцільність: «Спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв'язки». Жодних інших аргументів, як це зрозуміло, у тексті цього документа бути не могло. А ось із того, що подібні аргументи бралися до уваги у відносинах між союзними республіками, можна було скористатися пропагандистам.

Тому кампанія з відзначення 300-ліття Переяславської ради, яке припадало на один день — 18 січня 1954 р., розтягнулася на цілих півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу були пов'язані з ухваленням закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Криму УРСР.

Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР?

Дев'ятнадцятого лютого 1954 року відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, присвячене розгляду спільного подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. На урочисте зібрання прибули голова Президії ВР РРФСР М. Тарасов, заступник голови ВР РРФСР І. Зимін, а від Української РСР — голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, заступник голови республіканського уряду М. Гречуха. Серед запрошених були перший заступник голови виконкому Кримської облради П. Лялін, голови виконкомів Сімферопольської та Севастопольської міських рад М. Катков та С. Сосницький. Спочатку виступив М. Тарасов, який повідомив про те, що Президія Верховної Ради та Рада Міністрів РРФСР, ураховуючи територіальну близькість Криму до України, спільність економіки й наявність тісних господарських і культурних зв'язків, визнали доцільним передати Кримську область до складу УРСР. «Передача Кримської області сприятиме дальшому зміцненню братніх зв'язків між народами і відповідає загальним інтересам радянської держави», — підкреслив М. Тарасов, після чого оголосив відповідну постанову.

Д. Коротченко висловив вдячність Президії ВР РРФСР і наголосив: «Передача Криму УРСР, враховуючи спільність економічного розвитку, територіальну близькість і міцніючі господарські та культурні зв'язки з Кримською областю, є цілком доцільним і дружнім актом, який свідчить про безмежне довір'я й любов російського народу до українського народу». В обговоренні взяли участь О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени вищого законодавчого органу СРСР. Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов зазначив, що «розв'язання всіх територіальних питань між союз-

ними республіками [...] основане на господарсько-економічній доцільності». Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії ВР СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни у статті Конституції СРСР.

Проте значно раніше (10 квітня 1954 р.), не чекаючи прийняття відповідного союзного закону, голова Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко та секретар ЦК КПУ О. Кириченко звернулися до керівництва СРСР із проханням розглянути проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області». Документом передбачалося значне розширення посівів овочевих культур, закладка нових садів (на початку 1950-х років у порівнянні з 1940 р. по всіх категоріях господарств площа садів зменшилась на 6 тис. га), виноградників, ягідників, проведення заходів зі збільшення врожайності сільськогосподарських культур (у 1950 р. середній урожай зернових на кримській землі складав 3,9 ц/га) та підвищення продуктивності тваринництва. З метою заселення український республіканський уряд просив дозволу на додаткове переселення у Кримську область у 1954—1958 рр. 17,8 тис. сімей колгоспників. Згідно з поданим проектом у Криму планувалися роботи щодо будівництва оздоровниць та благоустрою курортів із таким розрахунком, щоб упродовж 1954—1958 рр. довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тис. з обсягом обслуговування 400 тис. осіб на рік, освоївши при цьому близько 600 млн крб. додаткових асигнувань. Міністерству шляхів доручалося розробити проект будівництва залізниці, яка з'єднувала би Сімферополь з Ялтою. Передбачалися відновлення портів, зведення морських вокзалів в Ялті та Феодосії, побудова портів у курортних місцевостях Південного берега Криму. Проект містив також комплекс заходів щодо розширення торговельної мережі на півострові, збільшення обсягів будівництва житла, поліпшення водопостачання та комунально-побутового обслуговування населення Кримської області.

Подоланню глибокої кризи в економічній та соціальній сферах півострова слугував «План заходів щодо господарської роботи у Кримській області», затверджений 16 липня 1954 р. на засіданні Президії ЦК КПУ. Згідно з ним Міністерству охорони здоров'я та соціального забезпечення УРСР доручалося вивчити становище, яке склалося в лікувальних закладах області, стан пенсіювання в міських та районних відділах соцзабезпечення; Міністерству торгівлі та Укоопспілці — надати допомогу населенню Криму із забезпечення хлібобулочними виробами, заготівлі

картоплі, овочів та фруктів, а Укрпромраді ставилося завдання опрацювати заходи зі збільшення вилову риби та її переробки, розширити виробництво плодоягідних вин і плодопереробку в регіоні.

Рішення вищого керівництва партії та уряду СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР було схвально зустрінуте жителями Криму. Проте поряд із позитивними відгуками на цю акцію Російської Федерації певна частина населення півострова виявляласторожкість. Так, секретар Кіровського райкому партії Саричев повідомляв ЦК КПУ, що в районі «більшість товаришів ухиляються від оцінки факту приєднання Криму до України і на поставлене питання — як дивляться на це — відповідають — уряду видніше, як краще». В «Інформації про відгуки трудящих Кримської області на указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу УРСР» зазначалося, що серед мешканців Ялти й Сімферополя «ведуться розмови про те, що на керівні посади Україна буде спрямовувати своїх працівників і що у зв'язку із цим очікується велика перестановка кадрів». Крім того, населення прагнуло почути відповіді на запитання щодо майбутнього адміністративного підпорядкування:

1. Чи буде Крим окремою областю?
2. Чи залишиться Сімферополь обласним центром?
3. Чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму?
4. Кому будуть підпорядковані місцеві оздоровниці?

Крім ідеологічної підготовки кримчан до змін через публікацію матеріалів на українську тематику в місцевій пресі, численні зустрічі партактиву з колективами промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, керівництво УРСР переймалося виробленням дієвих заходів із забезпечення швидкого економічного піднесення всіх галузей виробництва Кримської області. Відразу після святкування офіційної передачі Криму Україні, 26 липня 1954 р., ЦК КПУ ухвалив Постанову «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області», згідно з якою з республіканського бюджету передбачалося впродовж 1955 р. виділити 100 тис. крб. на облаштування прибережної смуги Південного берега Криму. Вже в перше десятиліття після передачі на півострові було збудовано потужний хімічний промисловий комплекс. Із метою забезпечення зрошення сільгоспугідь, водопостачання Сімферополя, Севастополя, Судака, Феодосії та Керченського півострова в 1961 р. розпочалося будівництво Північно-Кримського каналу.

Таким чином, входження Криму до складу УРСР у лютому 1954 р. зумовило швидкий економічний прогрес Кримської області.

Що собою являла українізація Криму в 1950-х роках?

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР було схвально зустрінuto жителями півострова. Проте деяке занепокоєння викликало так зване питання про мову. У побутових розмовах висловлювалося припущення про те, що відтепер «викладання у всіх школах і вузах буде проводитися на українській мові, [...] обласна газета виходитиме українською й усі вівіски, назви установ теж будуть українські». Певна стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, значна частина якого була переконана в тому, що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа змушена буде переїхати за межі області.

Спираючись на архівні документи, можна стверджувати, що часто-густо ініціативу в «українізації» регіону перебирав на себе Кримський обком КПУ. В серпні 1954 р. його бюро ухвалило рішення про вивчення української мови та літератури у школах Кримської області. В записці, надісланій до ЦК КПУ, зазначалося: «У зв'язку з передачею Кримської області до складу УРСР Кримський обком КПУ вважає необхідним увести в 1955/1956 навчальному році вивчення української мови та літератури в школах Кримської області і просить розглянути наступні пропозиції по даному питанню:

1. Для того, щоби надати учням шкіл області системні знання з української мови та літератури і тим самим забезпечити можливість випускникам навчатись у спеціальних середніх навчальних закладах та вузах УРСР, ввести з 1955/1956 навчального року вивчення української мови та літератури з II по VIII клас включно у всіх школах області.

Запровадження вивчення української мови з 1955 року пояснюється тим, що в області немає підготовле-

них кадрів учителів, які знають українську мову. Ці кадри належить підготувати протягом 1954/1955 навчального року.

В області з 2193 учителів початкових класів лише 94 знають українську мову. Однак і вони досвіду викладання української мови зовсім не мають. Усього необхідно підготувати 1500 учителів для II—IV класів.

2. У Кримській області 320 семирічних і 140 середніх шкіл. В кожну семирічну школу належить спрямувати одного викладача і в кожну середню школу — двох викладачів української мови та літератури. Вони ж будуть вести викладання в школах робочої та сільської молоді. Усього необхідно мати 600 учителів.

Обком партії просить ЦК КП України дати вказівку Міністерству освіти УРСР про спрямування до Кримської області 600 учителів української мови та літератури для викладання в середніх та семирічних школах з 1955—1956 років.

3. У зв'язку з тим, що в окремих семирічних школах учителі української мови не будуть мати повного 18-ти годинного навантаження, просимо дозволити облвиконкому виплачувати вчителям повну ставку.

4. В період з 1954/1955 навчального року провести курси з вивчення української мови учителями початкових шкіл у кількості 1500 осіб.

Дати вказівку Міністерству освіти розробити програму курсів і забезпечити вчителів початкових класів області підручниками української мови [...].

5. З метою забезпечення матеріальної допомоги та здійснення контролю за якістю викладання української мови в школах просимо ввести додатково до штату Кримського обласного відділу освіти 3 інспекторів-методистів, до штату Севастопольського, Сімферопольського, Керченського, Ялтинського, Євпаторійського, Феодосійського, Джанкойського, Білогірського районних відділів освіти — по одному інспектору-методисту.

Створити при Кримському обласному інституті вдосконалення вчителів кабінет української мови та літератури у складі завідувача та двох методистів».

Відомо, що задовго до початку нового навчального року, а саме з кінця листопада 1954 р., викладання української мови розпочалося в п'яти початкових класах трьох шкіл Сімферополя. Якщо у 1955/1956 навчальному році (навч. р.) українська вивчалася в 38 класах 24 шкіл 619 учнями, то в 1958/1959 навч. р. — в усіх других, третіх та п'ятих класах 19 766 учнями.

Упродовж 1955—1956 рр. на засіданнях президії ЦК Компартії України не раз розглядалися питання, пов'язані з виданням українською мовою органу Кримського обкому КПУ газети «Радянський Крим», переходом кримського обласного книжкового

видавництва на випуск масової літератури українською мовою, створенням у м. Сімферополі українського театру музичної комедії, організацією відділення української мови та літератури у Кримському педагогічному інституті.

Передача Криму Україні, на думку вищого політичного керівництва республіки, неодмінно мала позначитися на топоніміці регіону. 5 вересня 1955 р. Президія ЦК Компартії України ухвалила Постанову «Про перейменування деяких населених пунктів Кримської області». Рішення республіканської партійної еліти було продиктоване тим, що «у Криму багато населених пунктів, географічних територій мають незрозумілі для більшості населення області назви». Першим для виправлення «незрозумілої» назви партійні бонзи обрали селище Алупка-Сара Ялтинської міської ради, яке повинно було перетворитися на Шевченкове. Отже, в такий спосіб верхівка КПУ долучилася до цілеспрямованих дій союзного керівництва з детатаризації Криму.

Утім, здійснити прискорену спробу «українізації» Криму республіканським можновладцям так і не вдалося. Після ухвалення нового союзного Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти» (грудень 1958 р.; в УРСР відповідний лист з'явився у квітні 1959 р.), яким передбачалося право батьків обирати мову навчання своїх дітей, кількість школярів півострова, які бажали вивчати українську мову, почала зменшуватися. У 1970/1971 навч. р. залишилася тільки одна українська школа в Сімферополі, в якій навчалося 412 учнів. Небажання пропагувати впровадження української мови в усіх сферах суспільного життя на півострові спостерігалось і з боку очільників Кримської області. Мотивуючи збитковістю, бюро Кримського обкому КПУ 15 грудня 1959 р. закрило газету «Радянський Крим», припинило дубляж українською мовою журналу «Блокнот агітатора», бюлетеня «Виноградарство і садівництво Криму». За даними на 1959 р., етнічний склад населення півострова істотно не змінився: українці становили 22,3 %, а росіяни — 71,4 %.

Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950-х — 1980-х роках?

Серед опозиційних течій і рухів повоєнного періоду в СРСР помітне місце посідав кримськотатарський національний рух — самовіддана і послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому міжнародними актами, союзною та українською республіканською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху безпосередньо пов'язані з реакцією депортованого народу на той суворий і принизливий режим «спецпоселення», в якому він опинився внаслідок примусового виселення 1944 р. У зведеннях радянських каральних органів знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту, як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму їх функціонування.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних потреб кримськотатарський народ пов'язував із політичною «відлигою». Підстави для цього давали публічні заяви першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, а також схвалені у згаданий період численні партійно-урядові документи. Водночас Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» хоча й передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, однак повністю позбавляв їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого при виселенні майна й, найголовніше, закривав їм вистражданий шлях на історичну Батьківщину.

Незважаючи на обмеженість та непослідовність, нормативні документи 1950-х років відіграли певну роль у

піднесенні кримськотатарського національного руху. На перших порах його об'єднуючим осередком стали ветерани КПРС із числа кримських татар, колишні відповідальні партійні та радянські працівники. Акції ветеранів революційного руху, учасників громадянської та Великої Вітчизняної війн, представників кримськотатарської інтелігенції з вимогами повернення кримських татар до Криму поклали початок масовій петиційній кампанії, яка широко розгорнулася у другій половині 1950-х років. У процесі її здійснення (написання колективних та індивідуальних заяв із подальшим врученням їх вищим посадовим особам СРСР) сформувалася і зміцнилася організаційна структура кримськотатарського національного руху. Його ядром стали ініціативні групи з підготовки петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувалися в межах вулиці, села, району, міста, області. Діяльність цих груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й в інших республіках СРСР. За неповними даними, в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювали близько 5 тис. активістів. Вони регулярно проводили збори, під час яких опрацьовувалися тексти петицій, обиралися делегації представників кримськотатарського народу для поїздок до Москви, Києва, Сімферополя, відкрито й зацікавлено обговорювалися звіти своїх посланців. Характерно, що подібна організаційна структура, випробувана в період петиційних кампаній, збереглася з деякими змінами і надалі, більше того, вона справила реальний вплив на формування органів кримськотатарського самоврядування.

На початку 1960-х років до кримськотатарського національного руху активно долучається нове покоління. У грудні 1961 — січні 1962 рр. у Ташкенті було створено гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків своєї діяльності ставив завдання поширення знань про історію та культуру рідного народу, інші просвітницькі цілі. В той самий час у молодіжному середовищі виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» (Мустафа Джемільев, Марат Омеров, Рефат Годженов та ін.). Опрацьовані статутні документи передбачали проведення організацією роз'яснювальної роботи серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. «Союзу кримськотатарської молоді» так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації було заарештовано.

У середині 1960-х років актив кримськотатарського національного руху почав частіше проводити маївки, мітинги, демонстрації, приурочені до дня народження В. Леніна, який у 1921 р. підписав декрет про створення Кримської АСРР, річниць трагіч-

них подій, пов'язаних із депортацією народу з Криму, інших важливих дат в історії кримських татар.

За інформацією Комітету держбезпеки при РМ СРСР, у другій половині 1960-х років у кримськотатарському національному русі сформувалося дві течії — поміркована, яка передбачала розв'язання проблем у рамках радянських законів шляхом проведення петиційних кампаній; та більш радикальна, що обґрунтовувала необхідність залучення до вирішення кримськотатарського питання міжнародних організацій, у тому числі ООН.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар до Криму штовхали останніх на пошук шляхів в обхід чинного законодавства. Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова, радянські «органи» вдавалися до різноманітних дій: від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення за межі Кримської області сімей кримських татар до фабрикації кримінальних справ за «порушення паспортного режиму», «дрібне хуліганство», «опір працівникам міліції», а в деяких випадках і за «особливо небезпечні державні злочини». У 1972—1976 рр. народні суди Кримської області винесли 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків кримськими татарами недійсними. Впродовж 1976—1977 рр. обласні адміністративні органи за «порушення паспортного режиму» і порядку купівлі-продажу будинків притягнули до адміністративної відповідальності 2437, а до кримінальної — 98 громадян.

Жодний випадок беззаконня не залишався поза увагою активу кримськотатарського національного руху. Так, виселення трьох родин кримських татар — Губанова, Мазінова й Курсейтової — із сіл Червоний Крим і Спокійне Сімферопольського району 30 листопада 1972 р., саме напередодні відзначення Дня Конституції та 60-річчя утворення СРСР викликало стихійну демонстрацію за участі близько 200 кримських татар. У червні 1978 р. на знак протесту проти переслідувань кримських татар у Криму вдався до самоспалення Муса Мамут, якому представники силових структур області погрожували повторним притягненням до суду за «порушення паспортного режиму».

Допомогу кримськотатарському національному руху надавали Національний центр кримських татар у США і створений при ньому фонд «Крим». Останній ставив за мету «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних і адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної й духовної культури Криму». Активізація кримськотатарського національного руху в 1970-х — 1980-х роках нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на під-

тримку одного з його лідерів — Мустафи Джемілева. Акції протесту, спрямовані на звільнення М. Джемілева з ув'язнення, отримали широкий розголос, набувши таким чином ваги та рівня акцій солідарності з усім кримськотатарським народом. Безпосередню участь у них брали А. Сахаров, П. Григоренко, О. Некрич, Л. Копелев, О. Галич та інші політичні й культурні діячі.

Гасла «перебудови» вселяли надії на краще, але водночас переконували в необхідності більшої скоординованості зусиль із боку кримськотатарського національного руху. На порядку денному постало питання про створення організаційних структур руху. В підготовленому в листопаді 1988 р. статуті Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) підкреслювалося: «Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання [...], висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію».

Організаційне оформлення руху, поширення впливу ОКНР як у СРСР, так і за його кордонами значною мірою підштовхнули керівництво Радянського Союзу до нових кроків у розв'язанні національних проблем кримських татар. Ухвалення низки законодавчих і нормативних актів (серед них — Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» від 14 листопада 1989 р.), спрямованих на відновлення історичної справедливості, подолання важкої спадщини радянської тоталітарної системи, символізувало завершення тієї боротьби, яку вели кілька поколінь кримських татар за повернення на історичну Батьківщину, створення нормальних умов для національно-культурного розвитку.

Які наслідки мало створення кримської автономії у складі України?

Найпізніше, порівняно з іншими регіонами, ввійшовши до складу УРСР, Крим виявив чи не найпотужніший потенціал боротьби за підвищення власного статусу, що значною мірою було зумовлене набутим у минулому досвідом автономізму. Відтворення республіки мало фундаментальне значення для розвитку півострова. В такий спосіб удалося уникнути ескалації етнополітичного конфлікту з перспективою втягнення у нього сусідніх держав. Населення Криму, інкорпороване в нове національно-державне середовище, дістало змогу відносно легко пережити перехідний період, зберігши при цьому мовну й культурну самобутність. Автономія створила умови для інтеграції у кримське співтовариство представників раніше депортованих народів.

Крим у складі України одержав досить високий ступінь самостійності у вирішенні проблем, віднесених до компетенції Автономної Республіки Крим (АР Крим). Відповідно до вітчизняного законодавства, до бюджету автономії зараховувалися стягнуті на території півострова податки і збори, і вже потім частина їх спрямовувалася до державного бюджету України. Але й у Криму, і особливо поза його межами постійно озвучувалися сумніви щодо оптимальності правового статусу автономії, доволі часто вона розглядалася як «правовий парадокс». Щоправда, статус автономії було окреслено, так би мовити, невиразно; в такому вигляді вона не задовольняла ані інтереси українців, що фактично опинилися у становищі меншини, ані потреби кримських татар. Уже в перший рік існування в позиції Верховної Ради Криму виразно виявилися ознаки сепаратизму, які активно підігрівалися з боку Російської Федерації. Для врегулювання перманентних конфліктних ситуацій доводилося залучати міжнародні інституції. Хоч на облаштуван-

ня репатріантів уряд виділив 1,25 млрд грн, цих коштів виявилося явно недостатньо для забезпечення інтересів і потреб майже чверті мільйона кримських татар, що повернулися до Криму.

Міною вповільненої дії стала невизначеність статусу автономії. В сучасній державно-правовій практиці поширені два різновиди територіальних автономій — адміністративно-територіальний і національно-територіальний. У першому випадку враховуються насамперед економічні, географічні, демографічні чинники, зокрема природні особливості, чисельність і щільність населення, його тяжіння до певних економічних центрів, характер комунікацій і розміщення продуктивних сил. У другому випадку до уваги беруться головним чином етнічні фактори — ареал розселення етносів, їхні специфічні потреби, а також травми, завдані їм у минулому.

У дискусіях, що точилися після утворення кримської автономії, зверталася увага на специфічний за багатьма ознаками статус саме цього адміністративно-територіального автономного утворення. З урахуванням унітарного характеру держави цей статус найчастіше порівнювали не з суб'єктами федерації в Німеччині чи Бельгії, а з автономними регіональними об'єднаннями Каталонії та Країни Басків в унітарній Іспанії. Але й у цьому разі відмінності виявлялися суттєвими. Адже іспанські автономні утворення були національно-територіальними, такими, що склалися на основі каталонського і баскського етносів. Натомість у Криму вести мову про кримськотатарський чинник як визначальний для автономного статусу не доводилося.

Національний рух кримських татар на утворення Кримської АРСР відповів скликанням Курултаю (червень 1991 р.), який проголосив Крим «національною територією кримськотатарського народу, на якій лише він має право на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне та культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі. [...] Кримська АРСР, котра відновлюється не як національно-територіальне утворення, розглядається як намагання юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді». Отже, визначення статусу першої адміністративно-територіальної автономії у складі України від самого початку набуло ознак гострої конфліктності.

Оскільки утворенням автономії особливі інтереси кримськотатарської спільноти забезпечувалися лише мінімальною мірою, етноконфліктність на півострові не тільки не зменшилася, але виявляла тенденцію до зростання. Організація автономії за суто територіальним принципом, без належного врахування ролі й

місця кримських татар в історії Криму, дала формальну підставу їхнім лідерам домагатися зміни політико-правового статусу автономії. Курултай обрав Меджліс як орган самоуправління кримськотатарської спільноти, було ухвалено також рішення про утворення місцевих меджлісів. Невдовзі вустами голови Меджлісу М. Джемільєва було твердо заявлено на європейському форумі, що прихильність кримських татар до ненасильницьких методів громадського протесту «не настільки велика, щоби принести їй у жертву національні інтереси нашого народу».

Верховна Рада Криму зреагувала на рішення Курултаю гостро негативно, в типово радянському дусі оцінивши їх як такі, що мають «яскраво виявлений націоналістичний характер», суперечать законодавству та є неправомочними. Меджлісу було повністю відмовлено у праві представляти кримськотатарський народ у відносинах із державними органами. Але конфлікт мав тенденцію до загострення.

Анексія Криму Російською Федерацією підіграла прагнення кримськотатарської спільноти домагатися власної національно-територіальної автономії, і це прагнення було підтримане Верховною Радою України (щоправда, вже після того, як її можливості впливати на ситуацію на півострові було втрачено). Тепер ця проблема дісталася Російській Федерації.

Наявність у Криму автономії полегшила завдання сепаратистів. Росії вдалося розрубати «кримський вузол» напрочуд швидко, хоча, як з'ясувалося, військова агресія з подальшою анексією півострова готувалася Російською Федерацією кілька років. Але не можна не бачити й тієї потужної негативної енергії, яку вивільнила порівняна легкість розв'язання складних територіальних проблем шляхом незаконних «референдумів». Ця уявна легкість створила феномен депривації — розходження між завищеними очікуваннями і реальними можливостями. Завдяки активізації мережі російських диверсантів «сепаратистські настрої у східних регіонах України» вибухнули затяжними воєнними діями з численними жертвами, в тому числі — і серед мирного цивільного населення. Водночас можливості реалізації там кримського сценарію примарні. Однак саме по собі «розповзання» сепаратизму здатне створити багато проблем як для України, так і для Російської Федерації.

Якою була ситуація з викладанням мови та історії України в навчальних закладах Автономної Республіки Крим у роки української незалежності?

На території АР Крим, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., було зареєстровано 2 413 228 громадян України, з яких 58,3 % були росіянами, 24,3 % — українцями, 12,1 % — кримськими татарами тощо. Відповідно рідною мовою 78,95 % визнавали російську, 9,51 % — українську, 9,59 % — кримськотатарську. За роки незалежності України, а особливо впродовж президентської каденції В. Януковича, ситуація з вивченням та використанням української мови, так само, як і українознавчих дисциплін, значно погіршилася.

На півострові, де до останнього часу проживало, за різними оцінками, від 600 до 800 тис. українців, за роки незалежності було відкрито лише 7 україномовних шкіл та кілька десятків окремих класів з українською мовою навчання. Для порівняння: в Австралії, де проживають 35 тис. українців, діє 15 українських шкіл, в Аргентині, де мешкає 220 тис. українців відкрито 73 школи, у Бразилії для 155 тис. українців відкрито 12 шкіл, у Словаччині для 150 тис. українців — 156 шкіл. Водночас для задоволення потреб російськомовного населення АР Крим працювало 558 загальноосвітніх шкіл. Таким чином, у класах і школах з українською мовою навчання на півострові навчалось 7 % учнів (загальний показник по Україні — 82 %), кримськотатарською мовою — 3 % учнів, російською — 90 % учнів. Зрозуміло, що україномовні навчальні заклади на півострові не могли задовольнити потреби українського населення. Але ж запити на навчання державною мовою висловлювали не лише етнічні українці, але й представники різних національних меншин, що повністю ігнорувалося місцевою владою. Так, у Сімферополі існувала лише одна украї-

номовна школа-гімназія, що становило 2 % від загальної кількості середніх навчальних закладів міста I—III рівнів акредитації. У квітні 2012 р. у Севастополі, де була розташована єдина в місті україномовна школа-інтернат № 7, місцева влада оголосила про закриття школи, пославшись на «економію та оптимізацію навчального процесу». При цьому було заявлено, що заняття мають припинитися вже з нового навчального року, а школярів слід перевести до шкіл із російською мовою навчання. Тих же учнів, які не захочуть змінювати мову навчання, рекомендувалося перевести до інтернату для дітей із затримкою психічного розвитку. Схожі проблеми існували й у кількох школах Бахчисарайського району, в деяких інших районах автономної республіки, а також на Сході України. Зокрема, на Донеччині, де в 2011 р. планувалося закрити 26 загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Таке рішення влади викликало кілька акцій протесту населення регіону. За інформацією прес-служби Донецької облдержадміністрації, закриття навчальних закладів мало відбутися відповідно до «Регіональної дорожньої карти з оптимізації мережі бюджетних установ і витрат місцевих бюджетів на їх утримання». Водночас очолюване Д. Табачником Міністерство освіти і науки, молоді та спорту надіслало роз'яснення, з якого випливало, що школи в Україні закривають «через погану демографію». І якщо закриття Донецької української школи № 111 вдалося уникнути, то дві макіївські загальноосвітні школи № 3 та № 100 були закриті.

Аналіз співвідношення годин викладання навчальних курсів російської та української мов у навчальних закладах Криму показав, що у 5—11-х класах на російську літературу відводилося 646 годин, а на українську — 289. У багатьох школах повноцінний курс українознавства замінили курсом для 1—4-х класів «Я і моя Україна», але згодом і його зміст був змінений: усі елементи з історії та культури України були вилучені. Нині у багатьох навчальних закладах півдня та сходу України замість українознавства викладається країнознавство або народознавство. В цілому, за повідомленнями освітян Криму, жодної державної програми з розвитку україномовної освіти на півострові до останнього часу не існувало. Висококваліфікованих освітніх кадрів та україномовних підручників не вистачало, а проблема вирішувалася за рахунок випускників російських вишів та російськомовної літератури. Цікаво, що суто кримськими вищими навчальними закладами, які мали би виконувати цю функцію, є лише Таврійський національний університет ім. В. Вернадського, Кримський державний індустріально-педагогічний інститут та Кримський державний гуманітарний інститут, а решту вакансій мали заповнювати випускники спеціалізованих факультетів інших українських вишів, як-от:

Кримського факультету Київського національного економічного університету, Кримського заочного факультету Національного університету культури і мистецтв, Кримського факультету Східноєвропейського національного університету ім. В. Даля, Євпаторійського педагогічного факультету Кримського державного гуманітарного інституту.

Відсутність державної підтримки української освіти в Криму частково намагалися компенсувати своїми зусиллями кілька всеукраїнських громадських організацій, зокрема Рух «Не будь байдужим!» («НББ»). Упродовж 2007—2014 рр. активісти цього руху систематично проводили серед освітян півострову роз'яснювальну роботу, залучали до численних акцій місцевого та всеукраїнського масштабу, безкоштовно розвозили по школах україномовну літературу тощо. Серед найбільш вдалих акцій «НББ» можна назвати передплату для шкіл Армянська, Красноперекопська, Феодосії, Білогірська та Бахчисарая журналу Києво-Могилянської академії «Урок української»; організацію та проведення рок-концерту на підтримку української мови для моряків Севастополя, під час якого присутнім подарували компакт-диски з рок-піснями українською, брошури про те, як поступово перейти на українську мову (з особистого досвіду рок-музикантів гуртів «От Вінта!», «Гайдамаки», «Мотор'ролла», «ФлайзЗа»), а також значки із написом «Міняю часи на годинник». Упродовж серпня — жовтня 2008 р. активісти руху допомогли поширити серед освітян, митців, діячів культури інформацію про всеукраїнський конкурс шкільних творів «Хто для мене Іван Мазепа?», який проводився спільно з Міністерством освіти України. В рамках цієї акції було організовано зустріч історика, голови журі конкурсу О. Ковалевської та виконавчого директора «НББ» О. Левкової з учителями АР Крим, громадськими активістами та народними депутатами кримського парламенту в Республіканському центрі інформації, а також прес-конференцію гостей у сімферопольському медіацентрі «IREX», де було детально висвітлено мету, умови та завдання конкурсу; безкоштовно роздано серед місцевих шкіл книги О. Ковалевської «Іван Мазепа у запитаннях та відповідях» (К.: Темпора, 2008) та «Іван Мазепа: Made in Ukraine» (К.: «НББ», 2008); передплачено молодіжний журнал «Однокласник» для тих шкіл, які зголосилися взяти участь у конкурсі. Наступного року зусиллями «НББ» відбулося нагородження суперпризерки анонсованого всеукраїнського конкурсу «Хто для мене Іван Мазепа» Світлани Селюх, чий твір увійшов до десяти найкращих в Україні з поданих на конкурс близько 8 тисяч робіт. У серпні 2010 р. активісти руху «Не будь байдужим!» вручили комплект книжок із сучасної української літератури переможниці номінації «Вчитель міста» вчительці української мови та літератури школи-лицею

№ 9 м. Ялта В. Овсейчук. Упродовж листопада 2010 — серпня 2012 рр. по школах Криму було поширено методичний посібник та навчальні диски «Карпатська Україна», а також заохочувальні плакати із зображеннями відомого спортсмена Василя Вірастюка та дизайнерки одягу Оксани Караванської з гаслом: «Я успішний/а і розмовляю українською». Не менш цікаву акцію «Спитай у політиків! Вимагай відповіді!» провів рух у листопаді — грудні 2012 р. Від її учасників із 6 міст АР Крим вимагалось задавати питання на кшталт: «Де права українців? Чи є в Україні: україномовні журнали? Україномовні фільми? Україномовні книги? Українські школи?» Нарешті, в січні 2014 р. «НББ» разом із місцевими активістами започаткував проект поширення знань про сучасну українську літературу «Сучасне епатажне креативне слово», в рамках якого 17-м школам м. Сімферополя було подаровано комплекти україномовної літератури для підлітків. Окремо до трьох республіканських бібліотек було передано видання руху «Не будь байдужим!» та нагороджено переможців Всеукраїнського конкурсу знавців української мови ім. Петра Яцика у гімназії № 33.

Не менш нагальною впродовж кількох років була діяльність іншого громадського руху добровольців — «Простір свободи» на чолі з Тарасом Шамайдою. Активісти цього об'єднання в 2013 р. оприлюднили аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2013 році». Документ було презентовано з нагоди Дня Української мови та писемності. Як зазначили автори, огляд «базується на даних державної статистики, соціології, а також власних моніторингових досліджень, здійснених волонтерами руху в усіх регіонах України». В контексті ситуації з навчанням, використанням та захистом української мови в Україні загалом та в Криму зокрема, варті уваги наступні відомості зі згаданих матеріалів.

Частка школярів, що здобували освіту в країні українською мовою, зросла на 0,1 % і становила в 2012/2013 навчальному році 82 %, що після зниження, зафіксованого впродовж 2011—2012 рр., особливо в умовах політики заохочення російщення освіти, можна було вважати успіхом. На 1,5 % зросла кількість учнів, що навчалися українською на Донеччині. Водночас у Луганській, Одеській областях та Криму цей показник, навпаки, знизився на 0,4—0,5 %, а частка учнів, що навчаються російською, зросла. Причому, незважаючи на те, що в Криму українською навчаються лише 7,4 % школярів, влада цілеспрямовано перешкоджала відкриттю нових українських шкіл чи класів навіть попри письмові заяви батьків. Протягом лише одного року у вітчизняному кінопрокаті загальна кількість фільмів, дубльованих або озвучених українською мовою, зросла з 64,8 % у позамину-

лому році до 71,3 % у минулому. Частка газет, що видаються українською мовою, в 2013 р. знизилася до 30,2 %, а україномовних журналів, навпаки, зросла до 18,5 %. Упродовж 2012 р. було надруковано 50 % книг українською, більшість серед яких становила навчальна література, однак масований імпорт книжок із Росії, як і раніше, в разі перевищував їх випуск в Україні. Ухвалення сумнозвісного «мовного закону» знизило й частку телеканалів, які здійснювали мовлення українською або двома мовами. Подібна ситуація спостерігалася і щодо радіостанцій.

Незважаючи на позитивне ставлення більшості населення до української мови, за підсумками моніторингу кафе і ресторанів у 29 великих містах країни стало відомо, що лише 46 % закладів харчування мають українську вівіску, лише в 49 % із них меню надруковано українською і тільки в 36 % закладів персонал обслуговує україномовних клієнтів українською мовою. При цьому ситуація дуже різниться в розрізі регіонів. У південних і східних областях україномовних клієнтів майже завжди обслуговують російською.

Таким чином, ситуація з наявністю україномовних навчальних закладів різних рівнів акредитації, державної програми з їхньої підтримки, забезпеченістю літературою та інформацією українською мовою залишалася до останнього часу загрозливою як у цілому по Україні, так і в АР Крим зокрема. Гуманітарну та інформаційну політику в автономії було цілком провалено, що не в останню чергу й спричинило події березня 2014 р.: незаконний «референдум», сплеск проросійських настроїв населення, анексію цієї території Російською Федерацією.

Що зробила Україна у справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів?

Останнім часом доволі гучно лунають звинувачення в тому, що українська держава приділяла недостатню увагу вирішенню соціально-економічних та етнокультурних проблем Кримського півострова. Звісно, що для конструктивної критики є місце в будь-якому питанні. Втім слід поставити й інше питання: «А який уряд зробив більше за Україну для вирішення проблем репатрійованих народів?» Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема депортованими в 1941 р. німцями (в січні 1992 р. Президент України дав принципову згоду німецькому товариству «Відродження» на реалізацію програми переселення депортованих німців) і депортованими в 1944 р. болгарами, вірменами, греками і німцями Криму.

Відповідно до Декларації «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їхніх прав», Кримський облвиконком ухвалив рішення про виділення 8400 земельних ділянок для кримських татар. Із цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на історичну батьківщину десятків тисяч представників національних громад, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а цілого народу. На 1 січня 1998 р. до АР Крим на місце постійного мешкання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 р. народів. Із них прописано, за даними Головного управління МВС України, 259 тис. кримських татар, а також 3,8 тис. вірмен, болгар, греків та німців. Повернення кримськотатарського народу триває, питома частка його у складі населення АР Крим становить 12,1 % і зросла, порівняно з 1989 р., у 6,4 раза. За межами України залишається 220—250 тисяч потенційних репатріантів. З'явився термін «сезонні

татари», які прибувають до Криму на час будівельного сезону і є громадянами інших держав. Близько 127 тис. кримських татар Криму не мали українського громадянства, лишаючись громадянами Узбекистану, Таджикистану, РФ. Відсутність громадянства була перепорою в натуралізації репатріантів в Україні. Зі 117 тис. працездатних кримських татар мають роботу 74,5 тис. (63,5 %), тоді як в Узбекистані представники цієї національної громади належали до висококваліфікованої робочої сили.

Взаємини між громадою та державою були непростими, оскільки стабільно складними залишалися соціально-економічні умови натуралізації репатріантів та їхньої адаптації до нових обставин життя. Кримськотатарський національний рух став вагомим фактором внутрішньополітичної ситуації, оскільки громада послідовно виступає за надання їй ексклюзивних прав в етнополітичному житті України. На першому курултаї кримськотатарського народу (29 червня 1991 р.) було висунуте завдання реалізації права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Після реабілітації національної меншини та початку масового повернення це гасло, як кінцева мета політичної боротьби, було зняте, втім його потенційна конфліктогенність залишалася доволі потужним чинником. Полягала вона насамперед у високій політичній активності громади, низці неврегульованих проблем репатріантів та наявності лакун в українському законодавстві, що спричинялися до розбіжностей у тлумаченні певних нормативних положень. Згідно з ним, кримські татари визнані корінним народом, який розглядається як вид національної меншини, що вимагає особливих правових механізмів реалізації своїх прав. Його особливий статус, відносини з державою визначаються спеціальними законами та нормами міжнародного права, що дає змогу задовольнити національні амбіції кримських татар, не порушуючи територіальної цілісності України. Такий підхід до вирішення проблеми здобув підтримку в громаді — всенародні збори представників кримськотатарського народу (Курултай) 1996 р. ухвалили доручити Меджлісу домагатися визнання кримськотатарського народу корінним, а Криму — національно-територіальною автономією у складі України на основі реалізації кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення. Характер розв'язання кримськотатарської проблеми впродовж років балансував на межі її політичного вирішення чи обмеження її національно-культурним рівнем, тобто визначенням кримськотатарського народу чи то нацією, чи то національною меншиною.

За останні 20 років на території Автономної Республіки Крим виникло близько 300 мікрорайонів компактного проживання кримських татар. Нині вони становлять 13 % населення півостро-

ва. В 14 школах викладається кримськотатарська мова. В Алушті відкрився перший культурний центр, в якому будь-хто може долучитися до культури корінного народу Криму, дізнатися про традиції народу, а також має можливість вивчати кримськотатарську мову. Перспективною метою є відкриття таких культурних центрів по всьому Криму.

Попри всі складнощі, що супроводжували повернення репатріантів, передовсім кримських татар, слід зазначити, що умови цього повернення були більш сприятливими, порівняно з аналогічними процесами в Росії, й у соціально-економічному, і в етнокультурному, а ще більше — в суспільно-політичному аспектах. Упродовж останніх двох десятиліть кримськотатарська спільнота розглядалася урядами України як рівноправний (хоч і доволі проблемний) політичний партнер. Саме тому в межах системи національного самоуправління поступово сформувалися елементи кримськотатарської державності. Була створена вертикаль татарського самоврядування (Меджліс — районні меджліси — сільські меджліси), яка забезпечує високий рівень політичної мобільності громади та її спроможність виборювати в місцевих і центральних властей значні поступки та переваги. Меджліс — це демократично сформований національний представницький орган. Кожні 5 років скликається Курултай, до якого входять 250 делегатів. Вони обирають 33 представників, які формують Меджліс. Меджліс, у свою чергу, приймає рішення від імені всього кримськотатарського народу, визначає вектор етнокультурного розвитку і консолідує народ навколо суспільно-політичних завдань.

20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримськотатарський народ корінним народом України, за відповідну заяву проголосували 283 депутати. «Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України», — сказано у заяві, — «Україна гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави». Крім того, Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, як повноважний орган кримськотатарського народу. Верховна Рада також заявляє про свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів.

Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму?

Проблема адаптації кримськотатарського народу виникла після ухвалення 14 листопада 1989 р. Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, та про забезпечення їхніх прав», згідно з якою Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. ухвалила постанову про скасування законодавчих актів 1941—1968 рр., на підставі яких були депортовані народи Криму і встановлені обмеження на їхнє проживання на території півострова. Уряду СРСР було рекомендовано визначити порядок, розміри та механізм надання матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню.

Повернення та облаштування кримських татар у Криму та їхня інтеграція в українське суспільство стали унікальним явищем. Зазвичай, проблема подібної інтеграції виникала з появою у структурі соціуму нових етнічних общин, відірваних від історичних місць проживання свого народу. За даними МВС України, чисельність репатрійованих громадян у Криму на 1 березня 2004 р. досягла 265,5 тис. осіб, із них повернулися 243,4 тис., у тому числі з Узбекистану — 189 тис. (72 %), з Казахстану — 21 тис. (8 %), з Таджикистану — 30 тис. (11,5 %), з Росії — 19 тис. (7,2 %).

Таким чином, перед Урядом України постала проблема репатріації, адаптації та інтеграції кримських татар в український соціокультурний та політичний простір. Незважаючи на урядові домовленості у рамках СНД, український уряд сам розпочав фінансування процесу інтеграції репресованих народів Криму.

Дослідники виявили кілька концептуальних підходів до визначення статусу кримських татар:

— кримські татари є етносом, який має рівні права щодо всіх інших національних меншин (етнічних груп)

населення Криму й України загалом, але з огляду на особливі причини (депортація) потребує додаткової державної підтримки як гарантії свого збереження і розвитку. Цей підхід репрезентований у змісті більшості рішень органів виконавчої влади України, а також нормативно-правових актів Верховної Ради і Ради міністрів АР Крим;

— кримські татари є «корінним народом», що має право на політичне самовизначення на своїй національній території в Криму в рамках України. Термін «корінні народи» вживається у Конституції України (ст. 11, ст. 92 п. 3, ст. 119 п. 3). Кримськотатарський Меджлис, як один із прихильників цієї концепції, заявив про наявність ознак автохтонності кримськотатарського народу в Криму, його прагнення до етнічної самоідентифікації, відсутність «материнської держави» за межами України, неможливість реалізації кримськими татарами своїх політичних прав в умовах домінування у Криму російськомовного населення;

— модель національно-культурної автономії кримських татар у Криму не визнається більшістю авторитетних представників кримськотатарського національного руху. На їхню думку, створення національно-культурної автономії кримських татар нівелює політичний вплив національної громади на ухвалення соціально-економічних рішень керівництвом Автономної Республіки Крим та України.

Центральною проблемою інтеграції кримських татар в українське суспільство є вирішення їхніх економічних проблем. Підґрунтям цього процесу стало забезпечення кримським татарам рівних з усіма громадянами України економічних та соціальних прав. Економічні аспекти політики інтеграції мали органічно вписуватися в загальні тенденції реформування економічної, фінансової та правової бази держави. Виділяти ті чи інші кримськотатарські проблеми та прагнути вирішувати їх поза контекстом розвитку українського суспільства — це згубна практика, здатна стимулювати активізацію радикальних настроїв як поміж національних еліт, так і в широких верствах населення.

Кабінет Міністрів України (КМ України) 28 січня 1992 р. ухвалив Постанову «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР». Передбачалося виділити додатково 400 млн крб., щоб створити умови для повернення депортованого кримськотатарського населення. Для координації та фінансування державних програм з розв'язання проблем депортованих народів Криму згідно з постановою КМ України від 14 березня 1992 р. був створений «Фонд депортованих народів». Іншою постановою від 22 березня 1992 р. було створено Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму для практичного вирішення питань соціально-економічної інтеграції

представників репресованих народів. У 1993 р. у бюджеті України було виділено 18 млрд крб., із них 12,9 млрд — на капітальне будівництво, 5,4 млрд — на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації за переїзд тощо. Однак економічна криза початку 1990-х років не дозволила реально поліпшити соціально-економічний стан переселенців. Тому 11 серпня 1995 р. було ухвалено Постанову КМ України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», в якій, зокрема, передбачалося реалізувати Програму першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і представників інших національних груп, які повернулися до Криму.

На початку 2000-х років за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис. м² житла. Але ще тисячі татарських сімей не були забезпечені житлом. Проблеми частково вирішували за рахунок виділення земельних ділянок для побудови приватних будинків та надання безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво. У Програмі АР Крим на облаштування представників депортованих народів у 2000 р. передбачалося спрямувати 11,5 млн грн, у тому числі 8,5 млн на капітальне будівництво, 1,5 млн — на надання пільгових безвідсоткових кредитів індивідуальним забудовникам, 1,5 млн грн — на соціально-культурний розвиток установ. Чимало вдалося реалізувати, але частині сімей самотужки довелося вирішувати власні житлові проблеми.

Протягом усього періоду після початку репатріації залишалася гострою проблема із працевлаштуванням кримських татар. Значна кількість татар не була працевлаштована або працювала на тимчасових чи сезонних роботах. Питання зайнятості населення АР Крим вирішувалося через реалізацію заходів, передбачених Державною, республіканською й територіальними програмами зайнятості населення, в яких наявний розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян». Унаслідок реалізації заходів у рамках цих програм у 2003 р. по всіх сферах економічної діяльності за цей рік було введено 24,7 тис. робочих місць, зокрема в галузях економіки — 5,3 тис. робочих місць. У регіонах найбільшого розселення депортованих громадян: у Сімферопольському районі створено 1219 робочих місць, у Бахчисарайському — 943, у Білогірському — 507, у Кіровському районі — 438 робочих місць тощо.

Значна частина кримських татар виявила інтерес до приватного підприємництва. Левова частка квітів, фруктів та овочів вирощується татарськими підприємцями. Основним джерелом існування непрацюючої частини населення є прибуток від закупів-

лі та реалізації сільськогосподарської продукції. Поліпшити рівень зайнятості кримськотатарського населення можливо за рахунок стимулювання розвитку традиційних для них галузей зайнятості — крапельного землеробства, виноградарства, тютюництва, народних промислів тощо.

Однак державним органам України та Автономної Республіки Крим бракувало системності та послідовності у вирішенні соціально-економічних проблем депортованого населення. Найбільш гостро це проявилось в «земельному питанні». Право на землю — це один із головних інтеграційних факторів, що мав вирішальне значення в соціальній та психологічній адаптації як окремої людини, так і етносу. Від початку масового повернення кримських татар для індивідуального будівництва житла було виділено близько 70,5 тис. земельних ділянок (площа 8361,7 га), зокрема в м. Судак було виділено близько 2,6 тис. земельних ділянок (площа 230,6 га), в м. Алушта — близько 1,32 тис. земельних ділянок (площа 96,1 га), в м. Ялта — близько 1,3 тис. земельних ділянок (площа 77,0 га). Але початок земельної реформи в Україні практично збігся із процесом репатріації кримських татар, значна частина яких, унаслідок відсутності українського громадянства, не змогла стати членами колективних сільгоспприємств. Ситуацію ускладнило й те, що 60 % репатріантів, які мешкали раніше в містах, змушені були (також з економічних причин) оселитися в селах і передмістях.

Усунення кримськотатарського населення від розпаювання землі призвело до посилення соціальної напруги в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах АР Крим. Спалахували акції протесту кримськотатарського населення в багатьох населених пунктах Криму, що призводило до самозахоплення значних земельних масивів та виникнення конфліктів із представниками російського етносу. Радикальні лідери кримськотатарського руху використовували складнощі у здійсненні земельної реформи в Криму як один із найбільш дієвих засобів політичної активізації кримських татар і тиску на центральні владні структури.

Центральні органи державної влади намагалися запобігти трансформації проблеми власності на землю із правової та економічної в політичну. Хоча чиновники центральних і кримських відомств напрочуд добре розуміли, що вирішення «земельного питання» сприятиме розв'язанню економічних і соціальних проблем значної частини кримських татар, але рівень корупції та власної зацікавленості у «кримській землі» переважував державні інтереси. Татари фіксували численні факти порушень земельного законодавства, пов'язані з виділенням ділянок у рекреаційній зоні фізичним і юридичним особам, що проживають поза

межами Криму й України. Також чимало татарських сімей полишали виділені ділянки у степовому Криму через відсутність можливості знайти роботу, продати вироблену продукцію. Вони вирушали до приморських районів і вимагали надання земельних ділянок. Тому протягом останніх п'яти років у АР Крим постійно спалахували «земельні конфлікти» через небажання влади забезпечувати татарські сім'ї земельним наділом.

У контексті інтеграції кримськотатарського населення несистемно вирішувалися питання щодо відкриття кримськотатарських шкіл та класів, забезпечення вчительськими кадрами, підручниками та навчальними посібниками кримськотатарською мовою, а також щодо реалізації права випускників на складання іспитів Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) кримськотатарською мовою. Останніми роками школярі не виявляли особливого бажання проходити ЗНО кримськотатарською мовою. На думку одного із лідерів Меджлісу Рефата Чубарова, висловлену в інтерв'ю «Радіо Свобода» 24 лютого 2011 р., відсутність при реєстрації ЗНО для тестування кримськотатарською мовою жодного охочого свідчить про критичний стан кримськотатарської мови та школи: «Точніше, не кримськотатарської школи, бо її ще просто не існує. Протягом кількох десятиліть вона була заборонена, коли кримські татари перебували у вигнанні. Цей дуже гіркий сигнал має спрямувати всі наші зусилля на те, щоб у найближчі роки відновити повноцінну кримськотатарську школу, де не лише викладатиметься рідна мова, але й нею вивчатимуться інші предмети. Щонайменше, предмети гуманітарного циклу викладатимуться кримськотатарською мовою». У 2013 р., за інформацією міністерств освіти і науки й молоді та спорту АР Крим, 92,5 % абітурієнтів проходили тестування російською мовою, 7,5 % — українською. Бажаючих пройти тестування кримськотатарською мовою не зареєстровано.

Дещо краща ситуація складалася у культурно-просвітницькій галузі. У Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських та районних краєзнавчих музеях, розташованих на території Криму, були створені експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин України, що проживали на відповідній території. Останнім часом створено нові музейні установи: Кримський етнографічний музей, музей історії та культури кримських татар, що є філією Бахчисарайського історико-культурного заповідника, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва.

Під охорону держави було взято десятки пам'яток історії та культури кримських татар й інших національних меншин. До останнього часу виконувалися роботи з реставрації мечетей Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі у Феодосії, «Юсупов-

ської» у селі Соколине Бахчисарайського району, Кебір-Джамі в Сімферополі, Зинджирли-Медресе й цвинтаря Гази-Мансур у Бахчисарайському районі, торгових рядів і турецької лазні в Євпаторії, меморіального комплексу на місці поховання І. Гаспринського й будинку, в якому він жив і працював, а також інших архітектурних пам'яток.

У Криму функціонують Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 331 мусульманська громада, 5 медресе. У розпорядженні ДУМК перебуває понад 170 мечетей. Українська держава передала у власність ДУМК понад 40 культових будівель і понад 20 — у безоплатне користування, в тому числі 10 пам'яток архітектури.

Незмінним авторитетом користується Меджліс — представницький орган кримськотатарського населення, що розташований у Сімферополі. Згідно зі статутом, метою Меджлісу є подолання наслідків геноциду, вчиненого проти кримських татар, відновлення їхніх соціально-політичних і культурних прав. Довгий час його очолював відомий дисидент та правозахисник М. Джемілев, із жовтня 2013 р. Меджліс очолює Р. Чубаров.

Яке значення мало кримське питання для становлення та розвитку українсько-російських відносин у 1991—2014 рр.?

Одна з наріжних причин існування проблемної складової у взаємовідносинах між Україною та Російською Федерацією з часу проголошення незалежності двох держав, з нашого погляду, в обопільно невірному сприйнятті зовнішньополітичних інтересів та цілей. Зокрема, претензії Москви на провідну роль на пострадянському просторі в Україні розглядаються як імперські амбіції. Недовіру до Росії посилюють і дискусії на великодержавні теми, характерні для російських націонал-патріотів, які накладають відбиток на сприйняття відповідним чином російських інтересів і цілей. А європейський вибір України, зокрема її зближення з НАТО і Європейським Союзом (ЄС), сприймаються значною частиною російської еліти як «зрада» ідей «слов'янської єдності», «вікової російсько-української дружби» тощо. Серед чинників, що розпалюють атмосферу взаємовідносин між Києвом і Москвою, можна зазначити також рецидиви спільного радянського минулого, які дають додатковий привід для зростання напруги в українсько-російських відносинах. Однак саме кримська проблема традиційно була барометром політичного клімату, який домінував в українсько-російських відносинах починаючи від часів розпаду СРСР.

Ще в умовах «параду суверенітетів» союзних республік 1990 р. Комітет державної безпеки СРСР посприяв утворенню на території «проблемних» союзних республік автономних утворень. Керівництво УРСР, шукаючи прагматичних компромісів у відносинах із РРФСР, погодилося на закріплення через проведення референдуму статусу автономної республіки для Криму. Фактично досягнення зазначеного компромісу зблизило демократичне керівництво Росії на чолі з Б. Єльциним, який вів боротьбу за владу з президентом СРСР М. Горбачовим і намагався налагодити із суверенними республіками

прямі зв'язки без нав'язливого посередництва старого союзного центру, та офіційний Київ. Символом цього стало підписання 19 листопада 1990 р. в Києві під час візиту голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина договору про основи відносин між УРСР і РРФСР, головною метою та завданням якого був «розвиток міждержавних відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили або економічних методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами». Втім одразу після провалу серпневого путчу і проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) Росія взяла на себе функції центру, «збирача земель», а комуністично-націоналістичні політичні сили цієї країни, зокрема, наполягали на невизнанні тогочасних державних кордонів України. Найгострішою проблемою стало питання поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР та статус Криму й міста Севастополя.

Складні та суперечливі переговори відбувалися в Дагомисі (червень 1992 р.), Ялті (серпень 1992 р.), Москві (червень 1993 р.), Масандрі (вересень 1993 р.) — аж до підписання проміжної угоди в Сочі (1995 р.). Однак 16 жовтня 1996 р. Державна дума РФ затвердила проект закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту», за яким передбачалося поширити юрисдикцію Російської Федерації на м. Севастополь. Українська сторона пропонувала росіянам орендувати за відповідну плату на визначений термін інфраструктуру військово-морської бази у Севастополі. Зрештою, 28 травня 1997 р. Україна та Росія підписали угоди про статус й умови перебування Чорноморського флоту (ЧФ) та про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом ЧФ і перебуванням ЧФ РФ на території України. Зазначені документи набули чинності лише 6 липня 1999 р.

Ситуація ускладнювалася внаслідок приходу до влади в АР Крим сепаратистського керівництва на чолі із «президентом» Ю. Мешковим. Конституція автономії 1992 р. наділила місцеву владу великими повноваженнями, піддавши сумніву навіть конфедеративні зв'язки з Україною. Однак Київ не був схильний до силових рішень і погодився зі створенням Автономної Республіки Крим, аби локалізувати внутрішній конфлікт між російськомовним населенням і кримськотатарськими репатріантами.

Після цього тодішнє кримське керівництво взяло курс на розширення своїх повноважень та однобічну орієнтацію на Кремль. У липні 1993 р. Державна дума РФ ухвалила скандальну постанову про російський статус міста Севастополя як головної бази єдиного Чорноморського флоту, що було засуджено ООН та всією світовою спільнотою. Внутрішньополітичні суперечності у

самій Росії завадили тоді сконцентрувати зусилля на «вирішенні» на російську користь кримського питання.

Водночас політичною помилкою «президента» Ю. Мешкова стала підтримка заколоту російського парламенту (Р. Хасбулатова — О. Руцького) проти президента Б. Єльцина. Водночас після придушення 3—4 жовтня 1993 р. «червоно-коричневого путчу» частина російської політичної еліти, орієнтована на Б. Єльцина, не підтримала кримських сепаратистів. Зменшення фінансування російськими структурами «президента» Ю. Мешкова спровокувало загострення суперечностей між різними фракціями про-російських політичних сил Криму, насамперед між «Русским обществом Крыма» і «Русской общиной Крыма».

Обтяжений проблемами розподілу, Чорноморський флот на той час прямо не втручався у внутрішньополітичні питання, тому кримські сепаратисти не отримали прямої російської військової допомоги. Крім того, Росія була зацікавлена домогтися від України відмови від радянської ядерної зброї. Західні країни за цих умов не допустили висунення Росією територіальних претензій до України. Гарантії безпеки та територіальної цілісності України було закріплено 5 грудня 1994 р. на саміті Наради з безпеки і співробітництва в Європі / Організації з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ/ОБСЄ) у спеціальному Будапештському меморандумі, підписаному США, Великою Британією, Росією, а незабаром ще двома ядерними державами — Китаєм і Францією. Щоправда, цей документ був насамперед політичним, він не був обов'язковим до виконання з юридичного погляду, до того ж його істотною вадою стала відсутність механізму реалізації гарантій у разі нападу на Україну однієї з держав-гарантів.

Увагу російського керівництва від грудня 1994 р. притягла до себе проблема «наведення конституційного ладу» в Чечні. Автономна Республіка Крим тимчасово відійшла на другий план російських пріоритетів, але залишалася в центрі стратегічних геополітичних інтересів, відповідно до яких Крим вважається ключовою точкою контролю за Євразією.

У квітні 1995 р. Державна дума РФ виступила «гарантом» проведення референдуму щодо «самостійності» Криму, але президент України Л. Кучма не допустив такого розвитку подій. Зрештою статус Автономної Республіки Крим було закріплено Конституцією України 28 червня 1996 р. Відтак виникли умови для фіксації цього факту в українсько-російських міждержавних документах. Нарешті Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. зафіксував міжнародно-правові зобов'язання сторін визнавати суверенітет і територіальну цілісність одна одної. Також було поділено радянський Чорноморський флот, а Севастополь

до 2017 р. визначено основною базою дислокації його російської частини. Російська сторона розглядала залишення на території українського Криму своєї військової бази як гарантію від дрейфу України в бік НАТО.

Після компромісного врегулювання конфліктів навколо Криму, Севастополя та Чорноморського флоту так звана хронічна криза в російсько-українських відносинах тривала, що засвідчив складний перебіг процесу ратифікації «Великого договору», який патріотично-комуністична опозиція в Державній думі та Федеральних зборах РФ обумовлювала різними додатковими вимогами. Наприклад, голова думського комітету у справах Співдружності Незалежних Держав та зв'язках зі співвітчизниками Г. Тихонов на початку березня 1998 р. запропонував провести «референдуми про державну єдність народів Росії та України». У вересні того ж року голова Держдуми Г. Селезньов виступив із заявою у Верховній Раді України з вимогою пріоритетної ратифікації трьох базових договорів про поділ Чорноморського флоту, чіткого визначення негативної позиції щодо розширення НАТО на схід та про вступ України до «союзу слов'янських держав». А наступного місяця Державна дума Росії ухвалила постанову «У зв'язку із закріпленням у Конституції Автономної Республіки Крим української мови як єдиної державної мови на території АР Крим», що стало ще однією формальною підставою для затягування в часі ратифікації «Великого договору». Водночас у націонал-патріотичних колах російської політичної еліти розгортаються спекуляції щодо так званої проблеми співвітчизників, зокрема здійснювалися спроби структурування та консолідації проросійських суспільно-політичних сил на території України, насамперед у Криму. Загострювалася проблема делімітації та демаркації українсько-російського кордону, яка, у свою чергу, спричинялася до спроб її розв'язання на користь Росії. Наприклад, наприкінці 1999 р. делегація уряду Москви та голова Верховної Ради Криму Л. Грач підписали протокол щодо намірів спорудження 4,5-кілометрового транспортного переходу між Керчу та Кубанню через Керченську протоку і створення відкритого акціонерного товариства «Міст Росія — Україна», в якому контрольний пакет акцій — 51 % — належатиме Москві.

28 січня 2003 р. Україна й Росія нарешті підписали договір про державний (сухопутний) кордон, звідки було вилучено статті щодо морських ліній розмежування в Азовському й Чорному морях. 29 вересня, за офіційною версією Кремля, керівництво Краснодарського краю розпочало будівництво дамби «для відновлення історичної справедливості і з'єднання острова Коса Тузла з Кубанню». Прецедент територіальних претензій із боку Росії був занадто явним, що й викликало негативну реакцію між-

народних інституцій. Однак і після вичерпання цього інциденту домінувала непрозорість схем управління Керч-Єнікальською протокою, незважаючи на підписання РФ і Україною 24 грудня 2003 р. договору про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки.

Наступний етап українсько-російського протистояння щодо Криму припав на період президентства В. Ющенка (2005—2010 рр.). Весь цей час українська сторона домагалася від росіян уточнення правових умов перебування у Криму російського ЧФ та приведення їх у відповідність із міжнародними нормами щодо ціни оренди військових баз. У відповідь російські спецслужби інспірували похваллення сепаратистського руху на півострові. У липні 2006 р. було зірвано проведення багатонаціональних морських навчань країн чорноморського регіону «Сі-бриз» у Криму. Посилена конфронтація в українсько-російських відносинах. Активісти молодіжних національно-патріотичних рухів блокували бази російських моряків. МЗС України звинуватив російський ЧФ у систематичному порушенні локаційних, екологічних та інших норм угод про перебування ЧФ у Криму.

Масштабна криза в українсько-російських відносинах спалахнула в серпні 2008 р., коли кораблі Чорноморського флоту брали активну участь у блокаді чорноморського узбережжя дружньої Україні Грузії. Причому бойове застосування підрозділів ЧФ під час російсько-грузинської війни здійснювалося без погодження з українською стороною, як це мало би бути згідно з домовленостями від 1997 р. Визнання в жовтні 2008 р. РФ «незалежності» грузинських автономних республік Південної Осетії та Абхазії надихнуло проросійські сили у Криму.

Взимку 2009 р. під час президентських виборів в Україні у Криму майже одноставно було підтримано кандидата В. Януковича. 21 квітня 2010 р. у Харкові вже Президент України В. Янукович та Президент Росії Д. Медведєв підписали угоду про пролонгацію термінів оренди російським ЧФ баз у Криму до 2042 р. в обмін на суто символічну знижку ціни на газ. Попри протести національно-патріотичних сил у Верховній Раді України, харківські домовленості було ратифіковано. Лише формально, в рахунок сплати за оренду баз Україна отримала «знижку» 100 дол. США за 1 тис. кубометрів російського газу.

Не змінилися симпатії більшості кримчан і під час виборів до Верховної Ради України у жовтні 2012 р. Проросійські сили у Криму активно підтримували ідею приєднання України до Митного союзу з Росією, Казахстаном і Білоруссю. В листопаді 2013 р. вони вітали відмову В. Януковича від запланованого раніше підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Події Євромайдану (21 листопада 2013 — 21 лютого 2014 рр.), які розгорталися під гаслами європейського інтеграційного вибору України, сприймалися на півострові як «бандеризація» України та привід для «самовизначення» на користь приєднання до Росії.

Незаконний, невизнаний світовим співтовариством так званий референдум 16 березня 2014 р. став символом когнітивного дисонансу, коли кримчани вирішили приєднатися до держави, де референдуми конституційно заборонено. Анексія Криму фактично означала грубе порушення Росією умов договору про дружбу з Україною від 1997 р. та відмову від рівноправного стратегічного партнерства з нашою державою. Коли Крим відокремився від України, Україна відокремилася від Росії й де-факто завершила пострадянський період своєї історії. Однак це не означає, що проблематика статусу окупованого півострова залишилася в минулому. Це питання — відкрита рана для українсько-російських відносин, воно піддає сумніву можливість не лише стратегічного, а й будь-якого двостороннього співробітництва.

Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Автономну Республіку Крим?

Після розпаду СРСР «кримська ностальгія» була помітним явищем масової російської свідомості. Причому ці настрої поділяла більшість політичної еліти суміжної держави, навіть коли ця мета відкрито не декларувалася. Вагомими чинниками в анексії Криму були для Росії економічні, політичні, ідеологічні, геополітичні, військово-стратегічні.

Економічна ціна анексії півострова визначається в процесі здійснення спеціальної операції. До «референдуму» 16 березня 2014 р. російські фінансисти не рахували прибутків і збитків від цієї оборудки. Безперечним збитком можна вважати втрату України для Митного союзу, що навряд чи адекватно компенсується захопленням Криму. Цей крок став приводом для запровадження економічних санкцій проти наближених до В. Путіна осіб із російського політичного і бізнесового істеблшменту. Водночас їхнім відголосом стала низка позовів проти Росії відповідно до норм Світової організації торгівлі (СОТ). Призупинення членства Росії в СОТ означатиме фактичне повернення російської економіки до стану автаркії.

Попри негативні тенденції глобальних кризових умов, в економічному сенсі Крим може стати важливим туристичним центром. Ця ідея активно пропагується підконтрольними Кремлеві російськими ЗМІ. Однак реалізація такого завдання навряд чи можлива без масштабних іноземних інвестицій, які не надійдуть без визнання легітимності належності Криму Росії. Окреме коло економічних проблем, спровокованих анексією півострову, створюють майнові суперечності між Україною, українськими суб'єктами бізнесу і приватними особами, які зазнали збитків внаслідок одностороннього перегляду статусу Криму. Напевне позиція російських адвокатів у міжнародних арбітражних судах з розгляду економічних

конфліктів базуватиметься на факторі «форс-мажорних» обставин. Чітку аргументацію українських претензій ще слід опрацювати.

У політичному сенсі через анексію Криму президент Росії В. Путін здобув зміцнення своєї влади. Його персональний рейтинг у березні — квітні 2014 р. побив усі соціологічні рекорди, починаючи з показників березня 2000 р. Вирішення на російських ультимативних умовах кримського питання, на думку більшості росіян, підтвердило статус РФ як одного з полюсів сили в сучасній багатополлярній системі міжнародних відносин. Конфронтаційними діями, без оглядки на Захід, Росія подала приклад іншим, антизахідноорієнтованим, державам.

Прискорена процедура приєднання Криму до РФ стала іспитом для чинної системи «керованої демократії» в Росії. Вертикаль президентської влади, на перший погляд, підтвердила свою ефективність у кризових умовах. Подібним чином російські експерти оцінюють і роботу державної пропаганди, яка загалом забезпечила масову підтримку громадськістю Росії дій своєї влади у Криму. Також політичні інтереси Кремля було пов'язано із «зачисткою» опозиційного політичного поля в Росії, яке сподівалося на консолідацію та організацію нових виступів проти авторитаризму. Але кримський прецедент надав можливість переключити увагу російської громадськості з економічних негараздів на ура-патріотизм. Зазначені настрої дали змогу В. Путіну консолідувати навколо себе російські політичну й бізнесову еліти. Втім відкритим залишається питання, як довго це триватиме під тягарем зовнішніх економічних санкцій.

Також відокремлення Криму від України забезпечило Кремлю вирішення кількох політичних завдань на українському напрямі. Насамперед вдалося посіяти хаос у державних структурах України, і без того дестабілізованих революційними та люстраційними подіями. Крим мав зіграти роль імпульсу для реалізації «доктрини доміно» щодо областей південного сходу нашої країни, втрата контролю Києва над якими забезпечить Росії надійний сухопутний зв'язок із півостровом. Зазначене завдання Росія намагалася вирішити до президентських виборів в Україні, тобто до 25 травня 2014 р.

У процесі анексії Криму важливу ідеологічну роль відіграла імперська самосвідомість росіян, завдяки чому вони сприймають себе як державоутворюючу націю, представники якої посідають високі статусні посади в державному менеджменті, насамперед в армії та інших силових структурах; переконання, що російська ідентичність ґрунтується на особливій євразійській соціокультурній та етнополітичній єдності громадян Росії. Водночас сутність сучасного російського націоналізму — це повернення до політики ізоляціонізму й антизахідництва. Звідси — стратегія «ворожого

оточення», коли Росія не може жити без внутрішніх і зовнішніх ворогів. Адже завжди для державної пропаганди важливо мати конкретного супротивника, а не лише абстрактного. Але найважливіша відмінність сучасного російського націоналізму від інших націоналістичних стратегій державного устрою та ідеологій полягає в тому, що він не містить модернізаційних планів розвитку країни.

Фактично, російський державний націоналізм — це путінський мобілізаційний проект, оскільки «енергетична Російська імперія» нездатна на самостійну модернізацію економіки, але вона може існувати, якщо буде робити ставку на темні сторони російського націоналізму.

В ідеологічному сенсі кримська криза давала змогу вести мову про «захист співвітчизників» за кордоном аж до їхнього самовизначення на користь приєднання до Росії. Крим розглядається як «вітрина» так званого Русского мира.

В геополітичному плані Крим є центром Євразії, але слабкою, лімітрофною (прибережною) його зоною. Встановивши свій контроль над півостровом, Росія повертається до імперської традиції «вічної» боротьби за чорноморські протоки, контрольовані силами атлантизму, яка повертає Росії статус одного зі світових полюсів сили. «Яблуко розбрату» — Керченська протока — також відійшло Росії, внаслідок чого Україна позбулася відкритого виходу з Азовського моря. Крім того, Україна втратила військово-політичні стратегічні позиції на Азові. Російський монополіст «Газпром» захопив газоносний причорноморський шельф, який належав нашій державі. Через анексію півострова Росія застрахувала себе від подальшої «експансії» НАТО на Схід. Також Крим відкрив «скриньку Пандори» в процесі «геополітичної декомпозиції» території України.

Позаяк ворожі наміри слід добре знати, нагадаємо, що відомий російський геополітик О. Дугін констатує факт «небезпеки України як самостійної держави для континентальної геополітики», стверджуючи, що «самостійне існування України має сенс лише в ролі санітарного кордону (чорноморсько-балтійська федерація), адже протилежні геополітичні орієнтири не дають країні цілком приєднатися ані до східного, ані до західного блоків». Причому О. Дугін навіть уважає, що «існування України (в кордонах 1991 р.) та у статусі суверенної держави рівнозначне завданню потужного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначного вторгненню на її територію». Отже, він робить «сакраментальний висновок»: «Подальше існування унітарної України недопустиме. Ця територія має бути поділена на кілька поясів, відповідно до гами геополітичних і етнокультурних реальностей». Це передусім Східна Україна із «православним малоросійським населенням», яка культурно, етнічно, історично, релігійно близька Росії. Вона

може бути самостійним регіоном у союзі з Москвою. Цікаво, що ще в 1997 р. О. Дугін пропонував надати Криму «особливий статус із забезпеченням максимальної автономії за прямого стратегічного контролю з Москви, але з урахуванням соціально-економічних інтересів України та етнокультурних вимог кримських татар». Зазначену концепцію фактично й реалізовано у новій «конституції» Криму, ухваленій 11 квітня 2014 р. Водночас О. Дугін стверджує, що «проста інтеграція Москви і Києва неможлива й не дасть стабільної геополітичної системи, навіть якщо відбудеться всупереч усіляким об'єктивним перешкодам», тому «Москва має активно долучатися до перебудови українського простору».

Крим має важливе значення з військово-стратегічного погляду. Причому не лише через базу Чорноморського флоту, який тепер переозброюватиметься. Росія планує розгорнути у Криму аеродром стратегічної бомбардувальної авіації, що має нейтралізувати «загрозу» європейської системи протиракетної оборони. Ані мовні, ані національні питання, таким чином, не були справжньою причиною агресії. Це було суто геополітичне рішення на випадок остаточного розвороту України в бік НАТО. Проте перспективи членства нашої країни в цій організації — результат тристороннього діалогу між суспільством, владою та Північно-атлантичним альянсом.

Враховуючи історичні, стратегічні, енергетичні чинники, Україна посідає ключове місце у східноєвропейському регіоні. Росія досі сприймається як геополітичний конкурент Заходу. Актуалізується геополітичне значення Балтійсько-Чорноморсько-Каспійського простору, який у глобальному вимірі поєднує Балтійський, Середземноморський, Чорноморський і Каспійський обшири. Події кінця 2013 — початку 2014 рр. в Україні можна розглядати під кутом зору розширення геополітичних меж Європи на схід із метою трансформації наявного режиму «керованої демократії» в Росії заради зміни її нинішнього політичного та економічного устрою. Російську сторону не влаштовував такий сценарій розвитку подій. Зрештою, у геополітиці перемагає раціональність, підкріплена великими політичними, військовими та інформаційними ресурсами.

Ідеться про розміщення на території Криму додаткових військових підрозділів, здатних тримати в напрузі потенційних регіональних конкурентів і забезпечувати Росії військову присутність не лише у Чорноморському регіоні, а й з проекцією на Близький Схід, адже у 2011—2014 рр. російський Чорноморський флот відігравав помітну роль у сирійській кризі. Безпосереднім результатом кримської кризи стало рішення НАТО про збільшення військових витрат. На обрії з'явилася й загроза гонки ядерних озброєнь.

Як кримська криза лютого — березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку?

Млява реакція світової спільноти на агресію Росії проти Грузії у серпні 2008 р. зробила можливою агресію проти України в 2014 р. На жаль, сумний приклад Криму також не дуже змінив ситуацію з паралічем механізмів колективної безпеки в Європі. Лише 5 березня 2014 р. у Парижі відбулися переговори державного секретаря США Дж. Керрі, міністра закордонних справ Великої Британії В. Гейґа та виконуючого обов'язки міністра закордонних справ України А. Дешиці. Росію закликали підключитися до проведення консультацій щодо гарантування безпеки України. Сторони вирішили залучити міжнародних спостерігачів до моніторингу військової активності Росії. Однак російська сторона навіть інспекторів ОБСЄ не допустила на територію Криму. В результаті ця міжнародна інституція втратила й суто формальний вплив на Росію в рамках українського питання.

Дії Росії щодо України виявили недосконалість сучасної системи безпеки — як в Європі, так і у світі загалом. Одна суверенна держава просто захопила частину іншої суверенної держави, і на це мляво відреагували всі інститути колективної безпеки. Якщо одна держава-гарант порушує суверенітет і територіальну цілісність України, а інші гаранти неспроможні її захистити, то це становить загрозу не лише для нашої держави, а й для всієї міжнародної системи. Світова спільнота вкотре переконалася, що самі лише норми міжнародного права не можуть зупинити агресію. Механізм безпеки, на який покладалася Україна, зокрема Будапештський меморандум, виявився цілковито недієвим. Невиконання Росією положень цього документа засвідчило: без сучасного озброєння, належного фінансування армії неможливо самостійно себе захистити в нинішньому складному світі.

Російське керівництво фактично офіційно кваліфікувало зміну влади в Києві як зазіхання на свою сферу інтересів. Причому радикальність реакції Кремля визначається прямою загрозою, яку демократичні зміни в Україні становлять для режиму «керуваної демократії». Тому «аншлюс» Криму видається не просто превентивною акцією, орієнтованою на запобігання діям російських «західників», а й спробою переключення уваги російських громадян з економічних негараздів на шовіністичні гасла «збирання російських земель». Тому-то емісари із Чечні наполегливо рекомендували кримським татарам «з'єднатися з російськими мусульманами» та не бойкотувати сумнозвісний «референдум». Більшість кримських татар не приховують, що не бачать себе у складі Російської Федерації, але цю думку, як і позицію українських патріотів у Криму, місцеві нелегітимні власті враховувати не збираються. Поки що до кінця не зрозуміло, чи очікувані переваги від повного контролю над Керченською протокою та усунення з процесу видобутку енергоносіїв на шельфі Кримського півострова українських та американських фірм видаються «Газпрому» достатньою компенсацією за економічну руйнацію української газотранспортної системи під впливом фактичного припинення постачання російського газу європейським споживачам.

Оскільки у кримському питанні В. Путін пішов ва-банк, він, здається, свідомо вирішив ризикнути та заплющити очі на можливі внутрішньополітичні ризики й загрози міжнародної ізоляції. Російське суспільство, попри потужну роботу державної пропагандистської машини, неоднозначно сприймає «кримський аншлюс». Прихильники російських ультранационалістів закидають В. Путіну відмову послідовно «захищати росіян у самій Росії». Це важливий сигнал, адже не варто забувати про низку нещодавніх міжнародних зіткнень у цій країні, які мали місце в багатьох населених пунктах — від Кондопоги до московського району Бірюльово.

Цілком імовірно, що «правовий спринт» у процедурі захоплення Криму зіграє не на користь зміцнення фундаменту будівлі легітимності самої Російської Федерації. На поверхні знаходяться прогнозовані суперечності щодо додаткового субсидування півострова в ситуації, коли федеральної бюджетної допомоги потребують суб'єкти Російської Федерації, які належать до неї від часу прийняття Конституції 1993 р. Зокрема, в разі погіршення відносин між Росією та Європейським Союзом не можна виключати варіанту сепаратизму в Калінінградській області, де давно розглядають варіант створення Балтійської республіки.

Не менше ризиків для Росії створює небезпечна ситуація, яка складається довкола Криму на міжнародній арені. Навіть союзники В. Путіна по Митному союзу — президент Республіки

Білорусь О. Лукашенко та очільник Казахстану Н. Назарбаєв — не демонстрували особливого захоплення перспективою російської анексії Криму. Адже наслідком цього стає ізоляція цих союзників Росії на Заході та додаткові ризики для суверенітету як Білорусі, так і Казахстану, а також невизначеність із майбутнім Митного союзу.

Певні нюанси виявляються в позиції США та Євросоюзу щодо кримської проблеми. Звісно, дипломати Вашингтона та Брюсселя солідаризуються з українською позицією щодо незаконності «референдумного» вирішення кримського питання. Але щодо аспектів силового тиску можна побачити певні розбіжності за окремими позиціями. Яскравий приклад тому — Німеччина, яка допоки не підтримує ідеї згортання контактів із російським «Газпромом». Пропозиція США замінити російський газ на американський сланцевий не викликала особливого захоплення у Берліні, зокрема, в цьому побачили зазіхання на силовий перерозподіл газового ринку Євросоюзу. Неготовими відмовитися від російських олігархічних капіталів у Сіті виявилися правлячі кола й у Лондоні. Париж також не захотів закрити масштабний контракт на побудову для Росії сучасних вертольотоносців типу «Містраль».

Зрозуміло, що в умовах кризових тенденцій у зоні спільної європейської грошової одиниці провідні держави ЄС, хіба що за винятком Польщі, не готові ухвалювати рішення про економічні санкції проти Росії, позаяк вони з невідворотністю бумеранга вразять економіку самого Євросоюзу. Натомість такий сценарій подій створює кращі фінансово-політичні умови для США. В разі виникнення збройного конфлікту в центрі Європи, як це вже було 1999 р. в Косово, вплив капіталів з Європи буде спрямовано до США, які якраз потребують додаткових коштів для розв'язання власних проблем бюджетного дефіциту.

За цих обставин найбільший військово-політичний тиск на Кремль чинить Вашингтон. Частішими обіцяють стати навчання сил НАТО у Чорному морі та сухопутні — на території Польщі й країн Балтії. Посилення військово-політичної напруженості викликає занепокоєння. Адже гра зі зброєю, як показав досвід початку Першої світової війни та розвиток подій під час Карибської кризи 1962 р., ніколи не стане адекватною заміною дипломатичних зусиль, без докладання яких дедалі ймовірнішим виглядає початок нової «холодної війни» між Росією і Заходом через Україну. Навряд чи така ціна цілком влаштовує народи всіх держав. Історія людства не знає такої війни, яка не була би надзвичайно популярною в день її початку. Інша справа, що завершення війни знову вимагає дипломатичних зусиль. Тож, чи не краще застосовувати їх ще до того, як за справу візьмуться військові, а мирні часи знову стануть міжвоєнним періодом?

ООН також уже звично продемонструвала нездатність виступати реальним гарантом миру та безпеки у світі. Досі Росія не розглядалася як потенційний ворог у стратегічних військово-політичних документах нашої держави. Проголосивши за часів В. Януковича позаблоковий статус, Україна, не бажаючи того, потрапила в геополітичну пастку, опинившись у «сірій зоні» між двома військово-політичними угрупованнями: НАТО та Організацією договору колективної безпеки на чолі з РФ. Кримська криза знову актуалізувала питання підготовки України до членства в НАТО. Адже це — дієві гарантії безпеки, крок до членства в ЄС, гарантії безпеки іноземних інвестицій, але, з іншого боку — це і внутрішньополітичні ризики в південно-східних регіонах, великі видатки на оборону та модернізацію збройних сил України, подальше конфронтаційне загострення відносин із Росією.

10 березня 2014 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, в якій закликала підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. та інші європейські держави розглянути можливість реальних угод, що гарантували би незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Втім, це знову — лише «паперові» гарантії безпеки, які мало чого варті без реальних дій у військово-політичній та дипломатичній сферах.

Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією?

Так само, як косовський прецедент лютого 2008 р., кримський фактично розколов світову спільноту за різними оцінками факту анексії півострова. Причому діаметральні позиції із цього приводу проявилися навіть в одних і тих самих країнах.

Цинічні реалісти американської геополітики з консервативного істеблішменту закликали «поважати» російські національні інтереси, доки вони не конфліктують з аналогічними американськими. В Чорноморському регіоні США не мали достатнього військового контингенту для протидії Росії. Непросте й становище президента США Б. Обама, якому потрібно займати «яструбину позицію» щодо Росії, аби зберегти для демократів шанси на виборах до Конгресу США, які мають відбутися в листопаді 2014 р., адже республіканці систематично критикують його через безнадійне «перезавантаження» відносин із Росією, наслідком чого стала агресивна політика Кремля щодо сусідів. Соціологічні опитування громадської думки у США регулярно фіксують вкрай негативне ставлення американців до Росії. Дзеркальним є й ставлення росіян до США.

У свою чергу, російські засоби масової інформації в кращих радянських традиціях намагаються посіяти розбрат між Євросоюзом і США. Зокрема, увага акцетується на тому, що «підступні» Сполучені Штати економічно зацікавлені у відокремленні Євросоюзу від російських ресурсів і ринку збуту, аби послабити європейських економічних конкурентів Америки. Зрештою 17 березня 2014 р. міністри закордонних справ країн Євросоюзу погодили перелік санкцій, які збираються застосувати щодо Росії. Насамперед було призупинено підготовку до саміту «Великої вісімки», який у червні поточного року планувався у Сочі. Натомість 4–5 червня 2014 р. у Брюсселі відбувся саміт «Великої сімки».

Також призупинено процес підготовки до лібералізації візового режиму Росії із шенгенським простором. Крім того, на невизначений час відкладено процес залучення цієї країни до Організації економічного співробітництва і розвитку, в якій представлено 30 найбільш розвинених економік світу. Однак найскладніше Євросоюзу визначитися з економічними складовими санкцій. Яскравий приклад у цьому сенсі становить Німеччина. Бундесканцлер А. Меркель упродовж лютого — березня 2014 р. понад 10 разів спілкувалася в телефонному форматі з президентом Росії В. Путіним. За повідомленнями СМІ, вона навіть висловлювала сумніви щодо здатності останнього до раціонального розуміння ситуації. Втім обережно ставитися до економічних санкцій проти Росії закликали А. Меркель німецькі бізнесові кола, нагадавши не лише про майже 30 млрд євро німецько-російського товарообігу, а й про 300 тис. робочих місць у Німеччині, які зберігаються завдяки економічній співпраці з Росією. Ці аргументи, звісно, розуміють і у Сполучених Штатах Америки. Бізнес-кола цієї країни також стурбовані можливими фінансовими збитками в разі виштовхування західного капіталу з російського сектору видобування корисних копалин.

Однак прихильники ідеї запровадження жорстких економічних санкцій щодо Росії небезпідставно вважають, що це може допомогти «переконати» більшість російських громадян у безглузді та економічній збитковості імперського курсу. Адже кримська криза теоретично може посприяти намірам російських силовиків «загвинтити гайки» державного механізму та ізолювати керівну еліту від впливу зовнішніх центрів прийняття рішень. Інша справа, як довго найбагатші росіяни, чиї капітали перебувають у країнах Європи та в офшорах, негласно контрольованих США, демонструватимуть готовність із власних коштів оплачувати зовнішньополітичні плани президента В. Путіна. Не менш риторично виглядає питання швидкості реакції російської ліберальної громадськості на анексію півострова. Донедавна вважалося, що антиімперіалізм російської демократичної опозиції закінчується там, де починається українське питання. Проте антивоєнні акції, які час від часу відбуваються навіть у Москві, свідчать, що, говорячи термінологією сумнозвісного закону «про іноземних агентів», «п'ята колона» накопичує інформаційні та матеріальні ресурси, аби виступити проти президента В. Путіна. Причому ефективність таких гіпотетичних виступів буде тим вищою, чим гіршим ставатиме економічне становище самої Росії та її громадян.

Насправді цілком прогнозований результат кримського «референдуму» став лише початком тривалої дипломатичної боротьби навколо статусу півострова. Звісно, в терміновому порядку Кремль здійснив формальні правові процедури з анексії Криму, заплющивши очі на нелегітимність таких рішень. Але ціна такого кроку надто висока. Причому не лише тому, що енергетичне і водне постачання Криму залежить від доброї волі України, а й тому, що піратське поводження з українською державною власністю на півострові створює прецедент для аналогічних дій щодо російської власності не лише на території материкової України, а й по всьому світу. Цей фактор може стати тим мотивом, який поверне російську сторону до прямих переговорів із новою владою в Києві.

Не менш потужним аргументом на користь такого розвитку подій стала позиція Євросоюзу, який 21 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради підписав політичну частину угоди про асоціацію з Україною. Відкритим залишається питання офіційного закріплення перспективи вступу нашої країни до Євросоюзу. Але набагато важливіше, що торговельно-економічні зобов'язання щодо створення зони вільної торгівлі Євросоюз узяв на себе в односторонньому порядку, створюючи таким чином переваги для товарів українського виробництва. В умовах свідомої конфронтації з Україною нічого подібного Росія запропонувати не у змозі. Тому її спроби силовими засобами змінити на свою користь розстановку внутрішньополітичних сил в Україні тривають. Чітке розуміння цього вимагає справжньої національної консолідації всіх громадян нашої країни.

Водночас варто звернути увагу, що в умовах кримської кризи Захід демонстрував певне безсилля перед фактом краху Біловезьких угод 1991 р. Росія нагадувала, що відокремлення Косово від Сербії у 2008 р., так само, як і відділення Криму, не відповідало сербській Конституції. Росія наголошувала під час візиту прем'єр-міністра України А. Яценюка до США, що допомога урядам, які прийшли до влади «внаслідок перевороту» суперечить законодавству самих США. У відповідь патріарх американської геополітичної думки З. Бжезинський висловився, як завжди, відверто, висловивши сподівання, що криза у Криму назавжди посварить Україну та Росію. Польський прем'єр-міністр Д. Туск обіцяв одразу після кримського «референдуму», тобто із 17 березня, запровадження санкцій ЄС проти Росії. Захід шукав варіанти покарання «Газпрому». Державний секретар США Дж. Керрі погрожував Росії санкціями, якщо вона не визнає нову владу в Києві. Президент Литви Д. Грібаускайте за-

значила, що Росія стає загрозою для всієї Європи. 13 березня 2014 р. бундесканцлер А. Меркель, виступаючи в бундестазі, пригрозила Росії санкціями, але заперечила війну за Крим. Зважаючи на такі настрої, «Газпром» навіть запропонував Заходу покрити українські борги за газ. Того ж дня Верховна Рада України ухвалила звернення до Організації Об'єднаних Націй, в якому зазначалося, що «згідно з визнаним Статутом ООН (ст. 51) правом на самооборону Україна залишає за собою право звернутися до держав та регіональних систем колективної безпеки по допомогу щодо відновлення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності».

14 березня 2014 р. у ході шестигодинної бесіди в американському посольстві в Лондоні державний секретар США Дж. Керрі та міністр закордонних справ Росії С. Лавров ні про що так і не домовилися. Російська сторона визнавала кримську проблему ще більш особливою, аніж косовську. Зрештою, 16 березня 2014 р. у Криму відбувся «референдум» про перехід до складу Росії. Виконувач обов'язків президента України О. Турчинов слушно зауважив, що «Росія не дала жодного сигналу щодо можливості мирного вирішення конфлікту. Не маючи жодного мотиву, російська влада не припиняє розгортання агресії в Криму та не прибирає свої війська зі східного кордону України».

17 березня 2014 р. на тлі оголошення мобілізації військовозобов'язаних з Москви було відкликано посла України В. Єльченка. В. Путін визнав «незалежність» Криму, де було відразу націоналізовано українську державну власність. У відповідь виконувач обов'язків міністра закордонних справ України А. Дешиця запевнив, що Україна готова до війни.

У свою чергу, МЗС Росії запропонувало Україні визнати результат «референдуму» в Криму, виконати угоду В. Януковича з опозицією від 21 лютого 2014 р., скликати конституційні збори за участю представників усіх регіонів, аби прийняти федеративну конституцію, забезпечити нейтральний статус держави та визначити російську мову як другу державну. Німеччина виступила проти цього ультиматуму. Натомість Китай максимально довго не визначався, як ставитися до російського аншлюсу Криму, маючи на увазі власні проблеми з Тайванем, Тибетом і Сінцзяном.

Під час анексії Криму було зафіксовано порушення всіх норм міжнародного права та зобов'язань Росії перед Україною й міжнародною спільнотою. Отже, криза обіцяє бути тривалою. Геополітична конкуренція навколо визначення правового статусу

півострова, дії Росії, яка кинула виклик євроатлантичному домінуванню в європейській системі безпеки, означають, що разом з анексією Криму «померла» ідея «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока, натомість на порядку денному постала проблема практичної реалізації європейського та євроатлантичного вибору України.

Країни «Великої сімки» повернулися до свого традиційного формату діяльності, відмовившись від практики проведення засідань «вісімки» за участю Росії. В разі, якщо остання продовжуватиме політику, спрямовану на розкол України, Німеччина погрожує ухвалити більш жорсткі санкції, попри їхні можливі негативні наслідки для власної економіки. Ця держава є найбільшим російським торговим партнером в Європі, але щодо Росії вона вимушена діяти в руслі політики ЄС і НАТО. Ротшильди через німецьку банківську систему кредитують російську економіку, що суперечить інтересам еліти США та інших глобальних фінансових кланів.

Цікавою у світлі зазначеного вище видається реакція країн «Великої двадцятки». Індія, яка відмовляє у референдумі щодо самовизначення населення спірного з Пакистаном штату Джамму-і-Кашмір, «увзяла до уваги» позицію Росії з кримського питання. Подібним чином висловилася й Бразилія. З іншого боку, Китай, зважаючи на втрату Тайваню, а також сепаратистські настрої в Сінцзян-Уйгурському автономному районі та в Тибеті, не схвалює порушення принципу територіальної цілісності. Втім Пекін дуже обережно критикував анексію Криму, відмовившись проводити аналогії між кримським і тайванським питаннями. Китай також висловив заперечення щодо наявності намірів вирішити тайванську проблему силою. Варто наголосити, що ці заяви пролунали на фоні масових протестів тайванських студентів, які були невдоволені ратифікацією парламентом Тайваню договору про вільну торгівлю з материковим Китаєм. Попри це, Пекін явно намагається вирішувати проблему повернення Тайваню дипломатично-економічними засобами, як свого часу Федеративна Республіка Німеччини вирішувала проблему Німецької Демократичної Республіки.

Японія підтримала США, інші країни «Великої сімки», Євросоюз щодо застосування санкцій проти Росії. Офіційний Токіо ухвалив рішення про надання Україні фінансової допомоги в обсязі 1,5 млрд дол. США. Японська політична еліта задається риторичним питанням: якби референдум відбувся на «північних територіях», де, за іронією долі, майже 60 % населення становлять вихідці з України, В. Путін так само б легко, як у Криму, визнав

його результати? Японія декларувала наміри працювати з партнерами, «щоби нерозумні амбіції Путіна не поставили під загрозу інші частини України».

Австралія та Канада різко засудили дії Росії щодо України. Особливо в цьому контексті ризикує Канада, яка конфліктує з Росією за визначення статусу Арктики. Втім справжнім символом міжнародної підтримки України може бути лише її реальний формат. Наприклад, списання якщо не всього (як це було з посткомуністичною Польщею), то принаймні більшої частини зовнішнього боргу нашої держави. Але за умов глобальної економічної кризи це поки що виглядає фантастикою.

Як формувалися позиції ООН, ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи, СНД, НАТО щодо кримської проблеми?

Міжнародні організації досить активно долучилися до дипломатичних зусиль, метою яких було залягодження конфліктності українсько-російських відносин. Інша справа, що практична віддача таких зусиль поки що мінімальна.

Організація Об'єднаних Націй, зважаючи на роль Росії як постійного члена Ради Безпеки ООН, виявилася паралізованою. Це підтвердили дебати навколо кримського питання на дев'яти (!) екстрених засіданнях Радбезу, які відбувалися між 28 лютого та 15 березня 2014 р., коли Росія ветувала проект резолюції, запропонований українською стороною. 13 березня 2014 р. перед Радою Безпеки ООН виступив прем'єр-міністр України А. Яценюк, який засудив військову інтервенцію Росії у Криму. Після цього Національний комітет України у справах ЮНЕСКО звернувся з пропозицією про охорону об'єктів всесвітньої культурної спадщини на півострові. 20 березня 2014 р. на черговому засіданні Ради Безпеки ООН щодо Криму представник Генсека ООН із прав людини І. Шимунович закликав провести міжнародне розслідування стрілянини, що відбулася 20 лютого в Києві на Майдані, внаслідок чого загинуло майже 100 осіб. 21 березня 2014 р. з Москви до Києва з посередницькою місією прибув Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун. Війни у Криму вдалося уникнути.

27 березня 2014 р. на спеціальному засіданні Генеральної Асамблеї ООН агресію Росії у Криму засудили 100 країн, натомість підтримали 11 (Росія, Білорусь, Зімбабве, Венесуела, Сирія, Болівія, Вірменія, Північна Корея, Куба, Нікарагуа, Судан), крім того, 58 держав утрималися, в тому числі й Китай. Наприклад, Зімбабве голосувало проти української резолюції, адже свого часу українська делегація підтримала санкції проти цієї держави за порушення прав людини. Аналогічною була позиція Ку-

би, за скасування американських санкцій проти якої на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН Україна останнім часом не голосувала. Зрештою, рішення ГА ООН має суто політичне значення і не є обов'язковим до виконання для російської сторони.

Кримська криза негативно позначилася на ефективності зусиль Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Формально вона створила спеціальну місію, яка займається моніторингом кризового стану українсько-російських відносин. Однак консенсусний механізм прийняття рішень в ОБСЄ, зважаючи на, зрозуміло, негативістську позицію Росії, буде паралізовано. Єдиним позитивом у разі конструктивного рішення про реформування ОБСЄ можна вважати гіпотетичний перегляд процедури прийняття рішень під тиском українського чинника.

Європейський Союз у відповідь на анексію Криму заморозив низку проектів. Але масштабних санкцій проти Росії не ввів. Євросоюз вважав, що політичні вимоги мають бути розглянуті в ненасильницький спосіб, за допомогою прямих українсько-російських переговорів. 13 березня 2014 р. на саміті ЄС було ухвалено рішення про виділення Україні 11 млрд євро кредитів для надання поштовху політичним і економічним реформам, які мають перетворити нашу країну на сильну, незалежну, сучасну державу. Виконавчий орган ЄС — Європейська Комісія — створила групу з підтримки України, яка допомагатиме проводити реформи. Адміністративно зазначену групу включено до Генерального директорату Європейської Комісії з питань розвитку і співпраці. 21 березня у Брюсселі підписано політичну частину угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, натомість підписання економічної складової відкладене на осінь 2014 р.*

Рада Європи, яка вважається демократичним сумлінням Європи, закликала до українсько-російського діалогу. Але вона виявилася нездатною захищати права України, замість цього висловлюючи лише занепокоєння, рекомендації та заяви. Зрештою 10 квітня 2014 р. позбавлення Росії права голосу в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) спричинилося до виникнення питання про самоусунення Росії з Ради Європи. Резолюція № 13482 Парламентської асамблеї Ради Європи констатувала: «Враховуючи той факт, що ані питання відокремлення, ані питання інтеграції з Російською Федерацією не домінували в політичному порядку денному населення Криму до російської військової інтервенції, Асамблея вважає, що рух до відокремлення та інтеграції з Російською Федерацією було ініційовано і спровоковано російською владою під прикриттям військової інтервенції». ПАРЄ підкреслила: жоден з аргументів, які використала Ро-

* Була підписана у Брюсселі 27 червня 2014 р.

сія, не може виправдати її дії в Криму. Положення згаданої резолюції констатували нелегітимність проведення так званого референдуму на півострові 16 березня 2014 р., таким чином, подальша незаконна анексія Криму не має жодної правочинності.

Співдружність Незалежних Держав (СНД), як у випадку інших територіальних конфліктів на пострадянському просторі, офіційно жодним чином не відреагувала на анексію Криму, зокрема проігнорувала звернення Верховної Ради України до виконавчого секретаря СНД С. Лебедева щодо скликання екстреного засідання Ради міністрів закордонних справ у Києві від 2 березня 2014 р. Це засвідчило, що попри призупинення контактів України із цією організацією, СНД існуватиме, допоки це відповідатиме геополітичним інтересам Росії.

Північноатлантичний альянс (НАТО) призупинив співпрацю з Росією та активізував співробітництво з Україною. НАТО розцінює дії Росії у Криму як акт агресії. Американські консерватори вимагали від президента США Б. Обами жорсткішого підходу до Росії. Він має це враховувати, зважаючи на проміжні вибори конгресу і сенату в листопаді 2014 р. та наближення президентських перегонів 2015 р.

Отже, за цілком зрозумілим винятком СНД, інші міжнародні організації не прийняли факт анексії Криму Росією та підтримали територіальну цілісність України. Звісно, кожна з організацій у цьому контексті діяла, виходячи з положень власних статутних документів та інтересів своїх держав-членів. Російська дипломатія сподівається з часом вийти з дипломатичної ізоляції, в яку її загнала анексія Криму.

Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом?

Принципи міжнародного права формуються у процесі функціонування міжнародних відносин та договірним шляхом. Усі вони взаємопов'язані й закріплені Гельсінським заключним актом від 1 серпня 1975 р. Серед найважливіших принципів міжнародного права, які порушила Росія, анексувавши Крим, назвемо принцип суверенної рівності держав (кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародних відносин), принцип незастосування сили і погрози силою (ст. 2, п. 4 Статуту ООН), принцип непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, принцип мирного розв'язання міждержавних конфліктів (ст. 2 п. 3 Статуту ООН), принцип невтручання у внутрішні справи, принцип загальної поваги до прав людини, принцип співробітництва, принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо. Втім загальна вада міжнародно-правової боротьби за захист національних інтересів — традиційна відсутність дієвих механізмів виконання відповідних рішень, якщо вони не на користь сильнішої держави, яка є відповідачем у суді.

Загальновизнаним фактом, якщо, звісно, не йдеться про МЗС Російської Федерації, є те, що Росія порушила не лише Будапештський меморандум 1994 р., а й низку інших російсько-українських двосторонніх та багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, навіть угоду про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. і декларацію про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав — учасниць СНД 1994 р. Однак Будапештський меморандум не передбачав ситуації, коли загрозу Україні становитиме одна з держав-гарантів. На жаль, Україна не спромоглася добитися трансформації цього безпрецедентного в історії, унікаль-

ного як із погляду міжнародного, так і внутрішнього права політичного документа на міжнародно-правовий акт, що має юридично зобов'язуючу силу.

«Найнебезпечніше для дипломата, — слушно вважав німецький канцлер Отто Бісмарк, — це мати ілюзії». Україна із квітня 2014 р. готує позови до міжнародних судів через анексію Криму Росією. Розглядає питання позовів до Міжнародного арбітражного суду Стокгольма щодо власності, яку Росія захопила в Криму. Україна також має наміри позиватися у Міжнародний суд ООН щодо порушення угод, підписаних між двома державами, а також міжнародних угод, стороною яких була Росія. Санкції мають стосуватися широких економічних інтересів, викликати невдоволення критичної маси населення.

У питанні федералізації України Захід не готовий поступитися Росії. Відкритим залишається питання правової класифікації анексії Криму міжнародною спільнотою. Зокрема, не визнано анексію за окупацію, яка не може вести до поширення суверенітету держави-окупанта на зайняту її військами територію іншої держави.

Ще І. Кант попереджав, що «війна створює більше ворогів, ніж їх знищує». Поняття «міжнародний конфлікт» використовують для визначення розбіжностей між державами, які можуть поставити під загрозу міжнародний мир і безпеку. Загальною ознакою конфлікту є зіткнення інтересів держав. Особливе місце серед міжнародних суперечностей посідають територіальні спори, які часто супроводжуються війнами. На Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. було ухвалено Конвенцію про мирне вирішення міжнародних суперечностей, яка інституціоналізувала практику посередництва, міжнародних третейських судів і слідчих комісій. Двосторонні переговори — найбільш ефективний спосіб мирного розв'язання таких спірних питань. Коли ж прямі перемовини неможливі, конфліктуючі сторони за взаємною згодою вдаються до посередництва місій добрих послуг. Міжнародне право викремлює із процедури арбітражу конфлікти, які стосуються життєвих інтересів, незалежності або честі сторін.

8 лютого 1991 р. було схвалено документ, що має назву «Принципи врегулювання суперечок НБСЄ». Статут ООН передбачає можливість створення регіональних систем підтримання миру як частини загальної глобальної системи безпеки. Однак міжнародний контроль за здійсненням договірних зобов'язань Росії виявився неідеальним. Якщо виходити з концепції аналогічних рішень судових інстанцій, то відхилення позову Сербії щодо проголошення незалежності Косово (2012 р.) можна вважати неприємним сигналом для України у справі застосування міжнародно-правових засобів для повернення контролю над Кримом.

The background is a grayscale composite image. The upper portion shows a white map outline of the Mediterranean Sea and surrounding landmasses, including the Balkans, the Middle East, and parts of Europe and Africa. The lower portion shows a photograph of a castle with multiple spires and towers, built on a rocky cliffside overlooking a large body of water. The foreground is filled with dense, dark evergreen trees.

Додатки

Закон України

«Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»

{зі змінами, внесеними згідно із Законом № 1237-VII від 6 травня 2014 р.}

Україна згідно з Конституцією України є суверенною і незалежною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом.

Основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин.

Стаття 1. Правовий статус тимчасово окупованої території України

1. Тимчасово окупована територія України (далі — тимчасово окупована територія) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України.

Стаття 2. Мета Закону

1. Цей Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Стаття 3. Тимчасово окупована територія

1. Для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини.

Стаття 4. Правовий режим тимчасово окупованої території

1. На тимчасово окупованій території на строк дії цього Закону поширюється особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина.

2. Правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Правовий режим тимчасово окупованої території може бути визначено, змінено чи скасовано виключно законами України.

Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території

1. Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території.

2. Україна зобов'язується підтримувати і забезпечувати економічні, фінансові, політичні, соціальні, інформаційні, культурні та інші зв'язки з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу-окупанта відповідно до норм і принципів міжнародного права.

4. Примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

5. Кабінет Міністрів України здійснює постійний моніторинг стану дотримання прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території, за результатами якого оприлюднює та надає відповідну інформацію міжнародним організаціям у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина та вживає необхідних заходів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює згідно із законом парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території.

6. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію.

Держава Україна всіма можливими засобами сприятиме відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди Російською Федерацією.

7. Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

Стаття 6. Забезпечення права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус

1. Оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які переселилися з тимчасово окупованої території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, за місцем їх перебування.

2. Оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадя-

нам, які проживають на тимчасово окупованій території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, у порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України.

3. Для внесення відомостей до паспортного документа про місце проживання або місце перебування громадян, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, може використовуватися інформація з Державного реєстру виборців.

Стаття 7. Забезпечення реалізації прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту

{Назва статті 7 у редакції Закону № 1237-VII від 6 травня 2014 р.}

1. Для громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, реалізація прав на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, на надання соціальних послуг здійснюється відповідно до законодавства України.

2. Виплата пенсій громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території і не отримують пенсій та інших соціальних виплат від уповноважених органів Російської Федерації, здійснюється в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

3. Громадяни похилого віку, особи з інвалідністю, діти-інваліди та інші громадяни України, які перебувають у складних життєвих обставинах та проживають на тимчасово окупованій території, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до законодавства України.

4. Бездомні особи, які перебувають на тимчасово окупованій території, мають право на соціальний захист відповідно до законодавства України.

5. Громадяни України, які звільнилися з роботи (припинили інший вид зайнятості) та переселилися з тимчасово окупованої території, за відсутності документів, що підтверджують факт звільнення (припинення зайнятості), періоди трудової діяльності та страхового стажу, реєструються як безробітні та отримують забезпечення та соціальні послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття за

даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

6. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території та не звільнилися з роботи (не припинили інший вид зайнятості), у разі неможливості продовження роботи (іншого виду зайнятості) на тимчасово окупованій території, для набуття статусу безробітного та отримання забезпечення та соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття можуть припинити трудові відносини або підтвердити факт припинення таких відносин (іншого виду зайнятості) у судовому порядку за місцем свого перебування. Припинення інших видів зайнятості, у тому числі самозайнятості та підприємницької діяльності, здійснюється за заявним принципом та спрощеною процедурою за місцем перебування особи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

7. Громадянам України, які переселилися з тимчасово окупованої території та не мають документів, необхідних для надання статусу безробітного (паспорт громадянина України, реєстраційний номер облікової картки платника податків тощо), статус безробітного може надаватися за умови пред'явлення тимчасового посвідчення, що підтверджує особу громадянина України. До отримання документів та відомостей про періоди трудової діяльності, заробітну плату (дохід), страховий стаж допомога по безробіттю цим особам призначається у мінімальному розмірі, встановленому правлінням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

8. Перереєстрація безробітних, які переселилися з тимчасово окупованої території, здійснюється державною службою зайнятості за місцем перебування особи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

9. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території, мають право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг відповідно до законодавства за фактичним місцем проживання, перебування.

10. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території, мають право на забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, на одержання реабілітаційних послуг відповідно до законодавства за фактичним місцем проживання, перебування в Україні.

11. Забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, надання реабілітаційних послуг здійснюється за наявності необхідних документів, що підтверджують право на ці послуги та засоби, а у разі їх відсутності — за даними Централізованого банку даних з проблем інвалідності (для осіб, які звертаються повторно) та індивідуальної програми реабілітації інваліда, дитини-інваліда в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

12. Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, мають право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету. Порядок фінансування навчання цієї категорії громадян встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Громадяни, визначені в абзаці першому цієї частини, беруть участь у конкурсному відборі вступників на навчання у державних і комунальних вищих навчальних закладах України у загальнонавстановленому порядку з наданням місць у гуртожитках на час навчання. Якщо за результатами конкурсного відбору зазначені вступники не потрапили до рейтингового списку вступників на місця державного замовлення, навчальний заклад збільшує кількість місць державного замовлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України щодо фінансування додаткових місць державного замовлення громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї.

{Статтю 7 доповнено частиною дванадцятою згідно із Законом № 1237-VII від 6 травня 2014 р.}

Стаття 8. Захист виборчих прав громадян України на тимчасово окупованій території

1. Під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться.

2. Громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України.

3. Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, мають право реалізувати своє право голосу на таких виборах або всеукраїнському референдумі шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси згідно з частиною третьою статті 7 Закону України «Про Державний реєстр виборців».

4. У разі дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного в одномандатному виборчому окрузі, утвореному в межах Автономної Республіки Крим чи міста Севастополя, проміжні вибори народного депутата України в цьому окрузі не проводяться.

5. На тимчасово окупованій території вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, місцевий референдум не проводяться.

6. Органи ведення Державного реєстру виборців, утворені на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, ведення Державного реєстру виборців не здійснюють. Порядок доступу до записів про виборців, виборча адреса яких відноситься до території, на яку поширюються повноваження цих органів ведення Державного реєстру виборців, а також актуалізації цих записів встановлюються Центральною виборчою комісією.

Стаття 9. Незаконні органи, їх посадові та службові особи

1. Державні органи та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2. Будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

3. Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків.

4. Встановлення зв'язків та взаємодія органів державної влади України, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з незаконними органами (посадовими особами), створеними на тимчасово окупованій території, допускається виключно з метою забезпечення національних інтересів України, захисту прав і свобод громадян України, виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, сприяння відновленню в межах тимчасово окупованої території конституційного ладу України.

Стаття 10. Порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї

1. Громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в'їзд на тимчасово окуповану територію і виїзд з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України.

2. В'їзд іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в'їзду-виїзду.

Порядок в'їзду іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 11. Гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території

1. На тимчасово окупованій території право власності охороняється згідно із законодавством України.

2. За державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами, у тому числі територіальною громадою міста Севастополя, державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території.

3. За фізичними особами, незалежно від набуття ними статусу біженця чи іншого спеціального правового статусу, підприємствами, установами, організаціями зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо воно набуто відповідно до законів України.

4. Набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. У разі неможливості здійснення державним реєстратором повноважень щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території орган державної реєстрації визначається Кабінетом Міністрів України.

5. На тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

6. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, які є об'єктами права власності Українського народу, військового майно, майно державних органів, державних підприємств, установ та організацій, що знаходяться на тимчасово окупованій території і є власністю держави Україна, не можуть переходити у власність інших держав, юридичних або фізичних осіб в інший спосіб, ніж передбачений законами України.

Стаття 12. Заходи правового реагування на тимчасово окупованій території

1. У зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на тимчасово окупованих територіях, змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам, та забезпечити розгляд:

цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста

Севастополя, — місцевими загальними судами міста Києва, що визначаються Апеляційним судом міста Києва;

адміністративних справ, підсудних місцевим загальним судам як адміністративним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — місцевими загальними судами міста Києва, що визначаються Київським апеляційним адміністративним судом;

цивільних справ, підсудних загальним апеляційним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — Апеляційним судом міста Києва;

адміністративних справ Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим — Київським окружним адміністративним судом, адміністративних справ Окружного адміністративного суду міста Севастополя — Окружним адміністративним судом міста Києва; Севастопольського апеляційного адміністративного суду — Київським апеляційним адміністративним судом;

господарських справ Господарського суду Автономної Республіки Крим — Господарським судом Київської області, а господарських справ Господарського суду міста Севастополя — Господарським судом міста Києва, господарських справ Севастопольського апеляційного господарського суду — Київським апеляційним господарським судом;

кримінальних проваджень, підсудних місцевим (районним, міським, районним у містах, міськрайонним) судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — одним з районних судів міста Києва, визначеним Апеляційним судом міста Києва;

кримінальних проваджень, підсудних Апеляційному суду Автономної Республіки Крим та Апеляційному суду міста Севастополя, — Апеляційним судом міста Києва.

Питання, що відносяться до повноважень слідчого судді, у кримінальних провадженнях, що перебувають на стадії досудового розслідування і здійснюються на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, розглядаються слідчими суддями районних судів міста Києва, визначеними Апеляційним судом міста Києва.

Справи, що перебувають у провадженні судів, розташованих на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та розгляд яких не закінчено, передаються судам відповідно до встановленої цим Законом підсудності, протягом десяти робочих днів з дня набрання ним чинності або з дня встановлення такої підсудності.

У разі нанесення шкоди суб'єктами іноземної держави нерезидентами підсудність встановлюється за місцем нанесення шкоди з урахуванням правил підсудності, встановленої цим Законом.

2. Підслідність кримінальних правопорушень, вчинених на тимчасово окупованій території, визначається Генеральною прокура-

турою України. Матеріали досудового розслідування щодо злочинів, кримінальні провадження щодо яких знаходяться на стадії досудового слідства, повинні бути передані органам досудового слідства, визначеним Генеральною прокуратурою України.

Стаття 13. Особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території

1. Особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території визначаються законом.

Стаття 14. Особливості припинення проходження громадянами України військової служби у військових формуваннях та правоохоронних органах України, пов'язані з тимчасовою окупацією території

1. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, які прибули з тимчасово окупованої території і виявили бажання (за наявності підстав) звільнитися з військової служби, звільняються з військової служби, у тому числі в особливий період, за наявних підстав, а при їх відсутності — у зв'язку із скороченням штатів, якщо вони звернулися з клопотанням про звільнення протягом трьох місяців після прибуття з тимчасово окупованої території.

2. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, які не прибули до визначених пунктів у визначені військовими формуваннями та правоохоронними органами України строки, вважаються такими, що залишили військові частини, та зараховуються у розпорядження відповідних посадових осіб. Відповідна інформація щодо їх розшуку надається до правоохоронних органів.

3. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, стосовно яких отримано документальне підтвердження про їх зарахування до Збройних Сил Російської Федерації або спеціальних служб чи правоохоронних органів Російської Федерації, виключаються із списків військових формувань та правоохоронних органів України, а контракт вважається припиненим з часу їх зарахування (або отримання інформації про їх зарахування) до Збройних Сил Російської Федерації або спеціальних служб чи правоохоронних органів Російської Федерації.

Стаття 15. Особливості приватизації жилих приміщень, що знаходяться на тимчасово окупованій території, військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України

1. Військовослужбовці військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів України, які проходили службу на території Автономної Республіки Крим

та міста Севастополя, та члени їх сімей мають право на приватизацію жилих приміщень для постійного проживання, відомчих жилих приміщень, службових жилих приміщень та жилих приміщень у гуртожитках, розташованих на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, отриманих ними в установленому порядку, в яких вони проживали станом на 1 січня 2014 року.

Положення абзацу першого цієї частини поширюється на військовослужбовців військових формувань та правоохоронних органів України, які продовжують проходження військової служби в інших регіонах України або звільнені у 2014 році з військової служби відповідно до частини першої статті 14 цього Закону.

2. Приватизація займаних військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України та членами їх сімей жилих приміщень, зазначених у частині першій цієї статті, здійснюється безоплатно незалежно від розміру загальної площі жилих приміщень, що приватизуються, а також незалежно від реалізації ними в установленому законом порядку права на приватизацію житла до набрання чинності цим Законом.

3. Порядок приватизації жилих приміщень, зазначених у частині першій цієї статті, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

4. Набуття права приватної власності на жилі приміщення, зазначені у частині першій цієї статті, що знаходяться на тимчасово окупованій території, військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України та членами їх сімей не позбавляє їх права на приватизацію житла, що знаходиться на іншій території України, відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду».

Стаття 16. Переведення суддів

1. Суддям, які працювали в судах України на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і виявили бажання переїхати у зв'язку з її тимчасовою окупацією Російською Федерацією, гарантується право на переведення на посаду судді до суду на іншій території України.

Стаття 17. Зобов'язання державних органів України

1. У разі порушення положень цього Закону державні органи України застосовують механізми, передбачені законами України та нормами міжнародного права, з метою захисту миру, безпеки, прав, свобод і законних інтересів громадян України, які перебувають на тимчасово окупованій території, а також законних інтересів держави Україна.

2. Україна зобов'язується вживати всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, нормами міжнародного права, для якнайшвидшого звільнення території України від окупації, відновлення цілісності та суверенності держави, відновлення порушених внаслідок окупації прав і свобод людини і громадянина на всій території України.

3. У разі неможливості здійснювати діяльність на тимчасово окупованій території місце розташування державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, визначається Кабінетом Міністрів України.

Стаття 18. Гарантії прав і свобод громадян України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території

1. Громадянам України гарантується дотримання у повному обсязі їхніх прав і свобод, передбачених Конституцією України, у тому числі соціальних, трудових, виборчих прав та права на освіту, після залишення ними тимчасово окупованої території.

2. Витрати на заходи, передбачені цим Законом, здійснюються з Державного бюджету України у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 19. Відповідальність

1. Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність, передбачену законом.

II. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Закони та інші нормативно-правові акти України діють у частині, що не суперечить цьому Закону.

3. Передбачений цим Законом правовий режим діє до повного відновлення конституційного ладу України на тимчасово окупованій території.

4. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25—26, ст. 131) доповнити статтею 332-1 такого змісту:

«Стаття 332-1. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї

1. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї з метою заподіяння шкоди інтересам держави —

караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією транспортних засобів.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією транспортних засобів.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, —

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією транспортних засобів»;

2) у Кримінальному процесуальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., №№ 9—13, ст. 88):

а) статтю 114 доповнити частиною третьою такого змісту:

«3. Судові справи щодо спорів, що випливають з факту окупації чи правопорушень, пов'язаних з окупацією, відносяться до окремої категорії справ, які розглядаються за відповідними процесуальними нормами з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Справа визнається такою, що пов'язана з окупацією, вмотивованою ухвалою судді.

У разі участі в справі іноземного елемента судові доручення, повістки та інші судові документи вручаються не пізніше ніж за 15 діб до початку процесуальної дії.

Якщо в справах, пов'язаних з окупацією, стороною кримінального провадження або цивільним відповідачем є іноземний суб'єкт державної власності, включаючи його органи, установи чи організації, або іноземна юридична особа, передбачена частиною другою статті 96-4 Кримінального кодексу України, зносини здійснюються через посольство або постійне представництво»;

б) абзац перший частини другої статті 216 після цифр «332» доповнити цифрами «332-1»;

3) у Кодексі України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984 р., додаток до № 51, ст. 1122):

а) статтю 202 викласти в такій редакції:

«Стаття 202. Порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду

Порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду —

тягне за собою накладення штрафу на громадян від семи до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на посадових осіб — від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

б) доповнити статтею 204-2 такого змісту:

«Стаття 204-2. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї

Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї —

тягне за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб»;

в) статтю 221 після цифр «204-1» доповнити цифрами «204-2»;
г) у частині першій статті 222-1 слова «з порушенням прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «з порушенням прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

г) у пункті 2 частини другої статті 262 слова «порушення прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї, порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

д) частину другу статті 263 викласти в такій редакції:

«Осіб, які незаконно перетнули або зробили спробу незаконно перетнути державний кордон України, порушили порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї, порушили прикордонний режим, режим в пунктах пропуску через державний кордон України або режимні правила у контрольних пунктах в'їзду — виїзду, вчинили злісну непокору законному розпорядженню або вимозі військовослужбовця чи працівника Державної прикордонної служби України або члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, а також іноземців та осіб без громадянства, які порушили правила перебування в Україні або транзитного проїзду через територію України, може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання»;

4) у Кодексі адміністративного судочинства України (Відомості Верховної Ради України, 2005 р., №№ 35—37, ст. 446):

а) статтю 19 після частини третьої доповнити новою частиною такого змісту:

«4. Адміністративні справи з приводу оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, прийнятих на контрольних пунктах в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію, їхніх дій або бездіяльності вирішуються адміністративним судом за місцем знаходження відповідного контрольного пункту».

У зв'язку з цим частину четверту вважати частиною п'ятою;

б) частину першу статті 183-2 доповнити пунктом 6 такого змісту:

«6) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію»;

в) абзац дванадцятий частини першої статті 256 після цифри «5» доповнити цифрою «6»;

5) у Законі України «Про Державну прикордонну службу України» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 27, ст. 208 із наступними змінами):

а) у частині першій статті 2:

абзац третій після слів «державний кордон України» доповнити словами «та до тимчасово окупованої території і з неї»;

абзац дев'ятий після слів «державного кордону України» та «державний кордон України» доповнити відповідно словами «та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї» та «та в контрольних пунктах в'їзду — виїзду» відповідно;

б) частину другу статті 10 після слів «державний кордон України» доповнити словами «та до тимчасово окупованої території і з неї»;

в) у статті 19:

пункти 6 та 8 після слів «через державний кордон» доповнити словами «та у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

доповнити пунктом 13-1 такого змісту:

«13-1) встановлення режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

г) у частині першій статті 20:

пункт 4 викласти в такій редакції:

«4) шляхом опитування осіб з'ясовувати підстави перетинання державного кордону України, в'їзду на тимчасово окуповану територію або виїзду з неї, не пропускати через державний кордон України, на тимчасово окуповану територію або з неї осіб без дійсних документів на право перетинання кордону або для в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї, осіб, які надали завідомо неправдиві відомості під час одержання зазначених документів, осіб, яким Державною прикордонною службою України за порушення законодавства з прикордонних питань та про правовий статус іноземців чи за мотивованим письмовим рішенням суду та правоохоронних органів не дозволяється в'їзд в Україну або тимчасово обмежено право виїзду з України; робити в документах зазначених осіб відповідні відмітки»;

пункт 7 після слів «які прямують через державний кордон України» доповнити словами «осіб, які прямують через контрольні пункти в'їзду — виїзду»;

пункт 11 доповнити словами «або здійснюють відповідні перевезення через контрольні пункти в'їзду — виїзду»;

у пункті 34 слова «або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «режиму в пунктах пропуску через державний кордон України, контрольних пунктах в'їзду — виїзду, порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї»;

г) у частині п'ятій статті 23:

пункт 2 після слів «через державний кордон» доповнити словами «або через контрольні пункти в'їзду — виїзду»;

пункт 3 після слів «перетинанні державного кордону» доповнити словами «або в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї»;

б) у Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (Відомості Верховної Ради України, 2012 р., № 19—20, ст. 179; 2013 р., № 21, ст. 208, № 48, ст. 682, № 51, ст. 716; із змінами, внесеними Законом України від 4 липня 2013 року № 406-VII):

а) у статті 13:

частину першу доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«якщо така особа намагається здійснити в'їзд через контрольні пункти в'їзду — виїзду на тимчасово окуповану територію без спеціального дозволу або така особа під час попереднього перебування на території України здійснила виїзд із неї через контрольний пункт в'їзду — виїзду»;

у частині другій слова «другому і сьомому» замінити словами «другому, сьомому і восьмому»;

б) доповнити статтю 14-1 такого змісту:

«Стаття 14-1. Повернення іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію

1. Іноземцям та особам без громадянства, які прибули до контрольних пунктів в'їзду — виїзду з тимчасово окупованої території без відповідного дозволу, не дозволяється подальший проїзд та в найкоротший строк вони повертаються на тимчасово окуповану територію, з якої вони прибули, або в державу, яка видала паспортний документ.

У разі неможливості негайного повернення іноземця або особи без громадянства вони перебувають у пункті контролю в'їзду — виїзду до їх повернення.

Таким іноземцям та особам без громадянства у паспортному документі проставляється відмітка про заборону в'їзду в Україну на термін, зазначений у рішенні, прийнятому відповідно до частини третьої статті 13 цього Закону»;

в) статтю 20 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Забороняється здійснення транзитного проїзду іноземців та осіб без громадянства через тимчасово окуповану територію»;

7) у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 15, ст. 232):

а) частину першу статті 12 доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«на тимчасово окупованих територіях»;

б) частину першу статті 13 доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«на тимчасово окупованих територіях»;

8) у пункті 3 частини другої статті 9 Закону України «Про прикордонний контроль» (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., № 6, ст. 46) слова «для перевірки виконання іноземцем або особою без громадянства вимог щодо строку перебування на території України» виключити;

9) статтю 26 Закону України «Про Державний реєстр виборців» (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 5, ст. 34) доповнити частиною шостою такого змісту:

«6. Персональні дані Реєстру можуть бути використані центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, для реалізації ним завдань з реєстрації місця проживання/перебування фізичних осіб в Україні та ведення ним реєстраційного обліку»;

10) статтю 23 Закону України «Про електроенергетику» (Відомості Верховної Ради України, 1998 р., № 1, ст. 1; 2013 р., № 28, ст. 301; 2014 р., № 2—3, ст. 41) доповнити частиною четвертою такого змісту:

«Особливості регулювання правових, економічних та організаційних відносин, пов'язаних з продажем електричної енергії з оптового ринку електричної енергії України на тимчасово окуповану територію, а також відносин, пов'язаних з виробництвом, передачею, розподілом, постачанням, купівлею, продажем і використанням електричної енергії на тимчасово окупованій території, встановлюються Кабінетом Міністрів України»;

11) у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» (Відомості Верховної Ради України, 2014 р., № 12, ст. 183):

а) у розділі I:

у пункті 1:

текст статті 96-3 викласти в такій редакції:

«1. Підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою або за дорученням чи наказом, за змовою та в співучасті, або іншим шляхом:

1) від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 209, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2 цього Кодексу;

2) від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258—258-5 цього Кодексу;

3) від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу.

Примітка 1. Під уповноваженими особами юридичної особи слід розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи.

2. Злочини, передбачені статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу, визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони спрямовані на отримання нею неправомірної вигоди або створення умов для отримання такої вигоди, а так само на ухилення від передбаченої законом відповідальності»;

статтю 96-4 викласти в такій редакції:

«Стаття 96-4. Юридичні особи, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру

1. Заходи кримінально-правового характеру, у випадках, передбачених пунктом 1 частини першої статті 96-3 цього Кодексу, можуть бути застосовані судом до підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

2. Заходи кримінально-правового характеру, у випадках, передбачених пунктами 2 і 3 частини першої статті 96-3 цього Кодексу, можуть бути застосовані судом до суб'єктів приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені у відповідності до вимог національного чи міжнародного права.

Якщо держава або суб'єкт державної власності володіє часткою більше 25 відсотків в юридичній особі або юридична особа знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, то дана юридична особа несе цивільну відповідальність у повному обсязі за неправомірно отриману вигоду та шкоду, заподіяну злочином, що вчинений державою, суб'єктами державної власності або державного управління»;

частину другу статті 96-6 доповнити реченням такого змісту: «При застосуванні заходів кримінально-правового характеру юри-

дична особа зобов'язана відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір отриманої неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою»; текст статті 96-9 викласти в такій редакції:

«1. Ліквідація юридичної особи застосовується судом у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258—258-5, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу»;

у пункті 2:

підпункт 16 викласти в такій редакції:

«16) статтю 214 доповнити частиною восьмою такого змісту:

“8. Відомості про юридичну особу, щодо якої можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру, вносяться слідчим або прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань негайно після вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні від імені та в інтересах такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 Кримінального кодексу України, або від імені такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258—258-5 Кримінального кодексу України. Про внесення відомостей слідчий або прокурор не пізніше наступного робочого дня письмово повідомляє юридичну особу. Провадження щодо юридичної особи здійснюється одночасно з відповідним кримінальним провадженням, у якому особі повідомлено про підозру”»;

підпункт 22 викласти в такій редакції:

«22) у статті 284:

назву доповнити словами “та провадження щодо юридичної особи”;

після частини другої доповнити новою частиною такого змісту:

“3. Провадження щодо юридичної особи підлягає закриттю у разі встановлення відсутності підстав для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру, закриття кримінального провадження чи ухвалення виправдувального вироку щодо уповноваженої особи юридичної особи.

Про закриття провадження щодо юридичної особи прокурор приймає постанову, а суд зазначає про це у виправдувальному вирокі або постановляє ухвалу. Рішення про закриття провадження щодо юридичної особи може бути оскаржено в порядку, встановленому цим Кодексом”».

У зв'язку з цим частини третю — восьму вважати відповідно частинами четвертою — дев'ятою;

абзац другий частини шостої викласти в такій редакції:

«Копія постанови прокурора про закриття кримінального провадження та/або провадження щодо юридичної особи надсила-

Додатки

ється заявнику, потерпілому, його представнику, підозрюваному, захиснику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження»;

б) пункт 1 розділу II «Прикінцеві положення» викласти в такій редакції:

«1. Цей Закон набирає чинності з моменту набрання чинності Законом України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”».

5. Кабінету Міністрів України:

1) протягом п'ятнадцяти днів з дня набрання чинності цим Законом:

а) розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проекти законів на виконання вимог та реалізацію положень цього Закону;

б) прийняти нормативно-правові акти на виконання цього Закону;

в) привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

г) рекомендувати утворити спеціальний центральний орган виконавчої влади з питань тимчасово окупованої території України;

2) забезпечити:

а) прийняття органами виконавчої влади нормативно-правових актів, що впливають із цього Закону;

б) приведення нормативно-правових актів органів виконавчої влади у відповідність із цим Законом;

в) працевлаштування громадян України, які виїхали з тимчасово окупованої території на іншу територію України;

г) вивезення з тимчасово окупованої території майна органів державної влади, державних підприємств, установ та організацій;

г) продовження здобуття середньої, вищої освіти, отримання документа, що засвідчує здобуття особою відповідної освіти, а також проходження зовнішнього незалежного оцінювання громадянами України, які виїхали з тимчасово окупованої території на іншу територію України.

6. Центральній виборчій комісії вжити всіх необхідних заходів, у тому числі прийняти відповідні акти, для забезпечення реалізації виборчих прав громадянами України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території, на виборах Президента України 25 травня 2014 року.

7. Рекомендувати Національному банку України прийняти нормативно-правові акти на виконання цього Закону.

Виконуючий обов'язки Президента України,
Голова Верховної Ради України

О. Турчинов

м. Київ
15 квітня 2014 року
№ 1207-VII

Постанова Верховної Ради України

«Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави»

{Відомості Верховної Ради України, 2014,
№ 15, ст. 581}

Спираючись на цілі та принципи, що проголошені у статтях 3, 11, 15 Конституції України, та статтю 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, а також Віденську декларацію, Верховна Рада України заявляє:

1. Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України.

2. Україна гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави.

3. Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу.

4. Верховна Рада України заявляє про свою підтримку Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів.

5. Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України терміново подати проекти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України.

6. Розробка проектів відповідних законів України та нормативно-правових актів відбуватиметься шляхом консультацій з Меджлісом кримськотатарського народу,

Додатки

у тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Радою Європи відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин.

7. Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України розробити практичні механізми взаємодії між органами виконавчої влади України та Меджлісом кримськотатарського народу.

8. Україна рішуче засуджує будь-які спроби обмеження політичних та соціальних прав, громадянських свобод громадян України, які проживають в Автономній Республіці Крим, різної етнічної приналежності, зокрема, українців, росіян, кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців, караїмів, кримчаків, що спостерігаються внаслідок проведення антиконституційного референдуму в Автономній Республіці Крим.

9. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

Голова Верховної Ради України

О. Турчинов

м. Київ
20 березня 2014 року
№ 1140-VII

- Абраменко Л.* Последняя обитель. Крым, 1920—1921 годы. — К., 2005.
- Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783—1998: Справочник. — Симферополь, 1993.
- Акулов М.Р.* Восстановительные работы в Крыму в 1944—1945 годах // Отечественная история. — 1993. — № 3. — С. 182—189.
- Алтабаева Е.П., Коваленко В.В.* Потомству в пример. — Симферополь, 1999.
- Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. — К., 2002.
- Андреев А.Р.* История Крыма. — М., 1997.
- Андриевский А.А.* Крым и крымские татары. — К., 1883.
- Андриевский Ф.Н.* Статистический справочник Таврической губернии: В 2 ч. — Симферополь, 1915. — Ч. 1: Статистический очерк Таврической губернии.
- Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и этапы этнической истории и культуры (80-е годы 17 в. — 90-е годы 20 в.): Пособие. — Симферополь, 1999.
- Артек от «А» до «Я» / Авт.-сост.: В.И. Стрибук, А.В. Мурашов. — Симферополь, 2008.
- Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — К., 1977.
- Бабін Б.В.* Конституційно-правовий статус корінних народів України: Автореф. дис. ... канд. юрид. н. — Одеса, 2005.
- Базив Д.* Геополитическая стратегия Украины. — К., 2000.
- Баллас М.* Виноделие в России: В 6 ч. — СПб, 1895. — Ч. 1: Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань.
- Барабой А.З.* Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Український історичний журнал. — К., 1962. — № 4. — С. 125—127.
- Безкорований В.* Військово-Морські Сили України: минуле та майбутнє. Роздуми командувача флоту. — Севастополь: Флот України, 2013.
- Бекирова Г.* Крымско-татарская проблема в СССР (1944—1991 гг.). — Симферополь, 2004.
- Бельська О.І.* Проблеми та прорахунки в організації партизанського руху в Криму (1941—1944) // Воєнна історія північного Причорномор'я та Таврії. — 2011. — С. 543—549.
- Бескровный Л.Г.* Русское военное искусство XIX в. — М., 1974.
- Бестужев И.В.* Крымская война 1853—1856 гг. — М., 1956.
- Бикова Т.* Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. — К., 2004.
- Бикова Т.Б.* Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.). — К., 2011.
- Бобков А.А.* Красный террор в Крыму, 1920—1921 гг. // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции. — СПб.; М., 2002.

Рекомендована література

Богданович М.И. Восточная война 1853—1856: В 4 т. — СПб., 1876—1877. — Т. 1—4.

Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. — К., 2005.

Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860—1890 гг. — Черкассы, 1993.

Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. — Белгород, 1996.

Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927. — М., 1996.

Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма: Сборник статей. — Симферополь, 1958.

Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы: В 2 т. — Симферополь, 1957. — Т. 1.

Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941—2001 гг.). — Симферополь, 2002.

Брошеван В.М. А.В. Мокроусов: жизнь в борьбе. — Симферополь, 2000.

Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции (23—28 сентября 1991 г., Симферополь). — Вып. 2. — Симферополь, 1991. — С. 65—67.

Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й (краткий исторический очерк). — Симферополь, 1992.

Брошеван В.М., Черная В.Г. Крым в составе Украины. — Кн. 1: Крым. 1921—1991 гг.: Историко-документальный очерк. — Симферополь, 1999.

Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. — 2010. — № 10. — С. 32—37; № 11. — С. 21—26.

Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. — М., 2002.

Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006.

Булдаков В. Красная Смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 2010.

В крымском парламенте обсудили вопрос сохранения историко-культурного наследия караимов // Релігія в Україні. Вера и религия. Философия и религия в Украине: [Электронный ресурс]. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/16643-v-krymskom-parlamente-obsudili-vopros-soxraneniya-istoriko-kulturnogo-naslediya-karaimov.html.

Ванеев Г.И. Севастополь 1941—1942. Хроника героических событий. — В 2 кн. — К., 1995. — Кн. 1 (30.10.1941—02.01.1942).

Васильчук В. Німці України: суспільно-політичний та національні аспекти: ХХ — початок ХХІ ст.: Дис. ... д-ра істор. н. — К., 2006 (на правах рукопису).

Ведомости Верховного Совета Крыма. — 1991—1992. — № 6—7. — Ст. 243, 244, 262.

Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: В 2 ч. — К., 2009. — Ч. 1—2.

Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ—ХХІ ст. — К., 2014.

Виноградов В.П. Николай I в «Крымской ловушке» // Новая и новейшая история. — 1992. — № 4. — С. 27—40.

Вирок Української революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання. — К., 2013.

Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав. — М., 2003.

Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб., 1867.

Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.

Волковинський В., Реєнт О. Україна у Кримській війні 1853—1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). — К., 2006.

Вольвач П.В. Українці у Криму: трагічне минуле й гірке сьогодні // Кримські татари: історія й сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13—14 травня 1994 р.). — К., 1995.

Вопросы экономического районирования СССР. Сборник материалов и статей (1917—1929 гг.). — М., 1957.

Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.): В 2 ч. — М., 1992. — Ч. 1—2.

Вперше портрети кримських ханів представлені у Києві // Іслам в Україні: [Електронний ресурс]. URL: http://islam.in.ua/6/ukr/full_articles/3129/visib-letyue/1/index.html.

Всероссийная перепись населения 1926 г. / ЦСУ СССР. — Т. 5: Крымская АССР. Северо-Кавказский край. Дагестанская АССР. — М., 1928. — Отдел 1.

Вылцан М.А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 3. — С. 26—44.

Высочков Л. Николай I. — М.: Молодая гвардия, 2003.

Гайворонский О. Повелители двух материков. — Т. 1: Крымские ханы XV—XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. — К.; Бахчисарай, 2007; Т. 2: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. — К.; Бахчисарай, 2009.

Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. — № 18. — СПб., 1872.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

Гальчинський А., Власюк О., Здіорук С., Крисаченко В., Прозорова Н., Степико М. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи (аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень): [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/krim.htm#a1.

Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851—1914). — Симферополь, 2000.

Гаркавец О. Уруми Надазов'я // Східний світ. — 1993. — № 2. — С. 48—64.

Головко О.Б. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII—XI ст.) // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — (Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20). — Львів, 2001.

Головко О.Б. Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.) // Український історичний журнал. — 2014. — № 1. — С. 21—39.

Головко О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // Український історичний журнал. — 1991. — № 11. — С. 24—35.

Рекомендована література

Горев Л. Война 1853—1856 гг. и оборона Севастополя. — М.: Воен. изд-во МО СССР, 1955.

Государственная дума Российской империи: 1906—1917: Энциклопедия. — М., 2008.

Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1—18 (с 27 апреля по 30 мая). — СПб., 1906.

Государственная дума, третий созыв, 1908—1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 4: Заседания 101—126 (с 27 апреля по 2 июня 1909 г.). — СПб., 1909.

Грибовський В. Запорожці на Кубані. — К., 2008.

Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. — К., 2009.

Губогло М., Червоня С. Крымскотатарское национальное движение: В 4 т. — М., 1992. — Т. 1—2.

Давыдов Ю. Нахимов. — М., 1970.

Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV—XX ст.) // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. — К., 1993. — С. 100—116.

Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 40—47.

Дві кримські пам'ятки стали претендентами на спадщину ЮНЕСКО // Історична правда: [Електронний ресурс]. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/11/19/100480>.

Депортація кримськотатарського народу — як це відбувалося... (спогади депортованих): [Електронний ресурс] // Центр інформації та документації кримських татар. URL: [http://cidct.info/uk/studii/1-2\(07\)/9.html](http://cidct.info/uk/studii/1-2(07)/9.html).

Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1941—1998). — К., 1999.

Десять лет Советского Крыма (1920—1930 гг.) / Сборник документов и материалов под редакцией И. Козлова. — Симферополь, 1930.

Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь. — Симферополь, 1999.

Джерела з історії Криму: [Електронний ресурс] // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356.

Дидух Я.П. Растительный покров Горного Крыма: Структура, динамика, эволюция и охрана. — К., 1992.

Домбровский О.И., Столбунов А.А., Баранов И.А. Аю-Даг — «святая» гора. — Симферополь, 1975.

Донцов Д. Рік 1918, Київ. — К., 2002.

Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800—1825 гг. — М., 1970.

Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса капитализма: 1825—1860 гг. — М., 1981.

Дубко Ю.В. Советская Республика Тавриды. — Симферополь, 1999.

Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и оборона Севастополя: В 3 т. — СПб., 1900. — Т. 1—3.

Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Тревор Р. Всемирная история войн: В 4 кн. — СПб., 1998. — Кн. 3: 1800 год — 1925 год.

Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. — М., 1855.

Екатерина II и Г.А. Потемкин: Личная переписка 1769—1791 гг. — М., 1997.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: В 2 т. — К., 2011. — Т. 1—2.

Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (из истории крымскотатарской государственности и Крыма): Научно-популярные очерки. — Казань, 1992.

Ершов В.О. Духовний світ митця Г.П. Олізара // Українська полоністика. — 2005. — № 2. — С. 157—173.

Етнічний довідник: В 3 ч. — Ч. 2: Етнічні меншини в Україні / Гол. ред. В. Євтух. — К., 1996; Ч. 3: Етнолополітика в Україні / Гол. ред. В. Євтух. — К., 1997.

Етнічні спільноти України: Довідник / Гол. ред. В. Євтух. — К., 2001.

Етнічні спільноти України: етнографічні особливості. Рекомендаційний бібліографічний покажчик. — К., 2000.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. — К.: Головна спец. ред. літературного мовлення нац. меншин України, 2001.

Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920—1990-і роки). — К., 1994.

Забвению не подлежит: Сборник статей. — Казань, 1992.

Зайончковский А.М. Восточная война 1853—1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой: В 2 т. — СПб., 1908—1913. — Т. 1—2.

Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV—XIX веков: Пути развития: Рукописи, тексты и источники. — М., 2009.

Зайцев И.В. Крымские ханы на средневековой миниатюре, или история Крымского ханства в картинках // Вокруг Света — журнал виртуальных путешествий: [Электронный ресурс]. URL: http://www.vokrugsveta.com/S4/pasledie/crimea_xan2.htm (див. також: Крымские ханы: портреты и жизнь. Крымское ханство // WIKI.RU: Новости, статьи, видео и фото дня, ТВ: [Электронный ресурс]. URL: http://wiki.ru/sites/krymskoe_khanstvo/id-articles-436608.html).

Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Прийнятий 12 лютого 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 9. — Ст. 84.

Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756—1776. — М., 2004.

Зарубин А.Г. Октябрьский переворот 1917 года — отзвуки в Крыму. Начало террора и первые вооруженные столкновения // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 15.

Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997; Симферополь, 2006.

Зарубин В.Г. Депортация крымских греков (1944—1956 гг.) // Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. — Симферополь, 1998. — С. 74—77.

Зінченко Ю.І. Кримські татари: Історичний нарис. — К., 1998.

Золотарев В.А., Козлов И.А. Российский военный флот на Черном море и в Восточном Среднеземноморье. — М., 1988.

Золотарев В.А., Козлов И.А. Три столетия российского флота: XIX — начало XX века. — М., 2004.

Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990.

Иванов В. Британские военно-технические инновации на примере английской железной дороги и их роль для достижения победы в Крымской войне 1853—1856 гг. // Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр.: Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27—29 вересня 2013 р. у Севастополі. — К., 2013.

Рекомендована література

Изместьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX — начало XX в. — М., 1991.

Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. — К., 2007.

Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974.

История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1978. Сборник документов: В 2 т. — М., 1972. — Т. 1: История национально-государственного строительства в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917—1936 гг.).

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. — М., 1963.

Кабузан В.М. Украинцы в мире: Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII в. — 1989 г.: Формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М., 2006.

Кашкаров И. Нужды русского народа. — СПб., 1880.

Кеппен П.И. Крымский сборник. — СПб., 1837.

Кессельбреннер Г.Л. Крым. Страницы истории. — М., 1994.

Кирчанов М.В. Крим як «місце пам'яті»: проблеми інтелектуальної інтеграції в український простір // Современные научные исследования и инновации. — 2011, август. — № 4: [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1959>.

Клинченко О. Украина и Россия: проблемы региональной политики и ее роль во взаимоотношениях двух независимых государств // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. — К., 1995. — С. 77—78.

Клячин А.И. Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 2. — С. 23—34.

Книга памяти Республики Крым: В 8 т. — Симферополь, 1994—1998. — Т. 1—8.

Козлов И.В. В Крымском подполье: Воспоминания. — Симферополь, 1947.

Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы степного Крыма. — Симферополь, 2000.

Конституція Автономної Республіки Крим, прийнята на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим і затверджена Законом України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV: [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=350-14>.

Концепція державної політики України щодо корінних народів: [Проект Центру інформації та документації кримських татар]. [Електронний ресурс] // Центр інформації та документації кримських татар. URL: <http://cidct.info/uk/studii/7/10.html>.

Королев В. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993.

Королев В.И. Политические партии Украины и Крыма. — Симферополь, 2002.

Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. — К., 2005.

Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII—XX століття). — Симферополь, 2001.

Крим в етнополітичному вимірі / За ред. М. Панчука. — К., 2005.

Крим в історичних реаліях України: до 50-річчя входження Криму до складу УРСР (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп. ред.). — К., 2004.

Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. — К., 2014.

Кримський архів: Джерела з історії Криму та кримських татар: [Електронний ресурс] // Інститут історії України НАН України. URL: http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=_KrymArkh_.

Кримські татари 1944—1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. — К., 1995.

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів: В 2 ч. / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. НАН України. — К., 2004. — Ч. 1—2.

Крисаченко В. Історія Криму і Кримського ханства. — К., 2000.

Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945: Сборник документов и материалов / Ред. кол.: М.Р. Акулов (отв. ред.) и др.; сост.: И.П. Кондратов, А.А. Степанова. — Симферополь, 1973.

Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945: Сборник статей / Ред. кол.: И.С. Чирва (отв. ред.) и др. — Симферополь, 1963.

Крым многонациональный: вопросы и ответы / Сост. Н.Г. Степанов. — Симферополь, 1988. — Вып. 1.

Крым: прошлое и настоящее: сб. статей / Под ред. С.Г. Агаджанова, А.Н. Сахарова. — М., 1988.

Крым: сегодня и завтра: сб. статей / Под ред. Г.И. Фомина. — Симферополь, 1995.

Крымская АССР (1921—1945): Вопросы — ответы / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — Вып. 3.

Культура крымских татар: конец XVIII века — первая половина XX века. Справочник-указатель архивных документов: [Электронный ресурс]. Центр інформації та документації кримських татар. URL: [http://cidct.info/uk/studii/5-6\(07\)/5.html](http://cidct.info/uk/studii/5-6(07)/5.html).

Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. — К., 2004.

Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа / Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Амет-кызы Озенбашлы. — Симферополь, 1997.

Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан // Киевская старина. — 1886. — Кн. 9. Окреме видання: Симферополь, 1991.

Лебедев А.А. У истоков Черноморского флота России. — СПб., 2011.

Левицкий Г.П. Переселение татар из Крыма в Турцию // Вестник Европы. — 1882. — Октябрь. — С. 596—639.

Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004.

Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійнознавчий аспект. — 2-е вид., стереотипне. — К., 2004.

Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895.

М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сборник документов. — М., 1941.

Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период (1946—1958 гг.). — К., 1972.

Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших регіонів СРСР (1946—1966) // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 52—58.

Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова. 1989—1999. — Симферополь, 2003.

Рекомендована література

- Мальгин А. Соборность и регионализм. — Симферополь, 2005.
Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892.
Марков Е.Л. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, истории и природы. — СПб.; М., 1902.
Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917—1918 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 80—91.
Матвієнко В. Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.
Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Місто Севастополь: [Електронний ресурс] // Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=9770>.
Мелков Л. Керчь. — М., 1981.
Миллер А.Ф. Краткая история Турции. — М., 1948.
Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. — К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999.
Міронова І. Національні меншини України. — Миколаїв, 2006.
Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. — Нью-Йорк, 1956.
Мурзакевич Н.Н. Афанасий Федорович Колпак, Новороссийский колонизатор // Записки Общества истории и древностей российских. — 1881. — Т. XII.
Нагорна Л.П. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. — К., 2004. — С. 101—113.
Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — Симферополь, 1951; Ч. 2. — Симферополь, 1957.
Нариси історії Української революції 1917—1921 років: В 2 кн. — Кн. 1. — К., 2011; Кн. 2. — К., 2012.
Народное хозяйство Крымской области: Статистический сборник. — Симферополь, 1957.
Население Крымской области по данным переписей населения (справочные материалы). — Симферополь, 1989.
Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977.
Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси. — К., 2012.
Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. — К., 2000.
Непомнящий А. Арсеній Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. — Симферополь, 2005.
Никольский П.А. Крым от Крымского ханства до наших дней. — Симферополь, 1929.
Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920—1940 годы). — Симферополь, 2003.
Орлик В.М. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці ХVІІІ — середині ХІХ ст. (на матеріалах українських губерній) // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 94—104.
Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у Воюванні морів» // Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 340—426.
Очерки истории Крымской областной партийной организации / Под ред. И. Чирвы, М. Акулова, В. Арбузова и др. — Симферополь, 1981.

Очерки по истории Крыма / Под общей ред. И.С. Чирвы. — Ч. I. — Симферополь, 1951; Ч. II. — Симферополь, 1957; Ч. III. — Симферополь, 1964; Ч. IV. — Симферополь, 1967.

Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К., 2008.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — Т. 41: Таврическая губерния. — СПб., 1904.

Перепада В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914—1920 рр.: Соціо-історичний аналіз. — Запоріжжя, 1999.

Переселенцам о Крымской области: Агит. брошюра. — Симферополь, 1957.

Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769—1774 год: В 5 т. — СПб., 1874. — Т. 3.

Пирогов Н.И. Севастопольские письма и воспоминания. — М.: Изд-во АН СССР, 1950.

Подгородецкий П.Д. Крым: Природа. — Симферополь, 1988.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2002.

Поляков В.Е. Партизанское движение в Крыму 1941—1944 гг. — Симферополь, 2013.

Полян П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001.

Порудолинский В. Пирогов М. — М., 1969.

Примушко Н., Данилевська Г. Військові події Кримської війни 1853—1856 рр. у творах російського живопису ХІХ — поч. ХХ ст. // Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр.: Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27—29 вересня 2013 р. у Севастополі. — К., 2013. — С. 93—97.

Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения: [В 4 т.] / Изд. Н.Ф. Дубровин. — СПб., 1885—1889. — Т. 1—4.

Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. — 1905 р.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 5. — С. 88—95.

Притула В. У Криму закривають україномовні школи і класи: [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24544094.html> (див. також: У Криму закривають україномовні школи та класи // Український тиждень. — 2012. — 12 квітня: [Електронний ресурс]. URL: <http://tyzhden.ua/News/47203>).

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13—14 травня 2004 р. — К., 2004.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.

Рабинович А. 15 лет создания Крымской АССР. — Симферополь, 1936.

Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.). — М., 1956.

Рева Л. Тарас Шевченко і Кримська війна 1853—1856 рр. // Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр.: Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27—29 вересня 2013 р. у Севастополі. — К., 2013. — С. 142—144.

Ревкомы Крыма: Сборник документов и материалов / Отв. ред. Л.Д. Солодовник. — Симферополь, 1968.

Ревнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.

Резниченко Г.А. Переселенческая политика крымских властей в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. — 2001. — № 17. — С. 144—147.

Рекомендована література

Романько О.В. Мусульманские легионы Третьего рейха: Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1939—1945). — Симферополь, 2000.

Романько О.В. Крым, 1941—1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. статей и материалов. — Симферополь, 2004.

Рубцов Н.И. Растительный мир Крыма. — Симферополь, 1978.

Самединов А. Десять лет хозяйственного и культурного строительства Крыма (сборник документов). — Симферополь, 1930.

Санцевич А.В. 50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія // Український історичний журнал. — 1965. — № 11. — С. 150—152.

Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К., 1999.

Семи́н Г.И. Севастополь. — М., 1955.

Сергі́йчук В. Український Крим. — К., 2001.

Сергі́йчук В.С. Формування і сучасний стан українського етносу Криму // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001. — С. 310—318.

Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1962. — № 4. — С. 67—73.

Сідак Т., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2004.

Скальковский А.А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского: В 3 ч. — Одесса, 1846. — Ч. 1.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты: В 2 т. / Отв. ред. С.Ф. Орешкова. — М., 2005. — Т. 1—2.

Советскому Крыму 20 лет. 1920—1940. — Симферополь, 1940.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.

Сумароков П.И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. — М., 1800.

Сурева Н.В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. VII.

Схід і Південь України: час, простір, соціум: В 2 т. — К., 2014. — Т. 1: Колективна монографія.

Тарле Е.В. Крымская война: В 2 т. — М., 2004. — Т. 1—2.

Твердохлебов И.Т. Промышленность Крыма на подъеме. — Симферополь, 1959.

Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., 2009.

Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. — К., 1999.

Ткаченко С.Н. Авиационная техника, применявшаяся для снабжения партизан Крыма в 1942—1944 годах: «Дуглас» // Военная история північного Причорномор'я та Таврії. — 2011. — С. 550—558.

Торопцев А. Мировая история войн. — М., 2003.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. — М.: Восточная литература, 2002.

Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред.: С.Я. Козлов, Л.Я. Чижова. — М., 2003.

Україна: Материк і півострів: [Карта]. — К., 2014.

Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941). — Симферополь, 1999.

Усенко П.Г. Від адмірала Чичагова до віце-адмірала Колчака та контр-адмірала Немитця: мілітарний курс на Константинополь // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 21. — К., 2013.

Усенко П.Г. Воєнні та мирні справи Ф. Ушакова // Свобода. — 2013. — 15 квітня.

Усенко П.Г. Греки на південному сході України з кінця XVIII до початку XX ст. // Сучасність. — 2001. — № 1.

Усенко П.Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2014.

Усенко П.Г. Спільна доля: українці та греки Маріупольського повіту — потерпілі від імперської національної політики кінця XVIII — XIX ст. // Україна — Греція: історія та сучасність. — К., 1993.

Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства. — Симферополь, 1925.

Филимонов С.Б. Тайны крымских застенков: Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920—1940-е гг. — Симферополь, 2003.

Хаваджи Р. Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2010. — № 61: Україна — Чорне море. Україна — Крим. — С. 62—66.

Халим Гидай-султан. Розовый куст ханов, или история Крыма / Пер. А. Ильми. — 2-е изд. — Симферополь, 2008.

Хаяли Р.И. Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: некоторые методологические аспекты исследований // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. — К., 2004. — С. 85—96.

Хованцев Д.В. Об одном из «белых пятен» национальной политики в Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2001. — № 17. — С. 150—154.

Хованцев Д.В. Политика коренизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х годов // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 1999. — № 11. — С. 83—86.

Хозяйственное и культурное строительство в Крыму: Сборник документов. — Симферополь, 1929.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке (Боспорские исследования. Вып. VI). — Симферополь; Керчь, 2004.

Хроника революционных событий в Крыму. 1917—1920 гг. — Симферополь, 1969.

Цього року в АРК кримськотатарською мовою ЗНО не проводитимуть // Новини України та світу. УКРІНФОРМ: [Електронний ресурс]. URL: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/tsogo_roku_v_ark_krimskotatarskoju_movoyu_zno_ne_provoditimus_1832159.

Червоная С. Кримськотатарський національний рух і сучасна ситуація в Республіці Крим (до червня 1933 р.) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994. — С. 100—107.

Червоная С. Крымскотатарское национальное движение. — М., 1995.

Чикин А.М. Севастополь. Летопись времен. — Севастополь, 2003.

Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: Довідник. — К., 2001.

Чумак В. Україна і Крим. Спільність історичної долі: феномен на межі Європи і Сходу. — К., 1995.

Шавмин В. Севастополь в истории Крымской войны. — Севастополь; К., 2004.

Широкорад А.Б. Русско-турецкие войны 1676—1918 гг. — Минск, 2000.

Рекомендована література

Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20—50-ті роки ХХ ст. — К., 2000.

Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Ленинград, 1978.

Щербатов М., Рагацкин С. Крымская АССР. — Симферополь, 1939.

Этнография Крыма XIX—XX вв. и современные этнокультурные процессы. — Симферополь, 2002.

Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: Історія і сучасність. — Симферополь, 2006.

300-річчя воз'єднання України з Росією: Збірник документів. — Симферополь, 1954.

Balard M. La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle). — Roma, 1978.

Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVI siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. — XX (1979). — P. 389—465.

Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914 / İnalçik H., Quataert D. (eds.). — Cambridge, 1994.

Gibbs P. The Crimean Blunder. — London, 1960.

Henderson G.B. War Diplomacy. — Glasgow, 1947.

İnalçik H. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern / Ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — P. 25—52.

Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania / International DyploMACy on the European Peryphery (15th — 18the century) / A Study of Peace Treaties, Followed by Annotated Documents. — Leiden; Boston: Brill, 2011.

Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304—1589. — Cambridge, 1998.

Öztürk Y. Osmanlı hakimiyetinde Kefe (1475—1600). — Ankara, 2000.

Plochy S.M. Yalta: The Price of Peace. — New York, 2010; New York, 2011.

Sahillioğlu H. Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th century // Turcica. — XVII, 1985. — P. 43—112.

Seator A. The Russian Army in the Crimea. — Reading, 1974.

Taylor George Cavendish. Journal of adventures with the British Army, from the commencement of the war to the taking of Sebastopol. — London, 1856. — Vol. 1.

Troubetskoy A.S. The Road to Balaklava. — Toronto, 1986.

Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. — Leiden, 2001.

Авдет (Повернення на Батьківщину): [періодичне видання Організації кримськотатарського національного руху]. 1990—2002: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info/uk/Avdet/index.html>.

Государственный архив Республики Крым: [Официальный сайт]. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.daark.org.ua>.

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. [Електронний ресурс] // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3356.

Електронна бібліотека Центру інформації та документації кримських татар: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info/uk/publications/index.html>.

Комплекс детских лагерей «Горный» // МДЦ «Артек»: Официальный сайт: [Електронний ресурс]. URL: <http://www.artek.ua/History Artek/COMPLEX camp mountain>.

Крим у дзеркалі української преси. Огляд українських засобів масової інформації. 2002—2008: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info/uk/press/index.html>.

Кримська світлиця: Всеукраїнська громадсько-політична та літературна газета: [Електронний ресурс]. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua>.

Кримська стежинка: [Електронний ресурс]. URL: <http://pasteli.org.ua>.

Кримські Студії: Інформаційний бюлетень. 2000—2007. № 1—46: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info/uk/studii/index.html>.

Крым и крымские татары: [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kirim-tatar.com>.

Крымский архитектурный портал: [Электронный ресурс]. URL: <http://www.archiportal.crimea.ua>.

Курултай крымскотатарского народа: [Электронный ресурс]. URL: <http://qtm.org/курултай>.

ІКБЕЗ: Історичний фронт: [Електронний ресурс]. URL: <http://likbez.org.ua>.

Меджліс кримськотатарського народу: Офіційний сайт: [Електронний ресурс]. URL: <http://qtm.org/ua>.

«Морська держава»: журнал: [Електронний ресурс]. URL: http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava.

Музей Лесі Українки в Ялті: [Електронний ресурс]. URL: <http://LesiaUkrainka.crimea.ua>.

Музей побуту Західної України у місті Севастополі ім. Івана Снігура: [Електронний ресурс]. URL: <http://museum.sebastopol.ua>.

Національна скаутська організація України «Пласт». Станиця Севастополь: [Електронний ресурс]. URL: <http://plast.ukrlife.org>.

Поетичні світи Севастополя: [Електронний ресурс]. URL: <http://poetry.ukrlife.org>.

Інтернет-ресурси

Севастопольська міська організація УРП «Собор»: [Електронний ресурс]. URL: <http://sobor.sebastopol.ua>.

Україна і кримські татари: офіційні документи, інформаційні матеріали: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info/uk/documents/index.html>.

Українська греко-католицька церква у м. Севастополі: [Електронний ресурс]. URL: <http://ugcc.sebastopol.ua>.

Українське життя в Севастополі: [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrlife.org/index.html>.

«Флот України»: видання Міністерства оборони України: [Електронний ресурс]. URL: <http://fleet.sebastopol.ua>.

Фотодокументи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного про входження Криму до складу УРСР: [Електронний ресурс]. URL: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_01.php.

Центр інформації та документації кримських татар: [Електронний ресурс]. URL: <http://cidct.info>.

Науково-популярне видання

Олександр Галенко (керівник авторського колективу), Олег Бажан, Олена Бачинська, Тетяна Бикова, Олена Бойко, Ярослава Верменич, Владислав Верстюк, Степан Віднянський, Олександр Головка, Тарас Гончарук, Віктор Горобець, Владислав Грибовський, Валерій Грицюк, Віктор Даниленко, Галина Денисенко, Олеся Жданович, Ольга Ковалевська, Богдан Короленко, Сергій Кот, Сергій Краснобай, Олександра Кудлай, Станіслав Кульчицький, Сергій Леп'явко, Олександр Лисенко, Олександр Лупандін, Володимир Любченко, Андрій Мартинов, Володимир Милько, Анатолій Мисечко, Володимир Молчанов, Олександр Музичко, Олександр Одрін, Валентин Онопрієнко, Тетяна Осташко, Іван Печенюк, Руслан Пиріг, Роман Подкур, Володимир Поляков, Олександр Реєнт, Юрій Савчук, Віталій Скальський, Валерій Смолій, Ростислав Сосса, В'ячеслав Станіславський, Павло Усенко, Володимир Устименко, Іван Фурман, Борис Черкас, Тарас Чухліб, Євген Чернухін, Людмила Шпильова, Лариса Якубова

ІСТОРІЯ КРИМУ В ЗАПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2015

Редактори *Я. В. Богданьок, Д. В. Вонсик,
М. М. Ломонос, В. О. Луконіна*

Оформлення художника *О. Г. Григора*

Художній редактор *Р. І. Калиш*

Технічний редактор *Т. С. Березяк*

Коректор *Н. А. Дерев'янко*

Комп'ютерна верстка *Т. О. Ценцеус*

Підп. до друку 10.06.2015. Формат 60×100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 36,63. Ум. фарбо-відб. 37,19.
Обл.-вид. арк. 32,0. Тираж 300 прим. Зам. № ДФ—306

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво “Фенікс”»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

